

REJTETT GAZDASÁG

Be nem jelentett foglalkoztatás és
jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések
és a gazdasági szereplők válasza

KTI Könyvek
11.

Sorozatszerkesztő
LAKI MIHÁLY

REJTETT GAZDASÁG

Be nem jelentett foglalkoztatás
és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések
és a gazdasági szereplők válaszai

Szerkesztette

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Budapest, 2009

A kiadó címe:
MTA Közgazdaságtudományi Intézet
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
A kiadvány megrendelhető:
Nyíri Judittól, a kiadó címén
e-mail: nyiri@econ.core.hu
telefon: (06-1) 309-2652
telefax: (06-1) 309-2650

Sorozatszerkesztő
LAKI MIHÁLY

A kötet a Miniszterelnöki Hivatal és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatásával készült.

Copyright © MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2009

ISBN 978-963-9796-58-4
ISSN 1786-5476

Felelős kiadó: Fazekas Károly
Szerkesztő: Patkós Anna
Nyomdai előkészítés: Szalai Éva
Nyomdai munkák: ETO-Print Kft.
Felelős vezető: Magyar Árpádné

A kötet szerzői

BÍRÓ ANIKÓ	Közép-európai Egyetem (cphbia01@phd.ceu.hu)
CZIBIK ÁGNES	MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet (agnes.czibik@gvi.hu)
ELEK PÉTER	Pénzügyminisztérium (peter.elek@pm.gov.hu)
FAZEKAS MIHÁLY	Hertie School of Governance, Master of Public Policy Programme (m.fazekas@mpp.hertie-school.org)
GULYÁS LÁSZLÓ	AITIA, ELTE (lgulyas@aitia.ai)
LACKÓ MÁRIA	MTA Közgazdaságtudományi Intézet (lackom@econ.core.hu)
MAKÓ ÁGNES	MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet, BCE (agnes.mako@gvi.hu)
MEDGYESI MÁRTON	Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. (medgyesi@tarki.hu)
SCHARLE ÁGOTA	Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet (agota.scharle@budapestinstitute.eu)
SEMJÉN ANDRÁS	MTA Közgazdaságtudományi Intézet, ELTE TáTK (semjen@econ.core.hu)
SZABÓ ATTILA	AITIA, ELTE (aszabo@aitia.ai)
SZABÓ BÁLINT	Pénzügyminisztérium (balint.szabo@pm.gov.hu)
SZABÓ PÉTER ANDRÁS	Pénzügyminisztérium (peter.szabo@pm.gov.hu)
TÓTH ISTVÁN JÁNOS	MTA Közgazdaságtudományi Intézet, MKIK GVI (tothij@econ.core.hu)
VINCZE JÁNOS	MTA Közgazdaságtudományi Intézet, BCE (janos.vincze@uni-corvinus.hu)

Tartalom

KORMÁNYZAT ÉS REJTETT GAZDASÁG – BEVEZETŐ GONDOLATOK ► 9

I. HÁTTÉR

LACKÓ MÁRIA–SEMJÉN ANDRÁS–FAZEKAS MIHÁLY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS:
Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében ► 17

II. ÖKONOMETRIAI VIZSGÁLATOK ÉS MODELLSZIMULÁCIÓK

LACKÓ MÁRIA: Az adóráták és a korrupció hatása az adóbevételekre.
Az OECD-országok összehasonlítása, 2000–2004 ► 45

SZABÓ ATTILA–GULYÁS LÁSZLÓ–TÓTH ISTVÁN JÁNOS:
Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével ► 65

ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS:
A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon ► 84

BÍRÓ ANIKÓ–VINCZE JÁNOS: A gazdaság fehéritése – büntetés és ösztönzés.
Költségek és hasznok egy modellszámítás tükrében ► 103

III. ESETTANULMÁNYOK, EMPIRIKUS ELEMZÉSEK

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY: Az egyszerűsített vállalkozói adó (eva) tapasztalatai vállalkozói interjúk alapján ► 131

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY–MAKÓ ÁGNES:
Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében ► 150

FAZEKAS MIHÁLY: A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái. Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008 ► 184

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS: Intézményi környezet, szerződéses fejelem és adózási magatartás ► 200

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MEDGYESI MÁRTON–CZIBIK ÁGNES:
Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság ► 228

ANGOL NYELVŰ TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓK ► 259

Kormányzat és rejtett gazdaság – bevezető gondolatok

A rejtett gazdaság kialakulásának és fennmaradásának hátterében *bizonyos értelemben* minden esetben valamilyen kormányzati (szabályozási) kudarc áll.¹ A hagyományos közgazdaságtani megközelítés a kormányzati beavatkozás szükségességét általában a piac valamiféle kudarcával indokolja, aminek következtében beavatkozás nélkül a piacon kialakuló helyzet nem lesz társadalmilag (Pareto-értelemben) hatékony. A kormányzati beavatkozás ebben a megközelítésben egyfajta lehetőség a Pareto-optimalitás biztosítására (úgynevezett első legjobb megoldás), illetve ennek elérhetősége hiányában (amennyiben elfogadjuk, hogy az összes piaci tökéletlenség egyidejűleg nem számolható fel, egyesek felszámolása ugyanis gyakorta újabbakat okoz) legalább a relatív torzulások egyidejű minimalizálására (úgynevezett második legjobb megoldás). Valójában azonban a jóléti közgazdaságtan által kínált elméleti lehetőség a spontán piaci kimenet javítására gyakorta kiaknázatlan marad: nemcsak a piacok nem tökéletesek, de a kormányzat sem az: a tipikus kormányzati beavatkozások gyakran nemcsak Pareto-hatékony állapotot nem képesek elérni, de Pareto-javításnak sem tekinthetők. Valójában a kormányzattal még ennél is komolyabb baj van: intézkedései sokszor még a saját – a Pareto-hatékonyság elérésénél jóval szerényebb – céljai megvalósulását sem jól szolgálják (például perverz újraelosztási hatásokkal járnak).

Besley [2006] a kormányzati kudarcokat három fő csoportba sorolja: megkülönbözteti a Pareto-hatékonyság hiányát, az elosztási, valamint az úgynevezett wickselli kudarcokat. Wicksell [1958/1896] azon az állásponton volt, hogy a kormányzat politikai döntéseinek a *status quo*hoz képest Pareto-javuláshoz kellene vezetniük. Ez tulajdonképpen egy liberális, jogi alapú megközelítés, amely úgy képzei a kormányzat működését, mintha az egy olyan – az állampolgárok által kötött – szerződésen alapulna, amely minden állampolgár számára vétőjogot biztosít a kormányzat döntéseit illetően. Ennek értelmében a tiszta kormányzati újraelosztás nem is megengedett, eltekintve attól az esettől, amikor a „vesztesek” altruisták, és a kedvezményezetteknek nyújtott újraelosztás ily módon valójában javítja az ő hasznossági függvényüket. Wickselli kudarcon ennek a kormányzat működésével szemben támasztott idealisztikus követelménynek a megsértését szokás érteni. A kormányzati kudarcoknak azonban e mellett másfajta csoportosításai is ismeretesek (lásd például Wolf [1979], [1988] és *Le Grand* [1999]). A gyakorlatorientáltabb megközelítés az egyes konkrét beavatkozási formák esetén fellépő kudarcok csoportosítását nyújtja (*Le Grand* [1999]).²

¹ A kormányzati kudarc különféle megközelítéseibe jó betekintést nyújt Besley [2006].

² Bizonyos értelemben Kornai Jánosnak a szocialista rendszer működését leíró elmélete (*Kornai* [1980], [1993]) a nem piaci allokáció során fellépő problémák, kormányzati kudarcok egy sajátos gazdasági rendszer körülményei közötti elemzésének is tekinthető.

Ha belegondolunk, a kormányzati szabályozás, jövedelemközpontosítás és adórendszer bizonyos nemkívánatos tulajdonságai (kudarcai) nélkül nem is létezne a mai értelemben vett rejtett gazdaság, legfeljebb rejtve maradna a gazdaság kriminális része (amelynek tevékenysége önmagában is illegális). A rejtőzködés alapvető oka ugyanis éppen az adók és egyéb szabályozási előírások alól való kibúvás szándéka. Mielőtt még azt gondolnánk, hogy a kormányzati kudarcot egyszerűen el lehet hárítani, azaz csak jó szabályozásra és jól működő kormányzati hivatalokra van szükség, és a rejtett gazdaság magától megszűnik, talán nem árt végiggondolnunk a következőket.

A különböző kormányzati lépések a gazdasági szereplők viselkedési válaszait váltják ki. Aligha lehet véletlen, hogy a valóságban létező adórendszerek meglehetősen távol állnak a torzításmentes egyösszegű adóktól. Sőt, a Rasmsey-féle adók és az optimális adók elmélete (az utóbbi évtizedek nem jelentéktelen elméleti fejlődése ellenére is) még mindig meglehetősen kevés támpontot és gyakorlati tanácsot ad egy konkrét adórendszer kialakításához.³ Mivel a torzításmentes, viselkedési válaszokat ki nem váltó adók kizárólagos alkalmazásának nincs realitása (és a társadalmi jólét manapság elfogadott értelmezése szerint ez nem is lenne célszerű), bele kell nyugodnunk, hogy a torzítások, holtteher-vesztések viselkedési válaszokkal, így például a munkakínálatra gyakorolt hatásokkal járnak. Ez utóbbiak pedig nem egyszerűsíthetők le a szabadidő és a munka közti választásra: a gazdasági alanyok a formális és az informális szektor közti mozgással, tevékenységükön belül e két szektor arányának változtatásával is reagálhatnak a kormányzati szabályozásra, adókra.

Mindennek alapján nem árt megbarátkoznunk a gondolattal, hogy a rejtett gazdaság vagy a be nem jelentett foglalkoztatás az adók (ezen belül különösen a jövedelemadók) és társadalombiztosítási járulékok alkalmazásának szükségszerű velejárója, nem számolható fel, nem szüntethető meg. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lehetne elfogadható mértékre leszorítani. A munkaerőpiac periferiáján elhelyezkedő potenciális munkavállalók nincsenek abban a helyzetben, hogy ne fogadnának szívesen egy, a jövedelem részbeni vagy teljes eltitkolásával járó munkaajánlatot, érkezzen az a formális, informális vagy irreguláris szektorból.⁴ Ami azonban természetes lehet kiszolgáltatott helyzetben, a munkaerőpiac periferiáján, a háztartási munka vagy az alkalmi munka esetén, annak nem kellene természetesnek lennie a munkavállalók szélesebb köre számára. Alighanem egyetérthetünk abban, hogy ma Magyarországon az adók és járulékok kijátszására való törekvés korántsem csak a munkaerőpiac periferiáján lévőkre jellemző: egy széles körű, kiterjedt, már-már össznépi „játékról” van szó.

³ A Ramsey-féle adókat vagy az optimális adózás magasan formalizált elméleti közgazdaságtani irodalmát közelebbről, minimális matematikai eszköztárral ismerteti *Stiglitz* [2000].

⁴ E felismerés azzal a ma még a politikusok által talán nem kellően felismert következménnyel jár együtt, hogy egy mély és tartós gazdasági válság körülményei között, aminek következtében a munkaerőpiac periferiájára kiszoruló aránya feltehetően jelentősen megemelkedik az aktív korú népességben belül, a be nem jelentett munka és a rejtett gazdaság nagy valószínűséggel erősödni, nem pedig visszaszorulni fog. Ezen a szükségszerű következményen alighanem a legjobb kormányzati politika is legfeljebb enyhíteni képes.

Amellett, hogy maga a rejtett gazdaság léte önmagában véve is kormányzati kudarcokat jelez, a kormányzati kudarcok elmélete más szempontból is érdekes viszonyítási keret lehet a rejtett gazdasággal foglalkozó munkák számára. Egyeseknek talán váratlan, de a kutatások során meglehetősen szembeötlő, hogy a rejtett gazdaság mértékének visszaszorítására törekvő kormányzati intézkedések mintha csak szemléltető anyagot kívánnának szolgáltatni a kormányzati kudarcok irodalmához: bizonyos körben és bizonyos mértékig eredményesek ugyan, ám szinte mindig nemkívánatos mellékhatásokkal járnak. A nem kellően átgondolt, nem a rejtett gazdaság és a benne nem jelentett foglalkoztatás okainak (a szabályozórendszer hibáinak) csökkentésére, illetve felszámolására törekvő, hanem a rejtett gazdaság egyes konkrét megjelenési formáit eseti intézkedésekkel, szabályozással enyhíteni próbáló politika egyben maga is olyan adózási kiskapukat vagy munkavállalási formákat hoz létre, amelyek a gazdaság bizonyos szegmenseiben – az őket létrehozó szabályozói szándékot megcsúfolva – hozzájárulhatnak a közterhek alól részben kibúvó foglalkoztatási formák és a rejtett gazdaság térnyeréséhez.⁵

Ez a felismerés vezetett minket *A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című, a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal közötti megállapodás keretében a Miniszterelnöki Hivatal által támogatott kutatási programunk kialakításakor. Kötetünk e kutatás eredményeit más kapcsolódó hazai kutatások eredményeivel együtt publikálja. A kutatási programban és a jelen kötetben is fontos szerepet játszik a közelmúlt néhány olyan kormányzati intézkedésének vizsgálata, amelynek a szabályozói szándék szerint a benne nem jelentett munka vagy a rejtett gazdaság csökkentését kellett volna szolgálnia, valójában azonban részben erősítette azt, illetve újabb alacsony lebukási kockázattal járó lehetőségeket kínált a közterhek alóli kibúvársra.

Kötetünk tíz tanulmányt tartalmaz. A kötet vázát hét olyan írás adja, amely 2007–2008 során az előbb említett kutatási program keretében készült. (A kutatás főbb eredményeiről beszámolt *Fazekas–Semjén* [2008]. A projektet Fazekas Károly, a kutatásokat Semjén András vezette. Lackó Mária és Tóth István János vezető kutatók mellett a projekt kialakításában Vincze János is aktív részt vállalt.)

Abban a szerencsés helyzetben voltunk kötetünk szerkesztésekor, hogy két másik, a miénkkel időben párhuzamosan folyó, hasonló témájú kutatás eredményeire is támaszkodhatunk. Ezek a Világbank és a Miniszterelnöki Hivatal *A feketefoglalkoztatás és az informális gazdaság visszaszorítása Magyarországon* című kutatási programja, amelynek munkálatai döntően 2007-ben folytak, és amelynek lezárására 2008-ban került sor, illetve a Tóth István János vezetésével az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében folyó *Rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás* című K48891. sz. OTKA-kutatás.

Elek Péter, Scharle Ágota, Szabó Bálint és Szabó Péter András közös tanulmánya a világbanki kutatási program keretében készült háttér tanulmányuk átdolgozott változata, amely a rejtett gazdaság nagyságára és ezen belül a fekete- (bejelentés nélküli) foglalkoztatás becslésére tesz kísérletet adminisztratív adatok alapján, úgynevezett diszkrepanciaelemzés segítségével.

⁵ A kormányzati kudarcok egyik korai klasszikusának, Charles Wolf Jr.-nak a terminológiájával ezek úgynevezett származékos externáliáknak tekinthetők. Ezek lényegileg a kormányzati beavatkozás előre nem látott, nem szándékolt mellékhatásait jelölik. Bővebben lásd Wolf [1988]. A fogalom kritikájáról lásd *Le Grand* [1999].

Az OTKA-kutatás eredményeire támaszkodik kötetünk két másik tanulmánya: Szabó Attila, Gulyás László és Tóth István János *Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével* című munkája egy újszerű módszertani megközelítés kötetünk témája szempontjából is izgalmas felhasználási lehetőségeit mutatja be, Semjén András és Tóth István János *Intézményi környezet, szerződéses fegyelem és adózási magatartás* című írása pedig ismétlődő vállalati empirikus felvételek eredményeit hasonlítja össze, gyarapítva az empirikus gazdaságszociológiai megközelítésű vizsgálódásokról beszámoló tanulmányok sorát kötetünkben.⁶

A kötet alapjául szolgáló MTA–MeH projekt kutatásainak elsődleges célja a rejtett gazdaságot létrehozó szituációk, a szereplők döntéseit meghatározó motivációk és magatartási mechanizmusok feltárása és elemzése volt. A kutatás a nemzetközi és hazai szakirodalom tömör áttekintése (Lackó Mária, Semjén András, Fazekas Mihály és Tóth István János közös tanulmánya) után ökonometriai eszközökkel nemzetközi adatokon vizsgálta a korrupció, az adóráták és rejtett gazdaság kapcsolatát (lásd Lackó Mária tanulmányát kötetünkben). Egy-egy tanulmány foglalkozik az egyszerűsített vállalkozási adó (eva), illetve az alkalmi munkavállalói könyv tényleges működésével, hatásaival, a gazdasági szereplőknek ezekre adott válaszaival: Semjén András, Tóth István János és Fazekas Mihály *Az egyszerűsített vállalkozói adó (eva) tapasztalatai vállalkozói interjúk alapján* című munkája, illetve Semjén András, Tóth István János, Fazekas Mihály és Makó Ágnes *Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk tükrében* című írása. E tanulmányok fő vizsgálati területe a kisebb vállalkozások nagyvállalatokhoz képest általában gyengébb adózási fegyelme, e fegyelem javításának lehetséges kormányzati eszközei, illetve a jövedelemeltitkolás, a fekete- és szürkefoglalkoztatás/munkavállalás és az alkalmi munkavégzés egymással sok szálon összefüggő problematikája. Ez a két írás „a gazdaság kifehéritését” célzó kormányzati intézkedések egyfajta gazdaságszociológiai szempontú hatásvizsgálatára tesz kísérletet, amely a kormányzati kudarcok már elemzett problémaköréhez kapcsolódik.

Ugyancsak empirikus gazdaságszociológiai alapú vizsgálódás Semjén András, Tóth István János, Medgyesi Márton és Czibik Ágnes *Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság* című tanulmánya, amely a 18–60 éves korú népesség rejtett gazdasággal és korrupcióval kapcsolatos tényleges és hipotetikus viselkedését vizsgálja egy kérdőíves felvétel alapján, valamint Fazekas Mihály a rejtett gazdaságból való kilépés dilemmáival foglalkozó esettanulmánya. Bíró Anikó és Vincze János írása matematikai szimulációk segítségével elemzi a „fehérités” gyakorta nem triviális, esetenként negatív rövid távú makroökonómiai hatásait.

Kötetünk tehát különböző módszerek párhuzamos alkalmazásával több oldalról vizsgálja a rejtett gazdaság, az adózási viselkedés és a kormányzati szabályozás közti bonyolult kapcsolatokat: makro- és ágens alapú modellekre támaszkodó szimulációk mellett nemzetközi makroadatokat és hazai empirikus felvételek ökonometriai, matematikai statisztikai

⁶ Az MTA–MeH projektet képviselő hét tanulmányból öt ugyancsak gazdaságszociológiai indíttatású, interjúkon, illetve kérdőíves empirikus adatfelvételek elemzésén alapszik.

vizsgálata, valamint strukturált interjúkon alapuló gazdaságsszociológiai elemzések, esettanulmányok is szerepelnek benne.

Bízunk abban, hogy elemzéseink továbbgondolásra ösztönzik majd a témával foglalkozó kutatókat és kormányzati szakembereket. Nem kívánunk azonban recepteket adni a kormányzati munka számára. Az adórendszer vagy az alkalmi foglalkoztatás szabályozása bonyolult dolog. Sajnálatos módon a hazai irodalomban elég gyakori, hogy *egy szempontú* elemzések alapján a szerzők nagyon is határozott következtetéseket vonnak le egyes adózási vagy foglalkoztatási formák átalakítását, további sorsát illetően. Mi nem kívántunk engedni az erre való csábításnak. Bár talán jogosan érhet bennünket olyan kritika, hogy a tanulmányok túlzottan is mértéktartók a tekintetben, hogy egyértelmű következtetéseket fogalmazzanak meg az adórendszer és a foglalkoztatási szabályok átalakítására, bízunk abban, hogy olvasóink ezek nélkül is megértik a kötet szemléletét, valamint azt, hogy mi az itt szereplő modellek, szakirodalmi és empirikus vizsgálódások együttes üzenete a kormányzati politika számára.

Anélkül, hogy konkrétan állást foglalnánk az egyszerűsített vállalkozói adó vagy az alkalmi munkavállalói könyv további sorsát illetően, vagy éppen a tekintetben, hogy milyen konkrét intézkedésekkel, kampányokkal lehet megváltoztatni a lakosság rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartását, néhány szempontot, következtetést mégis megfogalmazunk.

Úgy véljük, hogy mind a téma szakirodalma, mind pedig a kutatás által tüzetesebben vizsgált kormányzati politika eszközeivel kapcsolatos eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy nem lehet elszigetelt intézkedésektől érdemi áttörést várni a rejtett gazdaság visszaszorításában. Meggyőződésünk szerint az adórendszer (adó mértékeket, adóalapokat, egyes adótípusok súlyát érintő) elszigetelt változásai önmagában, az adóadminisztráció szigorítása, az adórendszer egyszerűsítése és szélesebb értelemben a kormányzati hatékonyság javítása nélkül csak kevéssé lehetnek hatásosak. Csak olyan átgondolt, komplex intézkedéscsomagoktól várható érdemi eredmény, amelyek egyidejűleg változtatják meg jelentősen a rejtett gazdaságban való részvétel várható egyéni költségeit és hozamait befolyásoló tényezőket, illetve az adójogszabályokat, és javítják az adóadminisztráció működését. A rendszer toldozgatása, speciális csoportokra kitalált új adózási formák bevezetése elkerülhetetlenül újabb kormányzati kudarcokhoz vezet, mivel ilyenkor elkerülhetetlen a veszélye annak, hogy az új lépések bomlasztják a rendszer belső logikáját, és kikapukat, kibúvási lehetőségeket hoznak létre.

Másfelől feltétlenül látni kell, hogy a konkrét formális intézményi változások mellett az informális intézményi környezet, a gazdasági növekedés és az üzleti klíma változásai is képesek jelentősen befolyásolni a rejtett gazdaságban való részvétel elterjedtségét. Mivel a gazdasági válság hatására az üzleti klíma egyértelműen romlik a következő években, nagyon valószínűtlen, hogy az adóterhek jelentős csökkentése (és az államháztartás kiadási oldalának ennek megfelelően történő átalakítása) nélkül az adóadminisztráció szigorítása (bizonyos körben az ellenőrzési valószínűség növelése, az ellenőrzések jobb célzása és a büntetések szigorítása) és a kormányzati hatékonyság javítása önmagában képes lenne megakadályozni, hogy a rejtett gazdaság súlyának eddig szinte töretlenül csökkenő tendenciája meg ne forduljon.

A kötet szerkesztői ehelyütt szeretnének köszönetet mondani a kutatás és a kötet megjelenésének támogatásáért a Miniszterelnöki Hivatalnak és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknak, illetve a kötet alapjául szolgáló egyik kutatás támogatásáért a Világbanknak. Köszönettel tartozunk emellett kötetünk összes szerzőjének lelkiismeretes munkájáért, Fazekas Mihálynak a kötet alapjául szolgáló MTA–MeH kutatás egészéhez nyújtott segítségével, Robert Thiessennek az angol nyelvű összefoglalók lektorálásáért, valamint Kis Juditnak a projekt adminisztratív ügyeinek intézéséért.

Budapest, 2009. március

A szerkesztők

HIVATKOZÁSOK

- BESLEY, T. [2006]: *Principled Agents? The Political Economy of Good Government*, Oxford University Press, New York.
- FAZEKAS KÁROLY–SEMJÉN ANDRÁS [2008]: *A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei*. MTA–MeH. Stratégiai kutatások 2007–2208, Kutatási jelentések, Budapest, 213–233. o.
- KORNAI JÁNOS [1980]: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest.
- LE GRAND, J. [1999]: *A kormányzati kudarcok elmélete*. Megjelent: *Csaba Iván–Tóth István György* (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 146–164. o.
- STIGLITZ, J. E. [2000]: *A kormányzati szektor gazdaságtana*. KJK–Kerszöv, Budapest.
- WICKSELL, K. [1958/1896]: *A New Principle of Just Taxation*. Megjelent: *Musgrave, R. A.–Peacock, A. T.* (szerk.): *Classics in the Theory of Public Finance*. London, MacMillan.
- WOLF JR., CH. [1988]: *Markets or Governments: Choosing between Imperfect Alternatives*. MIT Press, Cambridge, MA.
- WOLF JR., CH. [1979]: *A Theory of Nonmarket Failure. Framework for Implementation Analysis*. *Journal of Law and Economics*, Vol. 22. No. 1. 107–139. o.

I. HÁTTÉR

Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében

LACKÓ MÁRIA–SEMJÉN ANDRÁS–FAZEKAS MIHÁLY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Bevezető¹

A gazdaságilag fejlett országok döntő részében számottevő problémát jelent a rejtett gazdaság és annak következményei, és ez ezért egyre nagyobb figyelmet kapott az elmúlt néhány évtized során. Többek között az Európai Tanács is felvette a rejtett gazdaság kezelését 2003-ban a foglalkoztatási reformok tíz legfontosabb feladata (prioritása) közé (EC [2003]), amit felmérések és empirikus vizsgálatok sora követett (EC [2007], *Renooy és szerzőtársai* [2004], *Williams és szerzőtársai* [2008]).

Ugyanakkor a megnövekedett kormányzati figyelem és tudományos érdeklődés egyaránt a rejtett gazdaság elleni kormányzati eszközök széles körű elemzésének és új eszközök kifejlesztésének irányába hatott (*Devos* [2004]). A fejlett országokban a mai napig a rejtett gazdasággal kapcsolatos közpolitikai hozzáállás jellemzően a rejtett munkától való *elrettentésen* alapszik – a felderítés valószínűségén, és hogy a büntetésnek súlyosabbnak kell lennie a rejtett gazdaságban való részvétel előnyeinél (*Grabiner* [2000]). Ugyanakkor legújabban növekszik annak az elfogadása, hogy az elrettentés bár szükséges, de nem elégséges. A rejtett gazdaságban végzett munka formális munkává való átalakítása során az elrettentésnek párosulnia kell olyan kezdeményezésekkel, amelyek segítik a jelenleg ebben a szférában tevékenykedőket abban, hogy működésüket hivatalosan bejegyzettekké tegyék (*Warren–McManus* [2006], *Bird–Wallace* [2004]).

E tanulmány célja, hogy röviden áttekintse a rejtett gazdaságról és az ennek csökkentését szolgáló kormányzati politikáról írott nemzetközi és hazai szakirodalmat annak érdekében, hogy felvázoljuk azt a hátteret, amelybe a *Rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című kutatás keretében végzett empirikus elemzéseink eredményei (<http://econ.core.hu/kiadvany/mtdp.html>) illeszkednek, illetve amely a hazai kormányzati munka számára is támpontokat nyújthat.

Ennek megfelelően a tanulmány felépítése a következő. Először a rejtett gazdaság definíciós kérdéseivel foglalkozunk röviden. Majd a rejtett gazdaságba tartozó tevékenységek kuta-

¹ A tanulmány az MTA KTI A *rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című, az MTA-MEH megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető Fazekas Károly, kutatásvezető Semjén András) elméleti megalapozását szolgálta, egyben értelmezési, vonatkoztatási keretet is adva a kutatás kötetünkben is közölt empirikus eredményei számára. Szükséges hangsúlyoznunk, hogy a téma nemzetközi és hazai irodalmának rendkívüli terjedelme, bősége, gazdagsága miatt írásunk csak szubjektív bevezetőnek tekinthető a terület irodalmába.

rásának főbb módszertani kérdéseit vázoljuk. Ezt követően bemutatjuk, hogy milyen hátrányokkal és előnyökkel jár – egyéni és közösségi szinten – a rejtett gazdaságban való részvétel. Majd a rejtett gazdaságban való részvétel okait, a rejtett gazdaság méretét meghatározó tényezőket tekintjük át makro- és mikroszintű felmérések alapján. Ezen eredményekre építve bemutatjuk a rejtett gazdaság csökkentését célzó kormányzati intézkedések főbb típusait, és értékeljük hatásukat. Majd áttekintjük a magyarországi kutatás és gazdaságpolitika tapasztalatait. Legvégül pedig néhány általános következtetést, konklúziót fogalmazunk meg.

Definíciók a rejtett gazdaságról

A sokrétű kutatási érdeklődésnek megfelelően a rejtett gazdasági tevékenységeket számos kifejezéssel nevezi meg a szakirodalom. Például *Williams* [2004] megemlíti, hogy a szakirodalomban 35 különböző kifejezés található, mint például földalatti szektor (*underground economy*), feketegazdaság (*black economy*), informális foglalkoztatás (*informal employment*), rejtett gazdaság (*hidden economy*), készpénzért végzett munka (*cash economy*) stb. Annak ellenére, hogy ennyire sokféle elnevezés használatos az irodalomban, erős konszenzus létezik arról, hogyan is definiáljuk az ilyen fajta munkákat, gazdasági tevékenységet (például: *EC* [1998], *Feige* [1999], *Portes* [1994], *Thomas* [1992], *Williams–Windebank* [1998], [2001]).

A rejtett munka azokat a pénzért végzett termelési folyamatokat és szolgáltatásokat foglalja magában, amelyeket az állam nem regisztrál, amelyek rejtettek az állam elől adózási vagy segélyhez jutási célból, és amelyek minden más tekintetben legálisak.

A rejtett gazdaság mérése és kvantitatív számítások szempontjából fontos kiemelni, hogy a nemzeti számlák módszertanában a rejtett gazdaság egy része már szerepel a GDP értékében, holott a fenti fogalmak (rejtett, földalatti, árnyék, fekete, szürke) ezt egyáltalán nem sugallják. Ez annak a sajnálatos gyakorlatnak is köszönhető, hogy a statisztikai hivatalok a nem megfigyelt gazdaság GDP-ben szereplő részének nagyságát explicit módon nem adják közre (*Christie–Holzner* [2006]).

A rejtett gazdaságnál némileg bővebb fogalom a nem megfigyelt gazdaság (*non-observed economy*). A nem megfigyelt gazdaság egyes részei valamilyen mértékben szerepelhetnek a GDP-ben. A nem megfigyelt gazdaság alkotóelemei a következők (*OECD* [2005]):

1. *statisztikai földalatti termelés*: az alapadat-gyűjtési program statisztikai hiányosságai miatt nem megfigyelt termelés;
2. *földalatti termelés*: azok a tevékenységek, amelyek termelőjellegűek és legálisak, de szándékosan vannak elrejtve a hatóságok elől – azért, hogy az adófizetést elkerüljék vagy áthágyják a szabályozást;
3. *informális szektor termelése*: azon termelőtevékenységek, amelyeket piacra termelő nem bejegyzett vállalatok és/vagy olyan vállalkozások, amelyek foglalkoztatása nem ér el egy bizonyos küszöböt, végeznek a háztartási szektorban;
4. *illegális termelés*: azon termelőtevékenységek, amelyek olyan termékeket és szolgáltatásokat hoznak létre, amelyek törvény szerint tiltottak vagy törvénytelenek;
5. *háztartási termelés saját végső felhasználásra*: azon termelőtevékenységek, amelyek a háztartások saját fogyasztását szolgálják.

A rejtett gazdaság empirikus elemzésének módszertanáról

A rejtett tevékenységek, jövedelmek és foglalkoztatás mérése, egymással való összehasonlítása időben és térben meglehetősen nehéz feladat alapvetően rejtett voltak és sokrétűségük miatt. Állíthatjuk, hogy napjainkban sem az Európai Unió, sem más nemzetközi szervezet, sem az egyes tagországok nem rendelkeznek egzakt, megbízható mérési módszerrel, és ennek következtében pontos eredményekkel sem a rejtett gazdaság kiterjedését illetően.

Az 1980-as évektől a kutatók élénken kezdtek foglalkozni a rejtett gazdaság mérésének lehetőségeivel. Ezek a kutatások nagyrészt *közvetett módon* próbálták a rejtett gazdaság részarányát megbecsülni, különböző országok időbeli, illetve több ország keresztmetszeti vizsgálata segítségével. A legelterjedtebb ezek közül a *készpénz keresletének elemzését* tartotta fontosnak, azzal a feltételezéssel, hogy a rejtett tevékenységek jelentős részének adásvétele készpénzben történik, s ez többletkeresletet teremt a készpénz iránt. A kutatók megpróbálták szétválasztani a többletkeresletet teremtő tényezők hatását azoktól a hatásoktól, amelyek természetesen magyarázzák egy-egy országban vagy országok közötti összehasonlításban a készpénz iránti kereslet nagyságát. Napjainkban is van e módszernek számos híve, akik továbbfejlesztve a korábbi kezdetleges módszereket, egyre több rejtett gazdaságot teremtő tényező figyelembevételével már 120 országra kiterjedő mintán végzik számításaitak (*Schneider [2005]*). Ugyanakkor a módszer tagadhatatlanul problémákat rejt magában: a készpénz iránti kereslet ugyanis nyilvánvalóan függ a pénzügyi közvetítés intézményrendszerétől, kultúrájától és ennek egy-egy országon belül tapasztalható időbeli változásai, illetve nemzetközileg megfigyelhető eltérései mind az időbeli, mind pedig a keresztmetszeti összehasonlítások eredményeinek értelmezését kérdésessé teszik.

A kelet-európai országokban lezajló rendszerváltás nyomán kialakult különös jelenségek maguk is kitermeltek új közvetett módszereket a rejtett gazdaság méretének becslésére. Az 1990-es évek közepén megjelent a tudományos irodalomban a *villamosenergia-felhasználás elemzésére* alapozott közvetett mérési módszer, amely vagy a teljes villamosenergia-felhasználás és a GDP alakulásának eltéréseivel próbálta mérni a rejtett gazdaságot, vagy a háztartások villamosenergia-felhasználás iránti kereslet elemzésén keresztül igyekezett következtetni rá (*Kaufmann–Kaliberda [1996]*, *Lackó [2000b]*).

Az EU és az OECD is 2002–2003 óta érzékelhetően a *közvetlen módszerek* (kérdőíves, interjú alapuló adatgyűjtés, statisztikai megfigyelés) mellett kötelezte el magát, mivel több tanulmány is bizonyította, hogy ezek a módszerek megbízhatóbbak, hihetőbbek az közvetett megközelítéseknél (*Williams [2004]*, *OECD [2002]*, *Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Eurobarometer [2007]*). Ezeket a módszereket sokáig azért kritizálták, mert úgy gondolták, hogy nehéz közvetlen kérdésekkel hozzáférni a rejtett munkát végzőkhöz. Ezzel szemben például már a *MacDonald [1994]* is bemutatta azt a felmérést, amelyet Clevelandben élő munkanélküliek körében készítettek, ahol a vizsgált személyek számára az informális munka nem számított provokatív témának, ugyanolyan nyíltan beszéltek róla, mint a kezdő önfoglalkoztatói tapasztalataikról. Ugyanezzel a hozzáállással találkozott *Leonard [1994]* Belfastban, valamint *Williams–Windebank [2001]* Nagy-Britannia elmaradt városrészeiben vizsgálódva. Ez utóbbi tanulmány szerzői azt tapasztalták, hogy az informális javak és

szolgáltatások vásárlásának általuk becsült értéke egybeesett azzal az értékkel, amelyről az informális munkát végzők beszámoltak mint jövedelmükről. Ugyanezt tapasztalták a virágzó városrészek és vidéki területek vizsgálata során is. Sem arra nem találtak példát, hogy a felvételekben az informális munkát kínálók és jövedelemszerzők jelentősen jövedelmük szintje alatt vallottak volna, sem arra, hogy az e munka termékét fogyasztók meghamisították volna ilyen jellegű fogyasztásukat. Ezek a tanulmányok azt mutatták tehát, hogy a közvetlen mikroszintű kikérdezésen alapuló módszerek sokkal megbízhatóbbak, mint a komplikált és vitatható közvetett makromódszerek. Különös módon azonban ez a felismerés még egyetlen országban sem vezetett el oda, hogy nemzeti reprezentatív felmérés készüljön a rejtett gazdaságról.

A rejtett gazdaságból következő hátrányok és előnyök

Az informális gazdaság formálissá átalakításának értelme a széles körben elfogadott hátrányok felismerésében gyökerezik, amelyek az egyes embereket, a vállalatokat és a társadalom egészét sújtják.

Az *egyének* számára a következő problémák merülhetnek fel:

- egészséges és biztonságos munkakörülmények, illetve bizonyos standardok hiánya a munkahelyeken (*Evans és szerzőtársai* [2004], *ILO* [2002]);
- egy sor foglalkoztatási jog elvesztése (például évi rendes szabadság, betegszabadság, munkahelyi oktatás) (*Evans és szerzőtársai* [2004]);
- alacsony munkahelyi biztonság (*Jordan–Travers* [1998], *Ross* [2001]);
- munkáltatói referencia megszerzésének lehetősége (*ILO* [2002]);
- minimálbérhez való hozzájutás joga (*Renooy és szerzőtársai* [2004]);
- hitelhez való hozzájutás joga (*Leonard* [1998]);
- állami nyugdíjhoz való jogosultság megszerzése (*ILO* [2002]);
- foglalkoztathatatlanúság, amely a korábbi foglalkoztatásban való bizonyíték hiánya miatt lép fel;
- félelem a felderítéstől (*Cook* [1997], *Grabiner* [2000]).

Az *informális üzleti vállalkozások* számára a következő problémák jelentkeznek:

- a formális gazdaság nem egyenrangú, alárendelt szerepre kényszeríti, kizsákmányolja az informális vállalkozásokat (*Williams–Windebank* [1998]);
- a jogi védelem hiánya a legális üzletek számára tapasztalható képest (*ILO* [2002], *Williams–Windebank* [1998]);
- az üzlet fejlődésének, növekedésének problémái, amelyek a tőkéhez és egyéb támogatáshoz való hozzájutás nehézségei miatt alakulnak ki (*ILO* [2002]).

A *formális gazdaságban működő vállalkozások* számára felmerülő problémák:

- tisztességtelen versenylőnyt élvez az informális munkát alkalmazó vállalat a kizárólag formális munkát alkalmazó vállalattal szemben (*Renooy és szerzőtársai [2004]*), és ezért a formális gazdaságban működő vállalkozás kényszerítve érzi magát, hogy ő is informális munkát alkalmazzon annak érdekében, hogy ne kerüljön versenyhátrányba (*Williams–Windebank [1998]*, *Renooy és szerzőtársai [2004]*);
- a formális és informális szféra közötti verseny gyakori következménye, hogy a rendszeres munkavállalót alkalmi munkát vállalóvá, önfoglalkoztatóvá vagy informálisan foglalkoztatottá teszik (*Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Evans és szerzőtársai [2004]*).

A rejtett gazdaság ugyanakkor fontos széles értelemben vett társadalmi költségeket von maga után:

- olyan csalással járó tevékenység, amely csökkenti az adóbevételeket (*Williams [2004]*, *Evans és szerzőtársai [2004]*);
- csökkenti a társadalmi kohézióra és a szociális integrációra költendő pénzeket (*Williams–Windebank [1998]*);
- gyengíti a szakszervezetek és a kollektív alku lehetőségét (*Gallin 2001*);
- általában is kikezdi a törvényiszteletet (*Renooy és szerzőtársai [2004]*).

A hátrányokkal szemben azonban számos egyéni és közösségi előny is felmerül. Az egyének részben elég közismertek: a rejtett, nem regisztrált gazdaságból származó egyéni jövedelmek, ezen belül az ezekkel kapcsolatos egyéni szinten „megtakarított” – elmulasztott – adóbefizetések, illetve a rejtett gazdaság által biztosított jövedelemkiegészítés és munkaalkalom marginalizálódó helyzetekben (*Evans és szerzőtársai [2006]*, *Katungi és szerzőtársai [2006]*). Társadalmi előnyt jelent, ha a rejtett gazdaság esetleges pozitív egyéni hatásai miatt megszűnnek a negatív externáliák (például kevesebb segélyre van szükség, csökken a megélhetési bűnözés), másrészt áttételessé válnak: a közösségi választások elmélete megközelítés szerint például a rejtett gazdaság alacsonyabb adókulcshoz vezet, ha a kormányzat reagál (*Schneider–Enste [2002]*, *Gerxhany [1999]*).

A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó tényezők

Kezdetben a rejtett gazdaságról szóló kutatások gyakran egyetlen okkal magyarázták annak létezését. Egyre egyértelműbbé válik, hogy a rejtett gazdaság kialakulását és működését *tényezők széles skálájának interakcióival* lehet megmagyarázni (*Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Williams [2004]*).

Az Európai Tanács által elfogadott modell szerint a következő tényezők határozzák meg a rejtett gazdaságot (*Williams [2005]*):

1. Piaci tényezők:
 - a munkapiac,
 - a javak és szolgáltatások piaca,
 - az információs piac.

2. Intézményi viszonyok:
 - a kormányba vetett bizalom,
 - társadalom aktív részvételének foka,
 - a bürokrácia ereje,
 - adószintek,
 - a (kis- és nagy-) korrupció szintje.
3. Az egyének és háztartások jellegzetességei
 - az életciklusban elfoglalt hely,
 - foglalkoztatási státus,
 - jövedelmi helyzet,
 - rendelkezésre álló jártasság,
 - az oktatás színvonala,
 - adómorál.

E modell kulcsfontossága abban rejlik, hogy *egyetlen tényezőnek sincs önmagában kitüntetett szerepe* a rejtett gazdaság kialakulásában, illetve fennmaradásában, hanem az a meghatározó, hogy különböző körülmények között a felsorolt tényezők *hogyan kombinálódnak*. A magas adóráták, amelyeket minden esetben fontos oknak tartanak, a legjobb esetben is csak részleges magyarázatot jelentenek. A kormányba vetett bizalom hiánya, valamint ha a társadalom nem bízik abban, hogy a társadalmi kohézió megteremthető adójövedelmekből, nagymértékben növeli a rejtett gazdaság méretét. A bizalom megléte esetén a magas adóráták sem szükségszerűen járnak együtt a rejtett gazdaság nagyobb méretével.

Természetesen a valóságban más tényezők is szerepet játszanak, mint például az adócsalással kapcsolatos attitűdök, az adómorál, a munkát és a jóléti ellátásokat érintő jogszabályok, s az, hogy a szabályokat és a szabályozókat szigorúan kikényszerítik-e, stb.

A fentiekben részletezett tényezők együttes hatásának vizsgálatára több kísérlet is született mind makro-, mind pedig mikroszintű vizsgálatokban, elméleti modellekben és empirikus kutatásokban is.

Makroszintű empirikus vizsgálatok

A makroszintű empirikus vizsgálatok nagy előnye az, hogy alkalmasak nemzetközi összehasonlítás elvégzésére, mivel ezek a modellek egységesen kezelik sok ország ugyanazon jellegzetességeit. Hátrányuk azonban, hogy képtelenek figyelembe venni a rejtett gazdaság heterogenitását, valamint az egyéni élethelyzetekből adódó fontos mikrotényezőket.

1. Loayaza [1997] szerint a rejtett gazdaság kialakulásában és elterjedésében együttesen fontos magyarázó tényezők a túlzott adóterhek és a túlzott szabályozás, valamint az, ha a kormány nem is képes kikényszeríteni az adózási jogszabályok betartását. A gyenge kényszerítő erő a bürokrácia minőségi mutatóival és a korrupció szintjével méri. Loayaza [1997] többek között a latin-amerikai országok rejtett gazdaságának relatív nagyságát – az 1990-es évek elejére vonatkozó adataik alapján – becsülte meg. Számításaihoz úgynevezett

MIMIC (*multiply causes and multiply indicators*) modellt használt, amelyben exogén okok határoznak meg egy nem megfigyelhető (látens) változót, amely azután egy sor endogén indikátorváltozót határoz meg. A modellben az exogén okok között szerepelt a vállalkozások nyereségadókulcsa, egy munkaerő-piaci merevséget leíró változó, valamint egy törvénytiszteletet jellemző összetett változó.² A számítások eredményei azt mutatták, hogy a rejtett szektor kiterjedése szoros együttmozgást mutat az adóterhekkel és a munkaerőpiac merevségét jellemző változókkal, és negatív irányú a kapcsolata a kormányzás intézményi működésének minőségi mutatóival.

2. *Johnson és szerzőtársai* [1997] átalakuló gazdaságokat vizsgált abból a szempontból, hogy miként hat egymásra a politika és a gazdaság intézményrendszere, ezek hogyan befolyásolják a rejtett gazdaság növekedését, ez pedig hogyan hat a gazdaság teljesítményére. A szerzők egy egyszerű modellben ábrázolták, hogy az adók és szabályozók miként befolyásolják a vállalatokat arra vonatkozó döntésükben, hogy a nem hivatalos (rejtett) vagy a hivatalos gazdaságban vegyenek-e részt. Ha növekszik a rejtett gazdaság, akkor csökken a közösségi bevételek szintje, ezáltal kevesebb közszolgáltatás válik lehetővé, így gyengül a jogrendszer és közrend, a közszféra kisebb határfokkal működik, s ezek hatására a nem hivatalos gazdaság mérete tovább nő. A nem hivatalos gazdaságban tevékenykedő vállalatok nem fizetnek adót, és nem is részesülnek a közjavakból (olyanokból, mint például a jog és a közrend). Ehelyett magánügynökségeket fizetnek meg – például a maffiát –, hogy kikényszerítsék a szerződések betartását, és megvédjék tulajdonukat. Az elméleti modell elemzése azt mutatta, hogy az itt felvázolt rendszerben több egyensúly is létezik.

Johnson és szerzőtársai [1997] empirikus elemzéssel támasztotta alá a fenti elméleti modellt. Mivel a hivatalos GDP nem teljesen tartalmazza a nem hivatalos szektor kibocsátását, ez utóbbi nagyságát az adott ország villamosenergia-fogyasztásával becsülte meg az írás. A rejtett gazdaság méretére vonatkozó becslések nagy változatosságot mutattak a különböző átalakuló országok esetében, és nagyok voltak az eltérések, amikor a GDP szintjét és növekedési ütemét a publikált hivatalos GDP megfelelő mutatójával vetette össze a tanulmány.

A hivatalos gazdaságban való részvétel relatív költségeinek és hasznának számszerűsítésére a tanulmány szerzői egy sor mutatószámot felhasználtak: ezek a gazdaság liberalizációját, a privatizációt, a deregulációt, a korrupciót és az adók méltányosságának mértékeit, valamint a jogi környezet jellemzőit (így a beruházások jogi biztonságát, a jogi szabályozottságot és a beruházások védelmében felépített jogi rendszer hatékonyságát) mutatták. A vizsgált országokban ezen intézményi és jogi jellemzőkben megnyilvánuló jobb teljesítmény általában kisebb rejtett gazdasággal és nagyobb hivatalos GDP-vel járt együtt. Ehhez társult az, hogy nagyobb nem hivatalos gazdaság és kisebb hivatalos kibocsátás többnyire nagyobb költségvetési hiánnyal és nagyobb inflációval párosult.

² Ez utóbbi kválváltozó három szubjektív indikátornak (a bürokrácia minőségének, a korrupció kormányzásban játszott szerepének és a törvények betartásának) az átlaga. Az egyes indikátorokat az *International Country Risk Guide* (<http://www.marketresearch.com/product/display.asp?productid=144971&g=1>) közli az 1990–1992 évekre.

3. *Friedman és szerzőtársai* [2000] azt a kérdést vetette fel, hogy mi is vezeti a vállalkozókat arra, hogy a rejtett szektorba vonuljanak? A cikk szerzői két, egymással versengő hipotézist állítottak fel: az első szerint a magas adóráták, a második hipotézis szerint olyan speciális politikai és szociális intézményi keretek ösztönzik a vállalkozókat erre, amelyek hatnak a kormányzás minőségére, például túlzott mértékűvé válhat a bürokrácia és a korrupció, valamint romlik a jogi környezet. A két hipotézis vizsgálatához a szerzők 69 ország 1990-es évekre vonatkozó, a rejtett gazdaság kialakulását befolyásoló adatokat gyűjtöttek össze: adórátákat, a bürokratizmus terheivel, a korrupcióval, a jogi környezet jellegével és a nem hivatalos gazdaság mértékével kapcsolatos mutatókat. Elemzésük szerint nem bizonyítható, hogy a közvetlen és közvetett adók magasabb rátája nagyobb rejtett gazdaságot generálna.³

A szerzők valójában ennek ellenkezőjét tapasztalták: azokban az országokban, ahol magasabb volt a közvetlen adók rátája, a rejtett gazdaság aránya kisebbnek bizonyult. Ez a paradox jellegű összefüggés azonban elveszti jelentőségét, amikor a magyarázatba belevesszük az egy főre jutó GDP szintjét. Ezzel figyelembe vesszük azt az összefüggést, hogy a gazdagabb országokban jobban működik a közigazgatás, valamint, hogy az ilyen gazdaságokban többnyire magasabbak az adóráták. A tanulmány szerint – eltérően az adóráták hatásától – a nagyobb bürokrácia, a nagyobb korrupció és a gyengébb jogi környezet akkor is növeli a rejtett gazdaságot, ha figyelembe vesszük a fejlettségbeli különbségeket. A szerzők ezeket az eredményeket nemcsak az egész mintára, hanem több részmintára (az OECD országokra, az átalakuló országokra, valamint a Latin-Amerikai országokra) is érvényesnek találták.

4. *Johnson és szerzőtársai* [1999b]) modellje szintén az adóráták és a rejtett gazdaság nagysága közötti a kapcsolatot kereste. A modell empirikus vizsgálata szerint a gazdaság szereplőit jobban sújtja a korrupció, mint az adóráták nagysága.

5. *Lackó* [2004], [2006], [2007] nemzetközi makroadatokat elemzése alapján kimutatta az adóráták és a korrupció interakciójának hatását a munkapiac különböző területeire: a formális gazdaság foglalkoztatási szintjére, a rejtett gazdaságra, az önfoglalkoztatók arányára. E tanulmányok megvizsgálták, hogy az adóráták és a korrupció, valamint különböző munkapiaci intézmények együttesen miként befolyásolják a fejlett piacgazdaságokban a munkapiac különböző csoportjainak a – munkanélküliek, foglalkoztatottak, önfoglalkoztatottak, rejtett gazdaságban dolgozók – relatív nagyságát. Az OECD-országok 1995–2000-es évekre vonatkozó adatai alapján végzett regressziós elemzések megerősítik, hogy – az adóráták és a munkapiaci intézmények eltérései mellett – a munkapiaci szegmensek relatív nagyságának magyarázatában fontos tényezők a korrupció szintjében meglévő különbségek is. A szerző kimutatta azt is, hogy a rejtett gazdaság és az önfoglalkoztatás esetében az adóráták hatását kifejező együtthatók maguk is függnek a korrupció szintjétől.

³ A tanulmány számításaiban *Schneider* [2002], *Lackó* [2000b], *Loayaza* [1997] és *Kaufmann–Kaliberda* [1996] rejtett gazdaság nagyságára készített becslését használta.

6. Az adóelkerülésről szóló irodalomban elméleti és ellenőrzött kísérleti eredményeket is találunk arra, hogy miként reagálnak az emberek a korrupcióra. *Spicer–Lundstedt* [1976], valamint *Smith* [1992] szerint az adófizető becsapva érzi magát, ha azt látja, hogy az adóbevételeket nem jól költik el, és erre az adókötelezettség teljes megtagadásával válaszol. *Alm és szerzőtársai* [1992] ezen állítások kísérleti ellenőrzésére vállalkoztak. A tanulmány szerint a kísérletben részt vevők nagyobb hajlandóságot mutattak adóköteles jövedelmeik bevallására, ha úgy érezték, a befizetett adókból származó közjavakból hasznuk származik. *Webley és szerzőtársai* [1991] szintén kísérleti módszerek segítségével azt vizsgálta, hogy az adóbevallásban milyen szerepet játszik az adófizetőknek a kormány működésével való elégedettsége. A szerzők azt tapasztalták, hogy a kísérlet során azok, akik a kísérlet előtt saját kormányuktól valami miatt elidegenedtek, vagy akik negatívan viszonyultak a jogrendszerhez, sokkal nagyobb valószínűséggel választották az adóalapot képező jövedelem eltitkolását, mint mások. *Hanousek–Palda* [2002] Csehországra, Szlovákiára, Magyarországra és Lengyelországra vonatkozó kikérdezéses vizsgálat alapján azt mutatta ki, hogy azok a megkérdezett személyek, akik azt gondolták, hogy minőségi szolgáltatásokat kapnak a kormánytól, kevésbé titkolták el adóköteles jövedelmüket, mint azok, akik úgy érezték, hogy nem megfelelő szolgáltatásban részesültek.

Mikroszintű empirikus vizsgálatok

A mikroszintű empirikus vizsgálatok előnye az, hogy figyelembe veszik a rejtett gazdaság heterogenitását, ez egyéni attitűdök szerepét. Ezek az elemzések képesek megkülönböztetni egy-egy országon belül a fejlettebb és az elmaradott térségek rejtett gazdaságában részt vevők motívumait is. Nemzetközi összehasonlítás ugyanakkor ezzel a módszerrel közvetlenül nehezen végezhető, illetve nagyon költséges lenne. Az ilyen vizsgálatok során problémát okoz egyrészt a makroszintű következtetések levonása, másrészt az, hogy a kérdőíves felvételek kérdéseit a megkérdezettek nem egyformán értelmezik.

A következőkben két kérdést vázolunk nagy-britanniai felmérések alapján. *a)* Kik működnek a rejtett (informális) szektorban a fejlett piacgazdaságokban? *b)* Mi jellemzi a fejlett piacgazdaságok informális részének szektorok szerinti megoszlását és az itt dolgozók típusait?

a) Kik működnek a rejtett (informális) szektorban? A fejlett piacgazdaságok közül Nagy-Britanniában végezték a legtöbb mikroszintű elemzést, bár itt is csak helyi kisméretű kikérdezéses vizsgálatok készültek. E vizsgálatok ugyan nem tekinthetők reprezentatívnak, de képet adnak arról, hogy kik és milyen típusú informális munkát végeznek ebben az országban.

Az 1990-es évekig erősen tartotta magát az a vélemény, hogy az informális gazdaság a marginalizálódott népesség körében koncentrálódik (*Blair–Endres* [1994], *Castells–Portes* [1989], *Isachsen–Strom* [1985]) E szerint a munkanélküliek, a nők, az etnikai kisebbségek tagjai és az elmaradott térségekben élők a fő szereplői az informális gazdaságnak. Ez a vélemény ahhoz a feltételezéshez is vezetett, hogy az emberek és a vállalkozások jellemezhetőek aszerint, hogy az informális, illetve a formális gazdaságban működnek.

Az utóbbi tíz évben azonban a fejlett piacgazdaságokban ezt a tételt az empirikus vizsgálatok súlyosan megcáfolták.

1. Az ugyan igaz, hogy a munkanélküliek részt vesznek az informális gazdaságban, de nem olyan arányban, mint a foglalkoztatottak (*Lemieux és szerzőtársai [1994], Marcelli és szerzőtársai [1999], Williams [2004]*).

2. Az időlegesen vagy rövid időn keresztül lévő állástalanok azonban több munkát végeznek az informális gazdaságban, mint a tartós munkanélküliek, különösen az észak-európai országokban. Ez pedig azért van így, mert a rövid ideig állástalanok kapcsolatai jobbak, több forrással rendelkeznek, és magasabb a képzettségük az előző formális gazdaságban található munkahelyüknek köszönhetően (*Engbersen és szerzőtársai [1993], Morris [1995], Williams–Windebank [2001]*).

3. Az elmaradott területeken az informális gazdaság kínálata, mind pedig az iránta való kereslet abszolút és relatív mértékben is alacsonyabb, mint a prosperáló településeken (*Mingione [1991], Renooy [1990], Williams–Windebank [1995], [1998], [2001]*).

4. A nők kevésbé vesznek részt az informális gazdaságban, mint a férfiak (*Fortin és szerzőtársai [1996], Lemieux és szerzőtársai [1994], Pedersen [2003]*).

5. Nincs erős korreláció az etnikumok és az informális gazdaságban való részvétel között. Az etnikai kisebbségek csak egy kis részét jelentik az informális munkaerőnek (*Jensen és szerzőtársai [1995], Williams–Windebank [1998]*).

Mindebből az következik, hogy nem helyes az egyéneket és a vállalkozásokat a szerint jellemezni, hogy azok vagy a formális, vagy az informális gazdaságban működnek. Sok egyén és vállalkozás, amely az informális gazdaságban dolgozik, a formális gazdaságban is tevékeny, s az informális gazdaságnak csak kis részét teszik ki azok, akik kizárólag az informális gazdaságban tevékenykednek (*Williams [2004], ILO [2002]*).

b) *Szektorok szerinti megoszlás és a rejtett gazdaságban dolgozók típusai.* *Pedersen [2003]* négy országot érintő kikérdezéses kisminták alapján készült vizsgálata szerint az informális gazdaság tekintélyes része az építőiparban és a fogyasztói szolgáltatásokban található. Fontos gazdaságpolitikai következményekkel jár, hogy e két szektor az összes informális gazdaság 85 százalékát teszi ki Nagy-Britanniában is (*Williams [2004]*). Bár ezek a vizsgálatok nem reprezentatív felmérések eredményei, nincs ok azt feltételezni, hogy az egész gazdaságot illetően nagyon mások lennének ezek az arányok.

Williams [2004] felhívja a figyelmet arra, hogy ahelyett, hogy az informális foglalkoztatást egyszerűen a foglalkoztatási hierarchia legalsó szegmensének tekinthetnénk, be kell látnunk, hogy az ugyanannyira szegmentált és hierarchikus, mint a formális foglalkoztatás. Nagy-Britanniában – legnagyobb részét az elmaradott városi környezetben végzett English Localities Survey alapján – az informális gazdaságban dolgozók következő négy típusa különböztethető meg:

1. típus: hivatalosan létező vállalkozásokban dolgozó nem hivatalos foglalkoztatottak (rendszerint alacsony bérért, kizsákmányoló jellegű feltételek között) (18 százalék);

2. típus: vállalkozásukat nemrég beindító mikrovállalkozók, akiknek az a rövid távú kockázatvállalási stratégiájuk, hogy átmenetileg részt vesznek a nem hivatalos gazdaság-

ban is azért, hogy e tevékenységük jövedelmei is segítsék őket vállalkozásuk anyagi megalapozásban (11 százalék);

3. típus: már megalapozottabb üzletmenettel rendelkező kisvállalkozók, akik rendszerint megélhetési célból hagyatkoznak továbbra is az informális gazdaságban való részvételre is (22 százalék);

4. típus: olyan szívességi szolgáltatók, akik időnként pénzért is elvégeznek egyes feladatokat barátoknak, családtagoknak, ismerősöknek (49 százalék).

Nagy a valószínűsége, hogy egy nemzeti reprezentatív mintában e megoszlások másképp alakulnának. 861 interjú alapján ezt megbecsülve, *Williams* [2004] szerint az informális gazdaságban dolgozók 1. típusába az ott (is) működők 5 százaléka tartozik, a 2. típusba 23, a 3. típusba 47, a 4. típusba pedig 25 százalékuk. Ez a megoszlás természetesen a nem hivatalosan végzett munkák típusára vonatkozik, és nem ad eligazítást arról, hogy a rejtett gazdaságból szerzett jövedelmek hogyan oszlanak meg az egyes csoportok között. *Williams* [2004] valószínűsíti, hogy az informális gazdaságból származó jövedelemben az 1. típus részesedése nagyobb lenne, és a 3. típusé is kissé megnövekedne, míg a 4. típusé viszont lényegesen alacsonyabb lenne, és a 2. típusé is kicsit csökkenne.

A rejtett gazdaságban való részvétel csökkentését célzó kormányzati intézkedések

Mint azt korábban már kifejtettük, a rejtett gazdasági tevékenységek számos negatív egyéni és közösségi hatással járnak, amelyeket a velük járó előnyök többnyire nem ellensúlyoznak. Emiatt és az állam adóbevételeinek biztosítása érdekében számos országban vezettek be a rejtett gazdaság csökkentését, illetve annak regularizálását szolgáló intézkedéseket. Ezek az intézkedések sok esetben tágabb pozitív hatásokkal járnak (például: kormányzati korrupció csökkentése), azonban mi ezek közül csak a rejtett gazdaságot érintő hatásokra fogunk kitérni.

A rejtett gazdaság csökkentését célzó lépések hagyományosan az elrettentésen alapulnak – az elrettentő erőt pedig az átlagos büntetés és a lebukási valószínűség szorzatával mérik (*Williams és szerzőtársai* [2008], *Devos* [2004]). Számos mikroszintű felmérés és kísérleten alapuló empirikus vizsgálat egyaránt bizonyítja azonban, hogy e szűk szemlélet ellentmond az adófizetési viselkedést meghatározó tényezők hatásmechanizmusának – például sok ember akkor is fizet adót, ha annak elmulasztásáért semmilyen várható büntetés nem jár, és fordítva (*Cummings és szerzőtársai* [2005], *Alm és szerzőtársai* [1992], [2004], [2006]). A szakirodalom arra is rávilágít, hogy a rejtett gazdaság egy olyan összetett kategória, amelyet nem lehetséges csupán egyfajta intézkedéssel kezelni (*Bird–Wallace* [2004]). Következésképpen az olyan politika, amelyik kizárólag az elrettentésre épít, alkalmatlan a rejtett gazdaság hatékony csökkentésére, ráadásul számos negatív mellékhatással is jár (például: adófizetők elidegenítése, adóhatóságokkal szembeni ellenséges attitűdök kialakulása, erősödése, mélyszegénység növelése) (*Feld és szerzőtársai* [2007], *Devos* [2004], *Warren–McManus* [2006]). E tapasztalatok alapján a szakirodalomban számottevő meggyezés alakult ki a tekintetben, hogy a rejtett gazdaság csökkentése csak megfelelően célzott intézkedéscsomag segítségével képzelhető el.

A rejtett gazdaság csökkentésére alkalmas eszközök kimerítő listája és ezek kategorizációja megtalálható számos szerzőnél, amelyek közül a legfrissebb *Williams és szerzőtársai* [2008]. A következőkben a legfontosabb intézkedéscsoportokat mutatjuk be, amelyek hatékonyságát, hatásosságát ugyanakkor széles körű empirikus szakirodalom értékeli. Ezek a következők: 1. az adóztatás és a járulékkivetés szerkezetének és szintjének változtatása, 2. az adminisztratív terhek csökkentése, 3. a várható büntetés értékének növelése, 4. a rejtett gazdasággal szembeni attitűdök megváltoztatása, adózási információk szolgáltatása és 5. a kormányzat hatékonyságának növelése, a korrupció csökkentése.

1. *Az adóztatás és járulékkivetés szerkezetének és szintjének változtatása.* A gazdaságra nehezedő adó- és járulékkerhek nagysága jelenti a rejtett gazdaságban való részvétel egyik legfontosabb indítékát, tehát ezek mértékének csökkentése jelentheti az egyik leghatékonyabb rövid és középtávú kormányzati stratégiát a rejtett gazdaság szabályozására. A szakirodalom a következő intézkedéseket emeli ki.

Először, az adó- és járulékkerhek szintjének csökkentése, különös tekintettel az élőmunka terheire, a társadalombiztosítási hozzájárulásra és az alacsony termelékenységű munkavégzés terheire (*EKB* [2007], *Williams és szerzőtársai* [2008], *Pashev* [2005]). Ezek az intézkedések – a formális gazdasági tevékenységek relatív adóhátrányának csökkentésével együttesen – csökkentik a rejtett gazdaságban való tevékenykedés hasznait. Egy ilyen adócsökkentést azokra a csoportokra érdemes „célozni”, amelyek a legnagyobb mértékben rejtik el jövedelmeiket. Így ezt az adott ország rejtett gazdaságának előzetes feltérképezése nélkül nem lehet megfelelően kalibrálni. Ugyanakkor, ha csak bizonyos célcsoportok számára csökkentik az adóterheket, akkor probléma lehet, hogy ezek ösztönzik az adott kategóriába való bekerülést, illetve erősen sérthetik a horizontális egyenlőség elvét (*Pashev* [2005]).

Itt érdemes röviden szólnunk a Kelet-Európában terjedőben lévő úgynevezett egykulcsos adóreformokról is. Ezek megjelenése egyfajta gazdaságpolitikai válasznak tekinthető arra a jelenségre, hogy a kevésbé mobil tényezők, így a munka adóterheinek részaránya szinte folyamatosan növekszik az adóbevételeken belül, jóllehet köztudomású, hogy az ilyen adók magas aránya munkanélküliséghez és alacsony foglalkoztatáshoz vezet (vö. *Semjén* [2006]). E reformok mellett, hogy a gazdaság más területeit – a versenyképességet, a munkavállalási és beruházási döntéseket, a jövedelemeloszlást – is kedvezően befolyásolják, pozitív hatással járhatnak az adózói viselkedésre, az adózási fegyelemre, törvénytiszteltre is (*Saavedra* [2007], *Keen és szerzőtársai* [2006], *Semjén* [2006]).

E reformok gyakori és fontos eleme a sávosan progresszív, többkulcsos személyi jövedelemadó egykulcsossá tételén túl általában a munka- és a tőkejövedelmek eltérő kulcs szerinti adóztatásának megszüntetése is.⁴ Ez nyilvánvalóan nagyban csökkenti a munkajövedelmek tőkejövedelemként történő feltüntetésén keresztül megvalósuló *adóarbitrázsra* való ösztönzést, még akkor is, ha a társadalombiztosítási járulékok léte miatt ez teljesen nem szüntethető meg. A leginkább radikális 2004. évi

⁴ A munka- és a tőkejövedelmek egységes adóztatása az észt reform nagyhatású eleme volt, de 2000 után maga Észtország is felhagyott ezzel a gyakorlattal, számos más, egykulcsos szja-t bevezető ország pedig eleve nem is ment el idáig.

szlovák adóreform nemcsak a tőke- és munkajövedelem adókulcsát egységesítette, de az áfa kulcsát is azonossá tette a jövedelemadó-kulccsal.

A káros ösztönzési hatások csökkentésén túlmenően gyakori érv az egykulcsos adórendszer mellett, hogy annak egyszerűsége lehetővé teszi az adóadminisztráció egyszerűsödését, és jelentősen csökkentheti az adóelkerülésre és adócsalásra való ösztönzést (Saavedra [2007]). Az egykulcsos adórendszer adózási fegyelemre és rejtett gazdaságra gyakorolt hatásait illetően az orosz reform irodalma számos pozitív tapasztalatról számol be (Ivanova és szerzőtársai [2005], Gorodnichenko és szerzőtársai [2007]). Annak ellenére, hogy az egységes kulcs bevezetése Oroszországban a korábban a legalacsonyabb sáv alapján adózók számára az adóterhelés emelését jelentette, a kezdeti visszaesés után a második évtől kezdve a reform már emelte az szja-bevételeket, jóllehet a munkakínálat alig változott, és a bértömeg emelkedésének üteme meg sem közelítette az adóbevételek növekedési ütemét. Ugyanakkor a korábban a felsőbb adósávokba tartozók esetében igen jelentősen nőtt a reform hatására a hajlandóság tényleges jövedelmek teljes bevallására.

Másodszor, hasonló szemlélet alapján az is indokolható, hogy a nehezen adóztatható csoportok számára egyedi adófizetési formát tesz a kormányzat elérhetővé. Egy ilyen adóztatási mód jellemzően önfoglalkoztatókat, mikro- és kisvállalatokat, frissen alapított cégeket, valamint a csak nagy költség mellett ellenőrizhető adózási egységeket érinti (Bird–Wallace [2004]). Az egyedi adózási mód felölelhet teljes adómentességet, adóamnesztiát.⁵ Mezőgazdasági kistermelők esetében számos ország alkalmazza ezt a megoldást, vagy rendkívül kedvezően alakítja az adóterheket, hogy egyben segítsék az informális munka világából a formális munka világába való átlépést is (Williams és szerzőtársai [2008]).

Továbbá gyakori és egyre népszerűbb megoldás a feltételezett jövedelem egyszerű becslése alapján történő adómeghatározás rendszere (*presumptive taxation*) (Ahmed–Stern [1991]). (Az egyszerűsített adómeghatározás lehetőségét általában a létszámra és/vagy az árbevételre vonatkozó felső korlátokhoz kötik.) Az ilyen adómeghatározás során gyakran használt közelítő érték a kereskedelmi egység mérete (m^2), a termelésben felhasznált eszközök jellemzői (például egy hotel esetében a szobák száma), az alkalmazottak létszáma és termelőegység elhelyezkedése (például kereskedelmi vagy szolgáltató egység esetén belvárosi vagy külvárosi helyszín). A jövedelembecslés alapján történő adómeghatározásra építő különféle megoldások célja, hogy csökkentsék az adójogszabályok betartásának költségeit (*compliance costs*), így növeljék a beszedett adók mértékét, és csökkentsék az adócsalást és adóelkerülést. Az empirikus irodalom alapján kijelenthető, hogy ezek a módszerek csak akkor érnek célt, ha az adónem szabályozása egyszerű marad, nem alkalmaznak bonyolult feltétel- és küszöbérték-szabályozást (Bird–Wallace [2004]). Ez azonban komoly kihívást jelent a legtöbb posztoszocialista országban, amelyben az adórendszer igazságossága nevében általában komoly nyomás nehezedik a döntéshozókra, hogy finomítsák a jövedelembecslésre épülő adómeghatározás módszereit (Pashv [2005]).

⁵ Az adóamnesztia adófizetési viselkedésre gyakorolt hatásáról lásd e kötetben Fazekas Mihály: *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írását.

Harmadszor, az adózás alóli kibívás megnehezítése érdekében a közvetlen adók arányát számos országban csökkentik a közvetett adók (például hozzáadottérték-adók) javára, mivel a számlaforgalmat az adóhatóságok általában hatékonyabban tudják ellenőrizni, az elrejtett jövedelmeket pedig a gazdasági szereplők általában végső soron fogyasztásra költik (Martinez-Vazquez és szerzőtársai [2008], Bird–Wallace [2004], Bahl–Martinez-Vazquez [1992]). Ez a megközelítés bizonyos mértékig alátámasztható empirikus vizsgálatokkal, ugyanakkor az így kapott eredmények nem mindig meggyőzők, mivel számos tényező (például az adóbeszedés hatékonysága, az adóbeszedési erőfeszítés) módosíthatja az összefüggést. Fontos jelenség, hogy számos ország – jellemzően a skandináv országok – félig duális személyi jövedelemadózást igyekeznek bevezetni (*semi-dual personal income taxation*), amelynek lényege, hogy a tőke- és a munkajövedelmeket azonos alapadó terheli, de bizonyos jövedelemhatár felett a munkajövedelmeket többletadóteher is érinti (OECD [2006], Warren–McManus [2006]).

Végül néhány szerző amellett érvel, hogy a rejtett gazdaság problémájának megoldása az általános adók csökkentése és a felhasználói díjak (*user fees and charges*) szélesebb körű alkalmazása lenne (Vaillancourt [1997], Thirsk–Bird [1993]).

2. *Adminisztratív terhek csökkentése.* Az adó- és járulékkerheken túl az adminisztratív költségek is döntő tényezőnek mutatkoznak az adóelkerülési, adócsalási magatartás meghatározásában, különösen az időszakos és atipikus munka, mikro- és kisvállalkozások és önfoglalkoztatók esetében (EKB [2007]). Ebből következik, hogy a vállalkozásokat és magánszemélyeket sújtó adminisztratív terhek csökkentése a rejtett gazdaság csökkentésének irányába hat, amellett, hogy a kisebb vállalkozások relatív adóhátrányát is csökkenti. Többek között számos Európai Unió országban (Franciaország – szezonális munka, Hollandia – háztartási munka, Németország – „mini-jobs”) vezettek be sikerrel ilyen reformokat (EKB [2007], Williams és szerzőtársai [2008]).

3. *Hatékonyabb ellenőrzés és szigorúbb büntetés.* Ugyanakkor a korábban domináns megközelítés sem vesztette teljesen érvényét, továbbra is számos tanulmány támasztja alá az ellenőrzés hatékonyságának és az elrettentésnek a szerepét az adófizetési viselkedés befolyásolásában, azonban egyre gyakrabban emelik ki a szerzők, hogy a hatékony ellenőrzés és büntetés a többi szakpolitikával együtt fejti ki a legnagyobb hatást (Gorodnichenko és szerzőtársai [2007], EKB [2007], Warren–McManus [2006], OECD [2004]). A hatékonyabb felderítés, az adót csaló adóalanyok hatékonyabb megtalálása növeli az adóbevételeket, és csökkenti a rejtett gazdaságot az adócsalás várható költségeinek növelésén keresztül. Az adóhatóságok elemzési eszköztárának fejlesztése, modern statisztikai alapú becslés bevezetése és bővítése jelentik a legfontosabb nemzetközi trendeket. A büntetés mértékének hatása nem egyértelmű a szakirodalom alapján, mint azt már korábban megjegyeztük, sem kísérleten alapuló vizsgálatok, sem a mikroszintű empirikus felmérések tanulságai szerint (Cummings és szerzőtársai [2005], Alm és szerzőtársai [1992], [2004], [2006], Devos [2004]). Fontos kockázat az ellenőrzés szigorítása és a büntetés mértékének növelése esetén az, hogy

ezzel nehéz helyzetbe kerülhetnek olyan társadalmi csoportok, amelyek tagjainak megélhetése nagyban függ rejtett gazdaságbeli tevékenységüktől (*Evans és szerzőtársai* [2006]), valamint az, hogy az ellenőrzés költségei meghaladhatják az ellenőrzés hatására befolyó többlet-adóbevételeket, továbbá a szigorú ellenőrzés és a magas büntetések elidegeníthetik az adófizetőket a kormányzattól.

4. *Attitűdöket befolyásoló kampányok, információszolgáltatás.* Számos szerző felhívja a figyelmet, hogy az adócsalás morális elítélését erősítő és az adófizetés kívánatos voltát bemutató kampányok hatásosak, és rendkívül költséghatékonyak az adófizetési magatartás megváltoztatásában (*Kaplan és szerzőtársai* [1997], *Renooy és szerzőtársai* [2004], *Williams és szerzőtársai* [2008], *Cumings és szerzőtársai* [2005]). Ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire kultúrafüggők ezek az eredmények, és mennyire ültethetők át például posztkommunista országokba. Továbbá, számos kutatás feltárta, hogy sok esetben a gazdasági szereplők nincsenek tudatában az adócsalásból származó potenciális költségeknek, valamint az adófizetéssel járó adminisztratív terheknek (*EKB* [2007]). Az előbbi az adócsalás mértékét növeli, mivel az adócsaló egyének jellemzően alulbecsülik a várható lebukás költségét, az utóbbi a rejtett gazdaságból való kilépés költségeit növeli a tájékoztatlanság révén (*Devos* [2004], *Scholz–Pinney* [1995]). Következésképpen az adófizetők adócsalással járó költségeire és a rejtett gazdaságból való kilépés módjaira vonatkozó információ szolgáltatása, és általában is az úgynevezett szolgáltató típusú adóhatóság megteremtése csökkentheti a rejtett gazdaság nagyságát (*Williams és szerzőtársai* [2008], *Eriksen–Fallan* [1996]).

5. *A kormányzat hatékonyságának növelése, a korrupció csökkentése.* A többitől eltérően ez az intézkedéscsomag sokkal kevésbé tűnik specifikusnak és jól definiáltnak. A meghatározó tapasztalat itt az, hogy az adófizetők önkéntes adófizetése lényegesen magasabb abban az esetben, ha úgy érzik, tapasztalják, hogy az állam megfelelő szolgáltatásokat nyújt a befizetett adóért cserébe (*Warren–McManus* [2006], *Trasberg* [2004], *Johnson és szerzőtársai* [1999a]). Ez azt jelenti, hogy az adófizetéssel járó általános morális megelégedettség növekszik az állam hatékonyabb működése esetén, és a legális gazdaságban való működés közvetlen hasznai (például: szerződések kikényszeríthetősége, egészségügyi szolgáltatás, törvényes védelem) is növekednek. Nem áll módunkban felsorolni az összes olyan intézkedést, amelyek az állampolgárok attitűdjeire hatással vannak, csak egy különösen fontos tényezőt emelünk ki, ez pedig a korrupció.

A rejtett gazdaság maga is korrupciót generál, és a korrupció is hozzájárul a rejtett gazdasághoz az állampolgárok elégedetlenségén keresztül, ami egy cirkuláris kapcsolatot sejtet, melyet nehéz empirikusan vizsgálni. Annyi mindenesetre állítható, hogy nagy rejtett gazdaság jellemzően magas korrupciós szinttel párosul (*Johnson és szerzőtársai* [1999b], *Trasberg* [2004], *Schneider–Enste* [2002]). Anélkül, hogy az oksági kapcsolat irányát egyértelműen megfejténénk, annyi biztosan állítható, hogy a kormányzati korrupció szintjének csökkenésével csökken a rejtett gazdaság is; vagy a rejtett gazdaság működéséhez elengedhetetlen a korrupció költségesebbé tétele, illetve a kormányzat jobb hatékonyságának biztosítása.

Magyarországra vonatkozó elemzések

A hazai kutatások egyik érdekes vonulata az adócsalással és a korrupcióval kapcsolatos vélemények feltárására, illetve az e két jelenség általában való előfordulására vonatkozó érzelés, észlelés vizsgálatára koncentrálnak (Vásárhelyi [1998], Magyar Gallup Intézet [2004]), de a tényleges magatartás feltérképezését nem tekintik feladatának. Nem kis részben azért, mert az utóbbi – a tényleges magatartás – vizsgálata éppen a normaszegéshez szokásosan kapcsolódó titkolózás miatt nehéz, és módszertani buktatókkal is terhes. Az egyének többféle szerepben válhatnak adócsalást megvalósító tranzakciók részeseivé: mint vásárlók, mint termelők vagy szolgáltatást végzők, mint munkavállalók vagy éppen mint munkaadók – a vizsgálatok nagy része azokra a szegmensekre koncentrálnak, ahol az elkövetést a jog nem kriminalizálja, és így a feltárás feltehetően őszintébb (munkavállaló, vásárló).

Magyarországon a háztartások vásárlói szerepben történő bekapcsolódását a rejtett gazdaságba több kutatás is vizsgálta 1990 óta. A háztartások kikérdezéses vizsgálata alapján foglalkozik a témával Tóth [1996], Tóth [1997], valamint KSH [1998]; az úgynevezett kgst-piacok megfigyelése alapján Czako [1997], Sik [1997a] [1997b], Sik–Tóth [1998]; vagy egy-egy speciális eset elemzésével, a vevői és az eladói oldalt is figyelembe véve, például az orvosi hálapénz adásával kapcsolatban Bodnár és szerzőtársai [2000], Tárki [2007]. A 2001. évi minimálbér-emelés hatásainak vizsgálatakor Szabó [2007] a KSH háztartási költségvetési felvételének kiadási és jövedelmi oldalát vetette össze a szürkejövedelmek becslésével. Lackó [2000a], [2000b] a háztartási villamosenergia-fogyasztás adatai alapján adott becslést a rejtett gazdaság súlyának változására.

A kikérdezéses vizsgálatok eredményei szerint az 1990-es évek közepén a háztartások összes kiadásain belül átlagosan 10–14 százalék körülire lehetett tenni a nem regisztrált vásárlások értékének arányát.⁶ Az egyes kiadási csoportokon belül legnagyobb arányban a szolgáltatások (42–46 százalék) és a ruházati cikkek (28 százalék) tranzakcióit kísérte adócsalás. A nem regisztrált kiadások aránya a háztartások felmért összes kiadásaiban nagyon egyenetlenül oszlott meg: viszonylag sok háztartás esetében ez csupán elhanyagolható mértékű volt, kisszámú háztartás viszont döntő mértékben nem regisztráltan vásárolt. Ugyanakkor a nem regisztrált kiadások aránya nem állt összefüggésben a háztartás jövedelmi helyzetével (Tóth [1997]). A kilencvenes években a nem regisztrált vásárlásokra mért 10–14 százalékos arányhoz viszonyítva első látásra alacsonynak tűnhet, hogy alig több, mint egy évtizeddel később egy 27 EU-országra kiterjedő kérdőíves felmérésre épülő vizsgálat (EC [2007]) szerint mindössze a kérdezett magyar háztartások 11 százaléka vásárolt a rejtett gazdaságban (be nem jelentett munkával) előállított szolgáltatásokat⁷ és csak a háztartások 6 százaléka vásárolt ilyen termékeket. Ugyanakkor, tekintetbe véve Tóth [1997] már említett megállapítását, miszerint a nem regisztrált vásárlások a háztartások

⁶ Nem regisztrált vásárlásnak tekintve azokat a tranzakciókat, amelyeknél nem történt meg az egyébként előírt számlaadás.

⁷ Bár ez a 9 százalékos EU-átlagot kicsit meghaladó érték, messze elmarad Lettországtól (17 százalék), vagy Dániától, Svédországtól és Bulgáriától (14 százalék).

egy nagyon kis csoportjára koncentrálódnak, de ezen a csoporton belül kifejezetten magas arányúak, ez az ellentmondás lehet, hogy csak látszólagos. Egy ugyancsak 2007-es eredmény szerint a háztartások közel 6 százalékánál a háztartástagok a bejelentett jövedelmeiken túl be nem jelentett jövedelemmel is rendelkeztek, azaz napjainkban jövedelmi oldalról ennyi háztartás sorolható a szürkegazdasággal kapcsolatban lévő háztartások közé (Szabó [2007]).

További felmérések szerint a nem regisztrált vásárlások kiemelt piachelyei, a „kgst-piacok” elterjedtsége nem változott az 1990-es években: 1995-ben és 1999-ben is lényegében minden hetedik önkormányzat (13-14 százalék) területén működött „kgst-piac”, miközben az árusítók száma, a piacok mérete és működési ideje már csökkent az 1990-es évek végére (Sik [2000]).

A munkavállalói oldal vizsgálata először az úgynevezett emberpiacok és a feketemunka témakörére koncentrált (Sik [1997b], Sik [2000]). Ugyancsak a be nem jelentett munka elterjedtségét vizsgálja Czibik–Medgyesi [2007] egy empirikus lakossági felvétel alapján.

A vállalatok rejtett gazdasági részvételére vonatkozó kutatások egy vonulata munkaadói oldalról, vállalatok empirikus vizsgálatán keresztül próbált az adócsalás és adóelkerülés mellett megvalósuló foglalkoztatási és bérezési formák elterjedtségére vonatkozó adatokhoz jutni (Tóth–Semjén [1996], [1998], Semjén–Tóth [2004]). Több kutatás pedig személyi jövedelemadó aggregált adatainak az elemzésével és különböző adatforrások adatainak összevetésével vállalkozott a be nem jelentett munkavégzés elterjedtségének becslésére (Krekó–P. Kiss [2007], Elek és szerzőtársai [2008], valamint a jelen kötetbeli *A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon* című tanulmány).

Az eredmények az 1990-es évek végétől a be nem jelentett munka elterjedtségének növekedésére mutattak (Sik [2000]), illetve ennek arányát 2005-ben 17 százalékra teszik (lásd jelen kötetben *A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon* című tanulmányt). Egy 2007. évi lakossági kérdőíves vizsgálat a be nem jelentett munkavégzés nem elhanyagolható mértékű elterjedtségére utal: ezek szerint az alkalmazottak és az alkalmi munkavállalók több mint 10 százaléka fizetése egy részét zsebbe kapta, és ezen kívül 17 százalékuk kapott számlára is jövedelmet munkáltatójától (Czibik–Medgyesi [2007]). EC [2007] is foglalkozik a be nem jelentett munka hazai elterjedtségével: az ott közölt eredmények szerint Magyarországon a válaszadók (az 5 százalékos EU-átlagnál nagyobb, de Elek Péterék kötetbeli vagy Czibik–Medgyesi [2007] eredményeinél alacsonyabb) 7 százalékos arányban mondták, hogy végeznek be nem jelentett munkát.

A magyarországi empirikus vállalati vizsgálatok – például Semjén–Tóth [2004], Semjén és szerzőtársai [2001], illetve Tóth [1998] – egyértelműen alátámasztják az adózási környezet és az adócsalás, adókikerülési törekvések, a rejtett gazdaságban való részvétel kapcsolatát. Amellett, hogy az adózási viselkedésre, ezen belül az adózási fegyelemre az APEH tevékenységében bekövetkező változások és azok érzékelése is jelentős hatással lehetnek, ezek az írások arra is rávilágítanak, hogy a vállalkozások adózási viselkedése jelentős mértékben függ a gazdasági klímától, valamint az ezzel szintén szorosan összefüggő szerződéses (szállítási és fizetési) fegyelemtől is. Semjén [2001] fordított megközelítéssel az APEH munkájának vizsgálatából és ellenőrzési „hatékonyságának” látszólagos romlásából következtetett arra, hogy a kilencvenes évek második felében a rejtett gazdaság visszaszorult.

Ezek a vizsgálatok nem törekedtek ugyanakkor arra, hogy a rejtett gazdaság méretét megbecsüljék, inkább csak azt vizsgálták, milyen – hogyan változik – az adócsalás elterjedtsége és az adózási fegyelem a vizsgált vállalati körben. Bár a kilencvenes évek második felére vonatkozóan egyértelműen javuló kép rajzolódott ki a vállalati adatok elemzéséből, kérdéses, hogy ez mennyire általánosítható, mennyire érvényes a vizsgált vállalati körön (közép- és nagyvállalatok) kívül.

A korrupciós tranzakciók vizsgálata még az adócsalásra vonatkozó vizsgálatoknál is több nehézséggel jár, mivel itt mindkét fél (a vevő és az eladó is) messzemenően érdekelt a tranzakció megtörténtének eltitkolásában. Ennek megfelelően a korrupció észlelésére vonatkozó vizsgálatok sokkal számosabbak, mint a tényleges korrupciós helyzetekkel foglalkozóké. Ennek ellenére több tanulmány tűzte ki céljának a magyarországi korrupciós jelenségek egy-egy csoportját létrehozó okok közgazdasági elemzését (Köllő [1992]) vagy bizonyos korrupciós helyzetek elterjedtségének felderítését (Sik [1999], [2002]). Kísérlet történt továbbá az üzleti életben érvényesülő korrupciós jelenségek feltárására (Szántó–Tóth [2008]), illetve a magyar vállalati szféra korrupciós tapasztalatainak számszerűsítésére (Makó [2008a], [2008b]). Lackó [2006] az adóterhek és a korrupció közötti összefüggést és a korrupciónak a munkapiac különböző szegmenseire gyakorolt hatását elemezte nemzetközi adatok alapján.

Számos tanulmány foglalkozik azzal is, hogy milyen okok húzódnak meg a magyarországi rejtett gazdaság és a be nem jelentett foglalkoztatás feltételezett jelentős súlya mögött, illetve milyen kormányzati politikával, milyen intézkedéscsomaggal lehetne eredményesen csökkenteni a rejtett foglalkoztatás és a rejtett gazdaság mértékét Magyarországon (például CEMI [2006], Leibfritz [2008], World Bank [2008]).

Leibfritz [2008] szerint számos bizonyíték támasztja alá, hogy a bérek be nem jelentésének, illetve aluljelentésének elsődleges oka a munkajövedelmek rendkívül magas adóéke.⁸ CEMI [2006] kimutatta, hogy a magas adóék ösztönzi a munkajövedelmek elrejtését, miközben a magyar adórendszer bonyolultsága és egyes jövedelemtípusok indokolatlan kivételes kezelése számos lehetőséget nyújt az ezen keresztül megvalósítható adóarbitrázsra.⁹ Ezek a körülmények a minimálbér adómentességével együttesen ahhoz vezetnek, hogy az adóterhek megoszlása nagyon egyenetlen lesz. Az amúgy is kevés adózó alig több mint fele viseli a jövedelemadó- és járulékbefizetések terhének döntő részét.¹⁰ Az alacsony foglalkoztatottság, a jövedelemeltitkolás és a számla nélküli fogyasztás miatt egyes fő adónemek – az személyi jövedelemadó és a tb-járulék – alapja irreálisan szűk; a fő adónemek esetében a szűk adóalapot igen magas adórátá terhelő a közkiadások magas szintjének finanszíroz-

⁸ Az OECD-n belül ez a harmadik legmagasabb adóék: csak Németország és Belgium esetében találhatunk nagyobbakat (Leibfritz [2008]). Az átlagbér 80 és 110 százaléka között keresők esetében a tényleges határadóék a jövedelemfüggő támogatások (például alkalmazotti adójóváírás) fokozatos elvesztése miatt különösen magas lesz.

⁹ Ennek a legtöbbször az a lényege, hogy a járulékkerhek alóli kibújás érdekében bizonyos munkajövedelmeket vállalkozási jövedelmeknek álcáznak. CEMI [2006] és Leibfritz [2008] egybehangzóan hangsúlyozzák a közterhek elkerülésének lehetőségét megteremtő jogintézmények (például eva, ekho) áldatlan szerepét e helyzet kialakulásában.

¹⁰ Az adózók 44 százaléka alig 3 százalékos effektív jövedelemadó-kulccsal szembesül. Az adózók fennmaradó részére így nemzetközi összehasonlításban kifejezetten magas terheket kell kivetni.

hatósága érdekében. A szűk adóalapok miatti magas adóráták egyfelől jövedelemelrejtésre ösztönöznek, másfelől nem járulnak hozzá az alacsony foglalkoztatási szint növeléséhez sem. A rejtett gazdaság nagy kiterjedése egyfelől tehát okozója, másfelől pedig következménye a hivatalos, bejelentett, bevallott tevékenységekre háruló magas adóterhelésnek.

A CEMI [2006] által valójában a fiskális politika rendbetételéhez javasolt lépések és a Leibfritz [2008], illetve a World Bank [2008] által a be nem jelentett foglalkoztatás (és ezen keresztül a rejtett gazdaság) csökkentéséhez javasolt intézkedések közötti meglehetősen nagy egybeesés is jól mutatja, hogy a rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás csökkentése és átterelése a bejelentett teljesítmények világába (úgynevezett regularizációja) mennyire fontos tágabb gazdaságpolitikai megközelítésben is.

Mind a Világbank összefoglaló anyagában, mind pedig Leibfritz [2008] háttér tanulmányában nagy hangsúlyt kap, hogy mennyire fontos a jutalom (ösztönzés) és az elrettentés (büntetés) – a közkeletű angol metaforával élve a bot és a répa – megfelelő kombinációjának, keverékének kialakítása. Az adóadminisztráció javítása¹¹ és a büntetések szigorítása növeli az adótörvények megsértésének várható egyéni költségét; mindez azonban nem érhet célt önmagában, a kiváltó ok, a magas adóterhelés csökkentése nélkül. Leibfritz [2008] szerint önmagában (azaz megfelelő adócsökkentés nélkül) véve az adóellenőrzések gyakoriságának és szigorának növelése ugyan kockázatosabbá és költségesebbé teszi a be nem jelentett foglalkoztatást, de egyben azzal a veszéllyel jár az alacsony termelékenységű munkaerő és az alacsony termelékenységű cégek esetén, hogy a dolgozókat a munkanélküliségbe, a cégeket pedig a regisztrált létből a nem regisztrált, teljesen „fekete” működés felé tolja el.

Az adó- és támogatási rendszer Leibfritz [2008], illetve World Bank [2008] által javasolt ösztönző változásai a munkaadói járulékok csökkentése, a személyi jövedelemadó kisimítása, a jövedelemfüggő támogatások (például az alkalmazotti adójóváírás) fokozatosabb visszavétele, újraelhelyezkedési támogatás bevezetése vagy a munkanélküli-ellátás elvesztéséből fakadó csapda felszámolása, a társadalombiztosítási járulékok és az ellátások közti kapcsolat erősítése, stb. Az adóterhek eltolása a jövedelmet terhelő adóktól a fogyasztást terhelő adók (áfa) és a vagyoni típusú adók (ingatlanadó) felé, a kisadók megszüntetése, az adórendszer egységesítése, a kisvállalkozások és az önfoglalkoztatók kedvezményes adóelbírálásának (eva, ekho) leépítése ugyancsak a javasolt kormányzati lépések közé tartozik – e lépések egyes elemeit, bár részben más céllal, de CEMI [2006] is megfogalmazta.

Következtetések

Az adócsalás, a rejtett gazdaság és a be nem jelentett foglalkoztatás (rejtett munka) egymással szorosan összefüggő fogalmak. Tanulmányunkban a definíció tisztázása és a méréssel kapcsolatos főbb megközelítések tömör tárgyalása után bemutattuk a rejtett gazdaság és a be nem jelentett munka kialakulásának és fennmaradásának valószínű magyarázatait.

¹¹ Az adóadminisztráció hatékonyabbá tétele APEH, a Vám- és Pénzügyőrség és a helyi önkormányzati adóigazgatás összevonásával.

Bár a rejtett gazdaság kialakulásának és fennmaradásának hátterében minden esetben valamilyen kormányzati (szabályozási) kudarc áll, érdekes módon a kormányzati kudarcok és a politikai kudarcok terebélyesedő irodalma¹² nem igazán hatott megtermékenyítően a rejtett gazdasággal foglalkozó kutatásokra.

A rejtett gazdaság és foglalkoztatás magyarázatai szempontjából kulcsfontosságúak az általa nyújtott várható egyéni előnyök, illetve az, hogy ezek meghaladják a részvétellel járó várható egyéni költségeket. Az irodalom arra is rávilágít, hogy csak egy többtényezős modell – amely a piaci és a szabályozási tényezők (például az adórendszer, különösen az adómértékek és az adóadminisztráció sajátosságai) mellett az egyének eltérő jellegzetességeivel és kormányzatról alkotott eltérő véleményével (különösen a kormányzati szolgáltatások és a korrupció megítélésével) is számol – képes megmagyarázni, hogy hasonló mértékű elvonások, hasonló relatív adóterhelés mellett miért annyira elérő a rejtett gazdaság és a be nem jelentett munka jelentősége a különböző országokban. Ha a társadalom bízik abban, hogy az adóbevételekből megteremthető társadalmi kohézió komoly előnyökkel jár, akkor a magas adóráták sem szükségszerűen járnak együtt a rejtett gazdaság nagyobb kiterjedésével.

A rejtett gazdaság léte természetes módon társadalmi költségekkel és hozamokkal is jár. Az informális gazdaság formális gazdasággá való átalakításának értelme azon alapul, hogy a rejtett gazdaság társadalmi előnyeit általában messze meghaladják annak társadalmi költségei: a társadalmat és az egyes csoportokat sújtó hátrányok felismerése és tudatosítása egyaránt fontos a probléma kezelése szempontjából. A rejtett gazdaság elleni sikeres kormányzati fellépésnek komplex intézkedéscsomagra kell épülnie: ennek a csomagnak kombinálnia kell a büntetést, elrettentést (növelnie kell a felderítés valószínűségét és a törvény szigorát, ezáltal emelve a rejtett gazdaságban való részvétel várható egyéni költségét) a szabályozás megfelelő irányú változtatásával (a rendszer egyszerűsítésével és a marginális kulcsok leszállításával egyidejűleg kell csökkentenie az informalitás nyújtotta előnyöket és az adótörvények betartásának egyéni költségeit), és erősítenie kell a kormányzatba vetett bizalmat.

A magyarországi rejtett gazdasággal kapcsolatos elemzések is rámutatnak arra, hogy a hazai rejtett gazdaság számottevő kiterjedésének magyarázatában a munkajövedelmeket sújtó rendkívül magas adóék és a további szabályozási hibák (túl kevés adófizető, túl szűk adóalap, túl magas határadókulcsok, a méltányos közteherviselés alóli kibúvás lehetőségeinek megteremtése és könnyű elérhetősége) mellett az adóadminisztráció hiányosságai, a korrupció elterjedtsége és a kormányzati munka rossz megítélése egyaránt szerepet játszanak. Mivel a jelenség okai ennyire összetettek, a rejtett gazdaság súlyának eredményes csökkentése csak egy, a jelenség magyarázatában fontos szerepet játszó összes jelzett problémát egyszerre, egyidejűleg megcélzó komplex intézkedéscsomagtól várható.

¹² A kormányzati kudarc különféle megközelítéseibe, így a Pareto-hatékonyság hiányába, az elosztási kudarcokba és az úgynevezett wickselli kudarcokba jó betekintést nyújt Besley [2006]. A kormányzati kudarcok korábbi magyarázatának bírálatát, valamint az egyes kormányzati beavatkozási formák és az egyes konkrét kudarcok, problémák közti összefüggéseket részletesen tárgyalja – a magyarul is olvasható – *LeGrand* [1999].

HIVATKOZÁSOK

- AHMED, E.–STERN, N. [1991]: *The Theory and Practice of Tax Reform in Developing Countries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [1992]: Estimating the Determinants of Taxpayer Compliance with Experimental Data. *National Tax Journal*, Vol. 45. No. 1. 107–114. o.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [2004]: The Effects of Communication Among Taxpayers on Compliance. Working Paper, Andrew Young School of Policy Studies.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [2006]: Audit Information Dissemination, Taxpayer Communication, and Compliance Behavior. Andrew Young School of Policy Studies Research Paper, No. 06-44.
- BAHL, R.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J. [1992]: The Nexus of Tax Administration and Tax Policy in Jamaica and Guatemala. Megjelent: *Bird, R. M.–Jantscher, M. C.* (szerk.): *Improving Tax Administration in Developing Countries*. International Monetary Fund, Washington.
- BESLEY, T. [2006]: *Principled Agents? The Political Economy of Good Government*, Oxford University Press, Oxford, 266 o.
- BIRD, R.–WALLACE, S. [2004]: Is it Really so Hard to Tax the Hard-To-Tax? The Context and Role of Presumptive Taxes. Megjelent: *Alm, J.–Martinez-Vazquez, J.–Wallace, S.* (szerk.): *Taxing the Hard-To-Tax. Lessons from Theory and Practice*. Elsevier, Amsterdam.
- BLAIR, J. P.–ENDRES, C. R. [1994]: Hidden Economic Development Assets. *Economic Development Quarterly*, Vol. 8. No. 3. 286–291. o.
- BODNÁR GÉZA–GÁL RÓBERT IVÁN–KORNAI JÁNOS [2000]: Hálapénz a magyar egészségügyben. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 4. sz. 293–320. o.
- CASTELLS, M.–PORTES, A. [1989]: 'World underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy'. Megjelent: *Portes, A.–Castells, M.–Benton, L. A.* (szerk.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developing Countries*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- CEMI [2006]: Makro egyensúly és gazdasági növekedés. Central European Management Intelligence, Budapest, 140 o.
- CHRISTIE, E.–HOLZNER, M. [2006]: What explains Tax Evasion? An empirical Assessment based on European Data. WIIW Working Papers, No. 40. The Vienna Institute for International Economic Studies, Bécs.
- COOK, D. [1997]: *Poverty, Crime and Punishment*. Child Poverty Action Group, London.
- CUMMINGS, R. G.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J.–MCKEE, M.–TORGLER, B. [2005]: Effects of Tax Morale on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence. NCER Working Paper, 2005-12.
- CZAKÓ ÁGNES [1997]: Négy város négy piaca. A népi kereskedéstől a kgst-piacokig" *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 4. sz. 339–354. o.
- CZIBIK ÁGNES–MEDGYESI MÁRTON [2007]: A lakosság nyugdíjjal kapcsolatos megtakarítási tudatossága és hajlandósága. Egy lakossági kérdőíves felvétel elemzése, MKIK GVI, Budapest, november, 71 o. http://www.gvi.hu/data/papers/megtakaritas_2007_080212.pdf.
- DEVOS, K [2004]: Penalties and Sanctions for Taxation Offences in Anglo Saxon Countries. Implications for Tax Payer Compliance and Tax Policy. *Revenue Law Journal*, Vol. 14. No. 1. 31–91. o.
- EC [1998]: On Undeclared Work COM (1998) 219. Commission of the European Communities, Brüsszel.
- EC [2003]: European Commission proposes '10 commandments' for employment reform. European Commission, Brüsszel, HL C 260/1. 2003.10.29. http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/apr/newees_en.pdf.

- EC [2007]: Undeclared Work in the European Economy. Special Eurobarometer, European Commission, Brüsszel, október.
- EKB [2007]: Határozottabb fellépés a be nem jelentett munkavégzés ellen. A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az Európai Közösségek Bizottsága, Brüsszel, 24.10.2007 COM(2007) 628 végleges. <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?mode=dbl&lang=en&ihtmlang=en&lng1=en,hu&lng2=bg,cs,da,de,el,en,es,et,fi,fr,hu,it,lt,lv,mt,nl,pl,pt,ro,sk,sl,sv,&val=457806:cs&page=> vagy http://ec.europa.eu/employment_social/employment_analysis/work/com2007_628_hu.pdf.
- ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2008]: An estimation of undeclared employment in Hungary based on administrative data. Kézirat. A be nem jelentett foglalkoztatás magyarországi csökkentésével foglalkozó világbanki projekt (*World Bank* [2008]) háttér tanulmánya, április.
- ENGBERSEN, G.–SCHUYT, K.–TIMMER, J.–VAN WAARDEN, F. [1993]: *Cultures of Unemployment: A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. Westview Press, Boulder, San Francisco–Oxford.
- ERIKSEN, K.–FALLAN, L. [1996]: Tax knowledge and attitudes towards taxation: A report on a quasi-experiment. *Journal of Economic Psychology*, 17. 387–402. o.
- EVANS, M.–SYRETT, S.–WILLIAMS, C. [2004]: *The Informal Economy and Deprived Neighbourhoods: a systematic review*. Office of the Deputy Prime Minister, London.
- EVANS, M.–SYRETT, S.–WILLIAMS, C. [2006]: *Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods*. Department for Communities and Local Government, London.
- FEIGE, E. L. [1999]: *Underground economies in transition: non-compliance and institutional change*. Megjelent: *Feige, E. L.–Ott, K.* (szerk.): *Underground Economies in Transition: Unrecorded Activity, Tax Evasion, Corruption and Organized Crime*. Ashgate, Aldershot.
- FELD, L. P.–SCHMIDT, A. J.–SCHNEIDER, F. [2007]: *Tax Evasion, Black Activities and Deterrence in Germany. An Institutional and Empirical Perspective*. Conference paper prepared for the First World Meeting of Public Choice Society, Amszterdam.
- FORTIN, B.–GARNEAU, G.–LACROIX, G.–LEMIEUX, T.–MONTMARQUETTE, C. [1996]: *L'Economie Souterraine au Québec: mythes et réalités*. Presses de l'Université Laval, Laval.
- FRIEDMAN, E.–JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–ZOIDO-LOBATON, P. [2000]: Dodging the Grabbing Hand: Determinants of Unofficial Activity in 69 countries. *Journal of Public Economics*, Vol. 76, 459–493.o.
- GALLIN, D. [2001]: Propositions on Trade Unions and Informal Employment in Time of Globalisation. *Antipode*, Vol. 19. 531–549. o.
- GERXHANY, K. [1999]: *The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries*. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 1999-083/2.
- GORODNICHENKO, Y.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J. PETER, K. S. [2007]: *Myth and Reality of Flat Tax Reform: Micro Estimates of Tax Evasion Response and Welfare Effects in Russia*. IZA Discussion Paper No. 3267.
- GRABINER, L. [2000]: *The Informal Economy*. HM Treasury, London.
- HANOUSEK, J.–PALDA, P. [2002]: *Quality of Government Services and the Civic Duty to Pay Taxes in the Czech and Slovak Republics, and other Transition Countries*. CERGE-EI Discussion Paper, No. 96.
- ILO [2002]: *Decent Work and the Informal Economy*. International Labour Office, Genf.
- ISACHSEN, A. J.–STROM, S. [1985]: *The Size and Growth of the Hidden Economy in Norway. Review of Income and Wealth*, Vol. 31. No. 1. 21–38. o.

- IVANOVA, A.–KEEN, M.–KLEMM, A. [2005]: The Russian Flat Tax Reform. IMF Working Paper No. 05/16. IMF, Washington, DC.
- JENSEN, L.–CORNWELL, G. T.–FINDEIS, J. L. [1995]: Informal Work in Nonmetropolitan Pennsylvania. *Rural Sociology*, Vol. 60. No. 1. 91–107. o.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–MCMILLAN, J.–WOODRUFF, C. [1999a]: Why Do Firms Hide? Bribes and unofficial activity after Communism. European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper, No. 42.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–SHLEIFER, A. [1997]: Politics and Entrepreneurship in Transition Economies. Working Paper, No. 57. The William Davidson Institute, The University of Michigan.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–ZOIDO-LOBATON, P. [1999b]: Corruption, Public Finance and the Unofficial Economy. World Bank Working Paper, No. 2169.
- JORDAN, B.–TRAVERS, A. [1998]: The informal economy: a case study in unrestrained competition. *Social Policy and Administration*, Vol. 32. No. 3. 292–306. o.
- KAPLAN, S.–NEWBERRY, K.–RECKERS, P [1997]: The Effect of Moral Reasoning and Educational Communication on Tax Evasion Intentions. *JATA*, Vol. 19. No. 2.
- KATUNGI, D.–NEALE, E. BARBOUR–A. [2006]: People in Low-Paid Informal Work. Need not Greed. The Policy Press, Bristol, Egyesült Királyság.
- KAUFMANN, D.–KALIBERDA, A. [1996]: Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies. A Framework of Analysis and Evidence. World Bank Policy Research Working Paper, No. 1691.
- KEEN, M.–KIM, Y.–VARSANO, R. [2006]: The Flat Tax(es) Principles and Evidence. IMF Working Paper No. 06/218. IMF, Washington, DC.
- KÖLLŐ JÁNOS [1992]: Zsibvásár az aluljárókban. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 6. sz. 538–549. o.
- KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer, MNB-tanulmányok, szeptember, 54 o. http://www.mnb.hu/resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcename=MT_65.
- KSH [1998]: Rejtett gazdaság Magyarországon. Rejtett gazdaság a háztartások szemüvegén át. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [2000a]: Egy rázószektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről 1. tanulmány, MTA KTK, március, 74. oldal. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Lacko.pdf>.
- LACKÓ MÁRIA [2000b]: Hidden Economy – an Unknown Quantity? Comparative analysis of hidden economies in transition countries, 1989–1995. *The Economics of Transition*, Vol. 8. No. 1. 117–149. o.
- LACKÓ MÁRIA [2004]: Tax Rates and Corruption: Labour-market and Fiscal Effects, Empirical Cross-country Comparisons on OECD and Transition Countries, WIIW Research Reports, No. 309.
- LACKÓ MÁRIA [2006]: Az adóráták és a korrupció hatásai a munkapiacra. Keresztmetszeti összehasonlító elemzés az OECD-országokon, *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 11. sz. 961–985. o.
- LACKÓ MÁRIA [2007]: Interrelationships of the Hidden Economy and Some Visible Segments of the Labour Market. MTA KTI Discussion Papers, 2007/7.
- LE GRAND, J. [1999]: A kormányzati kudarcok elmélete. Megjelent: *Csaba Iván–Tóth István György* (szerk.): A jóléti állam politikai gazdaságtana. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 146–164. o.

- LEIBFRITZ, W. [2008] Reducing Undeclared Work in Hungary. The Role of Tax Policy and Administration. World Bank Project: Hungary Undeclared Employment (P106185), The World Bank, Washington, DC.
- LEMIEUX, T.–FORTIN, B.–FRECHETTE, P. [1994]: The Effect of Taxes on Labor Supply in the Underground Economy. *American Economic Review*, Vol. 84. No. 1. 231–254. o.
- LEONARD, M. [1994]: Informal Economic Activity in Belfast. Avebury, Aldershot.
- LEONARD, M. [1998]: Invisible Work, Invisible Workers: the informal economy in Europe and the US. Macmillan, London.
- LOAYAZA, N. A. [1997]: The Economics of the Informal Sector. A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America. Policy Research Working Paper, World Bank.
- MACDONALD, R. [1994]: Fiddly Jobs, Undeclared Working and the Something for Nothing Society. *Work, Employment and Society*, Vol. 8. No. 4. 507–530. o.
- MAGYAR GALLUP INTÉZET [2004]: Az uniós pénzekkel kapcsolatos visszaélések a mi egyéni és nemzetgazdasági érdekeinket is sértik – mondja a lakosság háromnegyede. http://monitor.gallup.hu/kutatas/040116_cceb_fraud.htm.
- MAKÓ ÁGNES [2008a]: Az KKV-körkép – 2007. október. A kis- és közepes vállalkozások üzleti helyzete és vélemények gazdasági és politikai környezetükről. MKIK GVI. http://www.gvi.hu/data/research/kkv_korkep_074_071204.pdf.
- MAKÓ ÁGNES [2008b]: Kevés cég él a pályázati lehetőségekkel. Elemzés az MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet 2007. októberi vállalati konjunktúrafelvétele alapján. MKIK GVI, Budapest, december, 22 o. http://www.gvi.hu/data/papers/konj_072_adhoc_071210.pdf.
- MARCELLI, E. A.–PASTOR, M.–JOASSART, P. M. [1999]: Estimating the Effects of Informal Economic Activity: Evidence from Los Angeles County. *Journal Of Economic Issues*, Vol. 33. 579–607. o.
- MARTINEZ-VAZQUEZ, J.–RIDER, M.–WALLACE, S. [2008]: Tax Reform in Russia. Edward Elgar, Cheltenham, 288 o.
- MINGIONE, E. [1991]: *Fragmented Societies. A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell, Oxford.
- MORRIS, L. [1995]: *Social Divisions: Economic Decline and Social Structural Change*. UCL Press, London.
- OECD [2002]: *Measuring the Non-Observed Economy. A Handbook*. OECD, Párizs.
- OECD [2004]: *Compliance Risk Management. Managing and Improving Tax Compliance*. OECD, Párizs.
- OECD [2005]: *Employment Outlook*. OECD, Párizs.
- OECD [2006]: *Fundamental Reform of Personal Income Tax*. Tax Policy Studies, No. 13.
- PASHEV, K. [2005]: *Tax Compliance of Small Business in Transition Economies: Lessons from Bulgaria*. Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Working Paper, 05-10.
- PEDERSEN, H. G. [2003]: *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A Measurement Based on Questionnaire Surveys*. The Rockwool Foundation Research Unit, Koppenhága.
- PORTES, A. [1994]: The informal economy and its paradoxes. Megjelent: *Smelser, N. J.–Swedberg, R.* (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- RENOOY, P. H. [1990]: *The Informal Economy. Meaning, Measurement and Social Significance*. Netherlands Geographical Studies, Amszterdam.
- RENOOY, P. H.–IVARSSON, S.–VAN DER WUSTEN-GRITSAI, O.–MEIJER, R. [2004]: Undeclared Work in an Enlarged Union. An Analysis of Undeclared Work – An In-Depth Study of Specific Items. European Commission, Brüsszel.

- ROSS, R. [2001]: The new sweatshops in the United States: How New, How Real, How Many and Why? Megjelent: Gereffi, G.–Spener, D.–Bair, J. (szerk.): Globalisation and Regionalism. NAFTA and the new geography of the North American apparel industry. Temple University Press, Philadelphia.
- SAAVEDRA, P. [2007]: Flat Income Tax Reforms. Megjelent: Gray, C.–Lane, T.–Varoudakis, A. (szerk.): Fiscal Policy and Economic Growth. Lessons for Eastern Europe and Central Asia. World Bank, Washington.
- SCHNEIDER, F. [2005]: Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know? European Journal of Political Economy, Elsevier, Vol. 21. No. 3. 598–642. o.
- SCHNEIDER, F.–ENSTE, D. K. [2002]: The Shadow Economy. An International Survey. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHOLZ, J. T.–PINNEY, N. D. [1995]: Fear and Tax Compliance: The Heuristic Basis of Citizenship Behaviour. American Journal of Political Science, Vol. 39. No. 2. 490–512. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2001]: Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság. Közgazdasági Szemle, 48. évf. 3. sz. 219–243. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2006]: A mai magyar adórendszer. Jellegzetességek, problémák, kihívások. Megjelent: Előmunkálatos a társadalmi párbeszédhez. Gazdasági és Szociális Tanács, Budapest, 215–230. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001, Elemzések a rejtett gazdaság Magyarországi szerepéről. 4. tanulmány. MTA KTI, Budapest, január, 71 o. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Satij.pdf>.
- SIK ENDRE [1997a]: A kgst-piachely a mai Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 46. évf. 4. sz. 322–338. o.
- SIK ENDRE [1997b]: „Kgst-piac”-ok és emberpiacok a mai Magyarországon. Megjelent: Kárpáti Zoltán (szerk.): Társadalmi és területi folyamatok a 90-es évek Magyarországon. MTA TKKI, Budapest.
- SIK ENDRE [1999]: Ellenőri korrupció – 1998. Szociológiai Szemle, 4. sz. 85–99. o. <http://www.socio.mta.hu/mszt/19994/sik.htm>.
- SIK ENDRE [2000]: Kgst-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság Magyarországi szerepéről, 2. tanulmány. MTA KTI, Budapest, július, 29 o. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Sik.pdf>.
- SIK ENDRE [2002]: Mindennapi korrupciónk. Szociológiai Figyelő, VI. évf. 1–2. sz. 131–145. o.
- SIK ENDRE–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1998]: A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon. Tárki Társadalompolitikai Tanulmányok 7. Tárki, Budapest, május, 28 o. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a391.pdf>.
- SMITH, K. W. [1992]: Reciprocity and Fairness: Positive Incentives for Tax Compliance. Megjelent: Slemrod, J. (szerk.): Why People Pay Taxes: Tax Compliance and Enforcement. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- SPICER, M. W.–LUNDSTEDT, S. B. [1976]: Understanding Tax Evasion. Public Finance, Vol. 31. No. 2. 295–305. o.
- SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2007]: A 2000–2001. évi minimálbér-emelés hatása a jövedelemeloszlásra. Közgazdasági Szemle, 54. évf. 5. sz. 397–414. o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS (szerk.) [2008]: Korrupciós kockázatok az üzleti szektorban. Kutatási háttér tanulmányok, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet Korrupció-kutató-központ, Transparency International Magyarország Alapítvány, Budapest, április, http://web.uni-corvinus.hu/szoc/doc/korrupcio/korrupcio_szanto_toth_2008.pdf.

- TÁRKI [2007]: társadalmi klíma riport, 2007. december. <http://www.tarki.hu/hu/news/2007/kitekint/20071220.doc>.
- THIRSK, W.–BIRD, R. [1993]: Earmarked Taxes in Ontario: Solution or Problem? Megjelent: Maslove, A. (szerk.): *Taxing and Spending Issues of Process*. University of Toronto Press, Toronto.
- THOMAS, J. J. [1992]: *Informal Economic Activity*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1996]: A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 11. sz. 1010–1032. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1997]: A rejtett gazdaság súlya 1995–1996-ban Magyarországon. Becslés a háztartások kiadásainak empirikus vizsgálata alapján. *Külgazdaság*, 41. évf. 12. sz. 49–73. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1996]: Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, különszám, 67–87. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. Megjelent: Csaba László (szerk.): *The Hungarian SME Sector Development Perspective*. CIPE/USAID–Kopint–Datorg Alapítvány, Budapest, 103–134. o.
- TRASBERG, V. [2004]: *Tax Administration and Shadow Economy in EU New Members*. University of Tartu. Working Paper, No. 313.
- VAILLANCOURT, F. [1997]: Benefit Principle and Taxation: Possible User Taxes and Fees in Canada. Megjelent: Lippert O.–Walker, M. (szerk.): *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*. The Fraser Institute, Vancouver.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [1998]: A korrupció a közgondolkodásban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. <http://www.socio.mta.hu/mszt/19984/vasarhel.htm>.
- WARREN, N.–MCMANUS, J. [2006]: Tsunami or Waikiki: The impact of tax gap on future tax reforms. Paper prepared for the Economic and Social Outlook Conference 2006 on Making the Boom Pay. Securing the Next Generation of Prosperity. The University of Melbourne, Ausztrália.
- WEBLEY, P.–COWELL, F. A.–LONG, S. B.–SWINGEN, J. A. [1991]: *Tax evasion: An Experimental Approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WILLIAMS, C. C. [2004]: *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favors*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- WILLIAMS, C. C. [2005]: *Small businesses in the informal economy: making the transition to the formal economy*. Megjelent: *Small Business Council: Informal Economy, Evidence and Key Stakeholder Opinion*. Small Business Service, London.
- WILLIAMS, C. C.–HORLINGS, E.–RENOOY, P. [2008]: *Tackling undeclared work in the European Union*. Eurofound, Dublin. Kapcsolódó esettanulmányok: <http://www.eurofound.europa.eu/areas/labourmarket/tackling/search.php>.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [1995]: *Black Market Work in the European Community. Peripheral Work for Peripheral Localities?* *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 19. No. 1. 22–39. o.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [1998]: *Informal Employment in the Advanced Economies: implications for work and welfare*. Routledge, London.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [2001] *Revitalising Deprived Urban Neighbourhoods: an Assisted Selfhelp Approach*. Ashgate, Aldershot.
- WORLD BANK [2005]: *The Quest for Equitable Growth in the Slovak Republic: A World Bank Living Standards Assessment*. Report No. 32433-SK, PREM unit, ECA region, World Bank, Washington, DC.
- WORLD BANK [2008]: *Reducing Undeclared Employment in Hungary*, Synthesis Report of the World Bank Study, március, Draft Report, World Bank, Washington, DC.

II. ÖKONOMETRIAI VIZSGÁLATOK ÉS MODELLSZIMULÁCIÓK

Az adóráták és a korrupció hatása az adóbevételekre Az OECD-országok összehasonlítása, 2000–2004

LACKÓ MÁRIA

Korábbi tanulmányaimban nemzetközi makroadatokat elemzése alapján az adóráták és a korrupció – mind a hivatalos gazdaság foglalkoztatási szintjére, mind a rejtett gazdaságra, mind az önfoglalkoztatók arányára gyakorolt – együttes munkapiaci hatásának, interakciójának fontosságát hangsúlyoztam (Lackó [2004], [2006], [2007]).

A korrupció fogalmának számos definíciója létezik. A legegyszerűbb definíció szerint a korrupció nem más, mint a közhatalommal való visszaélés magánnyereség elérése céljából. Az elmélet rendszerint kétféle korrupciót különböztet meg: a kis és a nagy korrupciót. A kis korrupció a bürokraták, adóellenőrök, rendőrök stb. viselkedésében, a nagy korrupció a politikusok, parlamenti képviselők tevékenységében jelentkezhet.

Az általam alkalmazott szemlélet a korrupció mindkét típusát (a kis és a nagy korrupciót) extraadóként fogja fel. A kis korrupció magasabb szintje azt jelenti, hogy a nominális adórata a korrupció miatt addicionális költségekkel vagy adóval egészül ki. A nagy korrupció esetében ez a kapcsolat természetesen jóval közvetettebb: a nagy korrupció magasabb szintje jelzés arra, hogy egy adott országban a közösségi jövedelmeket az előre megsza-
bottnál kisebb mértékben fordítják a szükséges közszolgáltatásokra, valamint arra, hogy a gazdálkodás rendes üzletmenetének kockázata a várhatónál nagyobb. Ha a nagy korrupció kiterjedt, akkor az a közszolgáltatási szektor fő funkcióit – az allokatív funkciót (mágnjövendelmek allokációját közszolgáltatásokra), a redisztributív funkciót (a gazdagabb állampolgároktól a szegényebbekhez folyó jövedelemátcsoportosítást) és a stabilizálási funkciót (a foglalkoztatás, az árstabilitás és a költségvetési deficit megfelelő mértékének biztosítása) – is eltorzítja.

Az elmondottakat figyelembe véve adódik a következtetés: az adóterhek elemzésekor félrevezető lehet pusztán a törvényben meghatározott adóráták nemzetközi összehasonlítása, mivel ebben az esetben nem vesszük figyelembe azt a környezetet, amelyben az adóráták kifejtik hatásukat (Lackó [2006]). A „környezet” fogalma itt magában foglalja egyrészt az adók kivetésének és behajtásának módját (koherencia, átláthatóság és szabályozottság), másrészt azt, hogy az adókat hogyan használják fel az állami szolgáltatások kínálatában (itt is a koherencia, az átláthatóság, a szabályozottság és a gazdasági hasznosítás játszik szerepet). E gondolatmenetet követve vizsgálataimban az adóterhek országok közötti összehasonlítása során nemcsak a hagyományos adórátákat, hanem a korrupcióból adódó pótlólagos adóterheket is figyelembe vettem (Lackó [2006]).

A tanulmányban áttekintést nyújtunk arról, hogy miként hatnak a munkát sújtó adóráták és a korrupció szintjének országok közötti különbségei a különböző munkapiaci szegmensek (foglalkoztatottak, önfoglalkoztatók, rejtett gazdaság) relatív nagyságának

az alakulására. Majd azt elemezzük, hogy ugyanezen változók országonkénti különbségei milyen irányban és milyen mértékben magyarázzák meg a nemzetgazdasági szintű adóterhelés (adóbevétel/GDP arány) különbségeit. Végül felhasználva az előző részekben kapott számszerű eredményeket, becslést készítünk a vizsgált OECD-országok rejtett gazdaságának méretére.

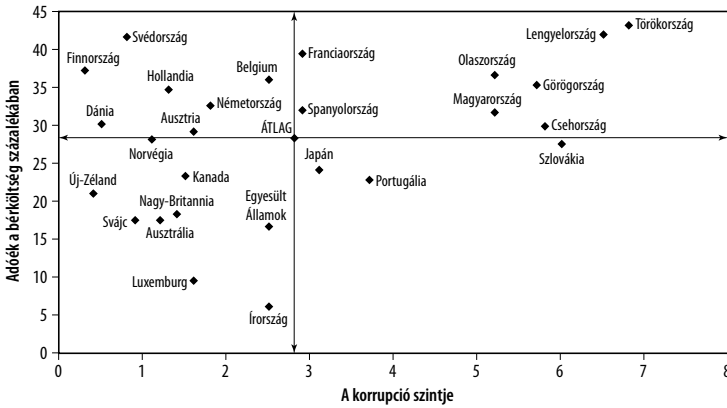
Adóráták és korrupció hatása a munkapiacra

A következőkben az említett kétféle adóteher egymás melletti megjelenését illusztráljuk a munkát sújtó adók esetében a vizsgált országokban 2004. évi adatok alapján. Az 1. ábra azt mutatja, hogy a kétféle adóteher (a munkát sújtó adók összessége, az úgynevezett adóék és a korrupcióból adódó teher) hogyan terheli a munkavállalókat és a munkáltatókat az egyes országokban. Az adóéket úgy definiáljuk, hogy a személyi jövedelemadó, valamint a munkavállalói és munkáltatói társadalombiztosítási járulékok összegéből levonjuk a szociális transzfereket, és ezt a különbséget a teljes munkaköltség arányában fejezzük ki. Az adóéket több családtípusra is közli az OECD statisztikája, számításainkban két családtípus (egyedülálló, illetve az egykeresős két gyermekkel rendelkező családok) adóékének átlagos mutatóját használjuk.¹ A korrupció szintjének meghatározásához a Transparency International korrupciós indexét vesszük alapul. A Transparency International által évente készített korrupcióészlelési indexet többfajta kikérdezés és felmérés alapján határozzák meg: az adott ország üzletbereinek és a lakosságnak kikérdezése mellett felhasználják a gazdaságkockázat-elemzők és országszakértők véleményét is. A korrupciós index, amely a korrupció szintjének észlelését mutatja, 1 és 10 közötti értékeket vehet fel, ahol az 1 a legkorruptabb, a 10 pedig a korrupciómentes környezetet jelenti. A korrupció szintjét úgy számítottuk ki, hogy a 10-ből levontuk a korrupciós index értékét.

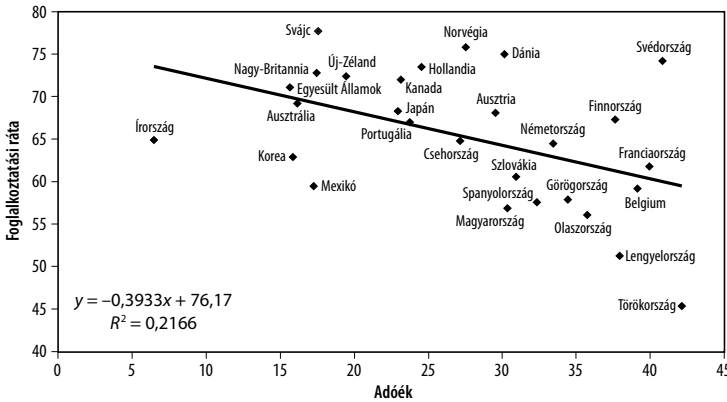
Az 1. ábrát vizsgálva láthatjuk, hogy a legmagasabb adóék Svédországban található, míg a korrupció elterjedtségét tekintve a svéd adat az OECD-országok átlagos értékénél jóval kisebb. Az országmintánkban szereplő átalakuló országokat tekintve Lengyelországban és Magyarországon az átlagosnál magasabb adóék és az átlagosnál magasabb korrupciós teher a jellemző, míg Csehországban az adóék csak kicsivel haladja meg az átlagot, miközben a korrupciós teher szintén relatíve magas. A magyar és a lengyel esethez hasonló a helyzet néhány fejlett piacgazdaságban is, mint például Olaszországban, Görögországban és Törökországban.

Az adóráták és a korrupció interakciójának (technikai szempontból a két változó szorzatának) a hatása azt jelenti, hogy abban, hogy az adóráták miként hatnak a munkapiac egyes szegmenseire közvetlen szerepet játszik a korrupciónak az adott országban tapasztalt szintje is. Az említett interakció fontosságát jelzi, hogy míg a magas adóékek önmagukban kevésbé képesek magyarázni a foglalkoztatási ráták alacsony voltát (2. ábra), az adóékek és a korrupciós szint interakciója (szorzata) jóval nagyobb magyarázó erőt mutat (3. ábra).

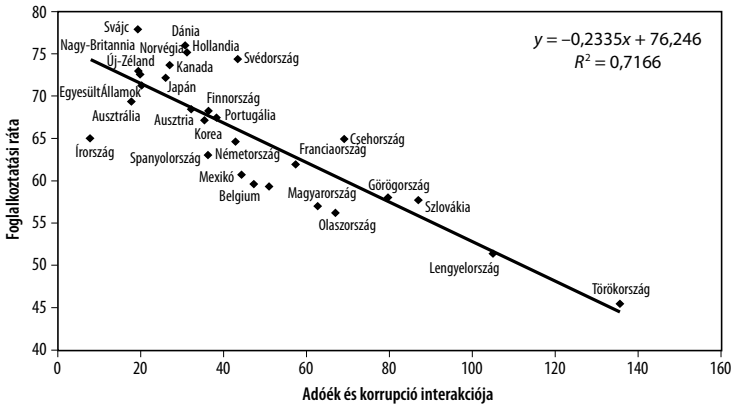
¹ Ez az adóék definíció megfelel az OECD által elemzett és statisztikáiban mért fogalomnak.

1. ÁBRA
Az adóék és a korrupció szintjének együttállásai, OECD-országok, 2004

2. ÁBRA
Adóék és foglalkoztatási ráta, 2003

3. ÁBRA
Az adóék interakciója a korrupció szintjével és a foglalkoztatási ráta, 2003

A foglalkoztatási ráták nemzetközi különbségeinek magyarázatába természetesen e tényezők mellett egyéb intézményi, és munkaerő-piaci jellegzetességeket is be kell kapcsolni. *Lackó* [2006] figyelembe veszi a munkanélküli-segély bőkezűségét jellemző változót, a helyettesítési rátát; a munkapiac merevségét jellemző indikátort; a kollektív szerződéssel rendelkező munkavállalók és a béralkuban résztvevők arányát; a munkáltatók és a szakszervezetek koordináltságának kvalitatív indikátorait és a szakszervezeti tagság sűrűségét.

A rejtett gazdaságok méretének összefüggését az adóráttákkal és a korrupcióval, mint extra adóval jóval nehezebb vizsgálni, mint a foglalkoztatását. Egy ilyen elemzéshez mindenekelőtt szükség lenne egy egyértelmű, egységes makroszintű becslésre a rejtett gazdaság nagyságáról minden vizsgálandó ország esetében. Ilyen adatok ugyan nem állnak rendelkezésre, ugyanakkor létezik különböző makroszintű rejtett gazdaság adatok összegyűjtött adatsora: *Schneider* [2005] számításait már 120 országra végezte el. Az ezekkel az adatokkal végzett számításaink alátámasztják azt a hipotézisünket, hogy amennyiben az adóék a korrupcióval karöltve magas szintet ér el, az ösztönzi a munkavállalókat, hogy részt vegyenek a rejtett gazdaságban, illetve a munkáltatókat, hogy erre rábírók a munkavállalókat (lásd *Lackó* [2006]).

A rejtett gazdaság makroszinten becsült adatainak felhasználása azonban nem problémamentes. Ezek a mutatók ugyanis már maguk is becslés eredményei, s e becslések rendszerint eleve feltételezik és felhasználják azokat a jellegzetességeket, amit itt éppen vizsgálni szeretnénk, nevezetesen az adórátták és a korrupció szintjének országok közötti különbségeit, illetve ezek hatását a rejtett gazdaság relatív nagyságára. Így az általunk jelzett elemzés magában rejti annak lehetőségét is, hogy a számítások során tautologikus összefüggéseket mutatunk ki.

Mivel a foglalkoztatottak egy alcsoportjáról, az önfoglalkoztatókról mindennapi tapasztalatok alapján is tudjuk, hogy viselkedésük nagyon hasonló a rejtett gazdaságban tevékenykedők magatartásához, hiszen valójában jelentős részük részben a formális, részben pedig az informális gazdaságban dolgozik, s mivel az önfoglalkoztatókról statisztikai megfigyelések is rendelkezésünkre állnak, a továbbiakban ezt a foglalkoztatási szektort vizsgáljuk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az önfoglalkoztatók arányában található nemzetközi különbségek hogyan függenek össze az adórátták és a korrupció szintjével.

Az önfoglalkoztatók arányának összefüggése az adóráttákkal és a korrupcióval

Az önfoglalkoztatók tevékenységét elemző irodalomban egyes ökonometriai vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy az átlagos adórátták mint magyarázó változók pozitív előjelű hatást fejtenek ki az önfoglalkoztatók arányára: a magasabb adórátták inkább ösztönzik az önfoglalkoztatást, s valószínűleg az önfoglalkoztatói státuson keresztül az adócsalás és adóelkerülés lehetőségeinek kihasználását (lásd *Robson–Wren* [1999], *Scharle* [2002]). *Torrini* [2005] cikke az adóéket használja a nem mezőgazdasági önfoglalkoztatók arányának egyes országok, valamint az OECD-országok közötti különbségeinek magyarázatában. Kimutatja, hogy mindaddig, amíg az önfoglalkoztatás nem jár együtt jelentős adócsalási

lehetőségekkel, a magasabb adórátá csökkenteni az önfoglalkoztatóvá válást. Ha azonban az adócsalás lehetősége nagy, akkor az adó növekedése az önfoglalkoztatók arányának növekedését váltja ki. Ennek kimutatásához magyarázó függvényében Torrini szerepelteti az adóéket, valamint az adóék és egy vakváltozó szorzatát. A vakváltozó 1, ha a korrupció nagyobb, mint a vizsgált országok átlagos értéke. Az adórátá és a korrupció szintjének interaktív (szorzat) változóját használta Lackó [2006] is különböző munkaerőpiaci szegmensek relatív nagyságának magyarázatában az OECD-országok mintáján az 1995–2000 közötti időszakra.

Az önfoglalkoztatói szektor adócsalási és adóelkerülési magatartása számos országban jellemző. A vállalkozóknak a jövedelem önbevallásán alapuló, bonyolult, költségesen ellenőrizhető meghatározása miatt a bérből és fizetésből élőknel jóval nagyobb lehetőségük van tényleges jövedelmük eltitkolására. A kutatók ilyen jellegű viselkedést tapasztaltak Angliában (*Pissarides–Weber [1989]*), Finnországban (*Johansson [2000]*) és Kanadában (*Schutze [2002]*).

Krekó–P. Kiss [2007] szerint több jel utal arra, hogy az önfoglalkoztatók adóelkerülő és adócsaló magatartása Magyarországon más országokkal összehasonlítva rendkívül kiterjedt. Nálunk – az európai országokkal összehasonlítva – rendkívül alacsony az önfoglalkoztatók által befizetett adók GDP-hez viszonyított aránya. Az önfoglalkoztatók adója Magyarországon 2005-ben a GDP 0,8 százalékát tette ki, szemben a 3,5 százalékos EU-átlaggal. Mivel az EU átlagát 1–1,5 százalékos adókieés jellemzi, Magyarországon az önfoglalkoztatókhöz köthető adókieés a GDP 4 százalékára tehető.

Az 1. táblázat a regressziós számításaink eredményeit mutatja, amelyekkel az önfoglalkoztatók arányának nemzetközi különbségeit vizsgáljuk az OECD-országok körében az 1995–2004-es időszak éveiben. A magyarázó változók között az egyik legfontosabb a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya (AGR), mivel a mezőgazdasági szektorban rendszerint nagy az önfoglalkoztatottak aránya. Ezenkívül figyelembe vesszük a munkát sújtó adók rátáit,² a korrupció szintjét és azt is megvizsgáljuk, hogy ez utóbbi változók interakciója milyen hatást mutat az önfoglalkoztatottak arányára.

A számításokat több változatban is elvégeztük. Ez azért vált szükségessé, mert 2004-ben az OECD adóék számítása megváltozott: az úgynevezett átlagos munkás definícióját kiszélesítették: 2004-től kezdve már nemcsak a fizikai munkásokat (*manual workers*), hanem a nem fizikai dolgozókat (*non-manual workers*) is figyelembe veszik az ipar C–K szektoraiban, s ez megváltoztatja az átlagos kereseteket is, amely viszont alapja az adóék kiszámításának. Az OECD megállapítja, hogy egyes országok esetében ez a kategóriabővítés jelentős változást idéz elő az adóék rátájában, az országok nagy többségében azonban

² Az adóék változója két családtípusra (az egyedülállók és az egykeresős kétgyermekes családokra) jellemző adóékek számtani átlaga. Tisztában vagyunk azzal, hogy a két családtípusra számított adóék számtani átlaga nagyon durva közelítése a makroszintű adóékeknek. Ez utóbbi kiszámításához minden ország esetében szükségünk lenne arra az információra, hogy milyen arányban oszlanak meg a különböző családtípusok. Az ökonometriai számításokat mindkét családtípus adóékváltozójával külön-külön is elvégeztük, s az eredményekben csak igen kis eltéréseket tapasztaltunk az átlagos adóékekkel végzett számításokhoz képest.

1. TÁBLÁZAT
Regressziós függvények az önfoglalkoztatók arányának magyarázatára, OECD-országok
(az önfoglalkoztatottak az összes foglalkoztatott százalékában)
 (Véletlen hatású GLS regresszió)

Magyarázó változó	Függvény							
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
AGR	1,13 (11,9)	1,12 (12,39)	1,12 (12,2)	0,97 (20,9)	0,92 (14,2)	1,14 (11,2)	1,14 (11,2)	1,14 (11,2)
Adóék	0,065 (2,19)	0,067 (2,3)	0,048 (1,55)	-0,039 (-1,72)	-0,098 (-2,51)	0,014 (0,32)	0,012 (0,27)	-0,01 (-0,27)
Korrupció	-	0,30 (1,47)	-	-	-	-	0,22 (1,00)	-
Adóék × korrupció	-	-	0,01 (1,53)	0,021 (6,85)	0,012 (3,35)	-	-	0,01 (1,26)
Konstans	6,97 (4,8)	6,07 (3,88)	6,75 (4,66)	9,7 (7,78)	13,5 (8,51)	8,54 (5,2)	8,02 (4,48)	8,6 (5,13)
Megfigyelések száma	95	95	95	216	121	96	96	96
Országok száma	25	25	25	26	25	25	25	25
R^2 belső	0,51	0,51	0,51	0,67	0,56	0,42	0,41	0,41
R^2 külső	0,81	0,81	0,81	0,82	0,83	0,81	0,81	0,82
R^2 teljes	0,79	0,80	0,80	0,84	0,84	0,79	0,79	0,80
Adóék	új				rég			
Megfigyelési időszak	2000–2004		1995–2004		1995–1999		2000–2004	

Megjegyzés: Az együttthatók alatt zárójelben a t -értékek találhatóak.

csak jelentéktelen módosuláshoz vezet. A 2000–2004-es időszakra az adatok az „átlagos munkás” mindkét definíciójára rendelkezésre állnak.

Magyarország adatai – amint a 2. táblázat is mutatja – a kategóriabővítés hatására jelentősen megváltoztak. 2000 és 2004 között Magyarországon az egyedülálló adóéke 5,6 százalékpontos csökkenés helyett csak 0,9 százalékpontos csökkenést mutat az új számítás szerint, az egykeresős kétgyermekes családok esetében 3,7 százalékpontos csökkenés helyett pedig csak 0,5 százalékpontos csökkenés valósult meg.

Az 1. táblázatban közzétett számítások alátámasztják, hogy az önfoglalkoztatói státusz szorosan kötődik a mezőgazdasághoz: ahol magas a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, ott az önfoglalkoztatók aránya is magas. Ha csak az adóék hatását vesszük figyelembe az agrárfoglalkoztatási arány mellett, akkor azt tapasztaljuk, hogy a magas adóék ösztönzi az önfoglalkoztatottá válást [(1) oszlop]. Ha az adóék hatása mellett az adóék és a korrupció szintjének interakcióját is bele vesszük a számításokba, akkor az adóék hatását jellemző együtttható nem szignifikáns, esetenként negatív előjelű. Az önfoglalkoztatottá válásban az

2. TÁBLÁZAT
Az adóék rátája Magyarországon, 1995–2004

Év	Szűkebb		Tágabb	
	átlagos munkás definíció			
	egyedülálló	egy keresős két gyerekkel	egyedülálló	egy keresős két gyerekkel
1995	51,4	37,4	–	–
1996	52,0	40,4	–	–
1997	52,0	40,8	–	–
1998	51,6	40,3	–	–
1999	50,7	35,9	–	–
2000	51,4	35,0	52,7	41,5
2001	49,0	32,8	54,0	41,6
2002	49,0	33,9	53,7	42,2
2003	45,6	30,3	50,8	39,4
2004	45,8	31,3	51,8	41,0

adóék és a korrupció interakciójának együtthatója szignifikánsan pozitív előjelű, ami azt jelenti, hogy az önfoglalkoztatók nagyságának (arányának) az adóékre való reakciója a korrupció szintjétől is függ: minél nagyobb a korrupció szintje, annál nagyobb az adóéknak az önfoglalkoztatásra gyakorolt pozitív előjelű hatása. Ez a kapcsolat a számítások szerint nemcsak országok között erőteljes, hanem egy-egy országon belül időben is nyomon követhető. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az új adóékkadatok alapján végzett számítás szerint az összefüggés kevésbé szignifikáns.

Ezek a számítások kétféle mechanizmusra utalhatnak. Egyrészt, mivel az önfoglalkoztatóknak a maguk számára választott státusz lehetőséget nyújt az adóelkerülésre, a magasabb adók nagyobb korrupcióval párosulva késztetést jelentenek arra, hogy valaki önfoglalkoztatóvá legyen. Másrészt, a magasabb adóráták a magasabb korrupciós szinttel együtt a vállalatokban is előhívhatják az adóelkerülési praktikákat: saját foglalkoztatóikat egyre inkább „kiszervezik”, vállalkozásokba kényszerítik, elkerülve ezzel az utánuk fizetendő társadalombiztosítási kötelezettségeket.

Az adóráták és korrupció együttes hatása az adóbevételekre

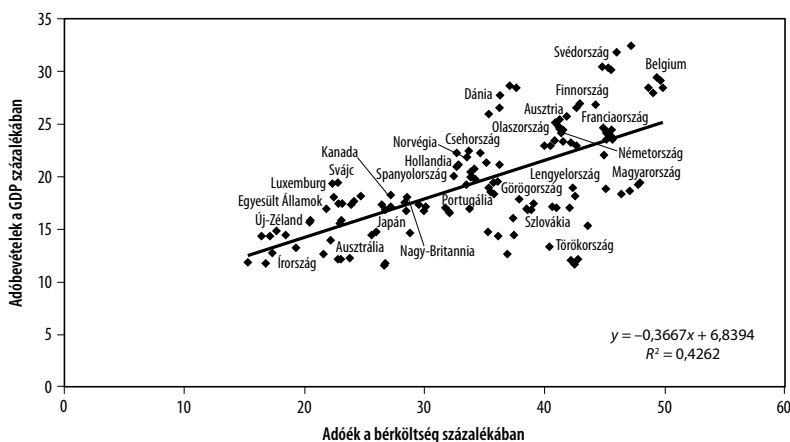
A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon befolyásolja-e (és hogyan) az adóráták és a korrupció interakciójának nemzetközi és időbeli különbözősége az adóbevételek GDP-hez viszonyított arányának nemzetközi és időbeli különbségeit.

Hipotézisünk az, hogy mivel mind a rejtett foglalkoztatás, mind az önfoglalkoztatás arányát többé-kevésbé bizonyíthatóan pozitív irányba befolyásolja az adóék és a korrupció

szintjének interakciója, ez utóbbinak hatnia kell – mégpedig negatív előjellel – a munkára kivetett adók realizálására is (adóbevételek/GDP).

A 4. ábra 27 OECD-ország mintáján mutatja a hagyományos adóék és a megfelelő adóbevételek egymáshoz való viszonyát. Az adóbevételek tartalmazzák egyrészt a személyi jövedelemből, másrészt a munkáltatók és a munkavállalók által fizetett társadalombiztosítási járulékok összegéből származó bevételeket, s ezek összegét viszonyítjuk az országok megfelelő GDP-jéhez. Az illetett trend szerint magasabb adóék magasabb bevételi arányokkal jár együtt. Az is jól látható ugyanakkor, hogy Magyarország, több kevésbé fejlett országgal (Lengyelország, Görögország, Szlovákia) együtt a trend alatt található, míg az északi országok (Svédország, Finnország, Dánia) trend feletti elhelyezkedése azt mutatja, hogy ott a közismerten magas adóráták mellett az átlagosnál is nagyobb bevétel is realizálódik.

4. ÁBRA
Az adóék és a tényleges bevételek a GDP százalékában, OECD-országok, 2000–2004

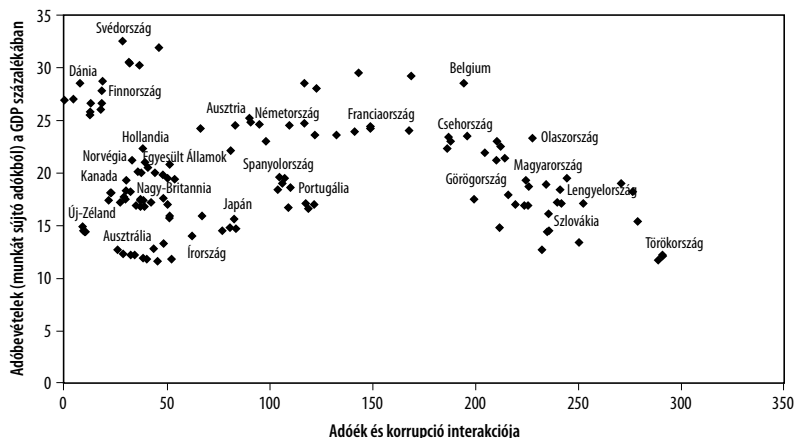

Az 5. ábra 27 OECD-országra mutatja az adóék és a korrupció szintjének interakcióját és a munkát sújtó adókból származó tényleges bevételeket a GDP százalékában. Az ábra kísértetiesen hasonlít a Laffer-görbére: azt az összefüggést sugallja, hogy az adóráták és korrupció interakcióját megtestesítő indikátornak (amelyet akár tekinthetünk egy olyan általános adórátának, amely a szűken értelmezett, hagyományos adóék mellett tartalmazza a visszahúzó gazdasági környezetből, korrupcióból következő költségeket is) a növekedése egy bizonyos szintig növeli az adóbevételeket, de ezen túlhaladva hatása megfordul, s innen növekedése már csökkenti a beszedett adók volumenét. A szabályos „púpos görbe” fölött, „északnyugatra” ugyanakkor látható egy „felhő” is, amelyet a sajátos magatartást mutató skandináv országok adatai alkotnak.

Az eredeti Laffer-görbét megalkotója a hagyományos adóráták és az adóbevételek viszonyára készítette el. Bár empirikusan ezt az összefüggést sohasem sikerült bizonyítá-

5. ÁBRA

Az adóék korrupcióval (interakció) és a tényleges adóbevételek a GDP százalékában, OECD-országok, 2000–2004

ni, a gazdaságpolitikusok és politikusok előszeretettel hivatkoznak rá, mondván: ha egy adott ország adórátái olyan magasak, hogy azok túljutottak az adóbevételeket maximalizáló fordulóponton, akkor ott adócsökkentési politikát kell folytatni, mert csak így lehet elkerülni, hogy a teljesítmény-visszatartás, valamint az adócsalás és adóelkerülés révén túl kevés jövedelem képződjön, illetve kerüljön a költségvetésbe. Az 5. ábra valóban ilyen gazdaságpolitikai stratégiát alapozhatna meg. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az 5. ábrán látható összefüggés nemzetközi összehasonlításra alapul, s olyan kulturális, intézményi változót tartalmaz (a korrupció szintjét), amely rövid távon szinte változatlan, s ezért egyáltalán nem rövid távú viselkedést tükröz. Figyelembe kell venni, hogy a görbén haladva, hol egy ország időbeli fejlődését követjük, hol pedig egyik országról a másikra ugrunk. Nem mondhatjuk, hogy az országok (kulturkörök, gazdasági környezetek) között ugrálva ugyanazt az utat járjuk be, mint amelyet egyetlen ország járna be, mondjuk az adórátájának csökkentése révén.

A szigorúbb ökonometriai elemzések arról győznek meg, hogy az adócsökkentés adóbevétel növelő hatása még a korrupcióval kombinált interakciós adóváltozó esetén sem valósul meg a Laffer-görbe sémája szerint. Ha csak az interakciós változót vesszük független változónak, akkor a Laffer-görbét egy kvadrátikus függvény állíthatná elő. Számításaink szerint azonban ez a függvény nem ad szignifikáns együtthatókat. Számos más próbálkozás közül a 3. táblázatban összefoglalt regressziós függvények hoztak szignifikáns eredményeket: itt a független változók (különbféle kombinációkban) az adóék, a korrupciós szint, az egy főre jutó GDP, valamint ezek különféle interakciója.

E függvények ökonometriai elemzése azt mutatja, hogy egyfelől az adóék önmagában pozitív kapcsolatban áll az adóbevétellel: magasabb adóék mellett magasabb bevételi arány alakul ki. Másfelől viszont az adóék és a korrupció szintjének interakciója, illetve annak

3. TÁBLÁZAT

Regressziós függvények a munkát sújtó adók bevételi arányainak magyarázatára, 27 OECD-országok, 2000–2004
(Véletlen hatású GLS regresszió, új adóék)

Magyarázó változók	Függvény					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Adóék	0,28 (5,0)	0,36 (7,32)	0,43 (8,2)	0,34 (6,40)	0,40 (7,13)	0,48 (9,02)
Korrupció	–	–0,96 (–4,26)	–	–	–	–
Adóék × korrupció	–	–	–0,026 (–4,64)	–	–	–0,021
Ln GDP	–	–	–	1,82 (1,69)	–	–
Adóék × (1/GDP)	–	–	–	–	–1295,6 (3,02)	–834 (–1,92)
Konstans	9,8 (4,67)	9,83 (5,63)	7,41 (4,38)	–10,73 (0,92)	7,79 (4,37)	6,71 (4,17)
R ² belső	0,07	0,07	0,06	0,03	0,03	0,04
R ² külső	0,44	0,73	0,76	0,62	0,71	0,82
R ² teljes	0,43	0,71	0,74	0,62	0,69	0,78

Függő változó: A személyi jövedelemadók és társadalombiztosítási járulékok aránya
(a GDP százalékában). Megfigyelések száma: 130.

növekedése határozottan csökkenti, *ceteris paribus*, az adóbevételt, még akkor is, ha figyelembe vesszük az állami szervek működésének hatékonyságát jellemző indikátort. A magas adórátájú fejletlenebb országokban kevésbé hatékonyan képesek beszedni az adókat, mint az ugyanilyen nagyságú adórátájú fejlettebbekben. Ezt a beszedési hatékonytalanságot az adóráták és az egy főre jutó GDP reciprokának interakciójával jellemezzük, amelyet szintén független változóként használtunk. Az ehhez a változóhoz tartozó együtttható a 3. táblázatban azt fejezi ki, hogy ha két országban egyformán magasak az adóráták, akkor a fejletlenebb országban valóban kisebb adóbevételi arány realizálódik, mint a fejlettben, mivel ez utóbbiban feltehetően az állam hatékonyabban működik. A bemutatott három hatás (az adóráták tiszta adóbevételt növelő, valamint az adórátáknak a korrupcióval és a fejletlenségi mutatóval való interakciójából eredő negatív hatás) alapján jön létre a Laffer-típusú görbe.

A 3. táblázat azt mutatja, hogy az adóékek különbözősége önmagában csak kevésbé képes magyarázni a bevételek különbözőségét [(1) oszlop]. Ha a korrupciót, mint extra-adót külön változóként figyelembe vesszük, akkor javul a regresszió magyarázó ereje, az R² 0,43-ról 0,71-re nő. A (2) és (4) oszlopának összehasonlításából azt szűrhetjük le, hogy az

adóráták mellett a korrupció szintje mint különálló változó jobban magyarázza a munkát sújtó adókból származó bevételi arányokat, mint a fejlettséget kifejező egy főre jutó GDP. Ez utóbbi ugyanis nem szignifikáns.³ Az adóráták bevételt növelő hatása mellett az adórátáknak a korrupcióval, illetve az adóbehajtási hatékonysággal való interakciója negatív és szignifikáns ([3] és [5] oszlop). Ez azt jelenti, hogy az adóráták hatását kifejező együtt-hatók maguk is függenek a korrupció szintjétől, illetve a behajtási hatékonyságtól: ugyanazon adórátá mellett kisebb lesz az adóbevételi arány, ha magasabb szintű a korrupció, illetve gyengébb hatékonyságú az adóhatóság. Itt azt tapasztalhatjuk, hogy az adórátáknak a korrupció szintjével való interakciója nagyobb erővel magyarázza a függő változót, mint a behajtási hatékonysággal való interakció. A legnagyobb magyarázó erejű függvényben mindkét interakció szerepel ([6] oszlop). Az adóék és a korrupció interakciójának hatása kisebb, de szignifikánsan negatív abban az esetben is tehát, ha kontroláljuk e változó hatását az állam adóbehajtó szerepének a fejlettségből fakadó hatékonyságával.

Összegezve a fenti egymással ellenkező előjelű hatásokat, a 3. táblázat (6) oszlopában található együtt-hatók alapján kiszámíthatjuk, hogy bizonyos szintű korrupció mellett milyen adóbevételt befolyásoló hatása van az adóráták (az adóék) csökkentésének.

A számításokból kiderül, hogy a korrupciós szint reális értelmezési tartományában az adóék pozitív hatása minden esetben dominálja az interakciós változó negatív hatását. Konkrét példákat véve: korrupciómentes környezetben az adóék 10 százalékpontos csökkenése átlagos egy főre jutó GDP mellett 4,8 százalékponttal csökkentené az adóbevételeket. Ugyanez az adóékcsökkenés átlagos korrupciós szint és átlagos egy főre jutó GDP mellett már csak 3,8 százalékponttal ($[-4,8 + (10 \times 2,78 \times 0,021 + 10 \times 0,0005 \times 834)] = -3,8$), a mintánkban előforduló maximális korrupciós szint mellett pedig 2,9 százalékponttal ($[-4,8 + (10 \times 6,9 \times 0,021 + 10 \times 0,0005 \times 834)] = -2,9$) csökkentené a munkát sújtó adókból származó adóbevételek GDP-hez viszonyított arányát. Ezek szerint tehát a Laffer-hatás annyiban érvényesül, hogy noha az adóék csökkentése mindenképpen csökkenti a bevételt, ez a csökkenés azonban korrump környezetben tompább, mint korrupciómentes környezetben. Ugyanez az összefüggés az adóék emelése esetén azt jelenti, hogy az adóemelésből származó várható bevételnövekedés maximálisan korrump környezetben kisebb lesz, mint korrupciómentes esetben: 10 százalékpontos adóéknövelés hatására 4,8 százalékpontos bevételnövekedés helyett csak 2,9 százalékpontos bevételnövekedés valósul meg.

Magyarország esetére is kiszámolhatunk hasonló mutatókat. Magyarország helyezése a korrupciós skálán olyan, hogy az adóék 10 százalékpontos csökkentése Magyarországon 3,2 százalékpontos ($-4,8 + (10 \times 5,2 \times 0,021 + (10 \times 0,00006 \times 834)) = -3,2$) bevételcsökkenéssel járna.

Fel kell hívni arra is a figyelmet, hogy a panelbecslés (sok országra, több évre) eredménye azt is megmutatja, hogy a fenti három hatás (az adóéké és az interakciós változóké) valójában az országok közötti kulturális és fejlettségbeli különbségekkel van szoros kapcsolatban, az országon belül, rövid távon zajló folyamatok esetében ezen a mintán nem lehet

³ Sokan hajlamosak a korrupciós indexet a fejlettségi mutatóval azonosítani. Itt kiderült, hogy ez nem indokolt.

a kapcsolatot kimutatni. Ezért is helytálló, amit már korábban is hangsúlyoztunk, hogy az 5. ábrán látható Laffer-típusú görbén csak elméletileg lehet „mozogni”, hiszen az egyik ország által reprezentált gazdasági-kulturális környezetből az elmozdulás a másikkra jellemző környezetbe csak nagyon hosszú távú folyamat eredménye lehet.

Becslés a rejtett gazdaság méretére az adóráták és a korrupció szintjének az adóbevételekkel való összefüggése alapján

A 3. táblázat (4) és (6) oszlopában található regressziós függvények arra is alkalmasak, hogy kiszámítsuk, mekkora lenne az adóbevétel GDP-hez viszonyított aránya a vizsgált 27 országban a 2000–2004-es időszakban, ha nem lenne a gazdasági életet terhelő korrupció. Ekkor az adóék és a korrupció szintjének interakciója (szorzata) nulla lenne, s az így kapott adóbevételi arány és a tényleges arány különbsége megadja azt az adóbevétel kiesést, amelyet a korrupció és az adóék együttesen (interakciójukon keresztül) magyaráz. Ezt az adóbevétel-kiesést a tényleges adóbevételi arányhoz viszonyítva egyfajta rejtett gazdaságra jellemző arányt nyerhetünk, amely egyrészt a rejtett foglalkoztatással, valamint a formálisan foglalkoztatottak és az önfoglalkoztatók adócsalásával és adóelkerülésével kapcsolatos. A 4. táblázat ezeket az arányokat mutatja.

Az egyes országok mellett két rejtett gazdasági aránymutatót tüntettünk fel. Az első oszlopban található eredmények a (6) függvény alapján készültek, míg a második oszlop egy olyan rejtett gazdasági arányt tartalmaz, amelyben a számítás eredményét nem kontrolláltuk az adóéknak a fejletlenséggel létrehozott interakciójával, vagyis ez a (4) függvény segítségével készült. Mindkét oszlop értékei az adóbevétel-kiesés arányát mutatják a tényleges adóbevételekhez képest. Az első oszlopban található arányok értelemszerűen kisebbek, mivel azok nem tartalmazzák a fejletlenségből fakadó adókiesést. A második oszlopban található rejtett gazdasági arányok a korrupció hatásán kívül tartalmazzák a fejletlenség és az ezzel együtt járó kis hatékonyságú adóbehajtás rovására írható adókiesést is.

Számításaink szerint – amelyek a munkát sújtó adók és a megfelelő adóbevételek alapján készültek – Törökország kiugró rejtett gazdasági aránya után a mintában szereplő négy posztoszocialista országból Lengyelország, Szlovákia, és Magyarország rendelkeznek magas rejtett gazdasági aránnyal, amelyek hozzávetőleg megegyeznek Görögország arányával. Ezen kívül Csehországban és Olaszországban tapasztalható még jelentős rejtett gazdaság.

Eddig a pontig csak a munkát sújtó adóráták és adóbevételek viszonyával foglalkoztunk. A következő részben kibővítjük vizsgálatunkat, a munkát sújtó adók mellett figyelembe vesszük az általános forgalmi adók rátáját és bevételeit is. Azt vizsgáljuk nemzetközi és időbeli összehasonlításban, hogy a munkát sújtó adóráták (adóék) és a forgalmat terhelő közvetett adórata (áfa), valamint az adóék korrupcióval való interakciójának mértéke mennyire képes megmagyarázni az ezeknek az adórátáknak megfelelő adóbevételek GDP-hez viszonyított arányát. Itt jegyezzük meg, hogy elvileg szerepeltetnünk kellene a függvényben külön változóként az áfa rátájának a korrupcióval való interakcióját is. Ez

4. TÁBLÁZAT
 Az adóbevétel-kiesés [1. a 3. táblázat (6), 2. (3) függvénye alapján] aránya a munkát sújtó adók esetében
 (a bevétel százalékában), OECD-országok, 2000–2004

Év	Ausztrália		Ausztria		Belgium	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	8,3	10,2	8,1	10,1	14,4	17,8
2001	5,9	7,3	7,5	9,3	12,2	15,1
2002	5,6	6,9	7,7	9,5	10,2	12,7
2003	4,9	6,1	7,2	8,9	8,6	10,7
2004	4,3	5,3	5,8	7,1	9,2	11,4
	Kanada		Csehország		Dánia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	2,7	3,3	17,6	21,8	0,6	0,7
2001	3,5	4,3	19,7	24,4	1,4	1,7
2002	3,3	4,1	19,9	24,6	1,4	1,7
2003	4,3	5,4	21,1	26,2	1,4	1,8
2004	7,2	8,9	20,9	25,9	1,4	1,8
	Finnország		Franciaország		Németország	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000			12,9	15,9	9,4	11,7
2001	3,3	4,2	13,0	16,0	10,0	12,3
2002	1,0	1,3	14,7	18,3	10,9	13,5
2003	1,0	1,3	12,5	15,4	9,0	11,1
2004	1,0	1,3	11,8	14,6	7,7	9,6
	Görögország		Magyarország		Írország	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	24,1	29,8	25,5	31,6	9,4	11,6
2001	28,2	34,9	24,6	30,4	7,7	9,5
2002	28,0	34,6	26,4	32,8	9,3	11,6
2003	25,5	31,6	26,2	32,4	6,8	8,4
2004	27,2	33,8	27,7	34,3	7,2	8,9
	Olaszország		Japán		Luxemburg	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	20,6	25,5	11,2	13,9	4,5	5,6
2001	16,9	20,9	8,9	11,0	3,7	4,6
2002	17,6	21,8	12,0	14,9	2,6	3,2
2003	17,2	21,3	11,2	13,9	3,6	4,4
2004	19,3	23,9	11,5	14,2	4,5	5,5

4. TÁBLÁZAT – FOLYTATÁS

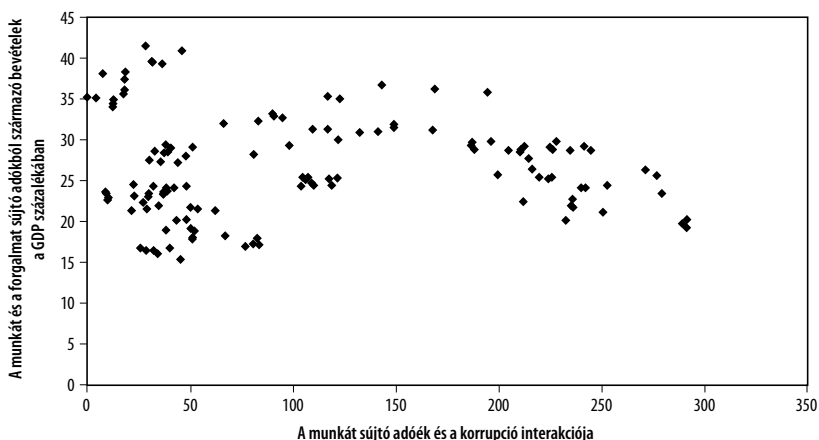
	Hollandia		Új-Zéland		Norvégia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	3,6	4,5	1,4	1,8	3,3	4,1
2001	3,9	4,9	1,5	1,9	5,1	6,3
2002	3,3	4,1	1,2	1,6	5,2	6,4
2003	3,7	4,6	1,3	1,7	4,2	5,2
2004	4,6	5,7			3,9	4,9
	Lengyelország		Portugália		Szlovákia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	29,9	37,0	15,1	18,7	34,5	42,7
2001	29,5	36,5	14,5	18,0	34,4	42,6
2002	31,2	38,6			38,7	47,8
2003	30,1	37,2	13,8	17,1	31,0	38,3
2004	32,1	39,7	15,1	18,7	30,3	37,5
	Spanyolország		Svédország		Svájc	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	11,8	14,6	1,8	2,3		
2001	11,6	14,4	3,0	3,8		
2002	11,2	14,0	2,2	2,7		
2003	12,5	15,4	2,2	2,7	3,4	4,3
2004	11,9	14,8	2,5	3,1	2,6	3,2
	Törökország		Egyesült Államok		Nagy-Britannia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2000	39,5	48,9	5,4	6,7	4,7	5,8
2001	38,3	47,4	5,8	7,2	5,8	7,2
2002	52,3	64,8	6,2	7,7	4,7	5,8
2003	50,1	63,1	6,8	8,4	4,9	6,1
2004	50,5	62,5	6,9	8,5	5,2	6,4

a változó azonban nagyon szoros kapcsolatot mutat az adóék és korrupció interakciójával: a két változó közötti korrelációs mutató 0,95, ami nemcsak abból következik, hogy a korrupció szintje azonos változó mindkét mutatóban, hanem abból is, hogy az áfa és az adóék közötti kapcsolat is erős (a korrelációs mutató 0,63). Így súlyos multikollinearitás állna fenn a két interakciós változó között, amely veszélyezteti a változók szignifikanciáját. Ha az adóék–korrupció interakciót az áfa és a korrupció szintjének interakciójával helyettesítjük, akkor gyengébb erősségű összefüggést kapunk, ezért döntöttünk az adóék–korrupció interakció mellett.

A 6. ábrán az adóék és a korrupció szintjének interakciós változóját és a munkát sújtó adókból, valamint a forgalmi adóból származó együttes adóbevételi arányt ábrázoltuk 27 OECD-ország 2000–2004 évekre szóló mintáján. Itt is egy parabolaszzerű Laffer-típusú függvénykapcsolatot láthatunk, mint ahogy azt az 5. ábrán az adóékból származó bevételek esetében tapasztaltuk.

6. ÁBRA

A munkát sújtó adóék és a korrupció interakciója, valamint a munkát sújtó adókból és a forgalmi adóból származó bevételek összegének a GDP-hez viszonyított arányai, OECD-országok, 2000–2004

Annyi különbség azért látható, hogy a görbe hajlása a 6. ábrán kevésbé meredek, mint az 5. ábrán látható görbe esetén. Ez azzal magyarázható, hogy a forgalmi adók alapja kevésbé titkolható el, mint a munkát terhelő adók alapja, sőt az eltitkolt munkajövedelmek tekintélyes része maga is fogyasztásra költődik el, s e jövedelmek az áfával való „találkozást” már igen nehezen kerülhetik el. Az 5. táblázat a forgalmi adóval kibővített adóbevételek ökonometriai módszerrel számszerűsített függvényeit tartalmazza.

Az ökonometriai számítások itt sem támasztják alá a parabola függvénytípus létét, hanem arra utalnak, hogy egyrészt az adóék és az áfa rátájának a növekedésével, *ceteris paribus*, külön-külön növelik az e két rátához tartozó összes adóbevétel GDP-hez viszonyított arányát, míg az adóék korrupcióval való interakciója szignifikánsan csökkenti azt [lásd az 5. táblázat (3) oszlopát]. A magas adóékek magas korrupcióval párosulva tehát mindenképpen csökkentik az adóbevételeket némileg ellensúlyozva az adóráták adóbevételt növelő hatását.

Ezekben a számításokban is figyelembe vettük egyfelől az adott ország fejlettségét, másrészt az adóbeszedési hatékonyságot képviselő adóék-fejletlenség interakcióját. Hasonló eredményeket kaptunk, mint a korábbi számításainkban, ahol egy szűkebb körre vonatkozóan (munkát sújtó adórátá és adóbevételek) végeztük vizsgálatainkat.

5. TÁBLÁZAT
Regressziós függvények a munkát sújtó adók és a forgalmi adó bevételi arányainak magyarázatára,
27 OECD-ország, 2000–2004
 (Véletlen hatású GLS regresszió)

Magyarázó változók	Függvény							
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Adóék	0,15 (1,15)	0,38 (7,1)	0,45 (7,76)	0,37 (6,9)	0,34 (5,32)	0,40 (6,01)	0,48 (7,94)	0,42 (7,37)
Áfa	0,32 (4,9)	0,35 (3,55)	0,33 (3,41)	0,43 (4,71)	0,26 (2,16)	0,28 (2,53)	0,35 (3,62)	0,44 (4,77)
Korrupció	–	–1,15 (–5,2)	–	–	–	–	–	–
Ln GDP	–	–	–	–	1,07 (0,90)	–	–	–
Adóék × korrupció	–	–	–0,029 (–5,09)	–0,028 (–4,71)	–	–	–0,022 (–3,51)	–0,021 (–3,18)
Adóék × (1/GDP)	–	–	–	–	–	–1150,8 (2,43)	–763,7 (–1,67)	–878,4 (–1,83)
Konstans	12,9 (4,68)	10,3 (5,34)	7,9 (4,1)	9,03 (4,71)	–0,69 (–0,05)	9,5 (4,11)	7,41 (3,88)	8,23 (4,48)
R ² belső	0,04	0,04	0,03	0,007	0,03	0,02	0,02	0,00
R ² külső	0,59	0,86	0,86	0,86	0,68	0,77	0,87	0,88
R ² teljes	0,57	0,84	0,84	0,84	0,68	0,75	0,86	0,86
Adóék számítása	új	új	új	régi	új	új	új	régi

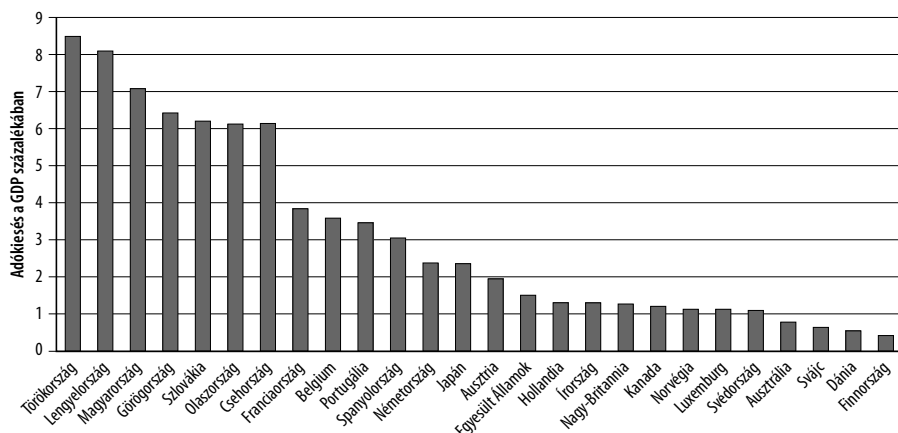
Függő változó: a személyi jövedelemadók és társadalombiztosítási járulékok és az általános forgalmi adó bevételi arány (a GDP százalékában).
 Megfigyelések száma: 130.

Az áfával kibővített függvénnyel is elvégeztük azt a számítást, amely megmutatja az egyes országokban érvényes adóráta és a korrupció kombinációjával összefüggésbe hozható adóbevételek kiesés nagyságát a GDP százalékában kifejezve, valamint a vizsgált adóbevételek belüli arányát. A 7. ábra az adóbevételek kiesés nagyságát mutatja 2004-ben, míg 6. táblázat az adókiesés arányát mutatja az adóbevételek százalékában az 5. táblázat (4) függvénye alapján számolva. Ez az a függvény, ahol az adóék-korrupció interakciója „tartalmazza” az adóék-fejletlenség interakciónak adóbevételt csökkentő hatását is, mivel e változóval ebben az egyenletben nem kontrolláltunk.

Az eredményekből jól látható, hogy Magyarország vezető helyet foglal el mind a két mutatót tekintve: az adókiesés mértéke 2004-ben 7 százalékpontot tett ki a GDP százalékában kifejezve, amely az összes vizsgált adóbevételek 23,9 százalékát jelentette. Számításaink szerint ebből a 7 százalékpontból 2 százalékpont a relatív fejletlenségünkkel kapcsolatos.

7. ÁBRA

Az adóráták és a korrupció interakciójával összefüggésbe hozható adókiesés a GDP százalékában a munkát sújtó és a forgalmi adók összesített bevételére értelmezve

6. TÁBLÁZAT

Az adóbevétel kiesés aránya a munkát sújtó adók és a forgalmi adók esetében, OECD-országok, 2000–2004 (a bevétel százalékában)

Év	Ausztrália	Ausztria	Belgium	Kanada	Csehország	Dánia	Finnország
2000	8,6	8,4	15,7	2,9	18,4	0,6	
2001	6,2	7,9	13,5	3,7	20,7	1,4	0,4
2002	5,7	8,0	11,3	3,5	21,1	1,4	1,1
2003	5,1	7,5	9,6	4,6	22,4	1,5	1,1
2004	4,5	6,0	10,1	7,0	21,4	1,4	1,1
	Franciaország	Németország	Görögország	Magyarország	Írország	Olaszország	Japán
2000	13,5	10,1	22,5	22,8	8,5	22,2	13,4
2001	13,7	10,9	25,8	22,4	6,9	18,3	10,7
2002	15,6	11,8	25,8	24,7	8,0	19,1	14,2
2003	13,2	9,7	23,7	23,7	5,9	18,9	13,2
2004	12,4	8,3	25,1	23,9	6,3	21,2	13,6
	Luxemburg	Hollandia	Új-Zéland	Norvégia	Lengyelország	Portugália	Szlovákia
2000	4,6	3,8	1,3	3,2	29,1	13,9	31,1
2001	3,8	4,0	1,3	5,0	28,9	13,5	31,5
2002	2,7	3,3	1,1	5,1	30,0		33,5
2003	3,7	3,8	1,1	4,1	30,0	12,8	30,1
2004	4,6	4,7		3,8	31,3	14,1	27,4

6. TÁBLÁZAT – FOLYTATÁS

	Spanyolország	Svédország	Svájc	Törökország	Egyesült Államok	Nagy-Britannia
2000	12,3	2,0		34,4	6,7	4,6
2001	12,2	3,3		34,6	7,2	5,8
2002	12,0	2,3		42,5	7,6	4,6
2003	13,1	2,3	3,9	41,8	8,3	4,8
2004	12,4	2,7	2,9	43,9	8,3	5,1

Kevés támpontunk van ahhoz, hogy a kapott értékeket elhelyezzük a rejtett gazdaság más módszerekkel becült eredményei között. Ugyanakkor megnyugtatónak tűnik, hogy egy friss, Magyarországra vonatkozó, egészen más módszerrel készült elemzés (Krekó–P. Kiss [2007]) nagyságrendileg hasonló adókiesést, illetve adókiesési arányt becült: a GDP 7,1 százaléknak megfelelő adókiesést, illetve 23,7 százalékos adókiesési arányt kaptak eredményül.

Összefoglalás

A tanulmány abból a korábbi vizsgálatunkból indult ki, amely azt vizsgálta, hogy az adóráták (különös tekintettel a munkát sújtó adórátákra) és a korrupció makroszinten hogyan befolyásolják a munkaerőpiac egyes szegmenseinek – a foglalkoztatottak, önfoglalkoztatottak, a rejtett gazdaságban dolgozók csoportjainak – relatív nagyságát a fejlett piacgazdaságokban és egyes átmeneti országban. A regressziós elemzések, melyeket az OECD-országok 1995–2000-es évekre vonatkozó adatai alapján végeztünk, megerősítették, hogy az adóráták és a munkapiaci intézmények eltérései mellett a korrupció szintjében meglévő különbségek is fontos tényezők a munkapiac szegmensei relatív nagyságának magyarázatában. Kimutattuk azt is, hogy a rejtett gazdaság és az önfoglalkoztatás esetében az adóráták hatását kifejező együtthatók maguk is függenek a korrupció szintjétől, amely hatást az adóráták és a korrupció között létező interakció testesít meg.

Újabb vizsgálataink szerint az adóráták és a korrupció együttes hatása tetten érhető az adóbevételek nemzetközi különbségeinek magyarázatában is. 27 OECD-ország 2000–2004 évekre vonatkozó adatait tekintve, az adórátáknak a korrupcióval kombinált interakciója és a megfelelő adóbevételek között grafikus ábrázolásban egy fordított U-alakú Laffer-görbe típusú összefüggés látható. A pontosabb ökonometriai számítások azonban megmutatták, hogy ez az összefüggés valójában több egymástól elkülöníthető hatás eredője: az egyik az adóráták közvetlen pozitív irányú hatása, a másik az adóráták korrupcióval való interakciójának negatív irányú hatása, a harmadik pedig az adórátáknak a fejletlenségi mutatóval való interakciójának negatív irányú hatása az adóbevételekre. Ez azt jelenti, hogy magasabb adóráták mellett magasabb az adóbevétel, de annak mértéke nem egységes minden országban. Az adórátának a korrupció szintjével és a fejletlenséggel való kombinációja módosítja az egyes országokban az adóráták adóbevételekre gyakorolt hatását: minél magasabb egy

adott országban a korrupció szintje, és az ország minél fejlettebb, annál kisebb lesz az adóráták adóbevételre növelő hatása.

Ezek az ökonometriai elemzések azt is lehetővé tették, hogy számításokat végezzünk: mekkora és milyen arányú a vizsgált országokban az adóbevétel-kiesés, amely azokkal az interakciókkal hozható összefüggésbe, amelyek az adóráták és a korrupció szintje, illetve az adóráták és a fejletlenség között állnak fenn. Az adókiesés relatív értékei valójában a rejtett gazdaság mutatóinak tekinthetők. Magyarország e mutatókat tekintve az OECD-országok körében vezető helyet foglal el. Az adókiesés mértéke Magyarországon 2004-ben a GDP 7 százalékát tette ki. Ennél nagyobb adókiesést csak Törökországban (8,4 százalék) és Lengyelországban (8 százalék) tapasztaltunk. Görögország, Szlovákia, Olaszország és Csehország megfelelő értékei 6 százalék körül találhatók.

A MODELLEK VÁLTOZÓI ÉS DEFINÍCIÓI

Adóék: a személyi jövedelemadó + munkavállalói tb + munkáltatói tb – szociális transzferrek együttese a teljes munkaköltség arányában kifejezve, százalék

Korrupciós index: A korrupció szintjének észlelését kifejező index (Transparency International), 1–10-ig terjed (1 a legkorrumptabb, 10 a korrupciómentes környezetet jellemzi)

Korrupció szintje: (10 – korrupciós index)

Foglalkoztatási ráta: a foglalkoztatottak száma a munkaképes népesség arányában, százalék

Önfoglalkoztatók aránya: az önfoglalkoztatók számának aránya az összes foglalkoztatottak számában, százalék

Adóbevétel (munkát sújtó adókból): a befizetett személyi jövedelemadók és a munkavállalói és munkáltatói társadalombiztosítási járulékok együttes aránya a GDP-ben, százalék

Adóbevétel (munkát sújtó adókból és az általános forgalmi adóból): a személyi jövedelemadók, a társadalombiztosítási adók és az általános forgalmi-adó bevételeinek aránya a GDP-ben, százalék

AGR: a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottak számának arányában, százalék

GDP: az egy főre jutó GDP dollárban vásárlóerő-paritáson kifejezve

Áfa: általános forgalmi adó rátája.

HIVATKOZÁSOK

JOHANSSON, E. [2000]: An Expenditure-Based Estimation of Self-Employment. Income Underreporting in Finland. Working Paper, 433. Swedish School of Economics and Business Administration, Helsinki.

KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer. MNB-tanulmányok, 65.

LACKÓ MÁRIA [2004]: Tax Rates and Corruption: Labour-market and Fiscal Effects. Empirical Cross-country Comparisons on OECD and Transition Countries. WIIW Research Reports, No. 309.

- LACKÓ MÁRIA [2006]: Az adóráták és a korrupció hatásai a munkapiacra. Keresztmetszeti összehasonlító elemzés az OECD-országokon. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 11. sz. 961–985. o.
- LACKÓ MÁRIA [2007]: Interrelationships of the hidden economy and some visible segments of the labour market, MTA KTI Discussion Papers, 2007/7.
- SCHARLE ÁGOTA [2002]: Tax Evasion as Innovation in Small Business in Hungary. Az Unofficial Activities in Transition Countries: Ten Years of Experience című konferenciára készített tanulmány. Institute of Public Finance, Horvátország, Zágráb, október 18–19.
- PISSARIDES, C. A.–WEBER, G. (1989): An Expenditure-Based Estimate of Britain's Black Economy. *Journal of Public Economics*, Vol. 39: No. 1. 17–32. o.
- ROBSON, M. T.–WREN, C. [1999]: Marginal and Average Tax Rates and the Incentive for Self-Employment, *Southern Economic Journal*, Vol. 65, No. 4. 757–773. o.
- SCHNEIDER, F. [2005]: Shadow Economies around the World: What do we really know? *European Journal of Political Economy*, Vol. 21. No. 3. szeptember, 598–642. o.
- SCHUTZE, H. [2002]: Profiles of Tax Noncompliance Among the Self-Employed in Canada: 1969–1992. *Canadian Public Policy*, 28. 219–238. o.
- TORRINI, R. [2005]: Cross-country Differences in Self-employment Rates: The Role of Institutions. *Labour Economics*, 12. 661–683. o.

Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével¹

SZABÓ ATTILA–GULYÁS LÁSZLÓ–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Bevezető

Az adócsalás mértéke a kormányzat és a társadalom közti viszony egyik legfontosabb mutatója a modern demokráciákban. A kormányzat fontos funkciója a közjóságok biztosítása és a központosított javak elosztása. A társadalom jelentős része ugyanakkor adófizetőként finanszírozza a kormányzat tevékenységét, a közintézmények működtetését, a közszolgáltatásokat, valamint az újraelosztást. Az állampolgárok adófizetési viselkedését anyagi helyzetük és együttműködésre való hajlandóságuk határozza meg.

Az adózási viselkedést – annak összetett és bonyolult volta miatt – a legtöbb mikro-ökonómiai modell csak szűk korlátok között és életidegen feltételezések mellett képes becsülni, illetve előre jelezni. Ezek a modellek (*Allingham–Sandmo* [1972], *Sandmo* [1981], *Cowell* [1981], *Alm* [1988]) egy vagy több hasznfüggvénnyel írják le az adózók viselkedését: az adott modell nézőpontjától függően az adófizető vagy a kormányzat próbálja maximalizálni a hasznát. Az ilyen megközelítés gyengéje maga a hasznfüggvény, amely nem elég, hogy egyetlen, meg nem változtatható stratégiát definiál, de ráadásul a társadalmat különálló egyének halmazává fokozza le.

Ezzel szemben az ágensalapú modellezés megfelelő eszköznek ígérkezik egy teljes adófizetői társadalom kezelésére. A korai ágensalapú adócsalásmodellek inhomogén ágensek alkalmazásával terjesztették ki a hasznfüggvények használatát – ezek mindegyike a több lehetséges hasznfüggvény egyikével optimalizálja a saját (esetleg a társadalom) hasznát (*Davis és szerzőtársai* [2003], *Mittone–Patelli* [2000]). A későbbi modellek a hasznfüggvényből vett együttthatókat terjesztik ki ágensekké, komplex viselkedéssé változtatva például az adóellenőrzéseket (*Balsa és szerzőtársai* [2006]). Emellett több fejlesztés is megjelenik, ilyen például az adófizetők szociális hálózata, mint a modell fontos paramétere (*Bloomquist* [2006]).

¹ A tanulmány létrejöttét a GVOP-3.2.2-2004.07-005/3.0 számú kutatás-fejlesztési támogatás, valamint az Európai Unió 6. keretprogramjának QosCosGrid (033883), illetve EMIL (033841) projektjei tették lehetővé. Ezen kívül Gulyás László köszönettel tartozik a T62455. számú OTKA-pályázat, Tóth István János pedig a K48891. számú OTKA-pályázat támogatásáért.

Bár a modellek fejlődtek az elmúlt évek során, az ágensalapú modellek szakértő rendszerekként történő alkalmazásától még messze vagyunk. Abból a célból, hogy lépéseket tegyünk ebbe az irányba, újszerű megközelítést alkalmazva, megpróbáltuk a modellben egyszerre figyelembe venni és feltárni az adófizetés, illetve az adócsalás alapvető motivációit. A korábbi munkákban legtöbbször olyan egyszerű eredményeket közölnek, mint „ha az ellenőrzések gyakorisága elér egy adott szintet, mindenki befizeti az adót”. A TAXSIM szimulátor ennél lényegesen összetettebb helyzeteket képes kezelni. Többek között olyan kérdésekre kereshetünk választ, mint hogy mennyire kell szigorítani az ellenőrzéseket növekvő (kormányzattal szembeni) adófizetői elégedetlenség esetén; az adóellenőrzések gyakorisága vagy azok eredményessége képvisel-e nagyobb elrettenő erőt; vagy hogy a piaci keresletnek milyen befolyása van az adócsalásra.

Ebben a tanulmányban két cél tűztünk magunk elé. Az egyik a TAXSIM szimulátor bemutatása, különös tekintettel annak újításaira. A második cél a TAXSIM-mel végzett első kísérletek eredményeinek elemzése és összehasonlítása a vonatkozó irodalommal. A tanulmány felépítése a következő: először röviden áttekintjük az ágensalapú modellezés társadalomtudományi és ezen belül közgazdasági háttérével foglalkozó fontosabb nemzetközi és magyar irodalmat. A második részben bemutatjuk a modellt. Ezután következik az eredmények elemzése. A tanulmány negyedik része tartalmazza az eredmények összehasonlítását. Végül pedig az eddigi eredményeket foglaljuk össze.

Ágensalapú modellek – rövid áttekintés

A napjainkban egyre inkább terjedő vizsgálati és elemzési módszert, a számítógépes modellezést, illetve szimulációt gyakran „harmadik szimbólumrendszernek” tekintik, amely a szövegalapú, illetve a matematikai elméletközlés segítője, illetve alternatívája lehet; egyfajta „középút” azok között. E megközelítés szerint a számítógépes modellek megőrzik a szövegalapú modellek rugalmasságát, de egyúttal kikényszerítik a matematikára jellemző precizitást és konzisztenciát is. A három „szimbólumrendszer” ugyanakkor ki is egészíti egymást: gyakran mindegyikük alkalmazásra kerül, ismereteinket gyarapítva, megértésünket segítve.

Általánosabb értelemben a szimuláció – a dedukció és az indukció mellett – a tudomány harmadik módszerének tekinthető. Vág [2006] összefoglalása szerint, „a dedukció arra használatos, hogy az adatokból és feltételezésekből elméleteket építsünk, míg az indukció az empirikus adatok mintázatainak, szabályainak felfedezésére. A szimuláció azonban – szemben a dedukcióval – nem bizonyít, vagy hoz létre elméleteket, hanem új adatokat állít elő az induktív elemzés számára. Mindamellett a szimulált adatok – szemben a tipikus indukcióval – pontosan specifikált feltételezésekből származnak, függetlenül attól, hogy azok tényleges vagy hipotetikus rendszerre vonatkoznak. A szimuláció tehát mind alkalmazásaiban, mind céljaiban különbözik a dedukciótól és az indukciótól. A szimuláció ellenőrzött számítógépes kísérletek révén a rendszerek mélyebb megértését teszi lehetővé.” (Vág [2006] 34. o.)

Az ágensalapú modellezés² a számítógépes szimulációk egy – komplex társadalmi rendszerek modellezésére különösen alkalmas – új ága.³ Alapvetése az, hogy az egyént modellezzük, tökéletlenségeivel (például korlátozott kognitív és számítási képességek), egyéni jellegzetességeivel és egyedi interakcióival együtt. A modell tehát „alulról felfelé” épül – a mikroszabályokra koncentrálva, de a makrojelenségek kialakulását kutatva (Gulyás [2005]).

Az ágensalapú modellek autonóm cselekvőket feltételeznek, s e cselekvők stratégiai-lag kölcsönösen függenek egymástól (Kovács–Takács [2003]). A modell definiálása tehát a mikroszintű cselekvési szabályok megadásával történik, a lehetséges – esetenként kifejezetten sokrétű és komplex – interakciós lehetőségek meghatározásával. A makroszint viselkedési mintázatait ezen interakciók és viselkedési szabályok következményeinek módszeres kiszámítása, szimulációja határozza meg. Azaz a mikroszint generálja a makrojelenségeket, az úgynevezett generatív társadalomtudományi megközelítésnek megfelelően (Epstein–Axtell [1996] és Epstein [2007]). A mikro- és makroszint között esetenként ilyen módon megteremthető oksági kapcsolat különleges felismerésekre vezethet, illetve sajátosan komplex vizsgálatok előtt nyithatja meg az utat.

Ágensalapú modellek készítésekor a modellt készítőnek meg kell határoznia az ágensek kognitív és érzékelési képességeit, lehetséges döntéseit, illetve a környezet tulajdonságait és működését. Ilyen módon az ágensalapú modell támogatja a szimulált rendszer „struktúrartartó modellezését”, mivel szoros kapcsolat áll fenn a valóságos és a szoftverrel szimulált entitások között. További alapvető tulajdonsága a módszernek, hogy az ágensek önállóan, központi irányítás nélkül tevékenykednek. A szimulált rendszer globális tulajdonságai lent-

² Az ágens kifejezés az angol nyelvű szakirodalom *agent* szavának magyar változata, amely önálló döntéseket hozni képes cselekvőt jelöl. Az angol nyelvű tudományos irodalomban az ebben az értelemben való első használatát többen egy közgazdasági elméleti munkához kötik (Holland–Miller [1991]), de koncepciójának megalapozása korábbra, Schelling [1969] szegregációs modelljére nyúlik vissza. A magyar ágens szónak ebben az értelemben való használata mellett több érv hozható fel. Lásd még ezzel kapcsolatban Kovács–Takács [2003] 1. lábjegyzetét. Ezek az érvek lényegüket tekintve megismétlik az úgynevezett ágensalapú mesterséges intelligencia (*agent-based artificial intelligence*) – az ágensalapú szimulációhoz egyébként szervesen kapcsolódó – kutatási irányzat irodalmának fordításával kapcsolatban egy évtizeddel ezelőtt lezárult vitában kikristályosodott nézeteket (Vág [2006] és Gulyás–Tatai [1999]). Egyrészt praktikus érv, hogy az *agent* kézenfekvő fordításai, mint például az ügynök, meglehetősen korlátozott értelemben használatosak, illetve nem kívánt asszociációkra adnak okot. Másrészt a megnevezni kívánt fogalom – mely kontextustól függően egyaránt alkalmazható például egyének, vállalatok, politikai pártok, országok, illetve szupranacionális szervezetek jelölésére – általánossága miatt hasznos a választott szó *terminus technicus* jellegének erősítése és hangsúlyozása. Végül az ágens forma mellett szól az is, hogy például a kémiaiban is ez a változat vált használatossá a hasonló értelemben használt *agent* magyar megfelelőjeként – igaz, nem angolból fordítva, illetve szélesebb körben elsősorban továbbképzett formájában, *reagensként*.

³ A módszert számos néven ismerik. Az ökológusok egyénalapú modellezésnek (*individual-based modeling*, IBM) hívják, mások multiágens-szimulációnak, vagy multiágens-alapú szimulációnak (*multi-agent based simulation*, MABS) nevezik. A legelterjedtebb elnevezés azonban az ágensalapú szimuláció (*agent-based simulation*, ABS). Ágensalapú modellezésen (*agent based modeling*, ABM) egy bizonyos módon felépített modellek kutatási módszerét, míg ágensalapú szimuláción az ilyen modellek implementálásának technikáját szokásos megkülönböztetni. Általánosságban azonban szinte mindegyik ágensalapú szimuláció az ABM módszerének felhasználásával készül, és fordítva. Emiatt a két fogalmat gyakran használják szinonimaként.

ről felfelé alakulnak ki önálló döntéshozók között zajló interakciók következményeképp, ellentétben a hagyományos megközelítéssel, ahol a modellezett populáció tulajdonságai az egyedek tulajdonságainak átlagolásával kerülnek meghatározásra.

Az ágensalapú modelleket kezdetben – az 1990-es években – leggyakrabban társadalmi folyamatok szimulációjára alkalmazták. A modellek társadalomtudományi alkalmazását a mind szélesebb körben elérhetővé váló számítógépes erőforrások, a terjedő számítógéppelkezelői ismeretek, illetve a megjelenő felhasználóbarát szoftverek alapozták meg. Napjainkra a módszer már számos tudományterület művelői közt szerzett híveket,⁴ és a használatával létrejött eredményeket már számos tudományterület rangos folyóirata, illetve kiadója is közölte (például *Cederman* [1997], *Mansury-Gulyás* [2007]). Az internet használata tovább bővítette a modellezési lehetőségek tárházát, több letölthető eszközhöz juttatva a kutatókat.⁵ A társadalomtudományban tevékenykedő magyar kutatók az ezredforduló óta kezdtek érdeklődni e módszerek nyújtotta lehetőségek iránt (*Kovács–Takács* [2003], *Vág* [2006] és *Rigler–Bartha* [2006])

Vág [2006] a módszer társadalomtudományi alkalmazásait két fő szempont szerint csoportosítja. A modellek tárgya alapján „szimulálható például az egyének és a családok (háztartások) viselkedése; a szervezetek belső működése; a szervezetek kapcsolatai, az államok kapcsolatai, valamint a geográfiai és ökológiai folyamatok”. A vizsgált folyamatok tartalma szerint pedig – többek között – megkülönbözteti a társadalmi konfliktusok, a mintakövetés, a közlekedés, a betegségek terjedése, a politikai beállítódás változásait, illetve az üzleti stratégiák kölcsönhatásait. A közgazdaságtani alkalmazásokkal kapcsolatban *Vág* [2006] kiemeli, hogy az ágensalapú modellezés és szimuláció lehetőséget nyújthat olyan dinamikus változó helyzetek és heterogén összetételű közösségek vizsgálatára, amelyeket az elsősorban egyensúlyi állapotban működő rendszerekkel, illetve ideálisan viselkedő résztvevőkkel dolgozó hagyományos közgazdasági elméletekkel nehézkesen lehetett kezelni.

Az adócsalás ágensalapú modellezése már jelentősebb irodalommal rendelkezik (*Bloomquist* [2006]). *Mittone–Patelli* [2000] vizsgálták a kezdeti adófizetési morál adócsalásra gyakorolt hatásait egyenletes ellenőrzés, a legkevésébbet fizetők ellenőrzése, valamint az ellenőrzések hiánya mellett. Arra az eredményre jutottak, hogy ellenőrzések nélkül a kezdetben teljesen együttműködő, az adózási szabályokat betartó populáció is adócsalóvá válik. A két ellenőrzési módszer közül az egyenletes ellenőrzést találták sikeresebbnek az adócsalás elleni fellépésben.

Davis és szerzőtársai [2003] modelljükkel igazolták azt a feltevést, hogy az adóellenőrzésekkel kapcsolatban beszélhetünk úgynevezett átbillenési pont (*tipping point*) tulajdonságról, azaz a populáció viselkedésében nagy változás megy végbe a környezet viszonylag kis változása mellett, ha ez a változás egy adott pont környezetében történik.

Balsa és szerzőtársai [2006] modellek sorozatát definiálták, amelyek az adócsalás klaszszikus matematikai modelljének ágensalapú változatát terjesztik ki fokozatosan. A lépések

⁴ Például ökológia, biológia, antropológia, pszichológia, valamint a közlekedés szimulációja.

⁵ Több portálon is elérhető ágensalapú szimulációt lehetővé tévő eszközök, fejlesztések, például a www.econ.iastate.edu/tesfatsi/acedemos.htm, www.swarm.org/wiki/ABM_Resources#Software_Resources címen.

során megjelenik az ágensek önállósága, tanulása, szociális kapcsolatai és az ágensek heterogenitása. Ha a modelljünkben az adóhatóság visszamenőlegesen ellenőríz, az adófizetési morál növekedik. A szerzők bevezetik a „makacs” adózót (aki környezetétől függetlenül becsületes adófizető): az ilyen makacs adózók száma erősen befolyásolja a populáció viselkedését.

A korábbi modellek tapasztalataira építve, olyan modellt készítettünk, amelyben az ágensek széles spektrumból választhatják meg tapasztalataiknak és a kormányzati, valamint piaci környezetüknek legmegfelelőbb adózási stratégiájukat. A környezet különböző összetevői külön-külön hozzájárulnak az ágensek adócsalás és adófizetés közti döntéséhez. Célunk az volt, hogy valós rendszerekben adódó forgatókönyveket vizsgáljunk az ágens-alapú modell keretei közt.

A TAXSIM modell

A TAXSIM modell egy tetszőleges piaci szektorral foglalkozik, amelyben négy fajta ágens szerepel: 1. munkavállaló, 2. munkaadó, 3. adóhatóság és 4. kormányzat. Az anyagi jólét a munkavállalóknál a nettó keresettől függ, míg a munkáltatók esetében a kereslet és a bruttó bérköltség függvénye. Egy munkahelyet tekintve, az adócsalás mértékét az érintett munkáltató és munkavállaló alkalmazáskor kötött egyezsége határozza meg. A kialakított alkalmazási típus megadja az alkalmazott nettó keresetét, illetve a munkáltató (termelési) költségeit, így mindkét résztvevő számára van motiváció az adócsalásra.

A kormányzat szolgáltatásokat nyújt, míg a hatóság a szabályok betartatásáért felel. A piaci kereslet a modellezett szektor viselkedésétől független komponens, és a munkavállalók, illetve munkáltatók technológiai és termelési szempontból homogének, ezért a versenyképességet az adózással kapcsolatos viselkedés határozza meg.

A modellben az adócsalás egy költségcsökkentő (illetve bevételnövelő) eljárás. Emiatt az irodalomban fellelhető klasszikus két, illetve három lehetőség (együttműködő–adócsaló, illetve együttműködő–adócsaló–szkeptikus) helyett az adócsalás egy kifinomultabb fogalma és e fogalomból következő operacionalizálás jobban illik céljainkhoz. Ezért ötfajta bevételi lehetőség segítségével (amelyek Magyarországon a leginkább elterjedtek mint legális vagy illegális kifizetési módok) generáltunk kifizetési típusokat. Az így kapott típusok – szám szerint 23 – mindegyike a bejelentett bér, béren kívüli juttatás, számlára történő kifizetés, be nem jelentett bér és be nem jelentett természetbeli juttatás kombinációja (1. táblázat). Meg kell jegyeznünk, hogy a béren kívüli juttatás nem értelmezhető bejelentett bér nélkül, így azok a kombinációk (nyolc darab ilyen van), ahol előbbi az utóbbi nélkül szerepel, kimaradtak a kifizetési típusok közül. A kifizetési módokat három csoportba osztottuk: azok, ahol nincs bejelentett bér, azok az illegális (vagy rejtett), ahol csak bejelentett bér és béren kívüli juttatás van legális típusúak. Az összes maradék kombináció vegyes kifizetési típusú.

Az ágensek nem ismerik az adóhatóság tényleges hatékonyságát, illetve a kormányzat pontos viselkedését. Ezeket a saját tapasztalataik és a szociális hálózatukon keresztül velük kapcsolatban álló ágensek információi alapján becslik meg. Az ágenseken felül a modell utolsó nagy komponense a szociális hálózat: mind a munkavállalók, mind a munkáltatók

1. TÁBLÁZAT
A munkajövedelmek 23-féle kifizetési típusa

Sorszám	Bejelentett bérfizetés	Béren kívüli juttatások	Számlás kifizetés	Zsebbe fizetés	Természetben való fizetés	Típus
1.	●					Legális
2.	●	●				Legális
3.	●		●			Vegyes
4.	●			●		Vegyes
5.	●				●	Vegyes
6.	●	●	●			Vegyes
7.	●	●		●		Vegyes
8.	●	●			●	Vegyes
9.	●		●	●		Vegyes
10.	●		●		●	Vegyes
11.	●			●	●	Vegyes
12.	●	●	●	●		Vegyes
13.	●	●	●		●	Vegyes
14.	●	●		●	●	Vegyes
15.	●		●	●	●	Vegyes
16.	●	●	●	●	●	Vegyes
17.			●			Rejtett
18.			●	●		Rejtett
19.			●		●	Rejtett
20.			●	●	●	Rejtett
21.				●		Rejtett
22.				●	●	Rejtett
23.					●	Rejtett

Megjegyzés: a táblázat celláiban lévő pontok jelzik az adott kifizetési forma megvalósulását.

rendelkeznek kapcsolati hálóval. A munkakeresők és a munkaadók a megszerzett tudásukat egy tárgyalási folyamat során használják fel, amikor egy munkavállaló jelentkezik egy munkaadó által hirdetett állásra. A tárgyalás alatt a két fél új munkahellyel szembeni elvárásai a kormányzattal kapcsolatos elégedettségtől és az (esetleges) adócsalás becsült előnyétől és hátrányaitól függenek. A részt vevő ágensok adóhatósággal kapcsolatos saját tapasztalatai (adóellenőrzések) és a szociális hálózatból származó információk határozzák meg az adócsalás becsült előnyét és hátrányait. Feltesszük, hogy minden ágens rendszeresen igénybe vesz kormányzati szolgáltatásokat (például a vállalat bejegyzetet egy márka-

nevet, egy állampolgár útlevelet igényel stb.). Az igénybe vett szolgáltatások minősége (az ágens által tapasztalt hatékonyság, korrupció stb.) meghatározza az ágens kormányzattal kapcsolatos elégedettségét.

A piaci szektor modellje a lehető legegyszerűbb. A piac a legolcsóbb termékeket vásárolja fel először. Ha a kereslet alacsonyabb a kínálatnál, a legmagasabb áron termelő vállalatok veszteségessé válnak, ami az adócsalás irányába tereli őket. A munkavállalók hasonló helyzetbe kerülhetnek: a hosszú ideje állást keresők figyelmen kívül hagyják a munkahellyel szemben támasztott korábbi követelményeiket, és az első adandó állást elfogadják (az álláskereső türelme a legutóbbi folyamatos alkalmazotti státus hosszától függ).

A következőkben részletesen bemutatjuk a modell egyes komponenseinek tulajdonságait és viselkedését.

Munkáltatók

A munkáltatók fő tulajdonságai a következők: rendelkeznek alkalmazottaik listájával, egy bizonyos adócsalási szint jellemző rájuk, lehet aktuális állásajánlatuk, van vagyonuk, havi termelési szintjük, számon tartják a hatóság (becsült) hatékonyságát és az ellenőrzések (becsült) gyakoriságát. A szimuláció kezdetén minden munkáltató azonos vagyonnal rendelkezik, nincs alkalmazottjuk, és valamilyen típusú munkát hirdetnek. A munkáltató tevékenysége az alkalmazottak felvétele és a termékek értékesítése. A munkáltatók kiadásait a kifizetett bérek és járulékok, bevételeit a haszonnal eladott termékek teszik ki (a haszonkulcs a modell paramétere, minden munkáltató esetében azonos). A munkáltatók mindaddig folytatják tevékenységüket, amíg csődbe nem mennek.

Ahogy már említettük, a munkaadók a lehető legolcsóbban próbálnak termelni, amihez rendelkeznek egy implicit stratégiával: a munkavállalókkal folytatott tárgyaláson adócsalást szorgalmaznak. Ennek érdekében számukra optimális kifizetési típusú állást hirdetnek. Egy állásajánlat tartalmazza az ajánlott (nettó) bért és a kifizetési típust. A munkáltató minden alkalmazottra egyforma bruttó bérköltséget szán, így az ágens csak az adócsalás mértékéről dönt. A munkaadók a következő függvényt próbálják optimalizálni:

$$V(B, a_2) = B(a_1 - a_2) - p \times q \times f \times B \times (a_1 - a_2) \rightarrow \max(a_2). \quad (1)$$

Ahol B a bruttó bérköltség (szimuláción belül konstans), a_1 az adókulcs (szimuláción belül konstans), a_2 a megfizetett adó százalékban, p az adóellenőrzés valószínűsége, q a lebukás valószínűsége adócsalás esetén (az adóhatóság becsült hatékonysága), és f a büntetés mértéke (százalékban). Az ágens p és q értékét tanulja. A következő alak ekvivalens (1)-gyel:

$$V(B, a_2) = B \times (a_1 - a_2) \times (1 - p \times q \times f) \rightarrow \max(a_2). \quad (2)$$

A (2)-ből következik, hogy $p \times q \times f = 1$ esetén, a_2 változtatása nem növeli a kifejezés értékét; $p \times q \times f > 1$ esetén nem éri meg adót csalni; ha azonban $p \times q \times f < 1$, akkor az adócsalás kifizetődő. Amikor a munkáltató új állásajánlatot készít, elsősorban (2) aktuális

értékét veszi figyelembe. A munkáltatók fokozatosan változtatják az állásajánlataikat, ami azt jelenti, hogy az aktuális adófizetési szintjükhez képest (ez 0 és az adókulcs értéke között mozog) egy „lépést” tesznek a pillanatnyilag kifizetődőnek ítélt irányba. Például amennyiben $p \times q \times f < 1$, és a munkaadó aktuális adófizetési szintjéhez a 7. kifizetési típus tartozik, akkor az új állásra jelentkezővel a 8. kifizetési típust próbálja kialakítani (a kifizetési típusokat lásd az 1. táblázatban).

Míg a (2) kifejezés alapján változik a munkaadó által fizetett adó felső korlátja, az ágens kormányzattal kapcsolatos elégedettsége meghatározza a minimálisan fizetett adó szintjét (szélsőséges esetben a minimális adófizetési szint lehet 0). Emellett az állást kínálóknak meg kell egyeznie a munkára jelentkezővel. Amennyiben a meghirdetett állást hosszú ideig nem sikerül betölteni, a munkáltató módosítja ajánlatát a jelentkezőktől érkező visszajelzések figyelembevételével.

Munkavállalók

Egy munkavállaló fő tulajdonságai a következők: munkáltató (amennyiben alkalmazásban áll), kifizetési típus, megtakarítás és kormányzattal kapcsolatos elégedettség. A munkavállalók egy igényeiknek megfelelő munkahelyen próbálnak elhelyezkedni, illetve bármilyen állásajánlatot elfogadnak, ha túl hosszú ideje keresnek munkát. A munkavállalók bevételeik növelése érdekében elfedik valós jövedelmüket, figyelembe véve az adócsalással járó hátrányokat (várhatóan alacsonyabb nyugdíj, egészségi állapottal összefüggő többletkiadások). Meg kell jegyeznünk, hogy adott állásajánlatok esetén a magasabb nettó fizetés nem feltétlen jelent előnyösebb munkahelyet, mivel a munkára jelentkező ágens az adócsalás várható költségét is mérlegeli. Az ajánlat értékelése a következő függvény alapján történik:

$$v(N, \Delta_1, \Delta_2) = N - p_1 \times N \times \Delta_1 \times f - p_2 \times \Delta_2 \times k. \quad (3)$$

Ahol N a munkavállaló tényleges nettó keresete, Δ_1 a be nem fizetett adó mértéke százalékban, Δ_2 a be nem fizetett egészségügyi járulék mértéke százalékban,⁶ p_1 a lebukás valószínűsége, p_2 a megbetegedés valószínűsége, f a büntetés mértéke százalékban, illetve k az eseti egészségügyi kiadás összege. Az ágensnek p_1 és p_2 értékét tanulják. Amikor egy munkavállaló munkát keres, egy körben (egy alkalommal) több ajánlatot értékel ki (3) segítségével. Ha egyetlen ajánlat sem megfelelő (az ágens igényeihez viszonyítva) és a munkavállaló rendelkezik megtakarítással (másképpen: még nem túl régóta munkanélküli), akkor az ágens az összes ajánlatot elutasítja, és folytatja a munkakeresést. Ellenkező esetben elfogadja a számára legmegfelelőbb ajánlatot. A munkanélküliek a modellben nem fizetnek adót.

A modellben a munkavállalók örökké élnek: sem öregedést, sem fluktuációt nem szimulálunk a populációban. A munkavállaló anyagi helyzete nem befolyásolja a munkavégző képességét, de behatárolja azt az időt, ameddig válogathat az álláshirdetések között.

⁶ A modellben az alkalmazott bejelentett bérét nem terheli nyugdíjjárulék.

Szociális hálózatok

A TAXSIM modellben két ágenseket összefogó szociális hálózat létezik: az egyik a munkáltatókat, a másik a munkavállalókat köti össze. A hálózaton belül a szomszédok között információcseré zajlik. A modell jelenlegi verziójában az egyszerűség kedvéért a szociális hálózatokat Erdős–Rényi-féle véletlen gráfokkal modelleztük (Erdős–Rényi [1959]). Az Erdős–Rényi-gráfban az ágensek közti távolság kicsi, így teljesíti a valóságban fellelhető szociális hálózatok egyik alapvető tulajdonságát. Másrészt nem teljesül néhány más fontos tulajdonság (például a tényleges társadalmi hálózatokra jellemző, a klaszterezettségre és a foksám eloszlásra vonatkozó tulajdonságok). A TAXSIM modellben az ágensek szomszédsága nem függ az ágens tulajdonságaitól (megtakarítások, adófizetési morál stb.).

Mind a munkáltatók, mind a munkavállalók cserélnek információt a szomszédságukban lévő ágensekkel: ennek során megosztják az ellenőrzésekkel kapcsolatos becsléseiket, illetve a kormányzattal kapcsolatos elégedettségére vonatkozó véleményüket. Az így nyert adatok átlagával az ágensek frissítik saját becsléseiket.

Adóhatóság

Az adóhatóság az egyes munkavállalók alkalmazását vizsgálja a munkáltatókon keresztül. Nincs különösebb ellenőrzési stratégiája és nem is adaptív. Minden körben véletlenszerűen választ valahány munkáltatót, és ellenőrzi annak alkalmazottait (az ellenőrzésre választott munkáltatók száma a modellbeli paramétertől függ). Adott ellenőrzés során a hatóság a munkáltató alkalmazottainak valós kifizetési típusát véletlenszerűen fedi fel (a felfedés valószínűsége – az adóhatóság hatékonysága – modellparaméter). Amennyiben a hatóság illegális vagy vegyes kifizetési módot talál, mind a két ágenszt megbünteti az elcsalt adó arányában, és ráadásként az érintett munkavállaló munkaviszonya megszűnik. Ha egy vállalati vagy alkalmazotti körben nagyobb valószínűséggel talál adócsalót, akkor ezt az információt nem építi be későbbi ellenőrzési gyakorlatába.

Kormányzat

A befizetett adóért cserébe az ágensek kormányzati szolgáltatásokat vesznek igénybe (például egészségbiztosítás, céginformációs rendszer működtetése, rendőrség, közutak stb.). A kapott szolgáltatások minősége a modell paramétere (a munkáltatók és a munkavállalók számára külön paramétert különítettünk el). Az ágensek minden egyes körben adott valószínűséggel igényelnek kormányzati szolgáltatást, amire a kormányzat a már említett eloszlásból vett minőségben válaszol. Az ágens a kapott válasz minősége alapján frissíti a kormányzattal kapcsolatos elégedettségét.

Forgatókönyvek⁷

Elsőként a piac egyensúlyi helyzeteit kerestük szimulációk segítségével. A piaci egyensúlyon a különböző kifizetési típusok arányának stabilitását értjük. Úgy találtuk, hogy – megfelelő paraméterezés mellett – a modell a lehetséges eloszlások teljes skáláját képes előállítani a teljesen feketegazdaságtól, különböző kombinációkon át, a teljesen szabálykövető piacig.

A forgatókönyvek futtatásához a 2. táblázatban foglalt paraméterek által leírt, meglehetősen nagy illegális szektort eredményező esetet vettük alapul: a munkanélküliség 15 százalékos körüli, a legális kifizetések 5 százalékos, a vegyes kifizetések 10 százalékos, míg az illegális kifizetések 70 százalékos tesznek ki. A forgatókönyvek a szimuláció futása során vezetnek be változtatást a szimulált ágazatban – ezen változások hosszú távú hatásait vizsgáltuk.

A szimulációk során kezdetben 40 munkáltató és 200 munkavállaló kezdett tevékenykedni, a munkáltatók első állásajánlata egyenletes eloszlásból került ki.

2. TÁBLÁZAT
Modellparaméterek

Paraméter	Értéke	Paraméter	Értéke	Paraméter	Értéke
Munkavállalók (alkalmazottak) száma	200	Munkáltatóknak nyújtott kormányzati szolgáltatás minősége	33	Információcsere sűrűsége (körökben)	12
Munkáltatók száma	40	Ellenőrzés valószínűsége (százalék)	27,5	Adókulcs és egészségügyi járulék (százalék)	45
Munkavállaló szolgáltatásigénye (százalék)	20	Adóhatóság hatékonysága (százalék)	30	Büntetés (százalék)	150
Munkáltató szolgáltatásigénye (százalék)	10	Munkáltatók szociális hálózatának paramétere (százalék)	10	Profitráta (százalék)	10
Munkavállalóknak nyújtott kormányzati szolgáltatás minősége (százalék)	10	Munkavállalók szociális hálózatának paramétere (százalék)	10	Felvásárolt termékek száma	170

PARAMÉTEREK MAGYARÁZATA: a *munkavállaló szolgáltatásigénye*: minden körben minden egyes munkavállaló 20 százalékos valószínűséggel igényel szolgáltatást; a *munkáltató szolgáltatásigénye*: minden körben minden egyes munkáltató 10 százalékos valószínűséggel igényel szolgáltatást; *elégedettség – munkavállaló*: a kormányzat által nyújtott szolgáltatással 10 százalékos valószínűséggel elégedett a munkavállaló (tehát egy adott igény kiszolgálása esetén); *elégedettség – munkáltató*: a kormányzat által nyújtott szolgáltatással 33 százalékos valószínűséggel elégedett a munkáltató (itt is egy adott igény kiszolgálása esetén); *ellenőrzési valószínűség*: az adóhatóság minden körben 27,5 százalékos valószínűséggel ellenőrzi adott munkáltató alkalmazásait; az *adóhatóság hatékonysága*: az adóhatóság ellenőrzés esetén 30 százalékos valószínűséggel tárja fel az alkalmazás típusát (legyen az teljesen legális vagy teljesen illegális); *szociális hálózat*: a munkáltatók Erdős–Rényi-féle kapcsolati grájában 10 százalékos két tetszőleges munkáltató közti kapcsolat valószínűsége, a munkavállalóknál ezzel megegyezően; *adókulcs és egészségügyi járulék*: a munkáltató egyetlen adót fizet a bevallott munkajövedelem után, ennek adókulcsa 45 százalékos; *büntetés*: a be nem fizetett adó százalékában adott; *profitráta*: a modellezett szektorban a termelő haszna egy termelési egységen.

⁷ A modell implementációját a RepastJ 3.1 programcsomag felhasználásával készítettük (North és szerzőtársai [2006]). A mérési eredmények rögzítése és feldolgozása MASS (Iványi és szerzőtársai [2007]) eszközök segítségével történt.

Első forgatókönyv: a kormányzati szolgáltatások javuló hatékonysága

Az adócsalás jelenségét a közgazdasági irodalom többsége mint a társadalmi jólét szempontjából nemkívánatos tényezőt írja le. Ezzel szemben az úgynevezett alkotmányjogi iskola képviselői (*Brennan–Buchanan* [1993]) szerint az adócsalás lehet olyan eszköz is az adófizetők kezében, amelynek segítségével az adózó szembezállhat a kormányzat indokolatlan és ellenőrizhetetlen bevételéségével (*Spicer* [1993]). Ennek az összefüggésnek a tekintetében vehető fel, hogy minél valószínűbb, hogy kormányzati kudarcokból⁸ következően a közpénzek allokációja nem hatékony, annál alacsonyabb az adócsalásból származó társadalmi „veszteség” is (*Cullis–Jones* [2003]). Szélsőséges esetben, ha a közszféra alacsony hatékonysága miatt az adóbevételekből finanszírozott közszolgáltatások színvonala rendkívül alacsony, vagy ha a kormányzati vezetők, tisztségviselők „saját zsebre dolgoznak”, és az adóbevételeket magáncéljaikra használják fel, akkor az adócsalás nem csökkenti, hanem inkább növeli a társadalmi jólétet.

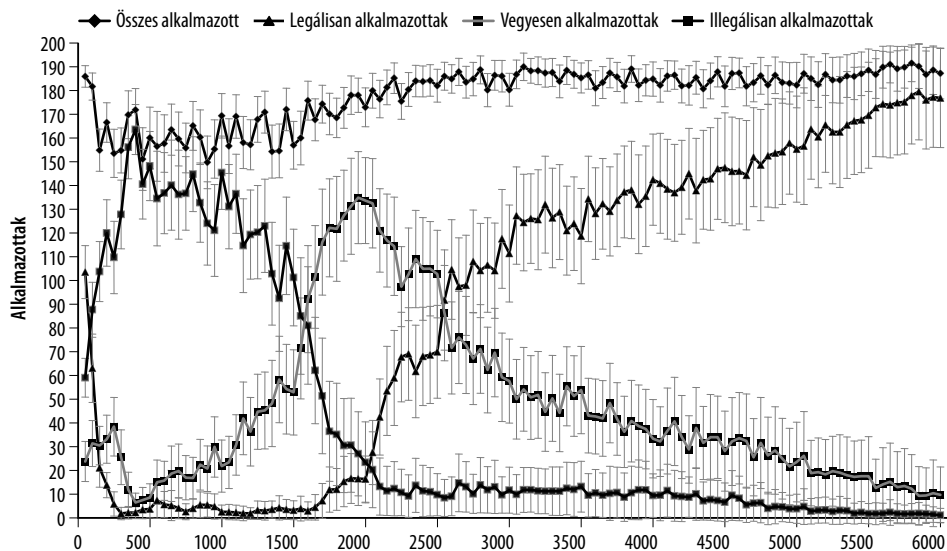
Az összefüggés a közszektor által nyújtott szolgáltatások színvonala és az adómorál között ennek megfelelően nem lehet egyirányú. Nemcsak az adómorál hanyatlása, az adócsalás elterjedése vezethet a közszolgáltatások színvonalának csökkenéséhez az állami bevételek csökkenésén keresztül, hanem a nem hatékony állam, illetve a közjavak nem hatékony kormányzati kínálata is megteremti az adómorál csökkenésének feltételeit, és hozzájárul az adócsalás növekedéséhez. Ennek megfelelően az adócsalás elleni fellépés egyik eszköze lehet a kormányzati hatékonyság javítása, aminek eredményeképpen adott nagyságú adóbevételekből a kormányzat a közjavak korábbinál nagyobb kínálatát tudja biztosítani (*Tóth* [2006]). Ha nő a kormányzat hatékonysága (az adóterhelés növekedése nélkül növekszik a közjavak kínálata), az pozitívan hat az adómorálra, és csökkenti az adócsalás elterjedtségét. Másfelől a magasabb adóráták önmagukban nem okoznak automatikusan elterjedtebb adócsalást, ha a magasabb adóterhelésű országban a kormányzat hatékonyabb, és a közjavak előállításának szintje is magasabb. Ehhez hasonló összefüggés figyelhető meg a külföldi befektetések, az adóráták és a kormányzati hatékonyság között (*Ivanyna* [2008]).

Az elmondottaknak megfelelően az első forgatókönyvben azt feltételezzük, hogy a kormányzat hatékonyságának növekedése, illetve e hatékonyságnövekedés munkavállalói és munkaadói fogadtatása csökkenti az adócsalásra való késztetést, azaz végső soron hozzájárul az adócsalás csökkenéséhez. Ebben a forgatókönyvben a kormányzat képes a szolgáltatások színvonalának folyamatos javítására, és ezt a hatékonyság javulást a gazdasági szereplők (munkáltatók és munkavállalók) érzékelik, és beépítik az adócsalással kapcsolatos döntéseikbe.

A forgatókönyv szerint minden 500. lépésben, a tényleges kormányzati hatékonyságjavulást követően, 7,5 százalékponttal javul a munkáltatók és munkavállalók szolgáltatásokkal kapcsolatos elégedettsége. Ezek az egyszeri hatások aztán különböző mértékben hatnak az alkalmazottak adócsalás melletti foglalkoztatására (*1. ábra*). A futtatások során azt tapasztaljuk, hogy a kormányzati hatékonyság rendszeres színvonalemelkedése a szí-

⁸ A kormányzati kudarcok kialakulását és okait röviden áttekinti *Stiglitz* [2000], illetve bővebben lásd *Besley* [2006].

1. ÁBRA
A folyamatosan javuló kormányzati szolgáltatások hatása az adófizetési hajlandóságra
(javulás minden 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legálisan alkalmazottak, c) vegyes kifizetési típus mellett alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk, és az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

mulált ágazat folyamatos – először lassabb ütemű, majd felgyorsuló – fehéredéséhez, vagyis az adócsaló magatartás csökkenéséhez vezet. A javuló tendenciára válaszul az ágensek adózási morálja drasztikusan javul, ami végül a szektoron belüli foglalkoztatás szinte teljes legalizálódását eredményezi.

Itt a fehéredés ténye triviális, az előfeltételekből következő. Az érdekes az, hogy a lépésenként és konzekvensen több lépésen keresztül végrehajtott hatékonyságjavítás és ennek érzékelése az első periódusban (az 500. és az 1500. lépés között) gyorsuló ütemben csökkenti az adócsalás melletti foglalkoztatás elterjedtségét. Ezt követően egyre lassul, majd elenyészik a hatékonyságnövekedés adócsalást csökkentő hatása. Az adócsalás végül egy rendkívül alacsony (10 százalék körül) szinten hosszú időre stabilizálódik (2500. és 4500. lépés), majd elenyészik.

Ezek szerint a kormányzat szisztematikusan végigvitt, hosszú távon érvényesülő stratégiája, amely a kormányzati hatékonyság lépésenkénti javítására irányul, a javítás mértékénél sokkal nagyobb arányban képes hatni az adócsalás csökkenésére. Különösen hatékony adócsalás elleni eszköz lehet ez a nyilvánvalóan alacsony hatékonyságú kormányzatok esetében, míg az eleve hatékony kormányzatoknál már alig csökkenti érdemben az adócsalás elterjedtségét.

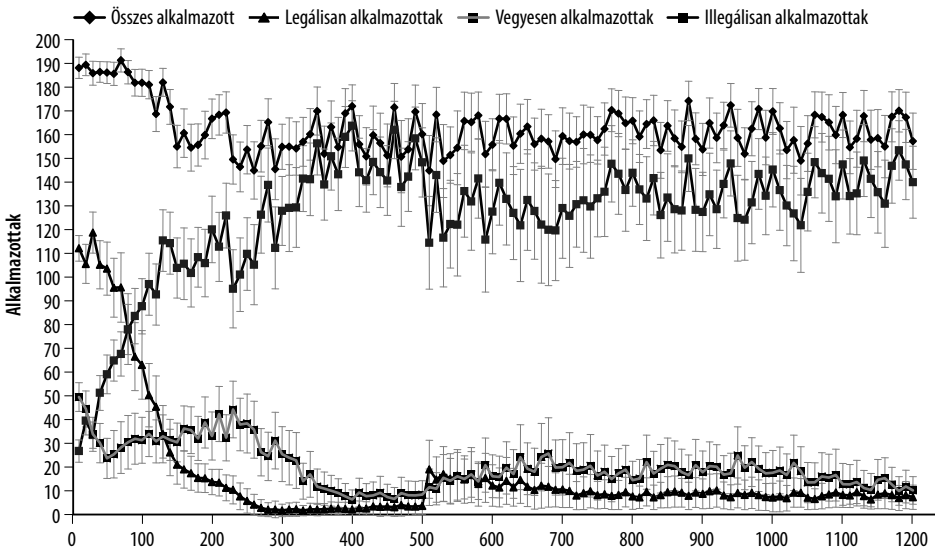
Második forgatókönyv: egy munkáltató „kifehéredésének” hatása

A második forgatókönyvben megvizsgáltuk egy munkáltató önkéntes, teljes legalizálódásának hatását az adócsalás és a legális munkavállalás elterjedésére. A forgatókönyv alapja az az példa, amelyet e kötetben Fazekas Mihály ír le *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008* című, a budapesti futárszolgálatok esetét feldolgozó tanulmányában. Ebben egy cég úgy döntött, hogy ezentúl minden foglalkoztatottját bejelenti, és legálisan fizeti, és szembesülnie kellett a konkurencia válaszlépéseivel.

A forgatókönyvben szereplő munkáltató is, amelyhez 15 százalékos piaci részesedést rendeltünk, egy csapásra megváltoztatta adózási magatartását. Azt vártuk, hogy ez a lépés majd „ragadós lesz”, azaz egy ilyen lépésnek az egész ágazatra kiterjedő hatása lesz, illetve ezzel összefüggésben tartósan megnövekszik majd a legális foglalkoztatás. Ezzel ellentétben úgy találtuk, hogy a vizsgált változás következményei nem érintik közvetlenül a szektor többi szereplőjét, és egy piaci szereplő legalizálódásának hatása gyorsan lecseng: „egy fecske nem csinál nyarat” (2. ábra).

2. ÁBRA

Egy jelentős, 15 százalékos piaci részesedéssel bíró munkáltató teljes legalizálódásának hatása az adófizetési hajlandóságra (változás az 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legálisan alkalmazottak, c) vegyes kifizetési típus mellett alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk. Az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

A forgatókönyvben szereplő teljes legalizálódást választó munkáltató a több befizetett adó miatt először hátrányba került a termékek értékesítésénél, majd e hatás mellett, a megnövekedett bérköltségei hatására végül csődbe jutott. Mivel az eltitkolt jövedelem után járó adóból a munkavállalók is részesültek, a legalizálódás őket is hátrányosan érintette, és emiatt nőtt a jobb állás ígérete miatt kilépők száma.

Ezek szerint egy jelentős piaci részesedésű vállalkozónak a többi szereplővel nem egyeztetett, egyedüli döntése az adócsalás melletti kifizetések megszüntetéséről csak egyszeri hatással járhat, bár e hatás mértéke nem elhanyagolható: a 2. ábrán látható, hogy az 500. és a 600. lépés között a legálisan fizetett alkalmazottak aránya a korábbi 2-3 százalékról 15 százalékra ugrott az összes alkalmazotton belül. Másrészt látható az is, hogy ez a hatás lassan elenyészik, ahogy a fehérítést választó vállalkozó terméke iránti kereslet csökken, és nem talál követőkre a többi munkáltató részéről. Feltehető, hogy egy több szereplővel egyeztetett stratégia már más eredménnyel járt volna.

Harmadik forgatókönyv: multinacionális cégek belépése a piacra

A harmadik forgatókönyv alapján az 500. körben három különleges vállalkozás lép be a piacra. Ezek a munkáltatók multinacionális vállalatokat modelleznek, amelyek adókedvezményeket kapnak a kormányzattól, és ezért cserébe minden adózási jogszabályt betartanak.

E példa vizsgálatát az indokolta, hogy az empirikus vizsgálatok szerint a külföldi tulajdonú cégek adózási magatartása teljesen más, mint a magyar tulajdonban lévő cégeké. Sokkal kevésbé fordul elő körükben az adózási és a fizetési fegyelem megsértése, míg konkurenseik és üzleti partnereik körében is kisebb az adócsalás valószínűsége, mint egyébként. Ezek az összefüggések akkor is érvényesülnek, ha az ágazati hatásokat és a vállalatnagyság hatását is figyelembe vesszük (Tóth–Semjén [1998]). Megfigyelhető továbbá, hogy a magyar vállalati szektoron belül a külföldi tulajdon térnyerésével csökkent az adócsalás elterjedtsége, ami közvetve arra utal, hogy a külföldi tulajdonban lévő cégek kevésbé csálnak adót, mint a magyar tulajdonban lévők (Semjén–Tóth [2004]).

Harmadrészt Tóth–Semjén [1998] eredményei szerint az egyes cégcsoportok átlagos társasági adóterhelésének összehasonlítása, az adókedvezmények figyelembe vétele arra mutat, hogy az 1990-es években a külföldi tulajdonban lévő cégek átlagos adóterhelése mintegy 4 százalékponttal alacsonyabb volt, mint a tisztán magyar tulajdonban lévő cégeké. Sass [2003] összefoglalva a külföldi működőtőke kelet-európai régiós beáramlásának tapasztalatait, a nemzetközi megfigyelésekkel összhangban kitüntetett jelentőséget tulajdonít a különböző módokon és feltételekkel adott adókedvezmények szerepének a működőtőke-beruházások ösztönzésében.

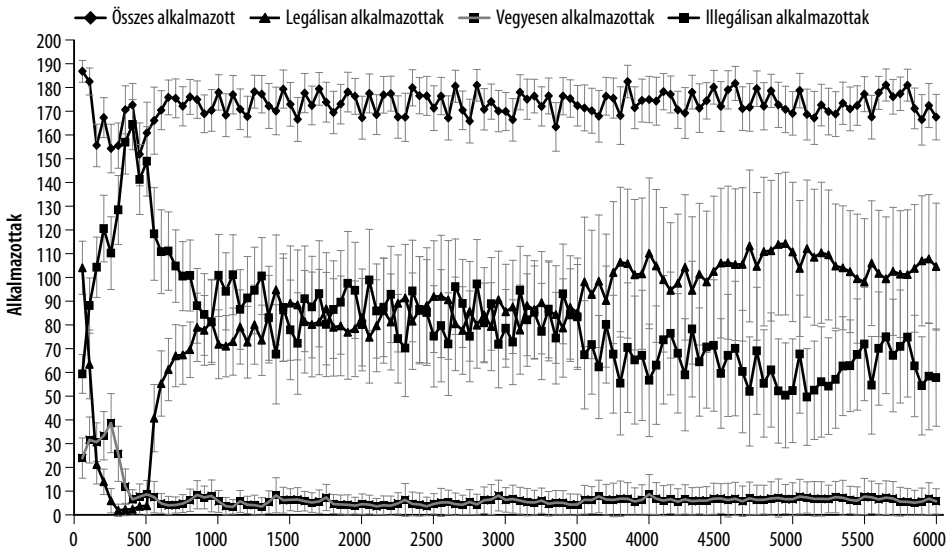
Bakos és szerzőtársai [2008] számításai szerint a magyar és külföldi tulajdonban lévő cégek átlagos társasági adóterhelésében megmutatkozó különbség, amely az adókedvezmények létével hozható összefüggésbe, az EU-csatlakozás küszöbén sem tűnt el teljesen, csak mértéke csökkent két százalékpontra. Eredményeik szerint a tisztán külföldi cégek átlagos társasági adóterhelése 13,4 százalék, a tisztán magyar tulajdonban lévőké pedig 15,5 százalék volt 2004-ben 16 százalékos társasági adókulcs mellett.

A szimulációs modellben a multinacionális vállalatoknak adott adókedvezmény mértéke 20 százalék, azaz míg a többi cégnél a bruttó béreket 45 százalékos adó terheli, addig a piacra lépő három multinacionális cégnél csak 36 százalék, azaz a többieknél 9 százalékponttal alacsonyabb adóterhelés mellett tudnak legálisan foglalkoztatni. Emellett az is igaz rájuk, hogy az adókedvezményért cserébe teljes mértékben betartják az adózási szabályokat, azaz nem csálnak adót.

A futtatási eredmények szerint a három új vállalkozás indulása után az illegális foglalkoztatás mértéke csökken. Ez a csökkenés elsősorban nem azzal magyarázható, hogy a korábban piacon lévő cégek közül egyre többen kezdik „utánozni” a multikat, hanem azért mert idővel a multinacionális cégek teret nyernek a piacon, nő piaci részesedésük, és képesek jelentősen növelni foglalkoztatóik számát (3. ábra). Emellett azonban háttérbe szorulnak a vegyes kifizetési típus mellett alkalmazások is. Ezek szerint a multinacionális cégek adókedvezménnyel való piacra csábítása, ez a fajta mesterséges legalizációs folyamat az adózási magatartás terén szélsőséges helyzetet teremt. Az adókedvezmények birtokában az új munkáltatók által kínált fizetés már képes versenyezni a rejtett gazdaság által kínált nettó bérekkel. Következésképpen a részben illegális (vegyes) kifizetést alkalmazó munkáltatók

3. ÁBRA

Három multinacionális cég piaci lépésének hatása az adófizetési hajlandóságra (váltás az 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legálisan alkalmazottak, c) vegyes kifizetési típus mellett alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk és az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

versenyképtelenné válnak, így vagy csődbe mennek, vagy növelik az adócsalás mértékét. Ez az eredmény alátámasztja azokat az anekdotikus feltevéseket, amelyek szerint ugyan a multinacionális cégeknek nagy szerepük van a gazdaság fehéritésében, de egyúttal a feketegazdaságba kényszerítik kisebb versenytársaikat. A 3. ábrán látható a legális munkahelyek számának gyors emelkedése. A multinacionális vállalatok piacra lépését követően a rejtett kifizetések száma hirtelen lecsökken, míg a vegyes kifizetési típus marginálissá válik.

Következtetések

Habár az ágensalapú adócsalási modellek sokat fejlődtek az elmúlt években, alkalmazásuk ezen a területen még sok lehetőséget rejt, és további fejlesztésekre ösztönöz. A TAXSIM modellel végzett munka kísérlet az ilyen irányú előrelépésre.

A hatékony kormányzati politika egyik fő problémája és a kormányzati kudarcok egyik jellemző oka, hogy a kormányzatok nem, vagy korlátozottan képesek előre látni azt, hogy a gazdasági szereplők hogyan reagálnak a kormányzat intézkedéseire, tevékenységére (Stiglitz [2000]). Ennél rosszabb eset, ha ennek az alkalmazkodásnak a lehetőségét sem ismerik fel, és azzal a nyilvánvalóan hamis feltételezéssel élnek, hogy a gazdasági szereplők teljes mértékben a kormányzati elképzeléseknek megfelelően fognak viselkedni – ilyen előfeltevések melletti kormányzati magatartás mellett borítékolni lehet a kormányzati kudarc bekövetkezését.

Az ágensalapú modellek eredményei amellet, hogy segítenek megszabadulni ezektől a naiv feltételezésektől, sok területen hozzájárulhatnak a gazdasági szereplők várható alkalmazkodásának pontosabb felméréséhez, előrejelzéséhez – ezáltal csökkentve a kormányzati kudarcok előfordulásának lehetőségeit és végső soron javítva a kormányzat hatékonyságát.

A tanulmányban bemutatott modell az adócsalás mértékének (a legális, vegyes és rejtett kifizetések arányának) különböző forgatókönyvek melletti tanulmányozására készült. Kamatoztatva az adócsalás témakörében folytatott hazai kutatások tapasztalatait, egy olyan összetett modellt terveztünk, amelyben az ágensek újszerű tulajdonságokkal rendelkeznek egy részletesen kidolgozott kapcsolati rendszerben. Megkérdőjeleztük a széles körben elfogadott nézetet, amely szerint az adóhatóság ellenőrzései jelentik az egyedüli megoldást az adócsalás felszámolására, és számos olyan motivációs tényezőt vezettünk be, ami az adófizetést adófizetésre vagy – éppen ellenkezőleg – adócsalásra ösztönzi. Az adócsalás mértéke (a három nem legális kifizetés kombinációt meghatározó 21 eset) e tényezők kombinációjának eredménye. Mivel a különböző motiváló erők függnek a vizsgált piaci szektortól, azért az általunk adott modell egyetlen gazdasági szektor viselkedését szimulálja.

A TAXSIM különböző eloszlású populációk mellet is piaci egyensúlyt produkál. A kísérletek során vizsgáltuk a legális, vegyes, illetve illegális foglalkoztatás mértékét 1. a kormányzati szolgáltatások javulása, 2. egy meghatározó piaci szereplő önkéntes legalizálódása, 3. adókedvezményekkel rendelkező multinacionális vállalatok megjelenése esetén.

A kapott eredmények, bár a modell fejlesztésének elején járunk, több ponton is új információkkal szolgáltak. Egyrészt felhívták a figyelmet arra, hogy a kormányzati hatékonyság javítása változó erősséggel hat az adócsalás mértékére különböző kormányzati hatékony-

sági szintek esetén. Ezek szerint, ha ténylegesen van ilyen hatás, akkor a közismerten alacsony hatékonyságú kormányzat esetén lehet eredményes mint az adócsalás elleni fellépés hatékony eszköze.

A másik eredmény az adócsalás ellen fellépő, a munkáltatók vagy munkavállalók oldaláról kiinduló elszigetelt kezdeményezések korlátaira figyelmeztet. Az ilyen lépések, bármennyire heroikusak is, valószínűleg nem képesek hosszú távon és stabilan javítani a gazdasági szereplők adózási morálján. Sőt komoly veszélyeket hordoznak magukban a kezdeményezőkre nézve.

A harmadik megfigyelés szerint a piacra lépő, adókedvezményeket kapó és az adózás szempontjából tiszta vállalkozásoknak az adócsalás elterjedtségére gyakorolt hatása nem egyértelműen pozitív, mint ahogy az a korábbi empirikus vizsgálatokból kirajzolódni látszott. Az ilyen cégek piacra lépése rövid távon növeli ugyan a legális foglalkoztatottság arányát, de ugyanígy növeli a tisztán illegális foglalkoztatását is.

A továbblépés során a rejtett gazdaság magyarországi szerepére és összetevőire vonatkozó – az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében született – empirikus eredményeket kívánjuk feldolgozni, és a modellbe építeni, majd az eredmények alapján a modell paramétereit finomítjuk, de további forgatókönyvek vizsgálata is gyümölcsöző lehet. A modellt vizsgálni fogjuk különböző hálózatmodellekkel, különböző adóellenőrzési stratégiákkal, változó piaci kereslettel, illetve a termelés heterogenitásának bevezetése mellett. Végül globális, úgynevezett médiahatás modellezését tervezzük.

HIVATKOZÁSOK

- ALLINGHAM, M. G.–A. SANDMO [1972]: Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, Vol. 1. No. 3–4. 323–38. o.
- ALM, J. [1988]: Compliance costs and the tax avoidance-tax evasion decision. *Public Finance Quarterly*, Vol. 16. No. 1. 131–166.
- BAKOS PÉTER–BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA [2008]: A magyar adórendszer hatékonysága. *Közpénzügyi füzetek* 21., ELTE TÁTK, Budapest, 32. oldal
- BALSA, J.–L. ANTUNES–A. RESPÍCIO–H. COELHO [2006]: Tactical Exploration of Tax Compliance Decisions in Multi-Agent Based Simulation. *Proceedings of MABS'06, the Seventh International Workshop on Multi-Agent-Based Simulation*. Japán, július.
- BESLEY, T. [2006]: *Principled Agents? The Political Economy of Good Government*. Oxford University Press, Oxford.
- BLOOMQUIST, K. M. [2006]: A Comparison of Agent-Based Models of Income Tax Evasion. *Social Science Computer Review*, Vol. 24. No. 4. 411–425. o.
- BRENNAN, G.–BUCHANAN, J. M. [1993]: Adózási alkotmány Leviatán számára. Megjelent: *Semjén András* (szerk.): *Adózás, adórendszerek, adóreformok*. Szociálpolitikai értesítő, 1–2. sz. 81–102. o.
- CEDERMAN, L.-E. [1997]: *Emergent Actors in World Politics: How States and Nations Develop and Dissolve*. Princeton University Press, Princeton.
- COWELL, F. [1985]: The Economic Analysis of Tax Evasion. *Bulletin of Economic Research*, Vol. 37. No. 3. 305–321. o.

- CULLIS, J.–JONES PH. [2003]: Közpénzügyek és közösségi döntések, Aula, Budapest.
- DAVIS, J. S.–HECHT, G.–PERKINS, J. D. [2003]: Social Behaviors, Enforcement and Tax Compliance, Dynamics. Accounting Review, Vol. 78. 39–69. .
- EPSTEIN, J. M.–AXTELL, R. [1996]: Growing Artificial Societies: Social Science from the Bottom Up. The MIT Press, Cambridge, MA, 208 o.
- EPSTEIN, J. M. [2007]: Generative Social Science: Studies in Agent-Based Computational Modeling. Princeton University Press, Princeton, 352 o.
- ERDŐS PÉTER–RÉNYI ALFRÉD [1959]: On Random Graphs. I., Publicationes Mathematicae, 6. 290–297. o.
- GILBERT, NIGEL–K. TROITZSCH [2005]: Simulation for the Social Scientist, Open University Press, 1999; second edition
- GULYÁS LÁSZLÓ–TATAI GÁBOR [1999]: Ágensok és multi-ágens rendszerek. Megjelent: *Futó Iván* (szerk.): Mesterséges Intelligencia. Budapest, Aula Kiadó, 709–755. o.
- GULYÁS LÁSZLÓ [2005]: Understanding Emergent Social Phenomena: Methods, Tools and Applications for Agent-Based Modeling, PhD Dolgozat, ELTE Informatikai Kar, 155 o.
- HOLLAND, J. H.–MILLER, J. H [1991]: Artificial Adaptive Agents in Economic Theory, American Economic Review, Papers and Proceedings of the Hundred and Third Annual Meeting of the American Economic Association, Vol. 81. No. 2. 365–370. o.
- IVÁNYI MÁRTON–BOCSI RAJMUND–GULYÁS LÁSZLÓ–KOZMA VILMOS–LEGENDI RICHÁRD [2007]: The Multi-Agent Simulation Suite. Emergent Agents and Socialities: Social and Organizational Aspects of Intelligence. Papers from the 2007 AAI Fall Symposium, 57–64. o.
- IVANYNA, M. [2008]: Adóverseny és kormányzati hatékonyság, Közpénzügyi füzetek, 20. ELTE TÁTK, Budapest, 21 o.
- KOVÁCS BALÁZS–TAKÁCS KÁROLY [2003]: Szimuláció a társadalomtudományokban. Szociológiai Szemle, 3. sz. 27–48. o.
- MANSURY, Y.–GULYÁS LÁSZLÓ [2007]: The emergence of Zipf’s Law in a system of cities: An agent-based simulation approach, Journal of Economic Dynamics and Control, Vol. 31. No. 7. 2438–2460. o.
- MITTONE, L.–PATELLI, P. [2000]: Imitative Behaviour in Tax Evasion. Megjelent: *Stefansson, B., Luna, F.* (szerk.): Economic Modeling with Swarm. Kluwer, Amszterdam.
- NORTH, M. J.–COLLIER, N. T.–VOS, J. R. [2006]: Experiences Creating Three Implementations of the Repast Agent Modeling Toolkit. ACM Transactions on Modeling and Computer Simulation, ACM, New York, New York, Vol. 16. No. 1. 1–25. o.
- SANDMO, A. [1981]: Income Tax Evasion, Labour Supply and the Equity-Efficiency Tradeoff, Journal of Public Economics, 16, pp. 265–288.
- SASS MAGDOLNA [2003]: Versenyképesség és a közvetlen külföldi működőtőke-befektetésekkel kapcsolatos gazdaságpolitikák, PM Kutatási Füzetek 3. sz. szeptember, Budapest, 22 o.
- SCHELLING, T. C. [1969]: Models of Segregation, American Economic Review, Vol. 59. No. 2. 488–493. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 4. tanulmány, MTA KTI, Budapest, 71 o.
- SPICER, M. W. [1993]: Az adócsalás kívánatosságáról a hagyományos, illetve az alkotmányjogi gazdaságtan nézőpontjából, *Semjén András* (szerk.): Adózás, adórendszerek, adóreformok. Szociálpolitikai értesítő, 1–2. 129–391. o.

- STIGLITZ, J. E. [2000]: A kormányzati szektor gazdaságtana. KJK–Kerszöv, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. Megjelent: *Csaba László* (szerk.): *The Hungarian SME Sector development in comparative perspective*. CIPE/USAID – Kopint–Datorg Alapítvány, Budapest, pp. 103–134.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2006]: A kormányzat hatása a rejtett gazdaságra. *Gazdasági Havi Tájékoztató*, MKIK GVI, február, www.gvi.hu.
- RIGLER ANDRÁS–BARTHA ESZTER [2006]: Véleményfertőződés: egy szimulációs modell tanulmányai. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 77–92. o.
- VÁG ANDRÁS [2006]: Multiágensmodellek a társadalomtudományokban. *Statistikai Szemle*, 84. évf. 1. sz. 25–50. o.

A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon¹

ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS

A rejtett gazdaság nagyságát és ezen belül a fekete- (bejelentés nélküli) foglalkoztatást természeténél fogva nehéz mérni, de még a közelítő becslések is hasznosak, amennyiben hatékonyabbá teszik az adócsalás elleni intézkedéseket. Ebben a tanulmányban adminisztratív adatokon alapuló, diszkrepancia-módszerrel készített becslések eredményét mutatjuk be a feketemunka elterjedtségéről és összetételéről. Becslésünk szerint 2001–2005-ben a foglalkoztatottak 16-17 százaléka dolgozott feketén, és körükben az átlagosnál nagyobb arányban voltak férfiak. A magasépítésben és a személyi szolgáltatásokban dolgozók, a sofőrök, a gépkezelők és a technikusok körében nagy létszámú és gyakori a feketemunka.

A tanulmány először röviden bemutatja a rejtett gazdaság mérésének főbb módszereit és a hazai adatokon alapuló korábbi becsléseket. A következő rész ismerteti az itt alkalmazott módszer részleteit és a felhasznált adatforrások jellegzetességeit. A harmadik rész ismerteti az eredményeket, míg az utolsó rész rövid összefoglalást ad és felvázol néhány következtetést a rejtett gazdaság csökkentését szolgáló szakpolitikákra vonatkozóan.

A rejtett gazdaságra vonatkozó korábbi becslések

A rejtett gazdaság becslésére leggyakrabban lakossági vagy vállalati adatfelvételekre és adminisztratív adatok másodelemzésére támaszkodó közvetlen módszereket vagy a rejtett tevékenységekkel korreláló adatokra támaszkodó közvetett módszereket alkalmaznak (Sik [1995]). A KSH és az Ecostat rejtett gazdaság becslése például jellemzően közvetlen módszerekre támaszkodik (Ecostat [2005]). A közvetett módszerek közé tartozik a készpénzkeresleti megközelítés, ami a készpénzforgalom és a GDP változásának összevetéséből következtet a rejtett gazdaság mértékére, és az energiafogyasztás, illetve a GDP változásának különbségén alapuló megközelítés is (például Lackó [2000]). Az ugyanazon mennyiség kétféle adatgyűjtési eljárásban mért értékének összevetését diszkrepancia-módszernek is nevezik. Ezek közé tartozik az általunk alkalmazott eljárás is, amelyben egy adminisztratív adatbázis és a Központi Statisztikai Hivatal lakossági munkaerő-felvételi adatainak az összevetéséből következtetünk a feketefoglalkoztatás mértékére.

¹ A tanulmány első változata a Világbank és a Miniszterelnöki Hivatal *A fekete foglalkoztatás és az informális gazdaság visszaszorítása Magyarországon* című projektjének keretében készült. A szerzők köszönettel tartoznak a projekt zárókonferenciáján, illetve a tanulmány első változatának minisztériumi műhelyvitáján kapott észrevételekért, különösen Krekó Judit, P. Kiss Gábor és Tóth István János hasznos javaslataiért.

A Magyarország rejtett gazdaságának (a foglalkoztatást érintő és más formáit is felölelő) egészére vonatkozó 1997 és 2002 közötti becslések a GDP 20-25 százalékára teszik annak mértékét, a frissebb számítások általában csökkenő tendenciára utalnak (Tóth [2006]). Lásd az 1. táblázatot.

1. TÁBLÁZAT
Magyarország rejtett gazdaságára vonatkozó becslések

	A GDP százalékában	Időszak	Becslési módszer
<i>Eilat–Zinnes</i> [2000]	34	1997	áramfogyasztáson alapuló módszer
<i>OECD</i> [2004]	15,4	1997	diszkrepancia-módszer: a GDP jövedelmi és kiadási oldala közötti eltérés
<i>OECD</i> [2004]	30	1997	diszkrepancia-módszer: elméleti és tényleges tb-járulékbevételek
<i>Lackó</i> [2000]	25,5	1997	áramfogyasztáson alapuló módszer
	20,8	1998	
<i>Christie–Holzner</i> [2004]		2001	diszkrepancia-módszer: háztartások adóterhe és az adóbevételek különbsége
	25,1	2000	
<i>Schneider</i> [2002]	25,7	2002	áramfogyasztásos, valutakeresleti és ökonometriai módszer
	16	1997	
<i>KSH</i> [2005]	12	2000	imputálás adminisztratív adatok és adatfelvételek alapján
	17-18	2001–2005	
<i>Tóth</i> [2006]			szakértői becslés

A hazai becslések szerint 1970 és 1990 között folyamatosan nőtt a rejtett gazdaság, 1990 és 1993 között gyorsuló mértékben.² *Lackó* [2000] a poszt szocialista országokra becsülte meg a rejtett gazdaság nagyságát egy háztartási áramfogyasztásra épülő ökonometriai modelltől. Ez azon a feltevésen alapul, hogy a háztartások áramfogyasztása együtt mozog a tényleges (bevalott és rejtett) termeléssel, így a GDP kimutatott változása és az áramfogyasztás változása közti eltérés a rejtett gazdaság mértékének változását jelzi. E módszer alapján Magyarország GDP-arányos rejtett gazdasága 1993-ban érte el csúcát, majd folyamatos csökkenést mutatott, 1997-ben 25,5 százalék volt, 1998-ban pedig 20,8 százalék. Ennél nagyobb volt a rejtett gazdaság mértéke Lengyelország, Csehország, Szlovénia és Szlovákia esetében.

Schneider [2002] hasonló eredményt kapott a valutakeresleti és áramfogyasztáson alapuló módszer kombinált használatával. Az átmeneti országok között 2000-ben Magyarország rejtett gazdasága 25,1 százalékos GDP-arányos értékkel a legkisebb méretűek közé tartozott: az átmeneti országok átlaga 38 százalék volt, csak a csehek és a szlovákok bizonyultak jobbnak, míg az OECD-országok átlaga 18 százalék volt. *Semjén–Tóth* [2004]

² Lásd például *Árva–Vértes* [1994], *Dezsériné és szerzőtársai* [1998], *Kállay* [1993], *Lackó* [1992], *Lackó* [1998].

vállalati adóbevallási adatokra épülő becslései arra utalnak, hogy az 1993 után megfigyelt csökkenés a piacgazdaságra való áttéréssel és a (minősített számviteli rendszereket alkalmazó, több országban működő, nagyobb) külföldi vállalkozások számának növekedésével függött össze.

A feketefoglalkoztatásra kevesebb számítás készült. Az egyik első, diszkrepancia-módszeren alapuló becslést *Ádám–Kutas* [2004] közli. Ez a KSH lakossági munkaerő-felméréseinek és az APEH (a munkából származó jövedelmek után adót fizetők, az APEH vállalati mérlegbeszámolók és az szja-bevallásokhoz kapcsolódó egyéni és mezőgazdasági vállalkozói jövedelmek) adatainak összevetésén alapul, feltételezve, hogy a munkaerő-felmérés a teljes (fekete- és fehér-) foglalkoztatotti létszámot mutatja. A munkaerő-felmérés által kimutatott foglalkoztatotti létszám – a két adatforrás közötti definíciós eltérések korrekciója után – 430-500 ezer fővel többet mutat, és ennek alapján a nem regisztrált munkavállalás mértékét az összes foglalkoztatott arányában körülbelül 13 százalékra teszik 2002-ben.³ Hasonló logikán alapuló, de az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság (ONYF) adminisztratív adataiból számított becslést közöl *Augusztinovics–Köllő* [2007], amelyben a foglalkoztatottak átlagos számát a szolgálati idővel (ledolgozott napok számával) korrigálva számították: eszerint a feketén foglalkoztatottak aránya 18 százalék volt 2001-ben. Végül, *Krekó–P. Kiss* [2007] a szürkebérezés⁴ arányára készített közvetlen módszerrel, aggregált APEH-adatokon alapuló becslést.

A feketemunka jellemző formáira és ágazati előfordulására néhány lakossági adatfelvétel alapján lehet következtetni. E kötet *Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság* című tanulmánya szerint a 18–60 éves népesség ezerfős mintáján 2008 tavaszán történt adatfelvétel megkérdezettjeinek 15 százaléka dolgozott úgy a kérdezést megelőző két évben, hogy munkabérének egy részét zsebbe kapta. Közöttük vannak feketén és szürkén foglalkoztatottak is: 9 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy a legutóbbi ilyen alkalommal a fizetése felénél többet, 6 százalékuk pedig úgy, hogy a fizetése felénél kevesebbet kapott zsebbe.⁵ A tanulmány szerint a zsebbe fizetés a férfiak, a harminc évnél fiatalabbak és az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében magasabb az átlagnál.

Az Európai Bizottság megbízásából 2007-ben készült Eurobarometer adatfelvételben a 15 évesnél idősebbeket kérdezték meg a nem bejelentett munkáról (*European Commission* [2007]). A magyar válaszadók 7 százaléka mondta, hogy végzett feketemunkát, és az alkalmazásban állók 8 százaléka nyilatkozott úgy, hogy rendszeres jövedelmét teljes mértékben vagy részben zsebbe kapta (az EU-átlag 5 százalék volt). Az építőipar, kereskedelem és

³ *Ádám–Kutas* [2004] utal arra, hogy a KSH munkaerő-felmérése a ténylegesnél kevesebb foglalkoztatottat mutat ki a mezőgazdaságban, a diákok és a külföldiek között, ezt alátámasztó mikroszintű adatokat azonban nem közölnek. Alátámasztani látszik ezt a feltevést, hogy az időmérlegadatok egyedül a 15–24 éves korcsoportban mutatnak a KSH munkaerő-felmérésénél nagyobb foglalkoztatotti létszámot. Ha figyelembe vennénk ezt a 60 ezer fős különbséget, az 1,5 százalékponttal emelné meg a feketemunka általunk becsült arányát.

⁴ Szürkebérezésnek hívjuk azt a gyakorlatot, amikor a bejelentett dolgozó a bér egy részét (például a minimálbért) bejelentve kapja, és ezután fizetik a járulékokat, másik részét pedig zsebbe, és ezután nem fizetnek semmit.

⁵ Ezenkívül a válaszadók 14 százaléka kapta fizetésének egy részét vagy egészét számlára.

a javítás szektorokat említették a feketemunka leggyakoribb előfordulására. A megkérdezettek szerint a munkanélküliek körében a legerjedtebb a feketemunka vállalása.

Czibik–Medgyesi [2007] a nyugdíjjal kapcsolatos tudatosság és megtakarítási hajlandóság összefüggésében vizsgálta a feketefoglalkoztatást egy 2007. évi lakossági kérdőíves adatfelvétel alapján. Eredményeik szerint a 18–59 éves alkalmazottak és alkalmi munkavállalók egytizedével fordult elő a megelőző egy évben, hogy fizetésük egy részét zsebbe kapták, az átlagnál gyakrabban az alacsony iskolai végzettségűek, férfiak és a fiatalabbak körében. A fizetésük (egy részét) zsebbe kapó alkalmazottaknak – az életkor, nem, iskolázottság, lakhely és jövedelemszint hatásának kiszűrése után is – jellemzően nincs nyugdíj-célú megtakarítása, hanem inkább időskori költségeik csökkentésére törekuszenek (például kisebb lakásba, más településre költözés, családtaggal összeköltözés, gyermekek segítése), vagy nyugdíj mellett munkavállalást terveznek.

A feketemunka időbeli alakulására és területi eloszlására vonatkozóan *Sik* [2000] közöl számításokat. A helyi önkormányzatok megkérdezésén alapuló adatok szerint 1997-ben a települések 37 százalékában, 1999-ben 62 százalékában fordult elő, azaz az 1990-es évek végén növekvőben volt a feketefoglalkoztatás. Területi eloszlását tekintve, az ország nyugati és északi részein kevésbé, a délkeleti és központi régiókban viszont gyakoribb volt a feketefoglalkoztatás.

Becslési eljárás és adatforrások

A feketemunka arányát közvetett módszerrel, két különböző adatforrásban mért foglalkoztatotti létszám összevetésével becsüljük meg. Az egyik adatforrás a Központi Statisztikai Hivatal munkaerő-felmérése, amely a lakosság reprezentatív mintáján készül és a kérdezettek saját bevallása szerint rögzíti a munkapiaci státuszt. A munkaerő-felmérés szerint mért létszámot tekintjük a teljes (fekete- és bejelentett) foglalkoztatás mérőszámának. A másik adatforrás az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság (ONYF) mikroszintű adminisztratív adatbázisából vett mintája, illetve az Országos Egészségbiztosítási Pénztár (OEP) ezzel összekapcsolt jogviszony adatbázisa (*Elek és szerzőtársai* [2008]).⁶ Az ebből számított létszámot tekintjük a bejelentett foglalkoztatás mérőszámának.

Becslésünkben a teljes foglalkoztatás arányában számítjuk ki a feketén dolgozók arányát. Ez a becslés azokat veszi számba, akik nincsenek bejelentve a hatóságokhoz, és sem ők, sem a munkáltatójuk nem fizet semmilyen adót és járulékot. A bérekhez kapcsolódó adóeltitkolás más formáival – mint például a szürkebérezés vagy a színlelt szerződéssel történő foglalkoztatás – nem foglalkozunk.

⁶ A szerzők köszönettel tartoznak valamennyi adatgazdának, különösen az Országos Egészségbiztosítási Pénztár és az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság munkatársainak, akik készséggel együttműködtek az adminisztratív nyilvántartásokból vett minta leválogatásában és átadásában, valamint segítettek a felmerülő értelmezési és egyéb problémák megoldásában. Külön köszönet illeti *Osztotics Attilát*, aki a nyers adatokat rendszerezte és tisztította.

A két adatforrás összevetésén alapuló becslésünk pontossága jelentős részben azon múlik, hogy mennyire tudjuk összehasonlíthatóvá tenni a két adatforrást (tekintettel arra, hogy a foglalkoztatás fogalmának elhatárolásában némileg különböznek), illetve azon is, hogy a munkaerő-felmérés valóban jól közelíti-e az összes (feketén, szürkén és fehéren) foglalkoztatottak létszámát.

A foglalkoztatás fogalma a KSH munkaerő-felmérés és az ONYF adataiban

A KSH munkaerő-felmérése a lakosság reprezentatív mintáján negyedévente készülő adatfelvétel, amelyen belül az adott negyedév mindhárom hónapjában folyik a kérdőívek lekérdezése. Foglalkoztatottnak az minősül, aki a kérdezés vonatkozási hetében⁷ dolgozott fizetett munkában legalább egy órát, vagy rendszeres munkájától csak ideiglenesen (például betegség vagy szabadság miatt) volt távol. A háromhavi alminták egyszerű összesítéséből adódó negyedéves adatbázis tehát azt mutatja, hogy a negyedév egy átlagos hetében éppen hányan dolgoztak.

Az ONYF adatbázisa a munkáltatók és önfoglalkoztatók nyugdíjjárulék-bevallásán alapul: azoknak az adatait tartalmazza, akiknek nyugdíjjárulék-köteles jövedelme volt, és erről bevallást küldtek az ONYF részére. Az ONYF a járulékfizetés alapját, a jogviszony jellegét, a jogviszony kezdetét és végét tartja nyilván, illetve a jogviszony szüneteltetésének kezdetét, végét és okát (táppénz, gyed stb.) is. Ezen kívül rögzítik a járulékfizető nemét, életkorát, lakhelyét, valamint az alkalmazásban álló foglalkozását is. Ezekből az adatokból meg lehet állapítani, hogy adott év adott hetében átlagosan hány főnek volt bejelentett munkája, és hányan voltak bejelentett módon munkahelyüktől távol: azaz meg lehet határozni a munkaerő-felmérés meghatározásához közelítő foglalkoztatotti kört.

Két ponton torzíthat a számításunk: egyfelől, hogy kimaradnak azok, akik fizették ugyan a járulékot, de nem, vagy késve küldték meg erről a bevallást, másfelől, hogy kimaradnak azok is, akik dolgoztak, de jövedelmük után nem kellett járulékot fizetniük. Az utóbbi csoportba tartoznak a nyugdíj mellett dolgozók.

Az első torzítás nem kiküszöbölhető, de vélhetően nem nagyon nagy, mivel egy 2008-ban vett, 2001–2005 évekre vonatkozó mintán dolgoztunk, azaz a legfrissebb adat esetében is legalább két év telt el a bevallási időszak óta. A torzítás mértéke azonban nem is elhanyagolható: erre abból tudunk következtetni, hogy ugyanarra a mintára az ONYF -től 2007-ben kapott adatbázis az egy évvel későbbinél majdnem 100 ezerrel (több mint 2 százalékponttal) kevesebb regisztrált foglalkoztatottat tartalmazott a 2004-es évre vonatkozóan.

A második fajta torzítás pedig részben korrigálható az OEP adatainak felhasználásával. Az ONYF adatbázisa szerint nyugdíjasok esetében az OEP egészségbiztosítási járulékfizetési adatok alapján tudtuk azonosítani a nyugdíj mellett dolgozókat. Ez a korrekció azonban pontatlan, mivel a járulékfizetés időtartamát mutató OEP-adatok kevésbé megbíz-

⁷ Ez 2003 előtt a hónap 12. napját magában foglaló hét volt, 2003 és 2005 között a hónap első hétfőjét követő három hét valamelyike, míg 2006 óta a kérdezés hetét megelőző hét.

hatók.⁸ Például 2005-ben a munkaerő-felmérés szerint 156 ezren dolgoztak öregségi vagy rokkantsági nyugdíj mellett, míg az OEP adatai szerint legalább 91 ezren voltak bejelentve (és legnagyobb részük nem állt jogviszonyban az ONYF szerint), azaz legfeljebb 42 százalékkal dolgozott feketén. Ha azt feltételeznénk, hogy a feketemunka a nyugdíjasok körében ugyanolyan arányú, mint a népesség átlagában, akkor felső becslésként a nyugdíj melletti bejelentett munkára körülbelül 128 ezer fő adódna, ami majdnem 40 ezerrel (egy százalékponttal) csökkentené a nem bejelentett munka elterjedtségét az egész népességen belül.

Végül, további bizonytalanság származik abból, hogy nem a teljes ONYF adminisztratív adatbázison, hanem egy 200 ezer fős, a teljes népességet reprezentáló mintán dolgoztunk,⁹ továbbá hogy a munkaerő-felmérés foglalkoztatási adatai is tartalmaznak véletlen hibát. A KSH közlése szerint a munkaerő-felmérés foglalkoztatási adatainak 95 százalékos konfidencia-intervalluma körülbelül ± 18 ezer fős bizonytalanságot tartalmaz, és közelítő számításaink szerint hasonló nagyságú a bizonytalanság az ONYF mintavétele miatt is. A feketefoglalkoztatás 95 százalékos bizonyossággal így csak egy ± 25 ezer fős ($\pm 0,6$ százalékpontos) sávban határozható meg, pusztán a véletlen törvényszerűségei miatt.

A töredékes munkaviszonyok jelentősége a foglalkoztatotti létszám meghatározásában

Az ONYF-adatok óriási előnye más adminisztratív (például az APEH) adatokkal szemben, hogy nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy az év folyamán kiknek volt legalább egyszer, bármilyen rövid ideig munkája (nevezzük ezt kumulált vagy érintett létszámnak), hanem azt is, hogy átlagosan az év bármely napján hányan dolgoztak. A kumulált (érintett) és az átlagos foglalkoztatotti, illetve alkalmazotti¹⁰ létszám közötti különbséget mutatja a 2. és a 3. táblázat, többféle adatforrást felhasználva. A kumulált létszám – az adott évben valamilyen foglalkozásban/alkalmazásban állók létszáma – szükségszerűen mindig nagyobb az átlagos létszámnál.

Nyilvánvaló, hogy két adatforrás foglalkoztatotti adatát csak akkor értelmes összehasonlítani, ha mindkettőben azonos vagy legalább hasonló a foglalkoztatás meghatározása. Az eltérések egyfelől abból adódhatnak, hogy az adatforrásban mi számít munkavégzésnek (például csak a rendszeres munka vagy bármely, legalább egyórányi munkavégzés, a tényleges munka vagy az is, ha rendszeres munkától néhány napig távol volt stb.), másfelől abból, hogy az átlagos vagy a kumulált létszámot méri-e az adatforrás.

⁸ Az OEP adatbázisában sok olyan, időközben nyilvánvalóan lezárult biztosítási jogviszony található, amelyek végének időpontja nem ismert.

⁹ A reprezentativitás ellenőrzéséhez az ONYF mintáját összevetettük a népszámlálás adataival. A minta kor, nem és lakóhely szerinti eloszlása kismértékben eltért a népességétől, amit súlyozással korrigáltunk. Az erre vonatkozó számításainkat itt nem részletezzük, de kérésre szívesen rendelkezésre bocsátjuk.

¹⁰ A foglalkoztatottak körébe az alkalmazottakon kívül az egyéni és társas vállalkozók, szövetkezeti tagok és segítő családtagok tartoznak.

2. TÁBLÁZAT
Foglalkoztatotti létszám adatok 2004-ben (ezer fő)

	Bejelentett	
	kumulált	átlagos
APEH (összevont jövedelem)	4335	–
ONYF(1)+	3970	–
ONYF(2)++	3848	3264

+ Az APEH definíciója szerint összevont jövedelemmel rendelkezők csoportjának közelítése az ONYF adatbázisában, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* APEH összevont adóalap elnevezésű oszlopát.

++ A KSH munkaerő-felmérésének definíciójához közelítő foglalkoztatotti kör az ONYF-adatbázisban, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* MEF-oszlopát.

Forrás: Saját számítás a KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

3. TÁBLÁZAT
Alkalmazotti létszám adatok 2004-ben (ezer fő)

	Bejelentett	
	kumulált	átlagos
APEH (bérjövdelem)	3 750	–
ONYF(1)+	3 609	–
ONYF(2)++	3 532	2 949

+ Az APEH definíciója szerint bérjövdelemmel (bevallás 1–4. sora) rendelkezők csoportjának közelítése az ONYF-adatbázisban, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* APEH bérjövdelem elnevezésű oszlopát.

++ A KSH munkaerő-felmérésének definíciójához közelítő alkalmazotti kör az ONYF-adatbázisban, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* MEF-oszlopát.

Forrás: Saját számítás a KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

A 2. és 3. táblázatban az első oszlopokon belüli eltérések a foglalkoztatotti, illetve az alkalmazotti kör eltéréseiből, illetve a különböző adatbázisok használatából adódnak. Az APEH-definíció szerint például a munkanélküli-járadék, a gyed és a táppénz is bérjövdelemnek számít (a bevallás 1–4. sorában szerepelnek), így a munkanélküliek, a nem dolgozó kisgyermekesek és a hosszabb időn át betegek egy része is a foglalkoztatottak, illetve az alkalmazottak közé kerül. Teljes egészében ez magyarázza az ONYF(1) és ONYF(2) sorok közötti eltérést, ahol az ONYF-adatok alapján közelítettük az APEH és a KSH munkaerő-felmérésének definíciója szerinti foglalkoztatotti, illetve alkalmazotti kört. Az APEH és ONYF(1) értékek közötti különbség¹¹ részben az eltérő meghatározás, részben

¹¹ Ez az alkalmazottak esetén kevesebb mint 150 ezer, a foglalkoztatottak esetén mintegy 350 ezer fő. Kisebb eltérés abból is adódhat, hogy egyesek az egyik intézmény számára teljesítik bevallási kötelezettségüket, míg a másik számára nem.

4. TÁBLÁZAT
Munkanélküliek létszámadatai 2004-ben (ezer fő)

	Munkanélküli-járadékban részesülők	
	kumulált	átlagos
ONYF ⁺	420	127
ÁFSZ	428	110

⁺ Adóköteles munkanélküli-ellátásban részesülők.

Forrás: Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ) és saját számítás az ONYF adatai alapján.

annak következménye, hogy az APEH-definíciót nem lehet teljes mértékben reprodukálni az ONYF-ben (és OEP-ben) rendelkezésre álló adatok alapján.

Az ONYF(2) sor kumulált és átlagos értéke közötti körülbelül 600 ezer fős különbség mutatja meg, hogy milyen mértékű torzítást okoz a becslésekben, ha nem vesszük figyelembe a munkaviszonyok hosszát, vagyis azt, hogy nem minden foglalkoztatott dolgozik az év egészében. A jogviszonyok hosszát vizsgálva, az ONYF-adatokból megállapítható, hogy a foglalkoztatottak körülbelül 30 százaléka csak az év egy részében dolgozott. Ez a fő oka annak, hogy a kumulált létszámot mutató APEH-adatok jelentősen felülbecslik mind a foglalkoztatottak, mind az alkalmazottak átlagos létszámát.¹²

A töredékes munkaviszonyok azt is érthetőbbé teszik, hogy a köznapi megítélés szerint alacsony összegű támogatásokból hogyan élnek meg az érintettek. Az ONYF adatai alapján ugyanis kiszámítható, hogy a munkaviszonyban, illetve járadékban töltött időszakok éven belül és egyénenként is jelentősen szóródnak, és sokan vannak, akik hosszabb munkában töltött időszak után vagy előtt rövidebb ideig éltek járadékból (illetve rövidebb időszakokat kellett áthidalniuk megtraktarításaik felhasználásával vagy vásárlásaik elhalasztásával).

Az ONYF-mintában szereplő adóköteles munkanélküli-ellátásban részesülők (azok, akik 2004 folyamán legalább egy napig részesültek munkanélküli-ellátásban) (4. táblázat) átlagosan 111 napig kaptak munkanélküli-ellátást, és 153 napot dolgoztak. Az ellátásban részesülők egyötöde nem dolgozott egyáltalán az év folyamán, és így nem volt munkából származó jövedelme sem. A legalább egy napot dolgozó munkanélküliek átlagosan 95 napig kaptak munkanélküli-ellátást és 192 napot dolgoztak.

A munkaerő-felmérés létszámadata mint az összes foglalkoztatás mérőszáma

Annak ellenőrzéséül, hogy a munkaerő-felmérés által közölt létszám mennyire fedí le az összes (legális és nem legális) foglalkoztatottat, a 2001. évi létszámot összehasonlítottuk három másik adatforrás szerinti foglalkoztatotti létszámmal: a KSH-népszámlálás, a KSH-

¹² A töredékes munkaviszonyok az APEH-bevallásokból kapott jövedelemeloszlási adatokat is torzítják, de ennek részletes tárgyalásába most nem megyünk bele.

időmérleg és a Tárki-monitor adatfelvételeivel. A népszámlálás a teljes népességet lefedi, és a válaszadás kötelező, a többi adatfelvétel a teljes népességre reprezentatív mintán történik, és a válaszadás nem kötelező. Mivel a munkaerő-felméréshez hasonlóan az első két adatfelvételt a KSH készíti, így előfordulhat, hogy a kérdezőket hivatalos személynek tekintik, és egyes információkat elhallgatnak a válaszadók. A magáncéggként működő (azaz „hivatalosnak” a legkevésbé gondolható) Tárki adatfelvételei esetében vélhetően ez kevésbé gyakori. A foglalkoztatás definíciója eltér a különböző adatforrásokban, de megpróbáltuk azt a lehető legjobban a munkaerő-felmérésben használt definícióhoz (a kérdezett személy a vonatkozási héten legalább egy órát dolgozott, vagy rendszeres munkájától ideiglenesen volt távol) közelíteni.

E három adatfelvétel közül 2001-ben a munkaerő-felmérés szerint a legmagasabb a foglalkoztatotti létszám. A második legmagasabb – a munkaerő-felmérésnél 110 ezer fővel alacsonyabb – foglalkoztatotti létszámot az időmérleg mutatja. Végül a Tárki független felmérése, amelyben a feketemunka eltitkolására vonatkozó motiváció valószínűleg a legalacsonyabb, a munkaerő-felmérésnél 180 ezerrel alacsonyabb foglalkoztatotti létszámot mutat, akárcsak a népszámlálás. A munkaerő-felmérés az időmérlegnél csak a 15–24 éves korcsoportban mutat kevesebb foglalkoztatottat.¹³ Ezek alapján tehát feltételezhetjük, hogy a munkaerő-felmérés a tényleges foglalkoztatás nagy részét felméri.

A feketefoglalkoztatás mértéke és eloszlása

Csak a 15–74 éves népességet vizsgáltuk, és mindkét mintában átlagos foglalkoztatotti/alkalmazotti létszámot becsültünk, 2001-től 2005-ig minden évre.

Eredményeink szerint a nem regisztrált foglalkoztatás 16-17 százalék, azaz 630–670 ezer fő körül mozgott. Ez *Ádám–Kutas* [2004] 2002-re vonatkozó 13 százalékos becslésénél némiképp nagyobb, és hasonló *Augusztinovics–Köllő* [2007] 18 százalékos becsléséhez. Az arányok gyakorlatilag változatlanok 2001 és 2005 között (5. táblázat).

5. TÁBLÁZAT
Teljes és bejelentett foglalkoztatás, 2001–2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Munkaerő-felmérés (ezer fő) <i>A</i>	3868	3871	3922	3900	3902
ONYF+ (ezer fő) <i>B</i>	3219	3214	3252	3264	3241
Nem bejelentett (ezer fő) (<i>A</i> – <i>B</i>)	649	657	670	636	661
Nem bejelentett aránya (százalék) (<i>A</i> – <i>B</i>)/ <i>A</i>	16,8	17,0	17,1	16,3	16,9

+ Munkaerő-felmérés definíciójához közelítő foglalkoztatotti kör az ONYF-adatbázisban, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* MEF-oszlopát.

Forrás: Saját számítás a KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

¹³ A különbség nagyjából 60 ezer fő: ha ezt hozzáadjuk a munkaerő-felmérés létszámához, az körülbelül 1,5 százalékponttal emeli meg a feketefoglalkoztatás becsült arányát.

Rátérve az alkalmazottak számának vizsgálatára (6. táblázat), azt látjuk, hogy körükben a feketemunka aránya alacsonyabb, 12–14 százalék körüli, ami 400–470 ezer embert jelent. Itt az évek közötti ingadozás erősebb, hiszen becslésünk érzékeny arra, hogyan bontjuk meg a foglalkoztatottakat alkalmazottakra és vállalkozókra.¹⁴ Ezért az alkalmazottakra számított eredmények nem csak a létszám tényleges változását, hanem azt is tükrözhetik, ha például az alkalmazottakból színlelt szerződéssel vállalkozók lesznek (vagy fordítva).

6. TÁBLÁZAT
Teljes és bejelentett alkalmazotti létszám, 2001–2005

	2001	2002	2003	2004	2005
Munkaerő-felmérés (ezer fő) <i>A</i>	3314	3337	3399	3348	3367
ONYF+ (ezer fő) <i>B</i>	2885	2886	2928	2949	2934
Nem bejelentett (ezer fő) (<i>A</i> – <i>B</i>)	429	451	471	399	433
Nem bejelentett aránya (százalék) (<i>A</i> – <i>B</i>)/ <i>A</i>	12,9	13,5	13,9	11,9	12,9

+ A KSH munkaerő-felmérése definíciójához közelítő alkalmazotti kör az ONYF-adatbázisban, korrigálva a dolgozó nyugdíjasok OEP-adatbázisból kinyerhető jogviszonyaival. Lásd a módszertani leírást a Függelékben és az *F1. táblázat* MEF-oszlopát.
Forrás: Saját számítás a KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

Mindebből az is következik, hogy a vállalkozók körében a feketemunka elterjedtebb volt a vizsgált időszakban: 2004-ben például az 527 ezer, önmagát a munkaerő-felmérésben vállalkozónak tartó személlyel szemben csak 304 ezer vállalkozónak tekinthető személy állt az ONYF-ben.

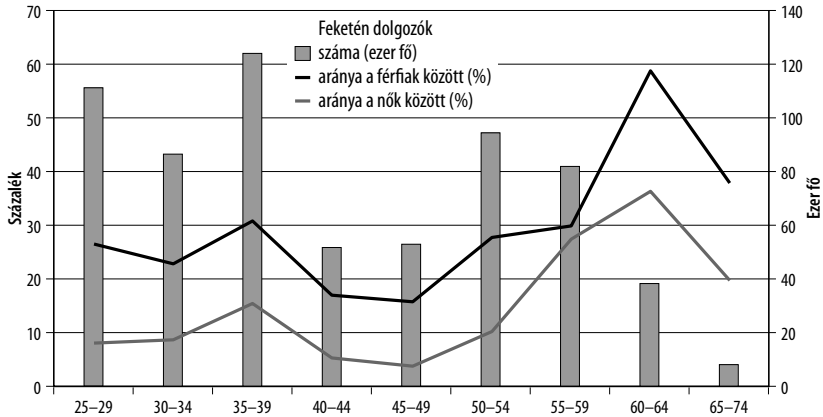
A számításokat nem, életkor, lakóhely és foglalkozás szerinti bontásban is elvégeztük. Ezek a számítások óhatatlanul további bizonytalanságot visznek a becslésünkbe, hiszen a számítás nemcsak azt tükrözi, hogy mekkora az eltérés a két adatforrás között, hanem azt is, hogy a két forrásban milyen alapon sorolják be az egyéneket az egyes kategóriákba. A nem és az életkor esetén vélhetően nincs eltérés, a lakóhely esetében azonban már előfordulhat, hogy például a munkaerő-felmérésben az ideiglenes lakhelyet rögzítik, míg az ONYF az állandó lakhelyet tartja nyilván. A foglalkozások besorolása is eltérhet, ha a munkavállaló mást mond a KSH kérdezőbiztosának, mint amit a munkáltatója bejelentett az ONYF-nek. A következő számításokat tehát csak közelítő becsléseknek tekinthetjük.

Mint az *1. ábra* mutatja, a feketemunka aránya magasabb a férfiak, mint a nők körében, és magasabb a nyugdíj előtt álló népességben. Ez utóbbi jelenség azonban annak a következménye is lehet, hogy – mint korábban említettük – a nyugdíj mellett legálisan dolgozók létszámát valószínűleg alulbecsültük. Az idősebb munkavállalók között egyébként is alacsony a foglalkoztatási ráta, tehát semmiképpen sem arról van szó, hogy a feketén

¹⁴ A munkaerő-felmérésben a megbontás önbevallás alapján történik, míg az ONYF-adatbázisban az időszak során szerzett átlagos jövedelem alapján soroltuk be a foglalkoztatottakat egy adott napon az alkalmazottak, vállalkozók, szövetkezeti tagok vagy segítő családtagok közé.

1. ÁBRA

Feketén foglalkoztatottak száma és aránya az összes foglalkoztatott között korcsoportonként és nemenként a KSH munkaerő-felmérésében és ONYF-mintában, 2004

Forrás: Saját számítás a KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

dolgozók többsége idős. Összességében a feketén foglalkoztatottak mintegy fele a 25–39 éves korosztályba tartozik.

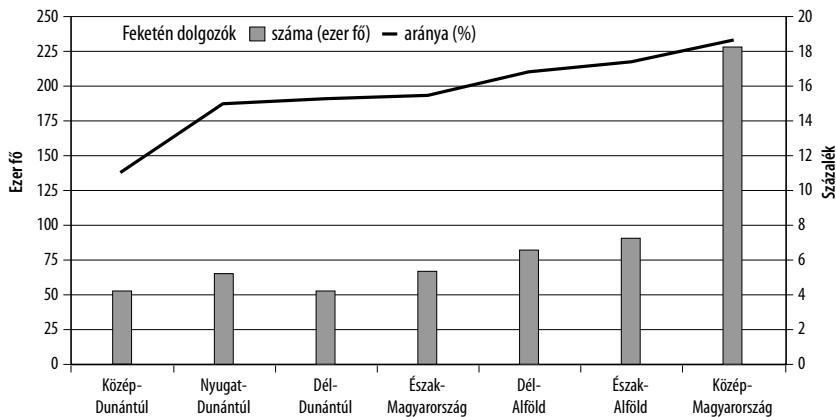
Eredményeink részben egybecsengenek, részben ellentmondásban vannak e kötet *Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság* című tanulmányának eredményeivel. Ott is azt találják, hogy a férfiak körében gyakoribb a feketemunka végzése, az életkor szerinti megbontást vizsgálva viszont azt látják, hogy a harminc év alattiak lényegesen nagyobb arányban kapnak zsebbe fizetést, mint az ötven év felettiak.¹⁵ Ez a becslés azonban nemcsak a feketén, hanem a szürkén foglalkoztatottakra is vonatkozik, és nem az átlagos, hanem az érintett létszámot mutatja (azokét, akik az elmúlt egy vagy két év során valamilyen zsebbe kapták fizetésüket vagy annak egy részét). Az eltérés tehát származhat abból is, ha a fiatalok között gyakoribb a rövidebb idejű, alkalmi munkavállalás, és abból is, ha közöttük gyakoribb a szürkebéresek (és kisebb a feketén dolgozók) aránya.

A feketemunka aránya legmagasabb az ország középső területén, és átlagnál nagyobb az Alföldön. Az összes feketén foglalkoztatott több mint egyharmadát Közép-Magyarország, több mint 60 százalékát pedig a középső régió és az Alföld együtt adja. A közép-magyarországi becslést felfelé torzíthatja a már jelzett probléma, hogy az ONYF adatokban az állandó lakóhely, míg a munkaerő-felmérés adataiban az ideiglenes lakhely szerepel, így a több munkalehetőséget kínáló régiókba frissen beköltöző munkaerő még nem ott jelenik meg bejelentett foglalkoztatottként. Más adatokból azonban tudjuk, hogy a migráció

¹⁵ Az ellentmondás még annak figyelembevételével is fennáll, hogy a hivatkozott tanulmány a teljes kohorszra (nem pedig a foglalkoztatottakra) számítja az arányokat.

alacsony, így ez a torzítás valószínűleg nem jelentős (Cseres-Gergely [2004]). Ezt erősíti az is, hogy Sik–Tóth [1998] kérdőíves felmérésen alapuló eredményei szerint is ezek a régiók a leginkább érintettek. A központi régió magas mutatója azt is segít megmagyarázni, hogy az empirikusan kimutatható feketegazdaság miért kisebb, mint amit a véleményformáló értelmiség érzékel: a közgondolkodást meghatározó kutatók, újságírók és politikusok ugyanis a városokban és a fővárosban élnek, ahol a feketemunka az átlagosnál elterjedtebb (2. ábra).

2. ÁBRA
Feketén foglalkoztatottak száma és aránya régióinként, 2004

Forrás: Saját számítás KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

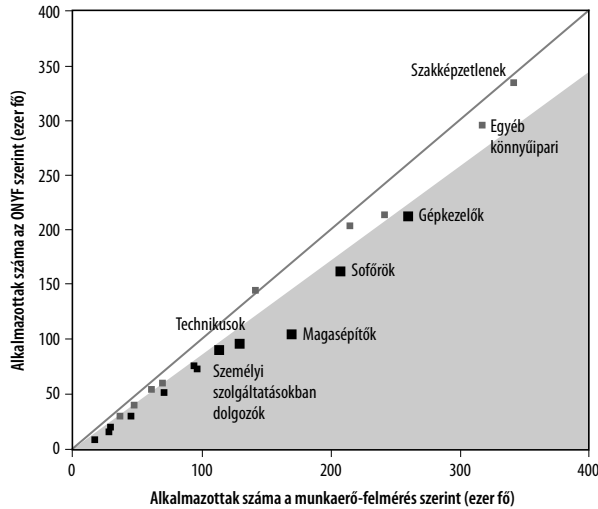
A foglalkozási csoportok szerinti becslés nagyon érzékeny a besorolások pontosságára,¹⁶ ezért itt csak a nagyon egyértelmű eredményeket emeljük ki: e szerint a magasépítésben dolgozók, a sofőrök, a gépkezelők, a technikusok és a személyi szolgáltatásokban alkalmazottak körében nagy létszámú és gyakori a feketemunka. A 3. ábrán azt látjuk, hogy egy adott foglalkozási csoportban hányan dolgoznak a munkaerő-felmérés szerint (x tengely), és hányan vannak bejelentve az ONYF-nél is (y tengely). Látjuk, hogy jó néhány foglalkozás az átlóhoz közel helyezkedik el: vagyis ezekben a két létszám majdnem azonos.

Az átlagosnál magasabb arányt találtunk még a vagyonszármazékos ügyintézők, az építésszek, a közép- vagy felsőfokú számítástechnikai foglalkozások, a felsőfokú kulturális foglalko-

¹⁶ Itt az alkalmazotti és vállalkozói státus szerinti besorolás eltérései is növelik a torzítást. Az ONYF-adatban ugyanis csak az alkalmazottakra tudjuk a foglalkozási csoportot, ezért csak erre a körre tudjuk az összehasonlítást elvégezni, de abban nem lehetünk biztosak, hogy a munkaerő-felmérés adataiban mindenki a hivatalos és nem a tényleges státusa szerint nyilatkozik. Ha például a színlelt szerződéssel dolgozók a munkaerő-felmérésben alkalmazottnak vallják magukat, akkor az ONYF alulbecsli az alkalmazottak számát, és számításunk nagyobbakat mutatja a feketén alkalmazottak arányát az adott foglalkozási csoportban.

3. ÁBRA

A feketemunka aránya az alkalmazottak között foglalkozások szerint 2004-ben

Megjegyzés: Az ábrán a szűrkevel jelölt sávban az átlagosnál magasabb a feketén dolgozók aránya.

Fekete négyzet jelöli a feketefoglalkoztatásban erősebben érintett csoportokat.

Forrás: Saját számítás KSH munkaerő-felmérése, az ONYF és az OEP adatai alapján.

zások és a javítók-szerelők körében. Nincs, vagy nagyon alacsony a feketefoglalkoztatás a jórészt állami alkalmazásban dolgozó felső vagy középfokú végzettségű egészségügyi és humán szakemberek körében, a diplomásoknál (kivéve az építészeket és a kulturális szakmákat), a vendéglátásban, illetve az egyéb könnyűipari és az egyszerű képzetlen foglalkozásokban (kivéve a mezőgazdasági munkásokat) alkalmazotknál.¹⁷ Alacsonyabb az átlagnál a kereskedelemben, és az egyéb könnyűiparban is (utóbbit a nagy létszáma miatt emeltük ki az ábrában). A foglalkozási kategóriák pontos meghatározását a Függelékben közöljük (F2. táblázat).

Összefoglaló és következtetések

Számításaink szerint a fekete- (nem bejelentett) foglalkoztatás az összes foglalkoztatott 16-17 százaléka körül volt 2001–2005-ben. A feketén dolgozók között nagyobb arányban találunk férfiakat, illetve a nyugdíjkorhatárhoz közel állókat. Az átlagnál magasabb a feketén dolgozók aránya a közép-magyarországi és az alföldi régiókban. A magasépítésben

¹⁷ Ezek az eredmények nem zárják ki, hogy ezekben a foglalkozásokban az önállóként (egyéni vállalkozóként) dolgozók közt nagy a bejelentés nélkül dolgozók aránya, illetve azt sem, hogy az adóelkerülés kevésbé végletes formáját (például a szürkebérezést) alkalmazzák.

dolgozók, a sofőrök, a gépkezelők, a technikusok és a személyi szolgáltatásokban dolgozók körében nagy létszámú és gyakori a feketemunka.

A feketefoglalkoztatásra kapott 16-17 százalékos becslésből nem lehet megállapítani a kieső költségvetési bevételt, mivel a feketén dolgozók bére nem ismert; összetételük alapján csak arra lehet következtetni, hogy keresetük a bejelentett dolgozók átlagbére alatt van (továbbá elképzelhető, hogy nagyobb arányban dolgoznak részmunkaidőben). Erre utalnak e kötet *Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság* című tanulmányának eredményei is, miszerint a zsebbe kapott fizetés a munkaerőpiac perifériáján levőkre jellemző: az alacsonyabb iskolázottságúak, a fiatalabbak, az alkalmi munkások vagy munkanélküliek között, illetve azok körében, akik hosszabb időt töltöttek munkanélküliségben.

Eredményeinkből több következtetés is adódik. Egyrészt, hogy ma Magyarországon a feketemunka mértéke jelentős, de a közvélekedéssel ellentétben nem éri el a foglalkoztatottak ötödét sem. Másrészt, az általunk becsült fekete- (nem bejelentett) foglalkoztatás nem a közismerten alacsony foglalkoztatási rátán túl, hanem azon belül jelenik meg. Ez megkérdőjelezi azt a szokásos mentséget, hogy a magyar foglalkoztatási mutató volta-képpen nem is annyira alacsony, csak a hivatalos statisztika nem a ténylegesen dolgozók létszámát méri. A hivatalos adatok ugyanis éppen a KSH munkaerő-felmérésének alapján készülnek, és számításaink szerint ebben már benne van a több mint 600 ezer be nem jelentett foglalkoztatott is.

Harmadrészt, a feketemunka nem általánosan, hanem tevékenységi kört, régiót és a résztvevők demográfiai összetételét tekintve is viszonylag koncentráltan fordul elő, ami lehetőséget ad a jól célzott ellenőrzésekre. Az ilyen ellenőrzés előnye, hogy a minden munkáltatót és munkavállalót érintő fehéritő intézkedésekkel szemben azok számára jelent nagyobb költséget (és így visszatartó erőt), akik nagyobb valószínűséggel foglalkoztatnak vagy dolgoznak feketén (*Szántó–Tóth* [2001]). Ez a következtetésünk a *Világbank* [2008] ajánlásával is összhangban van.

Végül, a feketén dolgozók összetétele arra is utal, hogy a feketefoglalkoztatás jelentős része a jelenlegi minimálbér és bérterhek mellett nem lenne rentábilis, mivel a bejelentett alkalmazás teljes bérköltsége jellemzően meghaladja a szakképzetlen munkaerő termelékenységét. Ebből az következik, hogy a minimálbér (vagy a járuléktérhek) csökkentése nélkül az ellenőrzések további szigorítása nem a bejelentett foglalkoztatás, hanem a munkanélküliség növekedéséhez vezet majd.

HIVATKOZÁSOK

- ÁDÁM SÁNDOR–KUTAS JÁNOS [2004]: A foglalkoztatottak számának alakulása a személyi jövedelemadó bevallások alapján. Munkaügyi Szemle, 3. sz.
- ÁRVAY JÁNOS–VÉRTES ANDRÁS [1994]: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980–1992. Összefoglaló. Gazdaságkutató Rt., Budapest.
- AUGUSZTINOVICS MÁRIA–KÖLLŐ JÁNOS [2007]: Munkaerőpiaci pálya és nyugdíj 1970–2020. Közgazdasági Szemle, 54. évf. 6. sz. 529–559. o.

- CHRISTIE E.–HOLZNER, M. [2004]: Household tax compliance and the shadow economy in Central and Southeastern Europe, 2004. évi tavaszi szeminárium, WIIW, Bécs.
- CZIBIK ÁGNES–MEDGYESI MÁRTON [2007]: A lakosság nyugdíjjal kapcsolatos megtakarítási tudatossága és hajlandósága. Egy lakossági kérdőíves felvétel elemzése. MKIK GVI, Budapest, november, 71. o.
- CSERES–GERGELY ZSOMBOR [2004]: County to county migration and labour market conditions in Hungary between 1994 and 2002, (A megyék közti migráció és munkapiaci jellemzők Magyarországon 1994 és 2002 között) Zeitschrift für Arbeitsmarktforschung (ZAF) 37. évf. 4. sz. 425–436. o.
- DEZSÉRINÉ MAJOR MÁRIA–FUTÓ PÉTER–KÁLLAY LÁSZLÓ [1998]: Mekkora az informális gazdaság Magyarországon? Budapesti Negyed, No. 4.
- ECOSTAT [2005]: Kísérletek a rejtett gazdaság nagyságának meghatározására. Ecostat Módszertani Füzetek, 3. sz.
- EILAT, Y.–ZINNES, C. [2000]: The evolution of the shadow economy in transition countries, Harvard Institute for International Development, Cambridge, MA.
- ELEK PÉTER–OSZTOTICS ATTILA–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2008]: Az Országos Egészségbiztosítási Pénztár, az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság és a Magyar Államkincstár kezelésében levő adatbázisok. Megjelent: Köllő János (szerk.): Áttekintés az államigazgatási adatbázisokkal és teljeskörű összeírásokkal kapcsolatos kutatási tapasztalatokról. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Adatbank, 2008. október 2.
- EUROPEAN COMMISSION [2007]: Undeclared work in the European Union, Report, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions http://ec.europa.eu/employment_social/news/2007/oct/undeclared_work_en.pdf
- KÁLLAY LÁSZLÓ [1993]: Az informális szektor terjedelme Magyarországon. Piacgazdaság Alapítvány, Budapest, kézirat.
- KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer. MNB Tanulmányok, 65. MNB, Budapest, 54 o.
- KSH [2005]: A rejtett gazdaság átvilágítása és a GDP, KSH Hírlevél, 2005. II. évf. 7. sz.
- LACKÓ MÁRIA [1992]: The Extent of the Illegal Economy in Hungary between 1970 and 1989 – a Monetary Model. Acta Oeconomica, Vol. 44. No. 1–2. 161–190. o.
- LACKÓ MÁRIA [1998]: The Hidden Economies of Visegrad Countries in International Comparison: A Household Electricity Approach. Megjelent: Halpern, L.–Wyplosz, Ch. (szerk.): Hungary: Towards a Market Economy. Cambridge University Press.
- LACKÓ MÁRIA [2000]: Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján, Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 1. sz. MTA KTI–Tárki, Budapest.
- OECD [2004]: OECD Employment Outlook, OECD, Párizs.
- SCHNEIDER, F. [2002]: Size and measurement of the informal economy in 110 countries around the world, Világbank, Workshop of Australian National Tax Centre, ANU, Canberra, Ausztrália, 2002. július 17.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]. Rejtett gazdaság és adózási magatartás Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről. 4. tanulmány. MTA KTI, Budapest, 2004. január, 76 o.
- SIK ENDRE [1995]: Measuring the unregistered economy in post-communist transformation. Eurosocial Report, No. 52. Bécs.

- SIK ENDRE [2000]: Kgst-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, július.
- SIK ENDRE–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1998]: A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon. Társadalmi és Politikai Tanulmányok, Budapest.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2001]: A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői, Közgazdasági Szemle, 48. évf. 3. sz. 203–218. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [2007]: Magyar vállalkozások adómagatartása. Világbank workshop, Budapest, 2007. december 5–6.
- VILÁGBANK [2008]: Reducing undeclared employment in Hungary, Synthesis report of the World Bank Study. Final Report No. 43777-HU, május.

FÜGGELÉK

Az ONYF és a KSH munkaerő-felmérésének foglalkoztatotti kategóriái és a munkakörök csoportosítása

Az ONYF-adatbázisban egy emberhez egy adott évben több jogviszony is tartozhat, és minden jogviszony esetében rendelkezésre áll az információ a jogviszony kezdetéről, végéről és a jogviszony keretében szerzett jövedelemről. Ezenkívül az adatbázis tartalmazza, hogy milyen jogcímen (táppénz, gyed stb.) és milyen időszakban szünetelt a biztosítási jogviszony az adott évben.

Az *F1. táblázat* azt mutatja, hogy ezek alapján hogyan közelíthetők a KSH munkaerő-felmérésének foglalkoztatott kategóriái és az APEH szerint összevont jövedelemmel, illetve bérjövdelemmel rendelkezők köre. A munkaerő-felmérés kategóriáinak képzésekor a biztosítási jogviszonyok mellett figyelembe kell venni a jogviszony-szüneteltetésekről szóló információkat is, mert például gyed vagy sorkatonai szolgálat alatt az adott személy nem számít foglalkoztatottnak, de például táppénz esetén annak számít. A foglalkoztatottakat az időszak során elért átlagjövedelem alapján soroltuk be az alkalmazottak, vállalkozók, szövetkezeti tagok és segítő családtagok közé.

Az APEH szerint bérjövdelemmel, illetve összevont adóalappal rendelkezők körét is a biztosítási jogviszonyok és jogviszony-szüneteltetések segítségével közelíthetjük az *F1. táblázat* szerint.

Végül, az *F2. táblázat* mutatja, hogyan képeztünk a feketefoglalkoztatás szempontjából lényeges foglalkozási kategóriákat a FEOR-számok alapján. Az ONYF-adatbázisban bizonyos (jórészt vállalkozói) jogviszonyok esetén hiányzik a FEOR-bejegyzés, ezért a foglalkozási összehasonlításokat csak az alkalmazottakra végeztük el, és az eredmények így is csupán közelítésnek tekinthetők.

F1. TÁBLÁZAT

Az ONYF-adatbázis biztosítási jogviszony kategóriái és a biztosítási jogviszony szüneteltetésének kategóriái, valamint ezek kezelése a különböző foglalkoztatotti definíciók esetén

	Munkaerő-felmérés	APEH	
		bérvédelem	összevont adóalap
BIZTOSÍTÁSI JOGVISZONY JELLEGE			
Munkaviszony	alkalmazott	+	+
Közalkalmazotti jogviszony		+	+
Közfoglalkoztatási jogviszony		+	+
Bírósági alkalmazott		+	+
Igazságügyi alkalmazott		+	+
Fegyveres erők, hivatásos		+	+
Fegyveres erők, szerződéses		+	+
Prémiumévek programban résztvevő személy		+	+
Különleges foglalkoztatási állományban levő személy		+	+
Bedolgozói jogviszony		+	+
Alkalmi munkavállalói könyv		+	+
Felhasználási szerződés		-	+
Megbízási jogviszony		-	+
Országgyűlési képviselő		-	+
Társadalmi megbízási polgármester		-	+
Választott tisztségviselő		-	+
Egyházi személy, szerzetesrend tagja		-	+
Más foglalkoztatónál fennálló jogviszony		-	+
Hivatásos nevelőszülői jogviszony		-	- ^a
Ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony		-	- ^a
Munkarehabilitációs díj		-	- ^a
Egyéni vállalkozó (közép- vagy felsőfok)	egyéni vállalkozó	-	+
Egyéni vállalkozó (munkaviszony mellett)		-	+
Egyéni vállalkozó (társas vállalkozás mellett)		-	+
Kiegészítő tevékenységet folytató nem minősülő egyéni vállalkozó		-	+
Kiegészítő tevékenységet folytató egyéni vállalkozó		-	+
Mezőgazdasági őstermelő		-	+
Vállalkozási jellegű jogviszony		-	+
Társas vállalkozó (közép- vagy felsőfok)	társas vállalkozás tagja	-	+
Társas vállalkozó (munkaviszony mellett)		-	+
Társas vállalkozó (társas vállalkozás mellett)		-	+
Kiegészítő tevékenységet folytató nem minősülő társas vállalkozó		-	+
Kiegészítő tevékenységet folytató társas vállalkozó		-	+

F1. TÁBLÁZAT – FOLYTATÁS

	Munkaerő-felmérés	APEH	
		bérfjövedelem	összevont adóalap
Szövetkezeti tag, munkaviszony	szövetkezeti tag	+	+
Szövetkezeti tag, vállalkozói jellegű		–	+
Segítő családtag	segítő családtag	–	+
Tanulószerződés alapján szakképző iskolai tanulmányokat folytató	nem foglalkoztatott	–	+
Munkanélküli-ellátásban részesülő		+ ^b	+ ^b
Adómentes munkanélküli ellátásban részesülő		–	–
Pénzbeli ellátás passzív jogon		+	+
Gyermekgondozási díj (gyed)		+	+
Gyermekgondozási segély (gyes)		–	– ^a
Gyermekgondozási támogatás (gyet)		–	– ^a
Ápolási díj		–	–
Áthúzódó végkielégítés		–	–
Megállapodás szolgálati idő szerzésére		–	–
BIZTOSÍTÁSI JOGVISZONY SZÜNETELTETÉSÉNEK JELLEGE			
Táppénz	+	+	+
Baleseti táppénz	+	+	+
Fizetés nélküli szabadság	+	–	–
Sorkatonai szolgálat	–	–	–
Tartalékos szolgálat	+	–	–
Előzetes letartóztatás	+	–	–
Szabadságvesztés	–	–	–
Terhességi gyermekágyi segély (tgyás)	+	+	+
Gyermekgondozási díj (gyed)	–	+	+
Gyermekgondozási segély (gyes)	–	–	–
Gyermekgondozási támogatás (gyet)	–	–	–
Munkavégzési kötelezettség alóli mentesség	+	–	–
Igazolatlan távollét	+	–	–
Ügyvédi stb. Kamarai tagság szünetel	+	–	–
Külföldi ösztöndíj	+	–	–
Pénzbeli ellátás nélküli keresőképtelen	+	–	–
Ápolási díj	+	+	+

^a Ezek a juttatások adóterhet nem viselő járandóságának minősülnek, ezért részei az összevont adóalapnak, de ha csak ilyen jövedelme volt valakinek az év során, akkor nem kell adóbevallást készítenie.

^b Az öregségi nyugdíjkorhatár előtt legalább 5 évvel.

F2. TÁBLÁZAT
A munkakörök csoportosítása a feketefoglalkoztatás vizsgálatában

	FEOR szám (két vagy háromjegyű) ⁺
Törvényhozók, vezetők	1
Mérnökök	211, 212 (kivéve 2123)
Építészmérnökök	2123
Felsőfokú számítástechnikai	213
Felsőfokú kulturális	26, 37
Más felsőfokú	20, 21 (kivéve 211–213), 22-25, 27-29, 30, 36, 39
Technikus	31
Egészségügyi és humán közép- és felsőfokú	32, 33, 34
Igazságszolgáltatási vagy vagyonvédelmi ügyintéző	35
Irodai és ügyviteli	41-49
Kereskedelmi	511
Vendéglátás	512
Személyi szolgáltatások	53
Közlekedés, hírközlés, postai	50, 54-56
Mezőgazdasági	60, 61-64, 92
Háziipar	75
Egyéb könnyűipar	70, 71–73, 74 (kivéve 743–744), 76 (kivéve 761), 79
Javító-szerelő	743
Műszerész	744
Magasépítés	761
Mobilgépkezelő (sofőr)	83
Egyéb gépkezelő	80, 81, 82, 84–87
Szakképzetlen	90, 91, 93-99

⁺Az ONYF-adatokban néhány esetben olyan FEOR-számok is előfordulnak, amelyek valójában nem léteznek.

A gazdaság fehéritése – büntetés és ösztönzés Költségek és hasznok egy modellszámítás tükrében

BÍRÓ ANIKÓ–VINCZE JÁNOS

A be nem jelentett munka és jövedelmek kérdését vizsgáló világbanki projekt záró tanulmánya megállapítja, hogy a feketegazdaság fehéritéséből származó adóbevételek nagyon fontosak lennének Magyarország számára (*Világbank* [2008]). Mindazonáltal eddig a feketegazdaság visszaszorítása érdekében a kormány főként adminisztratív megoldásokat választott, habár tudnia kellene, hogy ennek komoly költségei is lehetnek. Az adóterhek csökkentésével járó reformoknak pozitív ösztönzőként jelen kell lenniük a gazdaság kifehéritését szolgáló programban. A Világbank ajánlásai ezért többek között a munkáltatói tb-járadék csökkentését, és sok olyan közvetlen és közvetett intézkedést tartalmaztak, amelyek eredményeként növekednének a tényleges (effektív) adókulcsok.

Ebben a tanulmányban a Pénzügyminisztérium és a Közgazdaságtudományi Intézet közös modelljének továbbfejlesztett változata segítségével számszerűsítjük a fekete- (földalatti/rejtett) gazdaság különböző „fehéritési módozatainak” hatásait a legfontosabb makrogazdasági változókra és a költségvetés egyenlegére (a modell leírását és különböző alkalmazásait lásd *Bíró és szerzőtársai* [2007a], [2007b], [2007c], [2008]). A vizsgálat alaphipotézise szerint irreális lenne azzal számolni, hogy azonnal ugyanakkora mértékben növekszik a fehérgazdaság, mint ahogy a kormányzati intézkedések hatására visszaszorul a feketegazdaság. A kifehérités ugyanis a jövedelmezőség romlását jelenti, és így – hasonlóan az adónövelésekhez – ellenösztönző hatású: teljesítmény-visszafogásra, azaz a korábbinál alacsonyabb gazdasági teljesítményre ösztönöz. Ugyanakkor megváltoztatja a fekete- és fehérgazdaság relatív jövedelmezőségét is, és ezzel megindítja a gazdasági tevékenységek átcsoportosítását a fehérgazdaság irányába. Sőt, mivel a fehérités növeli az adóalapot, csökkenhetnek a fehérgazdaság adókulcsai, vagyis végső soron ennek hatására a fehérgazdaság jövedelmezősége nemcsak a feketéhez viszonyítva, hanem abszolút értelemben is javulhat. A fehérités hosszú távon tehát magasabb jövedelemhez, és – amennyiben a feketeszektor növekedési képessége kisebb a fehérenél – nagyobb növekedési ütemhez is vezethet. Ezen összefüggések dinamikus és kvantitatív vizsgálata egy, az egész gazdaságot leíró modellt igényel.

A PM–KTI-modellben eddig nem szerepelt külön a feketegazdaság, habár a bérekkel kapcsolatos költségvetési bevételek becslésénél alkalmaztunk közvetett becslést. A fekete- (szürke-) gazdaság explicit figyelembevételével a modell konzisztens gazdaságpolitikai forgatókönyv elemzésére vált alkalmassá, azaz képes mind kvalitatívan, mind pedig kvantitatívan előrejelezni bizonyos gazdaságpolitikai beavatkozások (jelen esetben a feketegazdaság különböző „kifehéritései”) hatásait a legfontosabb makrováltozókra, beleértve a költségvetési egyenleget.

Úgy tűnik, hogy az adminisztratív fehérítés hatásai rengeteg problémát okozhatnak. Ösztönzőkkel kombinálva viszont költségvetési és adósságproblémák jelenhetnek meg, különösen egy-két éves időtávon. Ennek elkerülését vélhetően csak kiadáscsökkenéssel lehet ellensúlyozni. A kiadáscsökkenésnél természetesen a kulcskérdés és fő nehézség annak struktúrája. Ezek hatásáról és természetéről modellünk nem nyújt információkat.

A következőkben a feketegazdasággal és modellezésével kapcsolatos problémákat foglaljuk össze, és vázoljuk, hogy milyen feltevésekkel tudunk teljes gazdaságra vonatkozó eredményeket levezetni. A modell rövid leírása során kiemeljük, hogy az milyen változtatásokat tartalmaz az eddigi modellhez képest, majd az egyes forgatókönyvek számításait és az eredményeket ismertetjük, tanulságok megfogalmazásával zárjuk a tanulmányt.

A feketegazdaság mint közgazdasági probléma

A tanulmányban nem teszünk különbséget fekete- és szürkegazdaság között. Modellünk adatbázisa olyan nemzetiszámla- és munkaerő-felmérési adatokon alapul, amelyek maguk sem tesznek ilyen különbséget, sőt amelyekben keveredik a fehér- és a fekete- (szürke-) gazdaság. Még mielőtt a modellezési kérdéseket tárgyalnánk szükséges megfontolnunk, hogy gazdaságpolitikai értelemben pontosan miért is fontos kérdés a gazdaság „fehérítése”. A feketegazdaság létéből adódó igazságtalanság nyilvánvalóan reális probléma, de erről egy makroökonómiai modellnek nincs mondanivalója.

Mindenki számára nyilvánvaló a probléma költségvetési-államadóssági vonatkozásai. Nagyobb arányú feketegazdaság nagyobb eltérést jelent a nominális és a tényleges (effektív) adókulcsok között, tehát – *ceteris paribus* – nagyobb költségvetési hiánnyal és adóssággal jár együtt. Emiatt vagy a gazdaság fehér részének adóztatását kell növelni, vagy pedig a kormányzati kiadásokat kell csökkenteni. A közgazdaságtan – és különösen a makroökonómia – rendkívül keveset mond arról, hogy vajon a kormánykiadások mennyiben szükségesek, a kiadások csökkentése a társadalom legalábbis egy részének kárt okoz. A későbbiekben olyan változatot is vizsgálunk, amelyben kiadáscsökkentést tételezünk fel. Már itt hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ennek közvetlen káráról semmit sem tudunk mondani, ezért ezt a kérdést nagyon óvatosan kell kezelnünk. Számításaink legfontosabb és legmegbízhatóbb eredményei a fehérítés adóbevételekre való hatására vonatkoznak, de a kiadáscsökkenés bizonyos rövid távú hatásai is jól értelmezhetők.

A feketegazdaságnak vannak olyan hosszú távú összefüggései, amiről egy makromodell képes valamit mondani, de ehhez speciális tulajdonságokra van szükség, amelyekkel a mi modellünk nem rendelkezik, és amelyek külön – és rendkívül nehéz – modellezési megfontolásokat igényelnének. Ilyen például a jövőbeli nyugdíjjogosultság kérdése, és ezen keresztül a feketegazdaság hatásai a költségvetési egyenlegre nagyon hosszú távon. Növekedési modellekben kezelhető lenne az a kérdés, hogy a feketegazdaság léte mennyiben torzítja a technológiai fejlődést, és ezáltal hogyan hat a gazdaság hosszú távú növekedési képességére. Modellünket azonban rövid és középtávú előrejelzések készítésére fejlesztettük ki, amelyben ezek a hatások nem vizsgálhatók.

A feketegazdaság létének egy talán ritkán említett problémája az általa generált tisztánlátás hiánya. Szükségképpen a GDP-re és a nemzeti számlák egyéb kategóriáira vonatkozó becslések pontatlanok lesznek. Miközben a költségvetési egyenlegre és az adósságra vonatkozó számok (természetüknél fogva) pontosan mérhetők, az adósságmutatók, például amiket a maastrichti kritériumokhoz használnak, szükségképpen pontatlanok lesznek.

Az egyik legfontosabb összefüggés a feketegazdaságból származó ösztönző jellegű, illetve ártorzítás. A nem adózott jövedelmet létrehozó tevékenységek önmagukban kifizetődőb-
bek, a nem adózott munka olcsóbb, mint a bejelentett. Itt számos olyan mikroökonómiai probléma létezik, amelyet makromodellek általában nem képesek kezelni. Szerencsére modellünk eleve rendelkezett bizonyos olyan dezaggregálási jellemzőkkel, amelyek lehetővé teszik azt, hogy az ösztönzési problémák legalább egy részét tárgyalni tudjuk.

Milyen módon jelenhet meg a gazdaság fehéritése egy modellkeretben? A gazdaság fehéredése alapvetően négy területen valósulhat meg: a foglalkoztatás, a bérek, a fogyasztás és az értékesítés területén.

A foglalkoztató adómegetakarítást érhet el, amennyiben bejelentés nélkül alkalmaz munkavállalókat. Ilyen módon ugyanis elkerüli a személyi jövedelemadó, társadalombiztosítási járulék és egyéb kisadók (mint a munkaadói járulék vagy a szakképzési hozzájárulás) fizetését. Eltekintve a kisadókra való hatástól, a foglalkoztatás fehéredésének hatása a következők szerint modellezhető: a magánszektorban bejelentett foglalkoztatottak száma nő, és ennek hatására a kifizetett és bevallott bértömeg is automatikusan módosul. Ugyanakkor a háztartások rendelkezésre álló jövedelmében nem történik közvetlen változás, mivel ők az eddigiekben is kézhez kapták a bejelentés nélküli munkavégzés utáni bérüket. Ha azonban a munkaadó részben vagy egészben átterheli az adó- és járulékfizetési kötelezettségből fakadó terheket a munkavállalóra, akkor a rendelkezésre álló jövedelem a fehéredés hatására közvetlenül is módosul (csökken). Közvetett hatással járnak viszont a járulékfizetési kötelezettség, valamint a nettó bér változásai, amelyek által a fogyasztási pálya is módosul. A költségvetésre a foglalkoztatás fehéredése közvetlenül az effektív járulék- és szja-kulcsok növekedésén keresztül hat.

A munkajövedelem elrejtése a ténylegesnél alacsonyabb bér bevallásával is történhet – ebben az esetben a tényleges és a bevallott bér különözete után fizetendő adótól és járulékoktól esik el a költségvetés. A bérek fehéredésének hatása annyiban tér el a foglalkoztatás fehéredésétől, hogy ebben az esetben a „megfigyelt” magánszektorbeli átlagjövedelem nő. A tényleges átlagbér befolyásolja a gazdaság versenyképességét (és ezáltal az exportot), ugyanakkor feltehetjük, hogy a bérek fehéredésének ilyen jellegű következménye nincsen. A bérek fehéredésének hatása úgy modellezhető, hogy az szja- és tb-járulékok alapját képező bértömeg nő, a háztartások rendelkezésére álló jövedelem változása pedig ebben az esetben is attól függ, hogy a munkáltatók áthárítják-e a többletterheket a munkavállalókra, vagy sem. Amennyiben nincs ilyen jellegű átterhelés, akkor a rendelkezésre álló jövedelemben nem történik közvetlen változás. A költségvetési hatások a bevételi oldalon a járulék- és szja-bevételek növekedésén át történnek, azonban az átlagbérhez kötött kiadások is emelkednek – ilyenek a pénzügyi transzferek egyes tételei, például a nyugdíjkifizetés, a táppénz vagy a munkanélküli-járulék.

Az áfa-elkerülés egyik formája a számla nélküli értékesítés. Ilyen módon a költségvetés a tényleges fogyasztás által indokoltnál alacsonyabb mértékű áfa-bevételekhez jut. A fogyasztás fehéredésének hatása modellünkben alapvetően kétféle módon kezelhető. 1. A közvetett (indirekt) adókkal növelt bruttó ár emelkedik, közvetlenül növelve a közvetett adókból származó bevételeket. Ilyen módon azt feltételezzük, hogy a fogyasztás fehéredése esetén a vállalkozók az árat növelik, vagyis a közvetett adó terhét átruhelik a fogyasztóra. A kimutatott infláció ebben az esetben emelkedik, ami az indexáláson keresztül növeli az inflációt követő államháztartási kiadásokat (például nyugdíj, egyéb transzferek), valamint a béreket is. 2. A közvetett adók implicit adókulcsa emelkedik, valamint a háztartások rendelkezésre álló jövedelmének reálértéke csökken, ami által csökken a háztartások fogyasztása. Ebben az esetben a fehéredés önmagában nem okoz közvetlen inflációs változást – ez a feltételezés azzal támasztható alá, hogy a fogyasztói árszínvonal számítása a számla nélküli értékesítést nem tartalmazza.

A vállalatnak alapvetően két okból állhat érdekében az értékesítés eltitkolása: egyrészt a valószínűleg kisebb kimutatott nyereség által csökken a társaságiadó-fizetési kötelezettsége, másrészt valószínűleg alacsonyabb forgalom alapján biztosíthatja maga számára az alanyi áfa-mentességet. Az értékesítés fehéredése részben összefügg a fogyasztás fehéredésével (számlaadás), ebbéli hatásai megegyeznek az ott tárgyaltakkal. Az értékesítés fehéredése esetén valószínűleg lehet azzal a feltételezéssel élni, hogy inflációs hatással jár az, ha a vállalati tényleges költségek növekedése áremelkedést vált ki. Emellett feltehető, hogy a társasági adó implicit kulcsa is emelkedik a nyereségetitkolás mérséklődésével – ennek modellünkben csak államháztartási hatása van, a termelés keresletoldali meghatározódása miatt.

A modell

Modellezési elképzeléseink alapvetően megegyeznek a hasonló modellek felfogásával, de a speciális igények és feltételek miatt van néhány sajátos vonásuk, amelyeket a következőkben részletezünk. A modelleket a nemzetközi gyakorlatban általában előrejelzési és szimulációs célokra használják. A segítségükkel készült előrejelzések előnye, hogy nemcsak számviteli, hanem közgazdasági értelemben is konzisztenciára törekednek, azaz figyelembe veszik a gazdasági szereplők viselkedését irányító közgazdasági összefüggéseket. A másik fő felhasználási terület *szimulációk és érzékenységvizsgálatok* készítése gazdaságpolitikai döntések *ex ante* hatásainak vizsgálatára. Az eredeti modell részletesebb leírása megtalálható *Bíró és szerzőtársai [2007a]* tanulmányban, egy egyszerűsített modell pedig *Bíró és szerzőtársai [2007b]*-ben. Itt most a feketegazdasággal kapcsolatos mondanivalónk szempontjából lényeges részeket, illetve a modell ezen problémára való adaptációját, továbbfejlesztését emeljük ki.

A modell makroadatainak forrását döntő részben a nemzeti számlák és a KSH egyéb publikációi (bér- és létszámstatisztika, lakáshitelezésre vonatkozó felmérés stb.) szolgáltatják, de használtunk adatokat a háztartások pénzügyi számláiból és a Magyar Nemzeti Bank egyéb, például lakossági kamatokra vonatkozó publikációiból is. A felhasznált mikroadatokat egyedüli forrása a KSH munkaerő-felmérése. Mivel a modell negyedéves gyakorlati, ezért

számos esetben a negyedéves adatokat éves adatok simításával kellett előállítanunk. Mindenhol, ahol lehetett, hasznosítottunk igazi negyedéves információt is az éven belüli dinamika közelítésére. A paraméterbecslések során – ahol rendelkezésre álltak – 1998 és 2006 közötti adatokat használtunk. A továbbiakban minden változó TRAMO/SEATS módszerrel szezonálisan igazított negyedéves adat, a reálváltozók 2005. évi áron számítottak. Az $X(-1)$ jelöli az X változó egy negyedévesvel való késleltetettjét, $d\log(X)$ pedig logaritmusának negyedéves változását. Ez utóbbi – nem túl nagy változásokról lévén szó – lényegében százalékos növekedési ütemet jelent. A fontosabb változókat és összefüggéseket az 1. táblázat tartalmazza.

1. TÁBLÁZAT
Fontosabb változók és összefüggések

Makrováltozó	Magyarázó változó
TERMELESBLOKK	
Kapacitáskihasznátság	Magán-GDP, tőkeállomány, foglalkoztatás
Magán-GDP	GDP felhasználási oldali tételei
Import	GDP felhasználási oldali tételei
EXPORTBLOKK	
Export	Exportpiacok, reálmunkaköltség
BERUHÁZÁSBLOKK	
Magántőke-állomány	Magán-GDP, export
Magánberuházás	Magántőke-állomány, amortizáció
ÁRAK BLOKK	
Export- és importdeflátor	Külföldi árak, árfolyam
Tisztított maginfláció	Egységmunkaköltség, importdeflátor
Fogyasztási kiadások deflátor	Tisztított maginfláció, közvetett adók, egyedi hatások
Magánberuházások deflátor	Tisztított maginfláció, importdeflátor
Egyéb beruházások deflátor	Tisztított maginfláció
MUNKAPIAC BLOKK	
Aktivitás	Demográfia, iskolázottság
Képzettek foglalkoztatása	Képzettek aktivitása
Képzetlenek foglalkoztatása	Képzetlenek bérköltsége, kapacitáskihasznátság
Versenyszféra átlagbére	Nominális magántermelékenység
Képzetlenek bére	Versenyszféra átlagbére, minimálbér
HÁZTARTÁSOK BLOKK	
Háztartási jövedelem	Bértömeg, adók, transzferek, egyéb jövedelem
Egyéb jövedelem	Folyó áras GDP
Háztartások fogyasztási kiadása	Háztartási jövedelem, vagyon
Háztartások beruházása	Háztartási jövedelem, exogén tényezők

A modell egy kis nyitott gazdaság modellje, tehát a külkereskedelmi árak tekintetében az ország árelfogadó. Rövid távon a kereslet determinálja a kibocsátást, azonban a kapacitáskihasználási mutató változásai által reprezentált feszültségek visszacsatolnak a modellbe, így a lehetséges kibocsátás és a kereslet nem térhet el huzamosabb ideig egymástól. A belföldi árak hosszú távon a termelési inputok áraitól – a külső áraktól és a fajlagos munkaköltségtől – függenek, a béreket pedig a nominális termelékenység határozza meg a gazdaság versenyszektorában. A lakossági fogyasztást a biztonsági vagyontartási motívum határozza meg hosszú távon, a tőkefelhalmozás pedig lényegében az akcelerátorelvet követi. A hosszú távú összefüggésekhez való igazodás azonban időt vesz igénybe. Az export mozgatórugója a külső konjunktúra és az euróban számított reálbérköltség, az importot pedig a felhasználásoldali tételek (háztartási és közösségi fogyasztás, beruházás és export) importigénye alakítja.

Modellünk megkülönbözteti a versenyszféra és az állami szektor ágazatainak kibocsátását, így a versenyszféra termelési, árazási és bérezési döntéseinek modellezése során a teljes GDP helyett csak a magánszektor által előállított GDP-t vesszük figyelembe. (Egyszerűség kedvéért a magánszektor GDP-jének az $A-K$ ágazatok által megtermelt, a kormányzati GDP-nek pedig az $L-O$ ágazatok által megtermelt GDP-t tekintjük. Ez utóbbit tehát a közigazgatás, oktatás, egészségügy és egyéb közösségi szolgáltatások alkotják.)

A magánszektor aggregált termelési függvényének alakja Cobb–Douglas-típusú, de szerepel benne egy kapacitáskihasználtsági változó (UTI) is (a kormányzati szektornak nincs termelési függvénye). Tehát K^{PR} -rel jelölve a magánszektor tőkeállományát és L^{PR} -rel jelölve a magánszektorban foglalkoztatottak számát, valamint a TFP a teljes tényezőhatékonyságot jelenti:

$$GDP^{PR} = UTI \times TFP \times (K^{PR})^{0,4} \times (L^{PR})^{0,6} \quad (1)$$

Alapelgondolásunk szerint a kibocsátás minden periódusban azonos a kereslettel, és rövid távon rögzített tőke (kvázifix tényező) mellett a kapacitáskihasználtság és a munkaráfordítás igazodása hozza létre az egyensúlyt. A kapacitáskihasználás ingadozása tehát lényeges része a gazdasági folyamatoknak, ami egyrészt felfogható keynesista megközelítésnek, de a modern reál üzleti ciklusok elméletének (RBC) is fontos eleme (lásd *King–Rebelo [2000]*).

A magyar export dinamikáját exportpiacaink (azaz külkereskedelmi partnereink súlyozott importkeresletének) növekedési üteme, valamint az export jövedelmezősége határozza meg. Exportpiacaink nagysága exogén, és az alapváltozatban megegyezik a 2006. decemberi konvergenciaprogram feltételezésével. A kalibrálás során figyelembe vettük, hogy a magyar export – elsősorban a gyorsan növekvő új EU-tagállamokban és az EU-n kívüli európai országokban történő piacszerzés miatt – középtávon gyorsabban nő, és jobban ingadozik, mint az exportkeresleti mutató. Az exportpiacok nagyságára vonatkozó rugalmasságot a közelmúlt adatai alapján 1,5-nek választjuk. A jövedelmezőség hatása, amit egy reálmunkaköltség mutatójával ($RWCOST$, bérköltség/exportár) közelítünk, elhúzódik az időben. A hosszú távú rugalmassági paramétert kis, nyitott gazdaságra vonatkozó nemzetközi tapasztalatok alapján $-0,36$ -nak kalibráltuk. Az exportegyenletet végül hibakorrekciós formában írjuk fel.

A beruházást lényegében az akcelerátorelmélet írja le, ami konstans tőkekölttség (kamatláb) mellett levezethető hosszú távon egy Cobb–Douglas-féle termelési függvényes modellből. A tőkeköltséget nem megfigyelhető változónak tartjuk, mivel a belföldi kamatok minden bizonnyal nem fejezik ki a Magyarországon beruházók haszonlehetőség költségét.

Az igazodás itt is lassú, ami a rugalmas akcelerátormodellnek felel meg. Mivel a beruházások az utóbbi időben gyorsabban nőttek az exportszektorban, mint a magángazdaság egészében, ezért az akcelerátormodellben a magán-GDP-étől eltérő együtthatót adunk az exportnak. Ez a megoldás megint csak rövid távú trendeket tükröz, amelyekről tudjuk, hogy hosszú távon fenntarthatatlanok. A vállalati tőkeállomány tehát az előző negyedévi tőkeállománytól, valamint a magán-GDP és export lineáris kombinációjától függ, a vállalati beruházások pedig implicit beruházási egyenlet alapján, az amortizációt figyelembe véve határozódnak meg. Az állami szektor beruházásai exogének.

Az export- és importár euróban exogén, és ezek árfolyammal való szorzata adja a forintban számított export- és importárszintet. A külső árak begyűrésését az import- és exportdeflátorba tehát azonnalnak tekintjük. Modellünkben az adóhatástól megtisztított maginflációs árszint (P^{COREV}) az egységköltségre [azaz a fajlagos munkaköltség (ULC) és a forintban mért importár (P^M) kombinációjára] rakott „haszonkulccsal” (*markup*, MUP) határozódik meg: (A tőkeköltséggel kapcsolatos „agnosztikus” álláspontunk következtében nem kezeljük költségtenyezőként a tőke bérleti díját, „beépítjük” a haszonkulcsba.)

$$MUP = \log(P^{COREV}) - 0,65\log(ULC) - 0,35(P^M). \quad (2)$$

A maginflációs egyenletet hibakorrekciós formában írjuk fel. Ha a haszonkulcs a hosszú távú értékénél nagyobb, akkor ez lefelé irányuló nyomást jelent az árakra, a túl kicsi haszonkulcs pedig felfelé tolja azokat. A perzisztencia miatt az árváltozás késleltetett értéke is szerepel az egyenletben, valamint – mivel a tapasztalatok szerint az importárak a munkaköltségeknél gyorsabban gyűrűznek be az árakba – az importdeflátor változása közvetlen módon is megjelenik:

$$\begin{aligned} d\log(P^{COREV}) = & 0,0066 - 0,1278[MUP_{(-1)} - 0,02] - \\ & - 0,064d\log(P^M) - 0,474d\log[P^{COREV}_{(-1)}] \end{aligned} \quad (3)$$

A fogyasztási kiadások deflátorát a maginflációs mutatóból a közvetett adókkal, egyedi hatósági árintézkedésekkel és az olajárakkal való korrekció után kapjuk. A háztartási és kormányzati beruházási árindexet a maginflációs árindexszel közelítjük, a magánberuházások árát pedig – az ilyen beruházások eltérő importtartalma miatt – a maginflációs árszint és az importárak 0,7:0,3 súlyú kombinációjaként kapjuk.

Végül, a modellben szükség van a folyó áras magántermelés és GDP kiszámítására, amiket a megfelelő felhasználásoldali reálműutatók és árindexek szorzatösszegeként kapunk azzal a módosítással, hogy a reálfogyasztási kiadásokat nem a fogyasztási kiadások deflátorával, hanem az adóhatástól tisztított maginflációs mutatóval szorozzuk be.

A munkapiac magyarországi sajátosságai, valamint makrogazdasági összefüggésekben betöltött szerepe indokoltá teszi, hogy a munkapiaci blokknak megkülönböztetett figyel-

met szánjunk modellünkben. Magyarországon a foglalkozási ráta 8 százalékponttal alacsonyabb, mint az EU–15-ben, és 7 százalékponttal kisebb, mint az EU–25-ben, bár az utolsó tíz évben 4 százalékpontos növekedés következett be a rátában. Magas az inaktivitás, de nem kiemelkedően magas a munkanélküliség, emellett nagyok a regionális különbségek és kicsi a mobilitás. A szektorális foglalkoztatási arányok trendszerűen eltolódnak a szolgáltatási szektor javára, míg az állam által foglalkoztatottak száma jelentősen ingadozott az elmúlt évtizedben. A bérmegállapodások nem kötelező érvényűek, és valószínűleg nincsenek lényeges befolyással a bérekre. Az átlagbérek hosszú távon igazodnak a termelékenységhez, és a szektorális bérek rövid távon is együttmozognak a magánszférában. A minimálbér-emelés valószínűleg csökkentette a képzetlen munka foglalkoztatását.

Három képzettségi fokozatot különböztetünk meg: a legfeljebb általános iskolát végzeteket (EDU1), a középfokú (EDU2) és a felsőfokú (EDU3) végzettségűeket. Kohorszonzként és nemenként adunk előrejelzést az egyes képzettségi kategóriák létszámára 2014-ig, majd ebből azzal a feltételezéssel határozzuk meg az aktivitást (ACT), hogy az egyes kohorsz-nem-végzettség cellákon belül az aktivitási ráta a 2005. évi szinten állandó. (Az arányok forrása a munkaerő-felmérés.) Ettől csak az idősebb korosztályok esetén térünk el, ahol figyelembe vesszük a nyugdíjkorhatár-emelés várható hatását. Kapunk tehát egy olyan előrejelzést az aktívák számára a különböző végzettségi kategóriákban, amely tükrözi az aktivitásnak a cserélődési hatás miatt várható növekedését az elkövetkező években.

Empirikus tanulmányok megerősítik, hogy a munkakereslet bérrugalmassága jóval erősebb a képzetlenek, mint a képzettek szegmensében (például Köllő [2001]). A foglalkoztatás modellezésének képzettség szerinti dezaggregálását az is indokolja, hogy a legalacsonyabb végzettségű csoport munkanélküliségi rátája jóval nagyobb, és erősebben ingadozik, mint a másik két csoport munkanélkülisége. Ezek alapján a következő egyenleteket állítottuk fel.

Azt feltételezzük, hogy a képzett (EDU2 és EDU3) munka lényegében fix termelési tényező, az ottani munkanélküliség csupán súrlódásos jellegű, a képzett aktívák előbb-utóbb találnak munkát. A becslült egyensúlyi munkanélküliség a középfokú kategóriában 6 százalék, a felsőfokú kategóriában pedig 2,2 százalék. A keresés hatásfoka jóval nagyobb a felsőfokúaknál, mint a középfokúaknál, azaz az előbbi szegmensben a foglalkoztatás jóval gyorsabban igazodik egy aktivitási sokkhoz.

A (becslült) egyenletek pontos formája:

$$L_0^{EDU2} = 0,381ACT^{EDU2} + 0,595L_0^{EDU2}_{(-1)}, \quad (4)$$

$$L_0^{EDU3} = 0,921ACT^{EDU3} + 0,060L_0^{EDU3}_{(-1)}, \quad (5)$$

ahol $L_0^{EDU_i}$ ($i = 2, 3$) a két képzettségi kategória foglalkoztatását jelenti az állami alkalmazottak elbocsátása miatt szükséges korrekció nélkül (lásd később).

Az árukereslet ingadozásai csak a képzetlen munka iránti keresletet változtatják úgy, hogy a kapacitáskihasználtság (UTI) és a képzetlenek foglalkoztatásának L_0^{EDU1} igazodásával a gazdaság keresleti és kínálati oldala minden periódusban egyensúlyban legyen. A becslült egyenlet:

$$d\log(L_0^{EDU1}) = d\log(UTI) - 0,05[\log L_0^{EDU1}_{(-1)} - \log LS_0^{EDU1}_{(-1)}] \quad (6)$$

ahol LS_0^{EDU1} a képzetlenek foglalkoztatásának becsült egyensúlyi értéke:

$$d\log(LS_0^{EDU1}) = d\log(UTI) + \log(P^I) + \log(K^{PR}) - \log(WCOST^{EDU1}) + 8,40 - 0,01 TIME \quad (7)$$

Tehát a képzetlenek foglalkoztatása és a kapacitáskihasználtság relatív aránya függ a tőke újraberzerzési áron számított értékétől (P^I a beruházási deflátor), valamint a képzetlenek bérköltségétől. Mivel ez utóbbit befolyásolja a minimálbér, a minimálbér-emelés *ceteris paribus* a képzetlenek szegmensében csökkenti a foglalkoztatást. Az egyenletben a *TIME* változó a képzetlenek foglalkoztatásának trendszerű csökkenése miatt szükséges.

Végezetül, az összes foglalkoztatottak számának egyenlete:

$$L = L_0^{EDU1} + L_0^{EDU1} + L_0^{EDU1} - CORR^G \quad (8)$$

ahol $CORR^G$ az állami létszámleépítés miatti korrekció. Az összes foglalkoztatásból kivonva az exogén állami foglalkoztatást, megkapjuk a magánfoglalkoztatást, aminek állandó százalékként adódik az intézményi munkaügyi statisztika alkalmazottlétszám-kategóriája az előrejelzési periódusban. A munkanélküliek száma és a munkanélküliségi ráta kézenfekvő módon számolható.

A magánszektor bérezési magatartásának kulcsa a munka magán GDP-ből való részesedése (a továbbiakban röviden bérhányad, jelölése *WRATIO*), amelyet a magánszektorban keletkezett – összes járulékkal együtt értett – munkavállalói jövedelem és a becsült folyó áras magán GDP hányadosaként definiálunk. A magán-munkavállalói jövedelmet a versenyszféra bruttó átlagbére, az alkalmazotti létszám és az implicit munkaadói járulékkulcs alapján közelítjük.¹

A béregyenlet szerint a bérhányad hosszú távon csak a munkanélküliségi rátától (*URATE*) függ (a magasabb munkanélküliség – csökkentve a munkavállalók alkupozícióját – lenyomja az egyensúlyi bérhányadot). A magánszektor nominális termelékenységét (azaz a folyó áras magán-GDP és a versenyszféra alkalmazotti létszámának hányadosát) *NOMP*-vel jelölve a következő egyenletet becsülhetjük (GW^{PR} a versenyszféra bruttó bére):

$$d\log(GW^{PR}) = -0,33[0,656 + \log WRATIO_{(-1)} + 1,34 URATE] + 0,85 d\log[GW^{PR}_{(-1)}] + 0,15 d\log(NOMP) \quad (9)$$

¹ Az általunk számított bérhányadmutató nem azonos a nemzeti számlák adatai alapján szokásosan számolt magánbérhányad-mutatóval (ami a magán-munkavállalói jövedelem és a vállalati GDP hányadosaként definiálható, lásd például *Kátay és szerzőtársai* [2004]), hiszen vállalati GDP helyett becsült magán-GDP szerepel a nevezőben. Ugyan a két mutató szintje nyilvánvalóan eltér, dinamikájuk (eltekintve a vállalati és magán GDP arányának folyamatosan növekvő trendjétől) hasonló, és ez számunkra modellezési szempontból elegendő.

Az egyenlet alapján tehát a béreknek a bérhányad egyensúlyi értékéhez való igazodása időt vesz igénybe, a nominális bérek változását a nominális termelékenység változása azonnal csak 15 százalékos rugalmassággal befolyásolja. A munkanélküliségi ráta egyensúlyi bérhányadra kifejtett hatását nem becsültük, hanem $-1,34$ -re kalibráltuk, azaz a munkanélküliségi ráta 1 százalékpontos változása az egyensúlyi bérhányadot 1,34 százalékkal csökkenti. Megjegyezzük, hogy a bérek perzisztenciája a bruttó bérekre vonatkozik, míg a hosszú távú összefüggésben a teljes bérköltség alapján számított bérhányad szerepel. Így a munkaadói járulékkulcs változása nem azonnal érezteti hatását a bruttó bérek dinamikájában.

A képzetlen munka bérére azért van szükségünk, mert a képzetlenek foglalkoztatása a munkakereslet alapján határozódik meg [(7) egyenlet]. A modell jelenlegi változatában ennek a szegmensnek az átlagbérét a minimálbér és a versenyszféraabeli átlagbér súlyozott átlagával közelítjük, a súlyokat az előző évek bértarifa-felvételei alapján meghatározva. A képzetlenek átlagos munkaköltségét ($WCOST^{EDU1}$) a képzetlenek átlagbérének az implicit munkaadói járulékkulccsal való korrekciója után kapjuk.

A háztartási blokkban határozódik meg a háztartások jövedelme, fogyasztása, beruházása és vagyonfelhalmozása. A blokk sajátossága, hogy dezaggregált módon kezeli a háztartások vagyonelemeit, ezért például az árfolyamváltozás vagyonszátornán keresztül kifejtett hatása jobban elemezhető. A blokk legfontosabb magatartási egyenlete a fogyasztási függvény, amely többek között meghatározza, hogy a háztartások milyen mértékben simítják a fogyasztásukat, azaz mennyire „néznek át” egy átmeneti jövedelemsokkon. A gyakorlati megvalósítás során a $LIQW/LIQI$ (likvid vagyon/likvid jövedelem) hányados célértékéhez való igazodást is modelleznünk kell, és figyelembe kell azt is vennünk, hogy a célérték időben változhat a hitelezési korlátok oldódásával és a jövőbeli jövedelem bizonytalanságának változásával. A hosszú távú hányadoshoz való igazodást polinomiális sebességűnek képzeljük el, és kétértékű változókkal modellezzük a célérték 2000-es évek elején valószínűsíthetően bekövetkezett növekedését. Így a fogyasztási kiadások egyensúlyi értéke ($CESTAR$):

$$\log(CESTAR) = TIMEC + 0,9\log(LIQI) + 0,1\log(LIQW) \quad (10)$$

ahol $TIMEC$ jelöli a mintaidőszakban megváltozott konstanst. A fogyasztási kiadások (CE) rövid távú dinamikájának leírásakor a fogyasztásváltozás késleltetését és a rendelkezésre álló reáljövedelem tárgyidőszaki változását is belefoglaljuk az egyenletbe úgy, hogy teljesüljön a dinamikus homogenitás (azaz e két változó együtthatójának összege 1 legyen). Így a következő összefüggést kapjuk:

$$\begin{aligned} d\log(CE) = & -0,05\log[CE_{(-1)}] - \log[CESTAR_{(-1)}] + \\ & + 0,66d\log[CE_{(-1)}] + 0,34d\log(PDICON), \end{aligned} \quad (11)$$

ahol $PDICON$ a háztartási rendelkezésre álló jövedelem reálértéke.

A háztartások rendelkezésére álló jövedelem komponensei: a bérek és keresetek, az államtól és nonprofit intézményektől kapott – jövedelemadóval és tb-járával csökkentett – transzferek, a tulajdonosi jövedelem és egyéb jövedelmek. Ezek közül a bérek és keresetek

mutatóját a (magán és állami) bruttó átlagbérek és alkalmazotti létszám segítségével számítjuk (megfelelő statisztikai korrekciókat alkalmazva), az egyéb jövedelem pedig feltételezésünk szerint a folyó áras GDP-vel arányosan változik. A tulajdonosi jövedelem három komponensből áll: a likvid eszközökön realizált hozam és az osztalékjövedelem összegéből le kell vonni a háztartási hitelek állománya után fizetett kamatokat (ahol a hiteleken belül megkülönböztetünk forintalapú és devizaalapú lakáshitelt, illetve egyéb hitelt). Minden egyes instrumentum kamatát a megfelelő devizára vonatkozó 3 hónapos és 5 éves kamat kombinációjának és egy kamatfelárnak az összegeként kapjuk. Az osztalékjövedelmet egyszerűség kedvéért a rendelkezésre álló jövedelem meghatározott százalékaként számoljuk.

A fogyasztás modellezésében nagy jelentőségű likvid jövedelmet úgy kapjuk a rendelkezésre álló jövedelemből, hogy abból levonjuk az exogénnek tekintett eszköztranzakciókat (például a magánnyugdíjpénztári tranzakciók), hozzáadjuk az exogénnek tekintett kötelezettségtranzakciókat (például egyéb kötelezettségek tranzakcióit), levonjuk a lakásberuházásokat, és hozzáadjuk a lakáshitel-tranzakciókat. A korrekciós tételek szerepeltetése mögött az a gondolat húzódik, hogy azokról a háztartás már valójában korábban döntött (például lakásberuházás), vagy nem is döntött (például magánnyugdíjpénztárak).

A pénzügyi vagyonon belül meghatározó szerepe van az úgynevezett likvid vagyonnak, annak a vagyonrésznek, amelyet a háztartás a fogyasztása szerkezetével közvetlenül befolyásolni tud. A likvid, elkölthető jövedelem számviteli tükörképeként a likvid vagyont a likvid eszközök állományának és a fogyasztási és egyéb (továbbiakban együtt: fogyasztási) hitelek² állományának különbségeként kapjuk. A likvid vagyonban bekövetkező tranzakciókat számviteli azonosság alapján meghatározhatjuk a likvid jövedelem és a folyó áras fogyasztási kiadások különbségeként.³ A háztartás a továbbiakban arról is dönt, hogy az így kiszámolt likvidvagyon-tranzakciót a likvid eszközök és a fogyasztási hitelek változásának milyen kombinációjával éri el. Itt azt feltételezzük, hogy az újonnan felvett fogyasztási és egyéb hitelek összege a fogyasztási kiadások meghatározott arányaként számítható, a törlesztett fogyasztási hitel pedig a megelőző időszak fogyasztásihitel-állományának adott százaléka. A fogyasztási hitelek tranzakcióját a felvétel és törlesztés különbségeként kapjuk, amiből aztán – a likvidvagyon-tranzakciók ismeretében – adódik a likvid eszközökben bekövetkező tranzakció is. A fogyasztási hitelek felhalmozásának egyenleteiben figyelembe vesszük azt, hogy a hitelek egy része devizában nyilvántartott, így az állományra a devizaárfolyam változása is hatással van.

Az államháztartást más hasonló modellekhez viszonyítva részletesebben modellezzük. Igaz marad viszont az, hogy nincs költségvetési szabály, amely valamilyen módon az államadósságot stabilizálja. Tehát lényegében adottnak vesszük a következő évekre tervezett költségvetési politikát, például az adókulcsokat exogén változónak tekintjük. (Persze a kulcsok módosításával lehet alternatív forgatókönyveket generálni.)

² Ezeken lényegében a nem lakáshiteleket értjük.

³ Valójában szükség van egy – exogénnek tekintett – korrekciós tagra is, mert a háztartások jövedelemszámlából („felülről”) és pénzügyi számlából („alulról”) adódó nettó finanszírozási képessége számbavételi problémák miatt nem egyezik meg egymással.

A 2. táblázat ismerteti az államháztartási tételeket és az azokat meghatározó makrováltozókat. A bevételi oldalon a legtöbb tételt úgy modellezzük, hogy a konvergenciaprogram előrejelzési horizontján belül az adott bevételi kategória és az azt meghatározó makrováltozó modellbeli aránya (a modellbeli implicit adókulcs) évenként megegyezzen a konvergenciaprogram makro- és költségvetési pályája alapján számolt implicit adókulccsal. (Az utána következő évekre pedig az utolsó év szintjén rögzítjük a kulcsokat.) Az szja-bevételek és a tb-járulékok esetén a bérek és keresetek mutatóra, a közvetett adóknál a folyó áras fogyasztási kiadásokra, a társasági adó és eva esetén a becslült profitra,⁴ a helyi adóknál pedig a folyó áras GDP-re számítjuk az implicit kulcsot.⁵

2. TÁBLÁZAT
Államháztartási bevételek és kiadások

Államháztartási tétel	Makroökonómiai változó
Szja	Bérek és keresetek
Tb-járulékok	Bérek és keresetek
Közvetett adók	Folyó áras fogyasztási kiadások
Társasági adó, eva	Profittömeg
Helyi adók	Folyó áras GDP
EU-transzferek	Árfolyam
Áruk és szolgáltatások ellenértéke	*
Egyéb bevételek	*
Munkavállalói jövedelem	*
Nyugdíjak	Nettó bér, infláció
Táppénz	Bruttó bér
Lakástámogatási kamatkidadások	–
Munkanélküli-segély	Bruttó bér, munkanélküliségi ráta
Egyéb társadalmi juttatások	*
Közbenső fogyasztás	*
Beruházások	*
EU-transzferek és önrész	Árfolyam
Befizetés EU-költségvetésbe	Árfolyam, folyó áras GDP
Kamatkiadás	Árfolyam, implicit kamat
Egyéb kiadások	*

Megjegyzés: A csillaggal jelöltek rövid távon nominálisan adott, középtávon inflációhoz alkalmazkodó tételek.

⁴ A becslült profitot a folyó áras magán-GDP-ből kapjuk a versenyszféra munkavállalói jövedelme és az értékcsökkenési leírás levonása után.

⁵ Az szja-rendszer nemlinearitását egyelőre tehát nem vesszük figyelembe.

Néhány tétel a kiadási oldalon is könnyen köthető bizonyos makrováltozókhoz. Ezek esetén – az előzőkkel analóg módon – a kiadási tételnek a makromutató változásához képest számított növekedését tekintjük exogénnek, és határozzuk meg a konvergenciaprogram pályája alapján. A modellben tehát e tételek változása a meghatározó makromutató (endogén) változásának és az e feletti exogén változásnak az összege lesz. (A konvergenciaprogram időhorizontján túl az utolsó év értéken rögzítjük a korrekciós tagot.) A nyugdíjak növekedését így a svájci index (a nettó bérindex és az infláció átlaga) és egy exogén korrekciós tag segítségével kapjuk, ami már tartalmazza a létszámváltozást, a cserélődési hatás és a nyugdíjkorrekciós program hatását is. A táppénzkifizetések a bruttó átlagbértől, a Munkaerőpiaci Alap pénzbeli juttatásai pedig a bruttó átlagbértől és a munkanélküliek számától függenek.

Egy sor kiadási és néhány bevételi tétel alakulását azonban egyértelműen az befolyásolja, hogy a költségvetési politika milyen mértékben képes „szigorú” lenni, azaz milyen mértékben alkalmazkodik a későbbiekben a megváltozott makrogazdasági mutatókhoz, elsősorban az inflációhoz. Az egyik véglet szerint az ilyen tételek nominális változását, a másik szerint viszont a konvergenciaprogram inflációs prognózisa alapján kiszámítható reálváltozását tekinthetjük exogénnek. Mi a modellben egy köztes feltételezést alkalmazunk: rövid távon (egy évre előre) a nominális változás adott, középtávon (a harmadik évtől kezdve) pedig a reálváltozás. A második évben a két számítási mód $1/2:1/2$ arányú kombinációját használjuk. (A konvergenciaprogram időhorizontján túl az éves reálváltozást az utolsó év értéken rögzítjük.) Tehát figyelembe tudjuk venni, hogy például egy, a tervezettnél magasabb inflációs pálya esetén több kiadási tétel nominális tartása középtávon nehézségekbe ütközik.

Az így modellezett kiadási tételek közé az egyéb (nyugdíjon, táppénzen, munkanélküli-segélyen és lakástámogatási kamatkiadásokon felüli) pénzbeli társadalmi juttatások, a természetbeli társadalmi juttatások, a közbenső fogyasztás, a beruházások és az egyéb kiadások tartoznak, a bevételi oldalon pedig az áruk és szolgáltatások kapott ellenértékét és az egyéb bevételeket soroljuk ide. Ebben a szellemben modellezzük a közszféra átlagbérét is, azzal a különbséggel, hogy ott nem az inflációt, hanem a versenyszféra átlagbérét tekintjük viszonyítási változónak, és a konvergenciaprogram időhorizontján túl a versenyszférával arányosan növekvőnek feltételezzük a közszférabeli béreket. A közszféra létszámát exogénnek tekintjük. A közszférabeli létszám, a bérek és az implicit munkaadói járulékkulcs segítségével kapjuk végül a munkavállalói jövedelmet, mint kiadási kategóriát. A lakástámogatási kamatkiadások nominális értékét tekintjük a konvergenciaprogram alapján adottnak.

Az EU-val kapcsolatos tételek közül a bevételi és kiadási oldalon egyaránt átfolyó EU-transzferek euróban adott tételként szerepelnek a modellben, a fizetett önrész esetén viszont azok forintértékét tekintjük exogénnek. Az EU költségvetésébe való befizetések pedig az árfolyamtól és a folyó áras GDP-től függenek. A bruttó adósságállomány utáni kamatkiadást exogén implicit kamatlábat használva számítjuk ki.

Az államháztartási hiány a kiadások és a bevételek különbségeként adódik, és természetesen meghatározzuk ennek a folyó áras GDP-hez viszonyított arányát is. Az adósságállomány változása függ az államháztartási hiánytól, az adósságra ható exogén (főleg privatizációs) tényezőktől, valamint az árfolyamváltozástól is, hiszen az államadósság közel 30 százaléka devizában van nyilvántartva. Az államháztartási blokk keretén belül – bizonyos

kiadási és bevételi tételek felhasználásával – meghatározzuk a közösségi fogyasztási kiadások nominálértékét is. Ezek reálértékét exogénnek tekintjük, deflátoruk pedig a nominális és reálváltozók hányadosaként adódik.

Szimulációk

Valamennyi szimulációnkban a modell paramétereit 2008-tól változtattuk. A következő alfejezet táblázataiban a változás utáni első, második és harmadik év adataiként közöljük az eredményeket, ami megfelel 2008, 2009 és 2010-nek. Mindig egy alapváltozathoz hasonlítunk, amelynek értékei követik a jelenleg érvényes konvergenciaterv számait. Az eredményeket kétféle dimenzióban közöljük: vagy az alapváltozat éves adatához vett százalékos eltérést, vagy pedig a százalékpontos eltérést közöljük. Értelemszerűen tehát a harmadik évre egy 5 százalékos GDP eltérés jelentése az, hogy 2010-ben összességében az alapváltozathoz képest 5 százalékkal magasabb GDP-t várunk, nem pedig azt, hogy 2010-ben a növekedés üteme 5 százalékponttal lesz nagyobb annál. Vagyis az 5 százalék a GDP-re való hároméves kumulatív hatást mutatja. Ugyanakkor például az infláció esetében 5 százalék jelentése az, hogy 2010-re az alapváltozathoz képest a fogyasztói árindex 5 százalékponttal nagyobb éves emelkedését várjuk. A megkülönböztetést az indokolja, hogy a GDP esetében fontos az abszolút szint (nem mindegy, hogy honnan kiindulva növekszik egy gazdaság 10 százalékkal), míg az árnál a ma elfogadott nézet szerint az árszint nem, csak az infláció számít. (Ezt jelzi az is, hogy a maastrichti kritériumok is így vannak megfogalmazva.) A GDP-hez hasonlóan kezeljük az exportot, a fogyasztást, a nettó béreket és a bérköltséget. Az inflációhoz hasonlóan kezeljük a költségvetési hiányt és az államháztartás adósságát (mindkét esetben a GDP arányában), amelyek szintén maastrichti kritériumok, valamint a munkanélküliségi rátát.

A következőkben tehát a növekedés és csökkenés szavak, mindig az alappályához viszonyítva értendők, és nem abszolút értelemben.

Eddigi becslések szerint Magyarországon 15–25 százalék lehet a feketegazdaság aránya. A bejelentetlen foglalkoztatás a teljesnek mintegy 22 százaléka lehet, és a bérek mintegy 85 százaléka lehet „hivatalos”. A forgalomban 12 százalékra becsülték az adózást elkerülő részt, és az áfa-bevételek mintegy 46 százaléka az elméletinek, a teljes fogyasztásra vetítve. (Ez persze csak egy durva felső becslés.) A következőkben olyan mértékeket választottunk, hogy a fehérítés hatása a fenti számok tükrében jelentős, de nem irreálisan nagy.

a) A közvetett adók hatása

Az első két szimuláció során szeparáltan vizsgáltuk annak a gazdaságfehérítésnek a hatását, amely következményeként a tényleges (effektív) közvetett adókulcs (áfa, fogyasztási adók stb.) 5 százalékponttal megemelkedne. Ezt kizárólag adminisztratív intézkedések hatásának tulajdonítjuk (például jobb ellenőrzés). Ez az 5 százalékpontos emelkedés azt jelentené, hogy ezen a területen Magyarország „közepesen tisztességes” orszaggá válna.

A 3. táblázat csupán a rend kedvéért mutatja be, hogy mi lenne a hatása a tényleges közvetett adó emelésének, ha nem módosítaná a gazdasági szereplők viselkedését. A táblázat jól mutatja a magyar költségvetés egyik ismert sajátosságát, miszerint nagyon fontosak benne a fogyasztásra kivetett közvetett adók. A 4. táblázatban viszont azzal a feltevéssel élünk, hogy az adókulcsemelésnek van hatása a fogyasztói árindexre. Feltevésünk szerint a magárindexet mintegy 2,5 százalékkal emeli meg az 5 százalékpontos tényleges adókulcsemelés. Az inflációs hatás gyors, a második évre szinte teljesen, a harmadik évre pedig teljesen eltűnik. A magasabb árak hatása csökkenti a reáljövedelmet, és ez a meglepetésinflációs hatás meglátszik a reálfogyasztásban, amely először jelentő-

3. TÁBLÁZAT
Közvetett adó, inflációs hatás nélkül

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	0	0	0
Export	0	0	0
Fogyasztás	0	0	0
Magánszféra nettó bére	0	0	0
Magánszféra bérköltsége	0	0	0
Kapacitáskihasználtság (UTI)	0	0	0
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	0	0	0
Államháztartási egyenleg	2,68	2,79	2,95
Államadósság	-2,68	-5,33	-8,07
Munkanélküliségi ráta	0	0	0

4. TÁBLÁZAT
Közvetett adó, inflációs hatással

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,32	-0,41	-0,47
Export	0	0,01	0,03
Fogyasztás	-1,01	-1,41	-1,73
Magánszféra nettó bére	-0,07	-0,14	-0,22
Magánszféra bérköltsége	-0,09	-0,18	-0,27
Kapacitáskihasználtság (UTI)	-0,36	-0,36	-0,37
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	2,19	0,05	0
Államháztartási egyenleg	2,64	2,68	2,76
Államadósság	-3,24	-5,70	-8,17
Munkanélküliségi ráta	0,04	0,04	0,04

sen, majd az áthúzódó hatások miatt tovább, ám egyre csökkenő mértékben alámegy a konvergenciaprogram szerinti értékének. (Vigyázat a negatív értékek nem abszolút csökkenést, hanem az alapváltozathoz képesti csökkenést jelentenek!) Ennek következménye hasonló a teljes GDP-re nézve, de természetesen a mértékek kisebbek. Annál is inkább, mivel a csökkenő kereslet hatására a munkapiaci bérnyomás kisebb lesz, és végső soron a bérköltségek csökkennek, ami az exportra enyhe (nagyon enyhe) pozitív hatást gyakorol a második évtől. A gazdaság kapacitáskihasználása összességében csökken, amit a munkanélküliségi ráta csekély növekedése is jelez. A hiányra való hatás mértékében összehasonlítható az inflációs hatás nélküli esethez, a csekély egyenlegjavulás-visszaesést a GDP alacsonyabb szintje, valamint az inflációkövető kiadások növekedése okozza. Ugyanakkor látjuk a meglepetésinfláció „erejét”: az adósságteher elinflálása révén az adósság csökkenése eleinte szignifikánsan nő.

b) Bérjárulékok

Ezekben a változatokban azt tételeztük fel, hogy – ismét tisztán adminisztratív eszközöknek betudható hatékonyságjavulást feltételezve – a tényleges bérjárulékok 5 százalékponttal nőnek, miközben a tényleges szja-kulcs 2 százalékkal. (A kisebb marginális adókulcsúaknál jelentkezik a fehéredés.) Ennek együtt kell járnia a minimálbéresek arányának csökkenésével, ez számításaink szerint 5 százalékpontos csökkenést jelenthet. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a munkapiaci alkupozíciókat sem hagyja változatlanul a járulékbehajtás hatékonyságának javulása. Mi az ésszerű várakozás e tekintetben? Az, hogy a munkáltatók igyekeznek a bérek súlyát a GDP-n belül csökkenteni, vagyis a nagyobb kormányzati részesedést a nettó bérek relatív csökkentésével ellensúlyozni. Ennek megfelelően itt három variánst futtatunk. Az első alváltozatban a béralkuban nem tételezünk fel változást. A második alváltozatban a bérarányt visszavisszük a 2002 előtti szintjére, amikor az elkezdett meredeken emelkedni. A harmadik alváltozatban pedig a bérarányt a 90-es évek végén felvett történelmileg legkisebb értékére „süllyesztjük”.

Az első alváltozat (5. táblázat) reálértelemben kudarc: a kisebb lakossági jövedelem és az emelkedő bérköltségek együttes hatására mind a fogyasztás, mind az export, mind – ezek következtében – a GDP csökken. A mélypont a második év, nem is az első. A munkanélküliség is nő, sőt a magasabb bérköltségek miatt az infláció is. A deficitre és az adósságra való hatás pozitív ugyan, de a mérték nem túl jelentős. Ha a munkáltatók béralku-pozícióinak erősödését tételezzük fel, akkor ez ront is, javít is a helyzeten (6. táblázat). A kisebb reáljövedelmek miatt a fogyasztás még inkább csökken, ám a kisebb bérköltség az export helyzetét némiképpen javítja. Összességében a GDP és a munkanélküliség helyzete ugyanolyan, mint az első alváltozatban. A kisebb infláció viszont kevésbé javítja az adósságpozíciót. A harmadik alváltozat (7. táblázat), amelyben a munkáltatók történelmileg legerősebb alkupozíciójukat érik el, ezeket a tendenciákat tovább viszi. Most a legnagyobb a bércsökkenés, amit nem ellensúlyoz a csökkent infláció sem, és a fogyasztás csökkenése is nagyon nagy. Ezt pozitív exporthatás oly módon ellensúlyozza, hogy a GDP és

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,46	-0,91	-0,99
Export	-0,07	-0,20	-0,26
Fogyasztás	-1,29	-2,59	-2,90
Magánszféra nettó bére	-3,39	-3,63	-3,85
Magánszféra bérköltsége	1,28	1,05	0,79
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	-0,48	-0,61	-0,50
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	0,20	0,55	0,15
Államháztartási egyenleg	1,19	1,05	0,78
Államadósság	-0,97	-1,93	-2,64
Munkanélküliségi ráta	0,27	0,38	0,44

5. TÁBLÁZAT
Bérterhek, bérarány változatlan

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,47	-0,90	-0,92
Export	-0,03	-0,07	0,02
Fogyasztás	-1,42	-2,86	-3,26
Magánszféra nettó bére	-4,03	-4,79	-5,55
Magánszféra bérköltsége	0,44	-0,49	-1,45
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	-0,50	-0,59	-0,40
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	0,08	0,25	-0,27
Államháztartási egyenleg	1,10	0,86	0,71
Államadósság	-0,79	-1,42	-1,91
Munkanélküliségi ráta	0,27	0,37	0,40

6. TÁBLÁZAT
Bérterhek, bérarány 2002-es szinten

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,50	-0,90	-0,82
Export	0,02	0,10	0,38
Fogyasztás	-1,59	-3,20	-3,71
Magánszféra nettó bére	-4,83	-6,24	-7,66
Magánszféra bérköltsége	-0,63	-2,40	-4,22
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	-0,52	-0,57	-0,26
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	-0,07	-0,12	-0,80
Államháztartási egyenleg	0,98	0,62	0,63
Államadósság	-0,55	-0,78	-0,99
Munkanélküliségi ráta	0,26	0,34	0,35

7. TÁBLÁZAT
Bérterhek, bérarány 90-es évek végi szinten

a munkanélküliség nem változik az előző két alváltozathoz képest. Az államháztartásra való pozitív hatás gyengül. Ismét előjön az a jelenség, miszerint a jelenlegi struktúrában az államháztartás sorsa a bérektől, a fogyasztástól, és az inflációtól függ.

c) A járulékkulcs-csökkenése és fehéredés

Az eddigiekben olyan variánsokat vizsgáltunk, ahol a feketegazdaság elleni küzdelem kizárólag adminisztratív eszközökkel folyt. A *Világbank* [2008] ajánlásai szerint jobb lenne az adókulcs csökkentésén keresztül ösztönözni a gazdaság kifehéredését, illetve összekapcsolni az adminisztratív eszközöket a gazdasági ösztönzőkkel. A c) változatcsoportban ennek megfelelően olyan forgatókönyvet szimuláltunk, amikor a járulékok szintje jelentősen, 10 százalékponttal csökken. Ugyanakkor az adminisztratív eszközök, illetve a jobb ösztönözöttség, hatására ez a járulékelkerülés mértékének csökkenésével is együtt jár. Három alváltozattal dolgoztunk: az elsőkben az ösztönzésnek semmi hatása sincs a tényleges adókulcsokra (ezt nem tartjuk ugyan valószínűnek, de az összehasonlítás kedvéért közöljük ezeket az eredményeket is), a másodikban a tényleges (bevallás eredményeként adódó) járulékkulcs 5 százalékponttal és az szja tényleges kulcsa 2 százalékponttal nő, a harmadikban ez a két mérték 10, illetve 4 százalékpont. [A b) változatokkal összhangban csökken a minimálbér súlya is 5, illetve 10 százalékponttal a második és a harmadik alváltozatban.]

A 8. táblázatból látszik, hogy abban a forgatókönyvben, amikor a tényleges adó- és járulékkulcsok nem nőnek, a járulékkulcs -csökkentésnek megvannak a gazdaságélénkítő, sőt dezinflációs hatásai is. A GDP nő, elsősorban az alacsonyabb bérköltség-növekedésnek betudható exportnövekedés miatt, de a nagyobb reáljövedelmek a fogyasztást is növelik. A munkanélküliségi ráta is csökken. A hatások lassan érvényesülnek, de a második évre már jelentős mértékűek. Az árnyoldal a deficit és az adósság növekedése, ahol a legnagyobb hatás azonnali, később a reálnövekedési hatás miatt a probléma enyhül, de az adósságra való negatív hatás kumulálódik és a harmadik évben már több mint 6 százalékpont az eltérés az alapváltozathoz képest. A 9. táblázatból látszik, hogy a kifehéredésre való ösztönzés elsősorban a reál-munkajövedelmek negatív hatásán keresztül eleinte még csökkenti a GDP-t. Az alacsonyabb bérköltség-növekedésnek betudható exportnövekedés miatt azonban a második évtől a GDP is nő, és a harmadik évre a fogyasztás is már majdnem utoléri önmagát. A minimálbéresek aránycsökkenése rövid és hosszabb távon is csekély mértékben növeli a munkanélküliséget. Az államháztartási hiány és az államadósság kevésbé nő most, de a deficit növekedése – kombinálva az alacsonyabb inflációval – az adósságrátát a harmadik évben még mindig több mint 4 százalékponttal az alapváltozat értéke felett tartja.

A nagyobb fehéritési sikert mutató változat számait a 10. táblázat tartalmazza. A „siker” ösztönző fehérités jelenti bizonyos értelemben a legnagyobb kudarcot, legalábbis hároméves horizonton. A GDP egész végig „negatív tartományban” van, a fogyasztás helyzete katasztrofális, és az export is kevésbé nő, hála a kevésbé csökkenő bérköltségeknek. Utóbbi és a munkanélküliség nem elhanyagolható növekedése is a „minimálbérhatásnak” tudható

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	0,27	1,06	1,61
Export	0,32	0,98	1,39
Fogyasztás	0,26	1,52	2,63
Magánszféra nettó bére	-0,06	0,08	0,57
Magánszféra bérköltsége	-6,00	-5,83	-5,26
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	0,49	1,08	1,40
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	-0,95	-2,34	-0,95
Államháztartási egyenleg	-2,18	-2,18	-0,82
Államadósság	2,96	5,73	6,46
Munkanélküliségi ráta	-0,16	-0,31	-0,40

8. TÁBLÁZAT
Járelékkulcs-csökkentés, „sikertelen fehérités”

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,17	0,20	0,68
Export	0,26	0,82	1,19
Fogyasztás	-1,02	-1,02	-0,20
Magánszféra nettó bére	-3,44	-3,49	-3,20
Magánszféra bérköltsége	-5,10	-5,12	-4,74
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	0,04	0,53	0,97
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	-0,80	-1,93	-0,84
Államháztartási egyenleg	-1,11	-1,23	-0,12
Államadósság	2,13	4,05	4,13
Munkanélküliségi ráta	0,11	0,06	0,04

9. TÁBLÁZAT
Járelékkulcs-csökkentés, „közepesen sikeres fehérités”

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,61	-0,65	-0,23
Export	0,21	0,67	1,00
Fogyasztás	-2,29	-3,52	-2,98
Magánszféra nettó bére	-6,82	-7,07	-6,96
Magánszféra bérköltsége	-4,21	-4,43	-4,24
Kapacitáskihasználtság (<i>UTI</i>)	-0,42	-0,04	0,52
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	-0,65	-1,52	-0,73
Államháztartási egyenleg	-0,04	-0,29	0,60
Államadósság	1,30	2,37	1,79
Munkanélküliségi ráta	0,36	0,42	0,45

10. TÁBLÁZAT
Járelékkulcs-csökkentés, „sikeres fehérités”

be. Emellett a defláció is kisebb, mint az előző változatban volt. Az adósság és deficitmutatók természetesen javulnak, a harmadik évben már az egyenleg javul, és a harmadik évre az adóssághányad már csak mintegy 2 százalékponttal magasabb, mint az alapváltozatban. Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a kettős cél, a gazdasági növekedés serkentése, és az államháztartás finanszírozásának javítása, gyakorlatilag semmilyen „fehérítési” feltevés mellett sem érhető el a járulékkulcs-csökkentés mint ösztönző alkalmazásával a jelenlegi költségvetési struktúrában. Egyéb adók növelése vagy a kiadások csökkentése szükséges a „sikerhez”. A következőkben ezek esélyeit vizsgáljuk.

d) Kombinált változatok

A d) változatok kombinálják az adminisztratív fehérítés feltevését a fehéredésre való ösztönzéssel. Most először az a) és c) változatok egy olyan együttesét nézzük meg, amelyben a realiztikusabb – inflációs hatás figyelembevételével, illetve a közepesen sikeres fehérítés feltételezésével készült – változatok kombinációját tekintjük. Kérdés, hogy vajon az eddigi növekedés vagy államháztartási egyensúly közötti választás (*trade-off*) mennyiben módosul egy ilyen párosítással. Ezután pedig arra a kérdésre keressük a választ, hogy a realiztikusnak tekinthető közepesen sikeres fehérítéses c) (járulékkulcs-csökkentés) változatba kiadáscsökkentést bevezetve, azaz változtatva a költségvetési struktúrán, milyen eredményeket kapunk.

A 11. táblázat második sorából látszik, hogy az exportösztönzés lassan, de biztosan érvényesül, de még a második évben is a GDP negatívan tér el az alapváltozattól, és csak a harmadikban haladja meg azt. A fogyasztási veszteség az első évben a legnagyobb, a kumulált veszteség három év alatt is nem elhanyagolható mértékű. Áldozat az infláció első éves (1,4 százalékpontos) megugrása, de a második évtől az infláció is a program pozitívumai között jelenik meg. A munkanélküliség változása végig negatívum, de nem túl jelentős

11. TÁBLÁZAT

Közvetett adónövekedés és járulékkulcs-csökkenés, fehéredési hatással

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,49	-0,20	0,21
Export	0,26	0,84	1,22
Fogyasztás	-2,01	-2,40	-1,92
Magánszféra nettó bére	-3,51	-3,63	-3,40
Magánszféra bérköltsége	-5,19	-5,28	-5,00
Kapacitáskihasználtság (UTI)	-0,31	0,17	0,60
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	1,37	-1,89	-0,84
Államháztartási egyenleg	1,54	1,44	2,54
Államadósság	-1,12	-1,69	-3,99
Munkanélküliségi ráta	0,15	0,11	0,09

mértékben. A költségvetési hiány már eleinte is, és a harmadik évben növekvő mértékben javul, és ennek megfelelően pozitív az államadósság alakulása. (Erre külön jótékony hatással van a kezdeti árszintemelkedés.) Összességében tehát az első egy-két évben veszteséggel van dolgunk, ami után a fogyasztás és kismértékben a munkanélküliség okoz csak gondot.

Mi történik, ha a kormányzati beruházásokat 10 százalékkal csökkentjük? Lényegében visszatérünk a c) járulékkulcs-csökkentés „közepesen sikeres fehérités” változatához, legalábbis kvalitatíve, és némi keynesi keresleti beütéssel. Amint az várható, a negatív keresleti hatás miatt csökken a GDP és a fogyasztás (12. táblázat). Az infláció szinte változatlanul alakul, de a költségvetési egyenleg kismértékben javul, és az adósság nem nő olyan nagy mértékben, mint a „közepesen sikeres fehérités” járulékkulcs-csökkentés esetén. A modell azonban nem teljesen keynesi jellegű, a bérköltségek csökkennek, ami pozitív exporthatást gyakorol, és ez némiképpen ellensúlyozza a kezdeti negatív keresleti hatást. Összességében az látszik, hogy egy jóval nagyobb kiadáscsökkenésnek kellene lennie ahhoz, hogy a járulékkulcs-csökkentés „közepesen sikeres fehérités” melletti változatnak problémái eltűnjenek.

12. TÁBLÁZAT

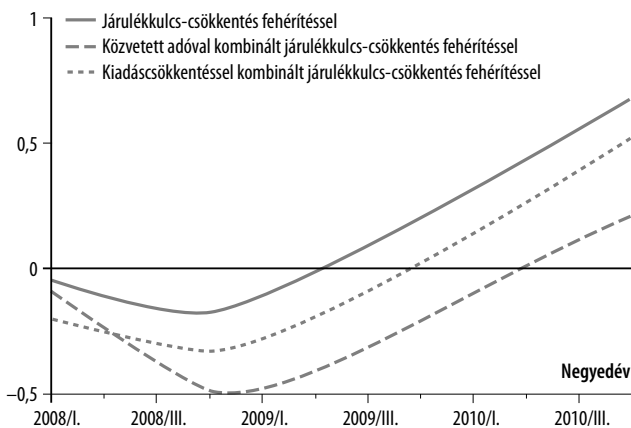
Kiadáscsökkenés és járulékkulcs-csökkenés, fehéredési hatással

Megnevezés	2008	2009	2010
SZÁZALÉKOS VÁLTOZÁS			
GDP	-0,33	0,03	0,52
Export	0,28	0,85	1,24
Fogyasztás	-1,13	-1,16	-0,35
Magánszféra nettó bére	-3,56	-3,67	-3,41
Magánszféra bérköltsége	-5,26	-5,34	-5,00
Kapacitáskihasználtság (UTI)	-0,10	0,38	0,84
SZÁZALÉKPONTOS VÁLTOZÁS			
Éves infláció	-0,80	-1,96	-0,87
Államháztartási egyenleg	-0,81	-0,85	0,32
Államadósság	1,60	3,19	2,88
Munkanélküliségi ráta	0,12	0,08	0,06

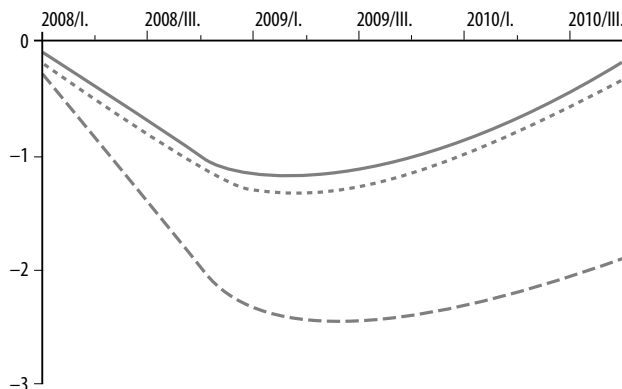
Az 1–5. ábra a „közepesen sikeres fehéredéssel” járó járulékcsökkenés, valamint a két kombinált forgatókönyv hatását hasonlítja össze a GDP szintjére és az államháztartás egyenlegére.

Az 1. és 2. ábra is azt szemlélteti, hogy akár a közvetett adók emelésével, akár az állami beruházások csökkentésével kombinálva a járulékcsökkenést, azok rontják a GDP-re, valamint annak részeként nagyobb mértékben a fogyasztásra való hatást. A fogyasztás csökkenése a háztartások rendelkezésre álló jövedelmének nagyobb mértékű visszaesésével magyarázható (csökkenő reáljövedelem által).

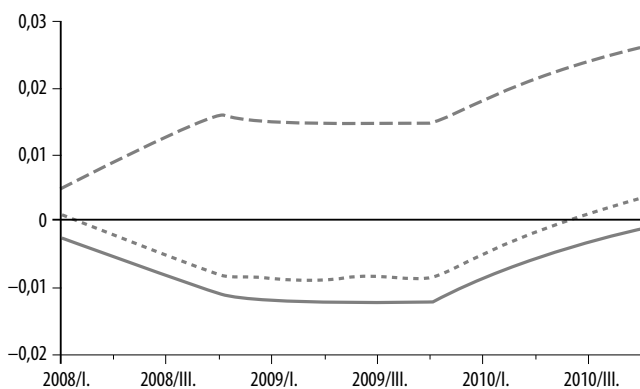
Ugyanakkor az egyenlegre és államadósságra való hatást javítják a kiegészítő intézkedések, különös mértékben a közvetett adókulcsok emelése esetén (3. és 4. ábra). Látható ugyanis, hogy a közvetett adóval kombinált változatban az adókulcsemelés hatásaként az intézkedést követően azonnal javul az államháztartás egyenlege az alapforgatókönyvhöz

1. ÁBRA
A GDP százalékos eltérése az alapforgatókönyvtől fehéritéses járadékulcs-csökkentés, illetve ennek közvetett adóval, illetve kiadáscsökkentéssel kombinált változatában

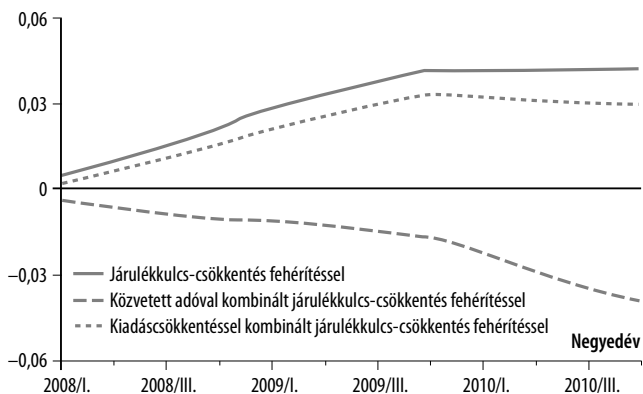
2. ÁBRA
A fogyasztás százalékos eltérése az alapforgatókönyvtől fehéritéses járadékulcs-csökkentés, illetve ennek közvetett adóval, illetve kiadáscsökkentéssel kombinált változatában

3. ÁBRA
Államháztartás GDP-arányos egyenlegének eltérése az alapforgatókönyvtől fehéritéses járadékulcs-csökkentés, illetve ennek közvetett adóval, illetve kiadáscsökkentéssel kombinált változatában

4. ÁBRA

A GDP-arányos államadósság eltérése az alapforgatókönyvtől fehéritéses járulékkulcs-csökkentés, illetve ennek közvetett adóval, illetve kiadáscsökkentéssel kombinált változatában

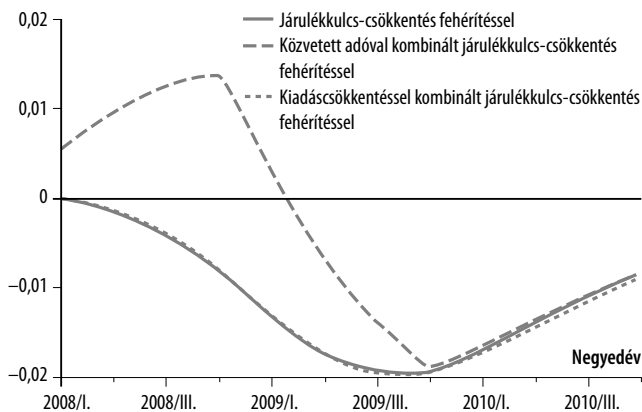

képezt, míg az állami beruházás csökkentése esetén (kiadáscsökkentéssel kombinált változatban) az egyenleg csak a harmadik év végén jobb, mint a fehérités nélküli alapváltozatban. Az államadóssági index viszont a kiadáscsökkentés, valamint a kiegészítés nélküli „ösztönzések fehéredés” esetében is magasabb, mint az alapesetben.

Végül az 5. ábra is mutatja, hogy az „ösztönzések fehéredés” kiadáscsökkentéssel kombinálva alapvetően nem változtatja az inflációt, vagyis a kedvező dezinflációs hatás fennmarad, közvetett adóemeléssel kiegészítve azonban látható az ábrán a kezdeti inflációs többlet.

5. ÁBRA

Az infláció mértékének eltérése az alapforgatókönyvtől fehéritéses járulékkulcs-csökkentés, illetve ennek közvetett adóval, illetve kiadáscsökkentéssel kombinált változatában

Következtetések

A csak adminisztratív fehérítés hatásai reálértelemben kudarcnak tekinthetők: a kisebb lakossági jövedelem és az emelkedő bérköltségek együttes hatására mind a fogyasztás, mind az export, mind – ezek következtében – a GDP csökken, és a munkanélküliség nő, valamint a magasabb bérköltségek miatt az infláció is nagyobb lesz. A deficitre és az adósságra való hatás pozitív ugyan, de a mérték nem túl jelentős. Ha a munkáltatók béralku-pozícióinak erősödését tételezzük fel, akkor ez kisebb reáljövedelmekhez vezet. Ezek miatt a fogyasztás még jobban csökken, habár a kisebb bérköltség az export helyzetét némiképpen javítja.

Az ösztönzésen – a tb-járadékkulcs csökkentésén – alapuló fehérítésnek megvannak a gazdaságélénkítő, sőt dezinflációs hatásai is. A GDP nő az exportnövekedés miatt, de a nagyobb reáljövedelmek a fogyasztást is növelik, és a munkanélküliségi ráta is csökken. A hatások lassan érvényesülnek, de a második évre már jelentős mértékűek. Ugyanakkor a költségvetési deficit és az államadósság azonnal nő. Bár a reálnövekedési hatás miatt a probléma enyhül, az adósságra való negatív hatás kumulálódása miatt jelentős lehet. Ha sikeres fehérítést tételezünk fel, az hosszú távon még több problémát okozhat, elsősorban a „minimálbért hatás” miatt. Azt mondhatjuk, hogy a gazdasági növekedés serkentése és az államháztartás finanszírozásának javítása, gyakorlatilag semmilyen „fehérítési” feltevés mellett sem érhető el a járadékkulcs-csökkentés mint ösztönző alkalmazásával a jelenlegi költségvetési struktúrában.

Egyéb adók (áfa és jövedéki adó) tényleges mértékének növelése javítja a helyzetet. Ekkor az exportösztönzés hatása lassan, de érvényesül. A legnagyobb áldozatot az infláció kezdeti megugrása jelenti. A költségvetési hiány ekkor állandóan javul, és ennek megfelelően pozitív az államadósság alakulása. Egy első egy-két éves relatív veszteséget kell reálértelemben elszenvedni, ami után a fogyasztás és kismértékben a munkanélküliség okoz csak gondot. A kormányzati beruházásoknak még egy jelentős (10 százalékos) csökkentése sem okozna nagy változást, habár, a negatív keresleti hatás miatt csökken a GDP és a fogyasztás. Az infláció szinte változatlanul alakul, de a költségvetési egyenleg kismértékben javul, és az adósság kevésbé nő. Összességében egy jóval nagyobb kiadáscsökkenés kellene ahhoz, hogy az ösztönző fehérítés negatív költségvetési hatásai eltűnjenek.

Úgy tűnik tehát, hogy az adminisztratív fehérítés hatásai rengeteg reál- és inflációs problémát okozhatnak. Ösztönzőkkel (tb-járadék csökkentésével) kombinálva viszont költségvetési és adósságproblémák jelenhetnek meg, különösen egy-két éves időtávon. Ennek elkerülését vélhetően csak jelentős kiadáscsökkentéssel lehetne ellensúlyozni. A kiadáscsökkenésnél természetesen a kulcskérdés és fő nehézség annak struktúrája. Ezek hatásáról és természetéről modellünknek nincs mondanivalója.

HIVATKOZÁSOK

- BENEDEK DÓRA–RIGÓ MARIANN–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ PÉTER [2006]: Minimálbér-emelések Magyarországon, 2001–2006. Magyarország Kormánya. Pénzügyminisztérium. Kutatási Füzetek, No. 16.
- BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–VINCZE JÁNOS [2007a]: A PM–KTI makrogazdasági modell: összefüggések és szimulációk. Közpénzügyi Füzetek 19. szám, www.tatk.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=437&Itemid=597.
- BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–VINCZE JÁNOS [2007b]: A magyar gazdaság külső sokkokra való érzékenysége és korrekciós mechanizmusok. *Külgazdaság*, 5–6. sz.
- BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–VINCZE JÁNOS [2007c]: Szimulációk és érzékenység-vizsgálatok a magyar gazdaság egy közepméretű makromodelljével. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz. 774–799. o.
- BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–VINCZE JÁNOS [2008]: Model-based sensitivity analysis of the Hungarian economy to macroeconomic shocks and uncertainties. *Acta Oeconomica*, No. 4.
- KÁTAY GÁBOR–KOVÁCS MIHÁLY ANDRÁS–PULA GÁBOR [2004]: A bérhányad hazai és nemzetközi összefüggései. Megjelent: Jelentés a pénzügyi stabilitásról. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- KING, R. G.–REBELO, S. T. [2000]: Resuscitating real business cycles. NBER WP, No. 7534.
- KÖLLŐ JÁNOS [2001]: Hozzászólás az elmaradt minimálbérvitához. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 12. sz. 1064–1080. o.
- VILÁGBANK [2008]: Reducing Undeclared Employment in Hungary: Synthesis Report of the World Bank Study. Final Report No. 43777-HU, május.

III. ESETTANULMÁNYOK, EMPIRIKUS ELEMZÉSEK

Az egyszerűsített vállalkozói adó (eva) tapasztalatai vállalkozói interjúk alapján¹

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY

Az egyszerűsített vállalkozói adó (továbbiakban eva) 2003. január elsejei bevezetésével a kormányzat a mikro- és kisvállalkozások adminisztrációs és adófizetési terheit kívánta csökkenteni, hogy ezáltal növekedjen gazdasági aktivitásuk, és csökkenjen a nagyobb vállalkozásokkal szembeni versenyhátrányuk. Költségvetési oldalon pedig az adózási morál javítása, a bevételek növelése, a költségvetési politika átláthatóbbá tétele volt a cél (Tóth–Tóth [2003]).

Az egyszerűsített vállalkozói adó összhangban áll számos nemzetközi trenddel. A nemzetközi szakirodalom alapján az eva az „adómeghatározáson alapuló adózás”² (*presumptive taxation*) körébe tartozó adófajtának tekinthető, amelynek a kormányzat által hangsúlyozott előnyeit részben alátámasztja az e típusú adókat elemző empirikus szakirodalom (Pashev [2005]). Ezen adótípuson belül az egyszerűsített vállalkozói adó az olyan adófajtákkal rokon, amelyek az egyszerűen megállapított adó mértékét valamilyen teljesítményindikátor (jelen esetben az árbevétel) alapján határozzák meg. Az ilyen típusú adónemnél hosszú távon jelentkező probléma, különösen posztszocialista országokban, hogy idővel növekszik a speciális kitételek, szabályok száma. Ennek oka, hogy tipikus esetben erős nyomás nehezedik a döntéshozókra az adórendszer igazságosabbá tételére, ami nyilvánvalóan az adónem egyszerűségének a rovására megy (Pashev [2005]).

Az evát választó vállalkozásokról a legfrissebb rendelkezésünkre álló adatállomány 2003-ra vonatkozik.³ 2003-ban 59 117 vállalkozás választotta az evát és tett eleget minden feltételnek egyben, ezek döntő része (58 százalék) a gazdasági szolgáltatási szektorból. 2003 óta két jelentősebb változás következett be a szabályozási környezetben: 2005-ben az éves árbevételi limitet 15-ről 25 millió forintra emelték, valamint 2006 szeptembere óta (évközi adómódosítás!) az adórátát 15 százalékról 25 százalékra emelték. Csekély mértékű változtatást jelentett a jogosultsági kör kismértékű megváltozása is.

Az eva legfőbb előnyeit a kormányzat abban látja, hogy rendkívül egyszerű az adminisztrációja, és alacsony adóterhelést jelent, ugyanis az evások az áfával növelt árbevételük

¹ Az interjúk és a tanulmány alapjául szolgáló kutatási jelentés az MTA KTI A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei című, az MTA–MEH megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető: Fazekas Károly, kutatásvezető: Semjén András) keretében készültek.

² Hogy elkerüljük az adóellenőrzés során feltárt adóhiány miatti adómegállapítással való esetleges összetéveszthetőséget, az elterjedtebb *adómegállapításon alapuló adózás* helyett használjuk az *adómeghatározáson alapuló adózás* elnevezést.

³ Kísérletet tettünk arra, hogy ennél újabb pénzügyminisztériumi adatokhoz jussunk, de sajnos ez nem járt eredménnyel.

25 százalékának befizetésével mentességet kapnak a legtöbb adónem alól (például: személyi jövedelemadó, társasági adó).

Az evás adófizetés feltételei. Számos feltétel mellett (vállalkozási forma, tulajdonosi szerkezet, korábbi évek adófizetési magatartása stb.) az eva-körben maradás feltételei közül a *bevételekre vonatkozó kritérium* az egyik legfontosabb. E szerint az lehet az eva alanya, akinek:

1. a bejelentés évét megelőző adóévben – ha előtársasági működésének kezdő napja az adóévet megelőző második naptári évben, utolsó napja az adóévet megelőző naptári évben volt, akkor előtársasági működése adóévében – éves szintre átszámított összes bevétele a 25 millió forintot nem haladta meg,
2. az adóévet megelőző adóévben (üzleti évben) ésszerűen várható éves szintre átszámított összes bevétele a 25 millió forintot nem haladja meg.

Az evás vállalkozók, illetve vállalkozások nyilvántartási kötelezettségei. Az egyéni vállalkozók *bevételi nyilvántartás* vezetésére kötelesek. A korlátolt felelősségű társaság, a szövetkezet, a lakásszövetkezet, az erdőbirtokossági társulat, a végrehajtói iroda, az ügyvédi iroda és a szabadalmi ügyvivői iroda és a közjegyzői iroda kettős könyvvitel vezetésére kötelezett. A közkereseti társaság és a betéti társaság választhatja a bevételi nyilvántartást vagy a kettős könyvvitelt is.

Adóbevallás, adóelőleg. A bevallás benyújtásának határideje:

1. az egyéni vállalkozó, illetve az evát választó közkereseti társaság és betéti társaság esetében az adóévet követő február 15.;
2. a többi adóalany esetében az adóévet követő év május 31.;
3. Az eva-előleget az adóév első három negyedévére negyedévenként kell megállapítani, és ezt 2006. január 1-jétől az éves adóbevallásban fel kell tüntetni.

Az eva általános szakmai megítélése – tömör irodalmi áttekintés

A 2003. január elsejei bevezetés óta több közgazdasági elemzés foglalkozott az eva gazdasági hatásainak vizsgálatával. Az elemzések elsősorban az egyszerűsített vállalkozói adónak az adózási morálra, az adócsalás és az adóelkerülés elterjedtségére és mértékére, az aggregált adóbevételekre és a vállalkozási aktivitásra gyakorolt feltételezett hatásainak vizsgálatára koncentráltak.

A szóban forgó munkák a lehetséges hatások felsorolásában többé-kevésbé megegyeznek, és minden elemzés pozitívan értékeli az egyszerűsített vállalkozói adónak azt a tulajdonságát, hogy kiszámítása és bevallása egyszerű, és ezzel jelentősen csökkenti az ezt az adózási formát választó vállalkozások adminisztrációs terheit. Ezzel szemben az adómorálra gyakorolt hatások értékelésében az egyes szerzők már meglehetősen ellentétes véleményeket fogalmaznak meg. Különbözőképpen ítélik meg az egyszerűsített vállalkozói adóval kapcsolatos egyik legfontosabb szempontot – azt, hogy mennyire teljesítette és teljesíti

a bevezetésekor kitűzött egyik legfontosabb explicit kormányzati célt, az adócsalás elterjedtségének és mértékének visszaszorítását.

A kutatások alapvetően makroadatokat és egyszerű modellszámításokat, valamint *a priori* feltételezések segítségével közelítették meg a témakört, aminek az okát a mikroszintű adatok (adatfelvételek) hiányában, illetve kutatók számára való elérhetetlenségében kell keresnünk. Ez a közgazdasági elemzések terét jelentősen beszűkítő magyarországi gyakorlat alapjaiban nem változott a szocialista gazdaság összeomlása óta.

Egyéni szintű adatok birtokában az egyszerűsített vállalkozói adóval foglalkozó közgazdasági elemzések közül mindössze *Benedek* [2005] kísérrelhetette meg mintegy 450 ezer vállalkozás egyszerűsített adózás előtti és utáni adóbevallásának elemi szintű adatait felhasználva – a statisztikai tesztelhetőség követelményét szem előtt tartva – vizsgálni az egyszerűsített vállalkozói adózás bevezetésének hatásait az azt választók adómorálijára, és becslést adni ennek az adónemnek adócsalást mérséklő közvetlen hatására. A többi elemzés alapvetően vagy aggregált adatokra és ezek összehasonlítására épül (*Bakos és szerzőtársai* [2008], *Krekó–P. Kiss* [2007], *Palócz és szerzőtársai* [2007] vagy *Leibfritz* [2007]), vagy a rendelkezésre álló szórványos adatok mellett kismintás vállalkozói és szakértői interjúk vizsgálatra támaszkodik (*Tóth–Tóth* [2003]).

Az első elemzések egyikeként *Tóth–Tóth* [2003] döntően az egyszerűsített vállalkozói adó pozitív, adócsalást mérséklő és az aggregált adóbevételt növelő hatásait hangsúlyozza az első év tapasztalatai és vállalkozói vélemények alapján. Emellett az ezzel ellentétes hatások lehetőségét sem zárják ki. Ez egyrészt a vállalkozások tulajdonosi kapcsolatainak keresztül érvényesülhet úgy, hogy egy egyszerűsített adózó és egy nem egyszerűsített adózó cég közös tulajdonosa tényleges költségeit az utóbbiban „számolja el”, másrészt pedig úgy, hogy mivel az egyszerűsített adózó cég nem számolhatja el az áfát, beszállítóik érdekeltté válnak abban, hogy részükre számla nélkül szállítsanak. Ez utóbbi eset speciális alesetnek is tekinthető (de önálló esetnek is felfogható) az, amikor az egyszerűsített adózó cégek – mivel a bérköltségeket sem írhatják le költségként – azáltal takarítanak meg pénzt, hogy munkavállalóikat feketén (vagy feketén is) kezdik foglalkoztatni.

Az egyszerűsített vállalkozói adó rejtett gazdaság súlyát növelő, a törvényalkotók által nem szándékolta magatartást ösztönző hatására már *Tóth–Tóth* [2003] vizsgálatában is több interjúalany felhívta a figyelmet: „Az eva szerint adózó vállalkozás működhet számlagyárként: az evás fikatív számlát bocsát ki, hiszen neki a bevétel után csak 15 százalék adót kell fizetnie, így az áfa és az eva különbségéből adódó 10 százalék nála marad, amin aztán lehet osztozkodni. (...) Az evás kiadásait nem számolhatja el, így nem áll érdekében számlát kérni, ami viszont lehetővé teszi az eladó részére bevétele eltitkolását, ezzel is növelve a feketegazdaság súlyát.” (*Tóth–Tóth* [2003] 16. o.)

Tóth–Tóth [2003] emellett vitathatónak tartja azt az – egyszerűsített adózás bevezetése előtt gyakran hangoztatott – érvet, miszerint az eva a korábinál kedvezőbb adózási feltételei révén növelné az ezt az adózási fajtát választók gazdasági aktivitását, és ennek révén (a Laffer-görbére emlékeztető módon) az aggregált adóbevételeket is.

Benedek [2005] ugyanakkor mintegy 450 000 adózó 2002. és 2003. évi egyéni szintű adóbevallási rekordjainak ökonometriai elemzésével (a rendelkezésre álló APEH-adatok

alapján az evát választók adózási magatartásának eva előtti és utáni összehasonlításán és egy kontrollcsoport adózási magatartásával való összevetésén keresztül) tesz kísérletet az eva adózási hatásának vizsgálatára. Eredményei azt mutatják, hogy mintegy 26 százalékkal nőtt az evások jövedelme az eva előtti állapothoz képest, miközben tényleges (effektív) adórátájuk nem csökkent számottevően. Ennek megfelelően az eva bevezetése után (Tóth–Tóth [2003] kételyei dacára) csakugyan nőttek az állam adóbevételei a reformnak köszönhetően (Benedek [2005] 18. o.).

Benedek [2005] feltételezése szerint a vállalkozók 36–40 százaléka csalt adót az eva bevezetése előtt, egyrészt mert a ténylegesnél kevesebb bevételt vallott be, másrészt mivel nyeresége egy részét fiktív számlák segítségével eltüntette. Ennek alapján Benedek inkább az eva pozitív adózási, az adócsalás előfordulását és mértékét csökkentő hatása mellett érvel.

E két vizsgálat középpontjában az eva bevezetésére adott vállalkozói alkalmazkodás és ennek adómorállal összefüggő hatása áll, de ennek az alkalmazkodásnak csak egy leszűkített, adott időpontra vonatkoztatott értelmezését veszik figyelembe: azt vizsgálják, vajon hogyan viselkednek az eva bevezetése utáni időpontban azok a vállalkozók, akik az eva előtt feltehetően fiktív számlázás, illetve tevékenységük aluljelentése révén adót csaltak.

Ezzel szemben figyelembe kell venni a vállalkozói alkalmazkodás egy másik, dinamikus oldalát is, amely inkább egy ismétlődő játékkal írható le. A vállalkozók, látva az eva által kínált, a többi adózási módnál alacsonyabb adóéket és az eva által biztosított adócsalási módszerek alacsony kockázatát (kisebb lebukási valószínűségét), egyre inkább kezdik „felfedezni” az egyszerűsített adózásban rejlő, adócsalásra ösztönző lehetőségeket, ezért mind többen térnek át az egyszerűsített adózásra, illetve hoznak létre új cégeket, azzal, hogy amint lehet, áttérjenek az egyszerűsített adózásra. Ezeket a hatásokat hangsúlyozza és állítja középpontba az e témakörrel foglalkozó elemzések egy másik csoportja (Krekó–P. Kiss [2007], Leibfritz [2007]).

Az elemzések harmadik csoportja az összetett költségvetési hatások áttekintése alapján az eva megtartása, de jelentős átalakítása mellett érvel (Palócz és szerzőtársai [2007], Bakos és szerzőtársai [2008]), miközben nem tagadja az eva negatív adózási hatásainak lehetőségét sem.

Palócz és szerzőtársai [2007] szerint ugyan az eva lehetősége kezdetben (amíg az átalányadó kulcsa alacsonyabb volt az áfa normálkulcsánál) nem igazolható előnyökhöz juttatta az egyszerűsített adózó cégeket, ezt azonban az eva 2006-ban bevezetett módosítása – az eva adókulcsának 15 százalékról 25 százalékra való növelése, és az áfa normálkulcsának 25 százalékról 20 százalékra való csökkentése – jórészt kiküszöbölte. Miközben 2007-ben 140 milliárd forint körüli adóbevétel származott az egyszerűsített adózó cégektől, számításaik szerint más cégek 94 milliárd forint áfát igényeltek vissza az egyszerűsített adózó vállalkozások által kibocsátott számlák után. Ezek szerint az evából származó tényleges nettó adóbevétel az államháztartás számára mindössze 47 milliárd forint.

Palócz és szerzőtársai [2007] elismerik, hogy „az eva lehetőséget ad bizonyos adóelkerülésre, megszüntetése ellentmondana az egyszerűség célját szem előtt tartó adórendszer kialakításának”. Javaslatuk szerint az evás cégek alanyi áfa-mentességével ki lehetne küszöbölni azt az ellentmondást, hogy az egyszerűsített adózó cégek áfás számlát bocsáthatnak ki,

amely áfát a vásárló/megbízó levonhatja az áfa alapjából, az evás cég azonban nem fizeti be a költségvetésbe. „Ezzel egyidejűleg az evás cégek adókulcsa 10 százalékra csökkenne, ami a jelenlegi adókulcsot nem változtatná meg, azonban megakadályozná az általuk kibocsátott számlák áfájának az elszámolását a partnercégeknél.” (Palócz és szerzőtársai [2007] 9. o.)

Bakos és szerzőtársai [2008] három adózási forma melletti foglalkoztatás (eva, ekho és szokásos alkalmazott státus) és az ezekhez kapcsolódó adóék pontos és szemléletes bemutatását követően megállapítják: „Az egyszerűsített adózási formáknak lehetnek adminisztrációs költséggel kapcsolatos előnyei, ami megtartásukat indokolja. Az arbitrázslehetőségek csökkentése érdekében azonban mindenképpen érdemes a különböző foglalkoztatási formák adóterhelését egymáshoz közelíteni.” (Bakos és szerzőtársai [2008] 26. o.)

Bakos és szerzőtársai [2008] az áfa-bevételek a vásárolt fogyasztáshoz, illetve a GDP-hez viszonyított, 2003 után bekövetkező aránycsökkenését egyrészt az áfa-kulcs (25 százalékról 20 százalékra történő) csökkentésével, másrészt az eva bevezetésével hozzák összefüggésbe. Tehát ők is az eva bevezetésének az aggregált áfa-bevételeket csökkentő hatását feltételezik. Ez a feltételezés annak az implicit feltételezésnek az elfogadását is jelenti, hogy az eva – a bevezetését megelőző várakozásokkal ellentétesen – feltehetően növelte az áfa-csalás mértékét, azaz inkább negatívan, mint pozitívan hatott az adómorálra.

Az eddigieknél sokkal egyértelműbben fogalmaz Krekó–P. Kiss [2007], amikor az eva negatív adózási hatásait sorra véve, az eva megszüntetése mellett foglal állást: „Az eva kisebb mértékben a jövedelmek kifehéredéséhez, nagyobb mértékben azok elszürküléséhez vezetett, többek között azért, mert a társadalombiztosítási járulékok alapja függetlenné vált a tényleges jövedelemtől.” (Krekó–P. Kiss [2007] 4. o.)

Krekó Judit és P. Kiss Gábor szerint az eva negatív adózási hatása négy területen érvényesül. Egyrészt az áfa-csalás ösztönzésén keresztül. „Speciális eset az eva, ahol az árbevétel eva-kötelezettsége kiváltja az áfa-kötelezettséget, és a visszatérítés lehetősége is megszűnik. Mivel az evás nem alanya az áfa-rendszernek, így a nem evás tevékenysége után sincsen áfa-kötelezettsége. Ezen formák közös jellemzője, hogy itt az áfa-visszaigénylésre nincs mód, ezért ez ott jövedelmező, ahol más (csatolt) vállalkozáson keresztül mégis vissza lehet igényelni a beszerzések áfáját (...), illetve már a beszerzések is számla nélküliek, vagy pedig a tevékenység hozzáadott értéke magas.” (Krekó–P. Kiss [2007] 17. o.)

Másrészt az evának más adózási formáknál alacsonyabb adókulcsa adóelkerülésre ösztönöz azáltal, hogy az átlagos költségszint alatt működő, nem adócsaló vállalkozások számára legális lehetőséget biztosít az átlagosnál kisebb relatív adóteher elérésére. „Ugyanakkor – mivel nincs bizonyos szakmákra leszűkítve – az eva tényleges adómegettarítást jelent azoknak, akiknél a költséghányad valóban alacsonyabb. Az evás vállalkozások 2003-as megszólása azt mutatja, hogy az evát választó vállalkozások közel 60 százaléka a jellemzően alacsonyabb költséghányaddal működő ingatlanügylek és gazdasági szolgáltatás ágazatban tevékenykedett, ami azt mutatja, hogy az új adókonstrukciót zömmel olyan vállalkozások választották, amelyek számára adómegettarítást jelentett. Emellett árulkodó lehet, hogy a kulcs 2006-os emelését követően kevesen léptek ki az eva-körből, vagyis az evás vállalkozások többsége számára a 10 százalékos ponttal magasabb adókulcs is előnyös.” Számításaik szerint „az eva kulcs emelése (2006) előtt 5 millió forintos árbevételnél az adófizetési kö-

telezettség egyenlő volt a bevételek 82 százalékát költségként elszámoló nem evás egyéni vállalkozó adóterhelésével. Vagyis az evába való átlépéssel mindazok az egyéni vállalkozók csökkenteni tudták adófizetési kötelezettségeiket, akiknek a tényleges költséghányada évi 5 millió forintos árbevételnél 82 százalék alatt volt.” (Krekó–P. Kiss [2007] 34. o.) 2007-ben ez a költséghányad ugyan csökkent, de még így is magas, 66 százalékos maradt.

Harmadikként figyelembe kellene venni az eva más foglalkoztatási formák adóterheléséhez viszonyított adóelőnyét is. Krekó–P. Kiss [2007] véleménye ezzel kapcsolatosan lényegében megegyezik a Bakos és szerzőtársai [2008] tanulmányban kifejtettel, miszerint az eva nagyon erős ösztönzőt jelent a színlelt szerződésekre, vagyis arra, hogy a munkaadó munkavállalói státus helyett egyszerűsítetten adózó vállalkozói szerződés keretében foglalkoztassa a munkavállalót. Több foglalkozás esetében az eva kedvező adózási feltételei jelentős ösztönzést jelentenek a foglalkoztatotti státus helyett az egyszerűsítetten adózó vállalkozói szerződés keretében történő munkavégzésre.

Ugyanitt felhívják a figyelmet arra is, hogy az eva adózási előnye annál nagyobb, minél magasabb a teljes munkaköltség: illusztratív számításaik szerint míg az alkalmazott 1,9 millió forintos éves nettó munkaköltség mellett az evás vállalkozó nettó jövedelmének 71 százalékához, addig 4,8 millió forintos munkaköltség mellett már csak 51 százalékához, 20 millió forintos nettó munkaköltség mellett pedig már csupán 41 százalékához tud hozzájutni a 2007 óta érvényes szabályok mellett. Ennek a növekvő különbségnek az egyik okát abban látják, hogy az eva egykulcsos adója alacsonyabb, mint a progresszív jövedelemadó, és abban, hogy míg a tb-járulék alapja az eva alanyoknál a minimálbérrel, illetve 2006 szeptembere óta bizonyos árbevétel felett a minimálbér kétszeresével egyenlő, míg a foglalkoztatottaknál ez a tényleges jövedelemmel arányos (Krekó–P. Kiss [2007] 35. o.).

Az eva adómorált romboló hatásaként és eva megszüntetése melletti *negyedik* érvként egy új szempontot is megemlítenek, amelyet más szerző nem tárgyal. Krekó–P. Kiss [2007] szerint ugyanis az evás vállalkozásból származó jövedelmek utáni tb-fizetés szabályozása is problémás. „Különösen sérti a horizontális egyenlőség elvét, hogy az eva-alanyok esetén a társadalombiztosítási járulékok alapja független a tényleges jövedelemtől”. Ez párosul azzal, hogy az egyszerűsítetten adózó vállalkozóknak jellemzően így sokkal kevesebb tb-járulékot kell fizetni, mint az azonos nettó jövedelemmel rendelkező alkalmazottaknak. Úgy számolnak, hogy ha az egyszerűsítetten adózó vállalkozások a nemzetgazdasági átlagbér után fizettek volna járulékot, 2005-ben több mint 50 milliárd forinttal, a 2007-ben, a kétszeres járulékalap bevezetése után is körülbelül 40 milliárd forinttal több bevételt hozott volna ez a társadalombiztosítás számára (Krekó–P. Kiss [2007] 36. o.).

A 2007 nyarán végzett vizsgálat jellemzői

Az evás vállalkozásokkal (köztük öt könyvelési, számviteli területen dolgozó, ily módon az evások könyveléséről tágabb képpel is rendelkező vállalkozással) készített interjúkra 2007. július 23. és október 20. között került sor. Az interjúalanyok megtalálásához *hólabda* módszert alkalmaztunk. Az interjút készítők személyes kapcsolati hálójából, ismeretségeiből

indultunk ki, így igyekeztünk elérni, hogy az interjúalanyok lehetőleg bizalommal legyenek a kérdező iránt. Előzetes félelmeink ellenére döntő részben véleményüket nyíltan vállaló interjúalanyokkal találkoztunk, de tekintettel a téma érzékenységre, az interjúk eredményeit nem árt óvatosan kezelnünk, hiszen nagy a valószínűsége bizonyos információk elhallgatásának. E probléma kezelése során nagyban támaszkodtunk az interjú készítőik személyes benyomásaira, tapasztalataira.

Összesen 33 interjút készítettünk: egy-egy interjút Baranya és Bács-Kiskun megyében, kettőt Jász-Nagykun-Szolnok megyében; hármat Veszprém megyében, hatot Tolna megyében, nyolcat Komárom-Esztergom megyében és tizenkettőt Budapesten. Minden egyes interjú városban készült, amelyek közül a legkisebb Paks, a legnagyobb Budapest. Budapestet leszámítva egy-egy városban maximum négy interjú készült. Budapest nagy súlya a mintában feltehetően nem jelentős torzító tényező, mert például 2003-ban közel 40 százalékos volt a közép-magyarországi régió súlya az összes egyszerűsített adózó cégen belül (*Benedek [2005]*).

A legjellemzőbb tevékenységi körök a következők: műszaki tervező, mérnök, jogász, könyvelő, könyvvizsgáló. Az interjúalanyok szakmái között szerepel még ezek mellett tananyagfejlesztő, nyomdász, esztétikus, háztartásgép-szerelő, természetgyógyász, újságíró.

Az árbevételre vonatkozó kérdésünkre a válaszadók kétharmada válaszolt. Mindössze egy esetben jelentett reális, rövid távon is jelentkező problémát a bevételi limit átlépése. A válaszadók átlagos árbevétele 6,25 millió forint volt.

Az interjúalanyok közül 2003-ban került az eva hatálya alá 15, 2004-ben 8, 2005-ben 4, 2006-ban 2, 2007-ben pedig 4 vállalkozás. Összesen egyetlen esettel találkoztunk, amikor az eva-körbe való belépést tudatosan, előre tervezte az interjúalany. Ez azt jelentette, hogy a vállalkozás megalapításánál is már az eva-körbe való bekerülés volt a cél, csak ki kellett várniuk a két évet, és teljesíteniük kellett a feltételeket, ezekre pedig tudatosan odafigyeltek. Még a hosszú élettartalmú termelési eszközökbe is ennek megfelelően ruháztak be.

A megkérdezettek egyharmadának cége családi vállalkozás. A mintába bekerült cégek, vállalkozások közel fele gyakorlatilag egyszemélyes vállalkozás.

Az egyszerűsített vállalkozói adózás használatának alapjellemezői

Az adóbevallások valóságtartalmáról kapott válaszok nagy változatosságot mutattak, a mindent teljesen bevallótól, az árbevétel felét fiktív számlák kibocsátásával előállítón keresztül, az árbevétel negyedét zsebbe kapó vállalkozóig. 7 interjúalany nem kívánt válaszolni erre a kérdésre, vagy valamilyen okból megbízhatatlannak kellett tartanunk az általa adott információt, és ezért hiányzó (nem értékelhető) válaszként dolgoztuk fel. A 26 értékelhető válasz közül pontosan, a tényeknek megfelelően vallja be vállalkozási jövedelmeit az eva-bevallásban 17 interjúalany. A nem a tényleges jövedelem bevallásáról számot adó 9 interjúalany közül 6 a ténylegesnél kevesebb jövedelemről számol be, mivel vevőinek egy részétől zsebbe kapja a vételárát. E zsebbe fizetett pénzek aránya azonban relatíve alacsony a vállalkozás árbevételéhez képest: 23 százalék és 10 százalék között ingadozik. Három esetben viszont a vállalkozások

számlák eladásával növelték adózott árbevételüket. Ennek alapján a fiktív számlák kiállítására, bár nem tekinthető ritkaságnak, de nem is tűnik jelentős problémának a vizsgált körben.

Két interjúalany számolt be arról, hogy *több vállalkozásban* is rendelkezik érdekeltséggel, tulajdonrészsel, és ezek között „optimalizálja” adóbefizetéseit. Az egyik válaszoló érdekeltsége van egy egyszerűsített adózó bt.-ben és egy nem evás kft.-ben is. A vállalkozó az evás vállalkozás költségeit is abban a cégben számolta el, amelyben vissza tudta igényelni az áfát. A másik vállalkozó rendszeresen túllépné az eva bevételi limitjét, így valamit csinálnia kell a pluszbevételekkel, hiszen megrendelőt nem akar visszautasítani. Azt a megoldást találta ki, hogy van egy másik vállalkozása is, aminek ugyanaz a profilja, mint a fő vállalkozásnak, és ez a cég ad ki számlát bizonyos kisebb résztevékenységekről, megrendelésekről. Az interjúalany meglátása szerint ez teljesen legális, illetve nem lehet lebukni vele.

Az *eva tovagyrűző, a rejtett gazdaságot erősítő hatásai* tekintetében (az érvényes válaszok száma ebben az esetben is 26 volt) 11 interjúalany számolt be arról, hogy a vállalkozás nem mindig kér számlát vásárláskor, vagy alvállalkozóit zsebbe fizeti. Ugyanakkor azonban 14 interjúalany beszerzéseiről, vásárlásairól minden esetben számlát kér, azaz ebben a tekintetben is betartja a törvényeket. Az, hogy az ebben a kérdésben is teljesen törvénytisztelőnek mutatkozó aránya valamivel alacsonyabb lett az árbevételüket pontosan bevalló vállalkozások arányánál, arra utal, hogy az egyébként (például az árbevétel bevallásában) törvénytisztelőnek mutatkozó vállalkozások közül is néhányan éltek a számla nélküli áfa-mentes áron való vásárlás kedvező lehetőségével.

„[...] a magánszemélyek (asztalos, kőműves, vízvezeték-szerelő, stb.) által végzett szolgáltatásokról nem célszerű számlát kérni, mert az felhajtja a szolgáltatás árát.”

A számla nélküli vásárlás az interjúk alapján jellemzően a kisebb vásárlásokat érinti, és olyan esetekben jellemző, ahol erős a bizalmi viszony a vevő és eladó között. Arra a kérdésre az interjúk alapján nem lehet egyértelmű választ adni, hogy *vajon az eva bevezetése rontotta-e, és ha igen, akkor mekkora mértékben az illegális vásárlások mértékét*. Az egyszerűsített adózó már nem érdekelt közvetlenül számla kérésében a vásárlásainál, mert már nem tudja elszámolni azokat költségként. Az interjúk között találhatunk példát arra is, hogy valaki kimondottan az eva miatt nem kér már számlát kisebb vásárlásainál, de olyan válaszadó is van, aki szerint az eva semmilyen változást nem hozott e tekintetben: ahogy eddig sem kértek számlát, ezután sem fognak bizonyos vásárlásoknál. Mivel azonban a számla nélküli vásárlások általában csak kisebb ügyleteket érintenek, és jellemzően a könnyebbesség, illetve a vevő és eladó közti személyes viszony motiválja őket, ezért feltehetően a számla nélküli vásárlások rejtett gazdaságot erősítő hatása viszonylag kis mértékű.

A fiktív számlák adásán és a számla nélküli vásárláson túl az *evások által használt trükkök* közé tartozik a vállalkozások közti „adóoptimalizálás”: ennek jellemző eszköze az evás cég költségeinek átcsoportosítása egy nem evás vállalkozáshoz. Ilyen a már bemutatott eset, amelyben egy tulajdonos két különálló vállalkozása között zajlottak az ügyletek. Ugyanakkor az is több esetben előfordult, hogy főállású munkahelyük eszközeit használták az interjúalanyok az evás mellékállásuk során végzett munkájukhoz, vagy akár a mellékmun-

kaként végzett vállalkozáshoz szükséges anyagokat, felszereléseket is a főállást biztosító cégen keresztül szerezték be. Ezek az ügyletek szinte mindig szoros bizalmi kapcsolatokon, barátságokon, hosszú évek át való együttműködésen alapulnak. Egy idevágó interjúrészt:

„mint egyéni vállalkozó, segítettem más evás vállalkozónak »adót megtakarítani« azzal hogy az ő evás vállalkozása az én egyéni vállalkozásomon keresztül számlázhatott kapcsolt vállalkozásának.”

Az egyszerűsített vállalkozói adó megítélése

Az egyszerűsített adózásra való áttérés motivációi. Az eváról általánosságban nagyon pozitív véleménnyel voltak a válaszolók. Minden esetben a pozitív vélemények voltak túlsúlyban, a legtöbb esetben explicit kérdésre sem tudott a válaszoló semmilyen negatív véleményt megfogalmazni.

Az eva előnyeként elsősorban az egyszerű adminisztrációt (és az ebből fakadó alacsonyabb adminisztrációs költségeket), az alacsony adókulcsot és a kiszámíthatóságot emelték ki a válaszolók. Azok, akik az *egyszerűbb adminisztrációt* említették, majdnem minden esetben azt is megjegyezték, hogy így már nem kell számlákat gyűjteniük, aminek révén sok energiát spórolnak meg.

„[...] tudta, hogy megtízszereződik az árbevétele 2003-ra és ehhez már nem fog tudni [a bevétel elköltségeléséhez] elegendő költséget hozzárendelni, ezért váltott evára.”

„[...] nem kell adócsalásra kényszerülni, nem kell keresni a kiskapukat, hogy valahogy csökkenthessük a nyereséget.”

Ugyanakkor abban a tekintetben, hogy az adminisztráció könnyebbé mennyiben jelent reális előnyt, megoszlanak a vélemények. Egyrésztől vannak azok, akik viszonylagos egyszerűsége miatt már maguk végzik bevételek nyilvántartását, és nem kell külön könyvelőt fizetniük, tehát ezáltal csökkenteni tudták költségeiket. Ez különösen az úgynevezett kényszervállalkozók számára fontos előny: számukra az eva azt teszi lehetővé, hogy viszonylag egyszerű adminisztráció mellett tudnak számlát adni megrendelőiknek. Mint az egyik interjúalany megjegyezte:

„[...] az átállás óta nem kell könyvelőhöz mennem, csak évente 1-2-szer, mivel a legtöbb adminisztrációs ügyet most már én is el tudom intézni, és az ügyeskedés, a bevételek számlákkal való lefedése nem veszi el energiámat.”

Ez azonban az általunk megkérdezettek közül kisebbségi vélemény maradt. A megkérdezett vállalkozók/vállalkozások többsége ugyanis az evára történt átállás ellenére is továbbra is könyvelővel végezteti az adminisztrációt, ennek következtében meglátásuk szerint az eva e tekintetben nem igazán gyakorolt hatást rájuk. Maguk a mintában szereplő könyvelők is utaltak arra, hogy nem annyira vált jellemzővé, hogy a vállalkozások az evára való áttérés után már saját maguk vezetik a nyilvántartásukat, könyvelésüket:

„[...] nem érte el a kormányzat, hogy az adminisztratív terhek csökkentésével a vállalkozások maguknak vigyék könyvelésüket, és ezáltal csökkenjenek a költségeik, mert az összes evára áttért ügyfelünk megmaradt nálunk, nem vitték el a könyvelésüket.”

Jellemző volt az *alacsony adóterhelés* mint *előny megemlítése* is. Ehhez gyakran kapcsolódott az az érv, hogy korábban csak nehezen tudtak „költségelni”, és emiatt áfát sem igen tudtak visszaigényelni. Három vállalkozó számára az alacsony adminisztrációs költségek és az egyszerűség ellensúlyozták a magasabb adóterhelést is: ezekben az esetekben a válaszadók még a korábbinál magasabb adófizetési kötelezettségük ellenére is az evát tartják a számukra elérhető legjobb adófizetési formának.

A *kiszámíthatóságot* és egyszerűséget előnyként említők leginkább arra hívták fel a figyelmet, hogy a kormányok gyakran módosítanak adószabályokat év közben is,⁴ s e változások miatt sok esetben még egy évre se lehet előre tervezni. Az eva azonban egyszerűségénél fogva nagyon megkönnyíti a tervezést.

Néhány esetben előnyként említették, hogy az eva a negyedévenként történő adóelőleg-fizetési kötelezettség miatt az év folyamán követhetőbbé teszi a vállalkozás helyzetét a tulajdonosok/vállalkozók számára

A megkérdezettek közül mindössze két vállalkozásról derült ki, hogy jelentős részben a rejtett gazdaságban tevékenykedik, és minden lehetséges kikaput kihasznál (a számlák értékesítése, és az adóoptimalizálás kapcsán). Számukra az eva előnyei is eltérőek a többiekhez képest:

„[...] akkor már elkezdtek a vagyonosodásokat piszkálni ... és benne volt az is, hogy kevesebb adózás. De alapvetően azért választottuk, mert nem kell görcsölnünk, hogyan tüntessük el a nyereséget.”

„Amikor az evát választottuk, akkor úgy tűnt, ezzel lehet a legtöbb adót csalni. A könyvelési egyszerűség és a jó kilátások is emellett szóltak, valamint az a tény, hogy nyomon követhetetlen.”

Az *eva hátrányaként* leggyakrabban az adókulcs változtatását, illetve a felemelt adókulcs nagyságát említették. A negatív véleményt megfogalmazók többsége említette ezt a körülményt hátrányként. A hátrányokat említők között az is gyakori vélemény volt, hogy nem lehet semmiféle költséget elszámolni, még a nagyobb beruházásokat sem. (Ez néhány interjúalany esetében a beruházások visszafogásához, illetve más vállalkozáson keresztül történő elszámolásához vezetett).⁵ Ugyancsak hátrányként említették a 2006-ban életbe

⁴ Az eva kulcsának 2006. adóév folyamán bevezetett (15-ről 25%-ra történő) évközi megemlése megmutatta, hogy ez alól az eva sem kivétel. Ez a változás ugyan nyilván rontotta az evás vállalkozások jövedelmezőségét, de viselkedésükre úgy tűnik nem volt jelentősebb hatással, mivel az eva alá bejelentkezett vállalkozóknak/vállalkozásoknak még az emelt kulcs mellett is feltehetően az eva maradt egyszerűsége és átláthatósága miatt a legkedvezőbb adózási forma.

⁵ Egy további lehetőség az intertemporális adóoptimalizálás. Például egy vállalkozás, amely már megalakulásakor tudatosan tervezte az egyszerűsített adózásra való későbbi átjelentkezését, nagyobb beszerzéseit, beruházásait tudatosan még bejelentkezés előtti időszakra időzítette, amikor még költségként el tudta számolni ezeket.

lépett feltöltési kötelezettséget,⁶ ami valóban kedvezőtlen a nem egyszerűsített adózó vállalkozásokra érvényes szabályozáshoz képest; illetve azt is, hogy az eva választása esetén magasabb az iparűzési adó alapja.

Az evások *költségszerkezete* meglehetősen széles tartományon belül ingadozhat. Elsősorban a magasabb tényleges költséghányad mellett működő vállalkozásoknak megérheti a költségek átcsoportosítása (időben vagy egy másik vállalatba) adótervezési célzattal. Az egyik csoportot az adótervezésben jelentős mértékben részt vevő, a lehetséges kiskapukat megragadó, költségátcsoportosító vállalkozások alkotják (a már említett két eseten kívül ide sorolható még négy nagyjából hasonló viselkedést felmutató vállalkozás). A többi megkérdezett esetében nagyrészt szabályosan mennek a dolgok, és bár az árbevétellel itt is „trükközhetnek”, de a költségek tekintetében ebben a csoportban nem ügyeskednek a számlákkal.

Az említett „*költségátcsortosító*” csoportba tartozó evás vállalkozások ténylegesen felmerülő költségei az árbevétel 10 százalékától 50 százalékig terjedtek. Mindannyiuk kiemelte, hogy összes költségét át tudja csoportosítani egy másik vállalkozáshoz. A költségek és bevételek vállalkozások közti „kreatív” átcsoportosítása lehetővé teszi az érintett vállalkozások együttes adófizetési kötelezettségének minimalizálását.

A *szabályok szellemével összhangban viselkedő csoport* költséghányada ennél szélesebb sávban ingadozott, gyakorlatilag 0 százaléktól 70 százalékig terjedt. Ez azt jelenti, hogy még a *Tóth–Tóth* [2003] által meghatározott 60 százalékos költséghányad fölött is működnek egyszerűsített adózó vállalkozások (mintánkban két ilyen eset is szerepelt). Ezek az interjúalanyok kiemelték, bár az adókötelezettség minimalizálása szempontjából már nem lenne optimális választás számukra az eva, ám az ehhez az adófizetési formához kapcsolódó más előnyök ellensúlyozzák a magasabb adóterhet. Ezek a más előnyök az adóhatóság ellenőrzéseivel szemben való relatív védettség, és az egyszerű adminisztráció voltak.

A „*törvényiszterelő*” csoport legalacsonyabb költséghányadú tagjai tevékenységük jellegéből adódóan gyakorlatilag 0 százalékos sűrűségi költséghányad mellett is képesek tevékenykedni (összesen hat ilyen eset: például újságíró, tervezőmérnök). Azok az ugyancsak a *szabályok szellemével összhangban viselkedő* vállalkozások, melyek számottevő költségekkel működnek (17 eset) elsősorban irodai (papír, telefon, internet stb.) és gépkocsi-használati típusú költségeket említettek. Jelentősebb különbség e csoporton belül abban mutatkozott, hogy vannak-e bérköltségeik (munkabér és ahhoz kapcsolódó járulékok). A teljes minta tekintélyes része (10 eset) semmilyen munkához kapcsolódó költségről nem adott számot. Ez a főállású munkaviszony mellett vállalkozást is folytatók esetében teljesen legális lehet – erre a kérdéskörre majd a tőkejövedelem és munkajövedelem közötti átcsoportosításokat kifejtő résznél térünk ki. A jelentősebb költségekről beszámoló vállalkozások közül többen jelezték, hogy költségeik nagy része a (főállású egyéb munkaviszonnyal nem rendelkező vállalkozók esetében) kötelezően fizetendő járulékokból származik.

⁶ Minden év december 20-ig az adóelőleget fel kell tölteni a várható adó mértékéig; amennyiben a feltöltés például helytelen becslés miatt nem éri el a tényleges adókötelezettség 90 százalékát, a különbözetre 20 százalékos mulasztási bírságot vetnek ki.

Az *eva* versenytorzító hatásaira vonatkozó kérdésünkre válaszolók nagy része nem tulajdonított semmilyen szerepet az egyszerűsített adózásnak a saját piacon tevékenykedő vállalkozások közötti versenyben – részben azért, mert az adott területen gyakorlatilag mindenki evás. A válaszolók közül meglepően sokan el sem gondolkodtak azon, hogy az *eva* versenyelőnyt jelenthet. Mindössze hárman állították határozottan, hogy az *eva* versenyelőnyt jelent számukra. Mindhárom vállalkozás mérnöki, tervezői szolgáltatásokat végez egy olyan piacon, ahol nagyon erős a verseny. Az egyik válaszoló egyenesen azt állította, hogy az *eva* miatt képes alacsonyabb áron dolgozni a versenytársainál. Az egyszerűsített adózás a különböző piacokon nagyon eltérő hatást fejthet ki a versenyre, az adott piacon való elterjedtsége, a piac jellege, valamint az alkalmazott technológia függvényében. Ezt erősíti meg az is, hogy jellemzően egy adott piac szereplői hasonló adófizetési módokat és adócsalási technikákat alkalmaznak,⁷ így nem annyira piaci pozíciójuk határozza meg jogkövető vagy adócsaló viselkedésüket, hanem magának a piacnak a jellege.

Az egyszerűsített vállalkozói adózás és az adófizetés

Az *eva* bevezetésétől azt várta a kormányzat, hogy a mikro- és kisvállalkozások gazdasági aktivitása megnő, mivel hatékonyabban tudnak működni, kevesebb energiájukat, forrásukat emészti föl az adminisztráció. Ezt a várakozást csak csekély mértékben tudjuk alátámasztani az interjúk alapján. A 31 érvényes válaszból összesen két interjúalany állapította meg, hogy az *eva* pozitív hatással volt vállalkozása kibocsátására, gazdasági aktivitására. Az egyik válaszoló azt emelte ki, hogy a számlagyűjtögetésre most már nem kell energiát pazarolnia, így több ideje marad a munkára. Ez pontosan az a hatás, amit a kormányzat várt. A másik válaszoló viszont az *eva* kiszámíthatóságát, tervezhetőségét jelölte meg legfontosabb okként, ami a megnövekedett gazdasági aktivitását indokolja.

Az *eva* ugyanakkor a szándékolttal ellenkező irányú hatást is kifejthet a vállalkozások gazdasági aktivitására, hiszen az *eva*-körből való kikerülés – 25 millió forint feletti árbevétel esetén – jelentős ugrással jár a vállalkozások adóterhelésében, ami a bővítések, fejlesztések visszafogására sarkallhatja őket. Egy válaszoló azért nem bővíti vállalkozását, mert akkor kikerülne az *eva*-körből, de mivel ezt a kijelentését más, a bővítés ellen szóló érvek is kísérték, nem egyértelmű, hogy az *eva* szabályozási feltételei mekkora szerepet játszottak ténylegesen az interjúalany döntésében. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy több vállalkozó is sikeres stratégiákat tudott kialakítani az *eva* felső határához közeli árbevétel csökkentésére, részbeni elrejtésére, más vállalkozásokba való átterelésére.

A nagy többség szerint nincsen semmilyen kapcsolat az *eva* választása és a vállalkozás kibocsátása között – van, ahol a vállalkozás kibocsátását a megrendelések határozzák meg, máshol az árbevétel és a vállalkozás kibocsátása kapacitásukkal, teherbírásukkal, munkavállalási kedvükkel függ össze.

⁷ Bár amennyiben az adott piacon tevékenykedő cégek mérete között jelentős különbségek vannak, a cég mérete is a viselkedés fontos befolyásoló tényezője lehet.

Azokban az esetekben, ahol a vállalkozás nem jelent be semmilyen munkavégzést, ezt jogilag az teszi lehetővé és szabályossá, hogy amennyiben az evás vállalkozóknak van valamilyen főállása, ami után megfizetik a járulékokat, a saját vállalkozásában végzett munkája után a vállalkozó nem köteles munkajövedelmet felvenni.

Az *egységnyi teljesítmény után fizetett adó* mértékére vonatkozóan a válaszadók kétharmada azt mondta, hogy az evára való átállás hatására kevesebb adót fizet egységnyi árbevétel után: arra is akadt példa, hogy valakinek számításai szerint a korábbinál 40 százalékkal is több jövedelem marad a zsebében az áttérés óta – igaz, ez a kedvezőbb adózási forma mellett részben az árbevétel emelkedésének a következménye. Nyolc válaszadó viszont magasabb adófizetésről adott számot az átállás következtében, hárman pedig hozzátétlenül ugyanannyi adót fizetnek, mint korábban. Ezek a válaszok inkább benyomásokat tükröznek, semmint a tényeket, mivel az érvényes választ adók mintegy fele (15 vállalkozás) nézett csak ennek utána pontosan.

A magasabb adófizetésről beszámolók esetében a magasabb adót másféle előnyök ellentételezik (például az egyszerűbb adminisztráció, illetve az adóellenőrzés következményeitől való félelem csökkenése). Az egyik interjúalany a következő szavakkal indokolta, hogy miért nem lép ki az eva-körből annak ellenére, hogy magasabb az adóterhelése:

„Nem kell azon izgulnunk, hogy mi lesz, ha két év múlva van egy vagyonosodási vizsgálatunk; így nem vonhatnak kérdőre, hogy miből tartottuk el a négygyerekes családot.”

A magasabb összegű adóterhelésről beszámolók közül két esetben a magasabb adóterhelés csak az eva-kulcs emelésének a következményeként jelent meg, az eredeti 15 százalékos kulcs mellett ugyanis még a korábbinál kevesebb adót fizettek. Az eva-kulcs 15-ről 25 százalékra történő *felemelésének* az érvényes válaszok többsége szerint ugyanakkor nem volt jelentős hatása a vállalkozásra. Természetesen megemlítették, hogy így több adót kell fizetniük, de összességében az adóteher emelkedése ellenére is megéri számukra az evázás. Egy jellemző vélemény a kényszervállalkozók köréből:

„Nincs jelentős változás, még mindig jobban megéri, mint alkalmazottnak lenni.”

A kulcs-emelés hatásával foglalkozó válaszok egyik meghatározó csoportja azt emeli ki, hogy míg az eredeti, az áfa-kulcs alatti 15 százalékos eva-kulcs mellett volt lehetőség *„számlákon nyereségre szert tenni”*, a megemelt eva-kulcs mellett azonban ez a lehetőség már jóval kevésbé áll fent.

„A 15 százalékos korszakban volt »elcsábulás«, sokakat kerestek meg cégek, hogy »adjanak számlát«. Olyan cégek keresték meg az evásokat, akiknek költségeket kell elszámolni. Olyanokról is tud, akik csak azért alapítottak vállalkozást, és tértek át az evára, hogy tudjanak ilyen számlákat adni. Mióta 25 százalékos kulcs van, már nem is éri meg ilyet csinálni.”

Jellegzetes kisebbségi vélemény a mintában, hogy az eva-kulcs megemlése óta már sokkal kevésbé éri meg evásnak lenni, ezért a visszalépést fontolgatják korábbi adózási formájukra. Egy

interjúalany kijelentette, hogy amennyiben árbevétele tovább csökken, a 25 százalékos evakulcs mellett számára inkább megéri majd visszatérni a „feketézéshez”. Az a tény, hogy a viszszalépők száma és aránya országos szinten meglehetősen alacsony, mindazonáltal arra utal, hogy az adókulcsemelés hatása nem volt túl jelentős, illetve hogy az eva előnyei a többség számára még ezután is elég jelentősek maradtak ahhoz, hogy megérje számukra a bennmaradás.

Korábban már említettük, hogy interjúalanyaink között meglehetősen magas volt a valóóságos bevételnek teljesen megfelelő adóbevallások aránya (26 érvényes válaszból 17). Ez is mutatja, hogy kisvállalkozások általánosan magasra becsült érintettsége ellenére az evás adózók körében relatíve alacsony az adócsalók aránya. Azt, hogy milyen tényezők állnak ezekben az esetekben a magasabb adózási fegyelem, törvénytisztelet hátterében, melyek azok az okok, melyek hatására ezek az evás adózók tényleges bevételeikkel összhangban állították ki *adóbevallásukat*, nem tudtuk részletesen vizsgálni.

Általánosságban kijelenthető azonban, hogy a jogkövető magatartás terjedése az evás körben elsődlegesen a teljes adó- és járulékkerhelés viszonylagos alacsonyságának tudható be: ilyen terhek mellett a válaszolók már nem érzik helyénvalónak, indokoltnak az adócsalást (a vele járó fáradságot és kockázatot sem éri meg), illetve az eva egyszerűsége miatt eleve relatíve kevés a lehetőségük a trükközésre.

Akinél mégis előfordul a bevételek elrejtése (az árbevétel 10–23 százalékára kiterjedő mértékig), azoknál a csalás jellemző indoka a vevők igényeihez történő alkalmazkodás. Különösen a számlaadással kapcsolatban volt ez megfigyelhető. Néhány ebbe a csoportba sorolható válaszoló a lehetőségekhez mérten ugyan általában igyekszik számlát adni, de emiatt semmiképpen sem akar vevőt elveszíteni. Tehát a vevők kifejezett igénye esetén továbbra sem zárkózik el a számla nélküli értékesítéstől: azaz itt is a kereslet a döntő tényező. Tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolhatjuk azt a válaszolót is, aki expliciten kifejtette, hogy valamekkora összeget megér neki, hogy nyugodtabban aludjon, de ez az összeg azért nem lehet túl magas, így aztán továbbra is bonyolít kisebb-nagyobb mértékben be nem vallott ügyleteket. A csoportot meghatározó attitűdöt jól jellemzi a következő idézet:

„Gyakran előfordul, hogy nem kérnek számlát, amikor az anyagokat szerzik be. Sokszor maga az ismerős eladó ajánlja fel ezt a lehetőséget. Ugyanígy, van, hogy alvállalkozóval végeztetnek el egy-egy munkafázist a kertek építésénél, és tőlük sem kérnek számlát általában, különösen a kisebb megbízásoknál (családi ház kertje). Ezeknél a kisebb munkáknál ők sem szoktak számlát adni, nem is kérnek tőlük.”

A legkevésbé törvénytisztelő két vállalkozás alkotta kis csoport magatartását az adókötelezettség minimalizálására való törekvés motiválja: mindkettő szem előtt tartja, hogy miként tudják – az adóalanyi körben maradva – nem jogkövető magatartásukból fakadó kockázataikat csökkenteni (például az adóellenőrökkel kialakított baráti viszonyon keresztül). Felvethető, hogy az ide tartozó vállalkozások és az előző csoport tagjai közti különbség nem minőségi, inkább csak mennyiségi: alapvetően mindkét csoport tagjai hasonló módon gondolkodnak, az előző csoporthoz képest e csoport fő megkülönböztető jegye csak a magasabb kockázatvállalási attitűd, illetve az adófizetésből/becsületességből származó hasznosság alacsonyabb értékelése.

Az egyszerűsített vállalkozói adózás és a rejtett gazdaság

Az *eva* rejtett gazdaságra gyakorolt hatására vonatkozó vélemények jelentősen eltérnek, de az összkép egyértelműen a rejtett gazdaság visszaszorulásáról tanúskodik (30 érvényes válaszból 24 valamilyen mértékű pozitív változásról számolt be). A válaszolók harmada úgy véli, hogy az *eva* hatására az érintett körben megszűnt a „számlagyártás”, a „költésgezés”.

„Kevésbé jellemző a korábbi számlás kínlódás.”

„Az *eva* bevezetése előtt az egyetemi évfolyam-találkozók rendre úgy kezdődtek, hogy adtuk-vettük a számlákat.”

A válaszok másik része nem ítélte jelentősnek az *eva* hatását a jogkövetésre, de szintén kiemelte a rejtett gazdaság visszaszorulását az *eva* következtében.

„De biztos, hogy segített. Hallani a hírekből, hogy mennyi pénz folyik be az evából, ez a társasági adóra nem mondható el. Biztos vagyok benne, hogy olyan is adózott most, aki még életében nem adózott... Ezért nem lenne jó, ha eltörölnék.”

„Az *eva* bevezetésének eredménye volt, hogy sok, korábban csak részlegesen bevallott gazdasági aktivitás teljes egészében bevallottá vált. Mert így a vállalkozó kevesebbet csalt, ugyanakkor, mivel nem teljesíthetlent kértek tőle, nyugodtan aludhatott.”

Az *eva* rejtett gazdaságot visszaszorító hatásának korlátaira mutat rá egy érdekes, egyedi vélemény. A kérdezett nem hiszi, hogy az *eva* jelentősen hozzájárult volna a be nem vallott gazdasági tevékenységek bevallásához. Véleménye szerint inkább az a réteg használja az evát, akik realizált adózott jövedelmet akarnak felmutatni, tehát azok, akik eddig is fizettek adót, csak (a költségel-számolások meghamisítása miatt) kevesebbet. Most inkább valamennyivel többet fizetnek, de

„[...] kipipálhattak egy eddig nyomasztó dolgot. Aki előtte sem vallotta be, most sem fogja, aki annyira sumákkolt, az most sem vallja be... Egészen biztos vagyok benne, hogy nem változtatott a helyzeten, aki addig nem tette be [azt a bizonyos munkát] a [bevételi] számlái közé, ahol lett volna lehetősége [a bevételt] lefedni egy másik számlával, az most se teszi, mert csak növelné a bevételeit.”

Egyértelműen kisebbségben van az a vélemény, amely szerint az *eva* nem gyakorolt semmilyen hatást a rejtett gazdaságra. E mögött vagy az a megfontolás húzódott meg, hogy már eddig is lényegében minden jövedelem bevallott, törvényes volt a kérdezett által ismert piacon, vagy az, hogy ugyan lehetnek kisebb, nem bevallott ügyletek, de azok az *eva* után is maradni is fognak, és különben sem olyan jelentősek. Ezekre az alábbi idézetek szolgálnak példát.

„Az én köreimben nem tudok nem bevallott gazdasági tevékenységet, az *eva* megváltás volt mindenkinék, a hozzám hasonlók eleget keresnek, nem nyomorogunk, rendesen befizetjük a járulékokat, és akkor még mindig marad. Nem is lehet zsebbe kapni a pénzt itt, a nagy cégeknél.”

„A munkánk kb. 80 százalékát kitevő banki megbízások mindig is leszámolt munkák voltak, a maradék 20 százalék, ami a magánszemélyeknek végzett értébecslés és ingatlanforgalmazás, viszont változatlanul túlnyomórészt számla nélkül végzett munka.”

Az eva számlakibocsátásra és számlakérésre gyakorolt hatását jellegzetesen eltérően ítélték meg az interjúalanyok. Sokan arról számoltak be, hogy az eva hatására már mindig adnak számlát vevőiknek, mert nagy a kockázata a lebukásnak. Ugyanakkor azokban a helyzetekben, amikor az evások nem szállítóként, hanem vásárlóként lépnek föl, akkor többnyire – a korábban kifejtettekkel összhangban – a számlakéresi fegyelem lazulásáról adnak számot az interjúalanyok.

Lehetőségünk volt arra a kérdésre is választ keresni, hogy az eva mely jellemzői felelősek a pozitív, illetve a negatív hatásokért. Mivel az evások nem tudnak költségeket elszámolni, így nincs is értelme számukra számlákat gyűjteni, ami az ő fiktív számlák iránti keresletüket csökkentette. Ugyanakkor fiktív számlák előállításra és értékesítésére a bevételi korlát határáig módjuk van. Interjúink arra is rávilágítanak, hogy a hamis költségelszámolás visszaszorulása ellenére sem szűnt meg teljesen ebben a körben sem a trükközés, a költségelszámálással való manipuláció (például költségek áfa-körbe tartozó vállalkozáshoz való átirányítása).

Az eva pozitív hatásait kiemelik szinte kivétel nélkül az alacsony adóterhelést és az egyszerű adminisztrációt, átláthatóságot nevezték meg a pozitív hatások fő okaként. Ugyanakkor arra is akadt példa, hogy az egyszerűség, kiszámíthatóság a magasabb adóterhelést is ellensúlyozta, így még magasabb adók ellenére is a rejtett gazdaság visszaszorulása irányába hathatott az eva. Az evások jobban tudnak előre kalkulálni az adóterhekkel:

„[...] ebben a pár évben nyugodt szívvel bővítettem, több ügyfelet mertem bevállalni. Az eva előtt nem tudtuk, mekkora adóterhük lesz, és gyűjteni kellett a számlákat – most erre sincs szükség.”

Egyes esetekben egy lényegében nem jogszerű tevékenység (például járulékcshalás evás vállalkozóval kötött színlelt vállalkozói szerződésnek álcázott munkaszerződésen keresztül) lefedésére szolgál az eva-alanyiság; a korábban említett egyszerűség, átláthatóság és alacsony adóterhelés azonban még ezekben az esetekben is az eva becsületes használatára sarkallnak. Ilyenkor a nem teljesen jogszerűen, de kirívó szabálytalanságok nélkül használt eva a kényszervállalkozást és a munkajövedelem vállalkozási jövedelemnek való feltüntetésén keresztül megvalósuló adóarbitrázst vonja be a törvényesség látszatával.

Előzetes hipotéziseink az interjúk tükrében

Az eddigiekben megfogalmazott általánosabb megállapítások mellett lehetőségünk volt néhány specifikus hipotézis vizsgálatára is, amelyek közül a robosztusabb eredményekre vezetőket röviden bemutatjuk. A vizsgált hipotézisek köre megegyezik az e kötetben megjelent, *Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében* című tanulmányunkban elemzett hipotézisekkel.

Piaci versenytársak, vásárlói és beszállítói kapcsolatok (üzleti partnerek) viselkedésének hatása az adózási viselkedésre. A válaszolók döntő része nem ismeri közvetlenül versenytársait, illetve azok adócsalási, adófizetési viselkedését. Ezekben az esetekben a vevők (egy esetekben a beszállítók, alvállalkozók) viselkedése lehet az, ami döntő befolyást gyakorol az adócsalás mértékére, módjaira (vesd össze például a fiktív számlák keresletvezérelt piacról korábban elmondottakkal). A vevők, partnerek kimutatható befolyása szinte minden esetben hosszú múltra visszatekintő üzleti, esetleg baráti kapcsolatokon nyugodott. Csak egy-két esetben találkozhattunk olyan interjúalannyal, aki megkockáztatná, hogy vevőt veszítsen el csak azért, mert ragaszkodik a teljesen legális üzletkötésekhez. Feltehetően itt kapcsolódik be a piaci helyzet, a piaci pozíció változója, ugyanis nagy valószínűséggel csak erős, kedvező piaci pozíció teremtheti meg a szükséges alapot ahhoz, hogy egy adott evás vállalkozás teljesen legális üzletkötést követelhesen meg vevőitől, illetve beszállítóitól. A korábban elmondottaknak megfelelően azonban a biztos piaci pozíció önmagában még nem elégséges feltétele a törvénytisztelő, jogkövető magatartásnak.

A *kényszervállalkozók* az üzleti partnerek által vezérelt adókijátszás szélsőséges példái-nak tekinthetők. Esetükben a vállalkozás alapítása, működtetése, a számlázás szinte teljes mértékben a vevő kezdeményezésére történik. Mivel vevőjük nem alkalmazná őket bejelentett munkavállalóként, így kénytelenek alvállalkozóként számlázni. Tulajdonképpen ezért végzik a színlelt szerződésen keresztül történő járulék- és adócsalást.

Azok a válaszolók, akik részletes és megbízható információval rendelkeztek a versenytársaikról, szinte minden esetben sajátjukhoz hasonló adócsalási viselkedésről számoltak be. Ezek alapján olyan kép bontakozik ki, hogy egyes piacokon az adócsalás mértéke és módja hozzávetőleg azonos a legtöbb szereplőnél, így a speciális adózási kezelésnek nincsenek jelentősebb versenytorzító hatásai. Ez alátámasztja a korábban elmondottakat, miszerint gyenge a kapcsolat – vagy a vizsgált körben nincs kapcsolat – a várakozások/piaci pozíció és az adócsalás mértéke között.⁸ E helyzet érdekes következménynek tűnik, hogy az ilyen piacok decentralizált mechanizmusok révén csak nehezen mozdíthatók ki (a legális/illegális tevékenységek adott arányával és az adott adócsalási/elkerülési technikákkal jellemezhető) egyensúlyi pontjukból, hiszen bármely szereplő az adócsalás mértékének csökkentésére irányuló egyoldalú lépése versenyhátrányt vagy legalábbis azonos gazdasági hatékonyság mellett versenytársainál alacsonyabb profitot és lassabb növekedést jelentene számára.

Állami megrendelések szerepe és az adózási viselkedés kapcsolata. Interjúalanyaink kétharmada kizárólag magánmegrendeléseket elégít ki. Ugyanakkor a maradék egyharmad elemzése alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy az állami megrendelés a legális gazdaság irányába tereli az ilyen megrendeléseket kapó vállalkozásokat.⁹ Olyan válaszoló is akadt, aki egyenesen azt nehezményezte, hogy míg ő nem tud csálni állami megrendelése miatt, addig körülöt-

⁸ Természetesen amennyiben egyes piacokon nagy méretkülönbségek vannak, ez a megállapítás nem biztos, hogy helytálló: a sarki kis bolt és a Tesco viselkedése között feltételezhetően nagyobb az eltérés.

⁹ Egyetlen ellenpélda utalt arra, hogy az állami tisztviselők korrupciója miatt ellenkező irányú hatás is elképzelhető: ilyenkor az evás vállalkozó törvénytelen ügyletekben való részvétellel is rákényszerülhet, ha részesedni akar

te mindenki más, aki nem állami megrendelésre dolgozik, megteheti ezt. Több olyan eset is előfordult, amelyekben a vállalkozó állami megrendelése ugyan teljesen legális keretek között bonyolódtak le, magánmegrendelői azonban 100 százalékban zsebbe fizettek.

Az adózási viselkedéshez tágabb értelemben kapcsolódik az állami megrendelések és korrupt magatartás közötti kapcsolat. Számos példa akadt arra, hogy az állami megrendelések megnyerése csak korrupción keresztül volt lehetséges.

„Rendszeresen csak úgy tudnak megnyerni egy-egy nagyobb munkakiírást, tendert, pályázatot, hogy előtte az elbírálók számára le kell tenniük egy borítékot. Néha már az indulás, a részvétel lehetőségéért is fizetni kell. Korrupciós esetként az interjúalany – cége kertészeti vállalkozás Budapest egyik kerületében, profilja kertépítés, veszélyes fák kivágása, gallyazás, viharkárok elhárításánál közreműködés – a következőt említette. Egy pályázati kiírás alkalmával, amelynek értelmében az egész kerületben a nyertes cég láthatná el ezen feladatokat, az alpolgármesterig jutottak, aki megkérdezte, hogy mennyivel tudná a kertészeti cég „megtámogatni” ajánlatát a pályázaton való pozitív elbírálását.” „Amit ő jobban lát, az az állami megbízások elnyerése körüli korrupciós ügyek. Szerinte semmilyen [kormányzati] munkát nem lehet elnyerni csúszópénz, korrupciós ügyletek nélkül. Jogi tanácsadás vásárlása esetén többnyire be sem kérnek árajánlatot, hanem kijelölik, hogy ki fogja elvégezni a munkát.”

A kormányzat megítélése, a kormányzati korrupció anticipált mértéke és az adózási viselkedés. Noha összességében meglehetősen tájékozatlanság jellemezte a válaszokat az állam konkrét tevékenységeiről, a válaszolók túlnyomó többsége meglehetősen negatívan nyilatkozott az államról. A kormányzatról alkotott vélemények nagyfokú hasonlósága miatt nehéz érdemben elemezni e vélemények és az adózási viselkedés kapcsolatát. Az adófizetési viselkedés okaira vonatkozó megállapítások azonban egyértelműen arra utalnak, hogy az állam negatív megítélése – hatékonyság, korrupció – csökkenti az adófizetési hajlandóságot.

„Hiszen joggal gondolhatja az ember, hogy minek fizessen adót, ha a befizetett forintok jelentős hányada nem arra a célra fordítódik, amit én támogatni szeretnék, hanem valahol elvész az állam hatalmas gazdagságában.”

Néhány következtetés

Vizsgálatunk eredményei is megerősítették, hogy elsősorban azok a vállalkozások tértek át az evára, és maradtak benn az eva-alanyi körben, amelyek viszonylag alacsony (jellemzően 60 százalék alatti) költséghányaddal tudnak működni. Az evára áttért vállalkozások körében eredményeink szerint összességében csökkent az adócsalás és -elkerülés mértéke. 26 megbízható válaszból 17 esetben állította a vállalkozó, hogy vállalkozása teljes mértékben törvényesen működik, ami magasnak mondható arány, tekintve a kisebb vállalkozások közismerten magas érintettségét a rejtett gazdaságban.

a munkából,....sokszor az állam, a *** Minisztérium csak egyéni vállalkozókkal köt szerződést, és társaságokkal nem, hogy a kifizetett összeg fele »visszafolyjon« hozzájuk.”

Noha az eva bevezetése nem igazán vezetett a számla nélküli értékesítés csökkenéséhez az áttérő vállalkozások körében (sőt, mivel az evásoknak nem érdeke a számlagyűjtés, bizonyos mértékben a gazdaság egészét tekintve még e tevékenységek kismértékű növelése irányába is hathatott), sok, korábban a költségelszámolással manipuláló vállalkozás az eva hatására a korábbinál jelentősen több adót fizet, és az egyszerűsített szabályokat betartva, törvényesen működik. Az evás vállalkozások körében a számla nélküli értékesítés mértéke többnyire az érintett cégek árbevételének negyede alatt marad, háttérben pedig legtöbbször a vevők kifejezett igénye áll a számla nélküli (és adómentes) vásárlásra.

Az interjúk alapján az a sajtóban és közgazdászberkekben gyakran hangoztatott vélekedés, miszerint az eva összességében – fiktív számlák kiadása révén, illetve a munkaviszonyok növekvő részének evás alvállalkozókkal kötött színlelt szerződéssé történő átalakításán keresztül – növeli a rejtett gazdaságot és a szürkefoglalkoztatást, nem volt igazolható. Ugyanakkor az interjúk tapasztalatai arra utalnak, hogy a színlelt szerződések tilalmáról szóló jogszabálynak továbbra is nehéz érvényt szerezni, és a kényszervállalkozások körében a munkajövedelem vállalkozási jövedelemnek való feltüntetésén keresztül megvalósuló adóarbitrázs továbbra is általánosnak mondható.

Az eva adózási fegyelemre gyakorolt összességében pozitív hatásának az interjúk szerint két meghatározó oka van: egyrészt, az adóterhelés mértékét a legtöbb adófizető elfogadható mértékűnek, indokoltnak tartja az evában (amin a kulcs felemelése sem változtatott számottevően), másrészt pedig a nyilvántartási és adózási szabályok ebben a körben jellemző egyszerűsége nagyon vonzó a kisebb vállalkozások számára, és ezért adott esetben a korábbinál magasabb adóterhet is vállalják. A nyilvántartási szabályok egyszerűsége és átláthatósága emellett meg is növeli az evát választó vállalkozások számára az adócsalás várható költségét.

HIVATKOZÁSOK

- BAKOS PÉTER–BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA [2008]: A magyar adórendszer hatékonysága. Közpénzügyi füzetek 21., ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, április, 32 o.
- BENEDEK DÓRA [2005]: Revenue Generating and Behavioural Effects of the Simplified Entrepreneurial Tax in Hungary. Kézirat.
- KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer. MNB Tanulmányok, 65. MNB, Budapest, 54 o.
- LEIBFRITZ, W. [2007]: Reducing Undeclared Work in Hungary. The role of Tax policy and administration. Feketegazdaság – Hidden Economy Workshop Világbank–MTA KTI, Budapest, december 5–6.
- PALÓCZ ÉVA–SZÖRFI BÉLA–NAGY ÁGNES [2007]: Az adóbázis szélesítésének nemzetközi tapasztalatai, Kopint–Tárki Zrt., Kézirat.
- PASHEV, K. [2005]: Tax Compliance of Small Business in Transition Economies. Lessons from Bulgaria. Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Working Paper, 05-10.
- TÓTH ÁGNES–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2003]: Az egyszerűsített vállalkozási adó (eva) tapasztalatai – 2003. MKIK GVI, Budapest, december, 34 o.

Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY–MAKÓ ÁGNES

A tanulmány célja, hogy feltárja egy atipikus foglalkoztatási forma, az alkalmi munkavállalói könyv (AM könyv) alkalmazásának módjait, használóinak jellemzőit és a rejtett gazdasághoz való viszonyát. Ezzel összhangban a tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ. Mi jellemzi az alkalmi munkavállalói könyvet használó vállalkozásokat és munkavállalókat? Milyen módon – legálisan, illetve illegálisan – használják a gazdasági szereplők az alkalmi munkavállalói könyvet? Milyen motivációk befolyásolják a gazdasági szereplőket, amikor az alkalmi munkavállalói könyv használatáról és annak módjáról döntenek? Milyen hatással jár az alkalmi munkavállalói könyv a rejtett foglalkoztatásra?

Ezeket túl a rejtett gazdaság egészére vonatkozóan felvetett hipotézisek, megállapítások vizsgálatára is vállalkoztunk. Ezen hipotézisek közül a legfontosabbak a következők:

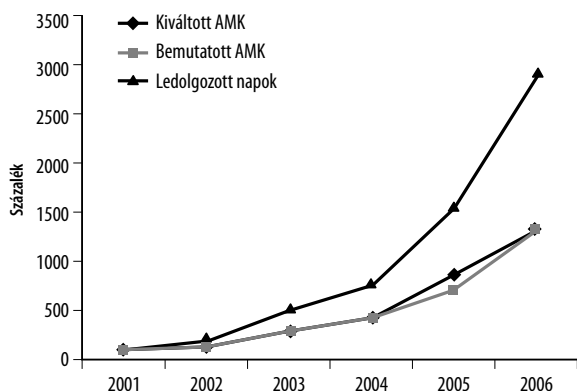
- minél kedvezőtlenebb egy vállalkozás piaci pozíciója, annál nagyobb valószínűséggel és annál nagyobb mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a piaci versenytársak, üzleti partnerek viselkedése döntően befolyásolja az adófizetési magatartást;
- a technológia bonyolultsága és az adócsalás mértéke között fordított összefüggés áll fenn;
- az állami megrendelések magas aránya a korrupció viszonylag magas szintje esetén a nagyobb vállalatok körében növelheti a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- az állam működésének negatív megítélése a rejtett gazdaságban való jelentősebb érintettséget valószínűsít;
- pozitív összefüggés van aközött, mennyire tartja egy gazdasági szereplő jellemzőnek a korrupciót az állam működésére és aközött, mekkora valószínűséggel és milyen nagy mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a rejtett gazdaságban való részvétel költségei és hasznai (például adócsalás várható költsége és hasznai, lebukás valószínűsége és költsége) számottevően befolyásolják a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- a rejtett gazdaságban való részvétel esetlegesen magas költségeinek közvetlen megtapasztalása (például egy közelmúltban kiszabott munkaügyi bírság) csökkenti az adott vállalkozás rejtett gazdaságban való érintettségét.
- A munkavállalókat a munkanélküliség közvetlen vagy közvetett megtapasztalása hajlamosítja a törvények kijátszására építő szürke- és feketemunka-ajánlatok elfogadására: mivel az alkalmi munkavállalók a munkaerőpiac periferiáján helyezkednek el, ez magyarázhatja a körükben tapasztalt visszaéléseket.

Kutatási kérdéseinkre részben a munkaadókkal és munkavállalókkal készített, részletesen strukturált interjúk alapján kerestük a válaszokat, részben pedig egy ezek tapasztalataira épített kismintás kérdőíves felvétel adatainak elemzésével.¹

Szabályozói szándék, jogi háttér

Az alkalmi munkavállalói könyvre vonatkozó szabályozással a kormányzatnak az volt a nyilvánított célja, hogy az ilyen foglalkoztatás átlagosnál kedvezőbb, alacsonyabb közterhei hatására az alkalmi munkák minél nagyobb hányada váljon legálissá, különösen a mezőgazdaságban, az építőiparban és a háztartási alkalmazottak körében. Ezáltal az atipikus módon, alkalomszerűen foglalkoztatottak is vegyenek részt a közteherviselésben, és szerezzenek jogot egészségügyi és nyugellátásra.

Az alkalmi munkavállalói könyv kiváltásának lehetősége 1997 óta létezik, de jelentősebb elterjedése csak a szabályozás többszöri módosítása után következett be (2002: közterhek csökkentése; 2005: bevezették a kék könyvet az EU-munkavállalók számára és a zöld könyvet az EU-n kívüli külföldi munkavállalók számára). 2006-ban közel 420 ezer alkalmi munkavállalói könyvet váltottak ki, aminek csupán felét mutatták be az év leteltével (www.afsz.hu). Ez azt jelenti, hogy 2002-höz képest tizenháromszor több alkalmi munkavállalói könyvet váltottak ki (1. ábra).

1. ÁBRA

A 2006-ban kiváltott, bemutatott alkalmi munkavállalói könyvek, valamint a ledolgozott napok számának alakulása (2001 = 100)

Forrás: www.afsz.hu.

Az alkalmi munkavállalói könyv vonzóvá tételében kulcsszerepe van a munkavállalók ehhez kapcsolódó, relatíve alacsony közterheinek (a normál foglalkoztatáshoz képest 20-26 százalékkal alacsonyabb teherviselés), valamint az egyszerű adminisztrációnak. Ezeket egészítik ki a munkaadók által igénybe vehető adókedvezmények (például magánszemély

¹ A kérdőíves felvételt bemutatja és annak eredményeit az itt közölt tömör összefoglalásnál jóval részletesebben elemzi Semjén–Tóth–Makó [2008].

munkaadók a közteherjegyek értékének 75 százalékát visszaigényelhetik a személyi jövedelemadóból).

A kormányzat céljainak részbeni megvalósulását valószínűsíti, hogy a 2006-ban kiváltott alkalmi munkavállalói könyvek kétharmadát nyilvántartott álláskeresőök igényelték. Ugyanakkor évről évre növekvő a munkaviszonyban állók, nyugdíjasok, tanulók részaránya az alkalmi munkavállalói könyvet kiváltók között.

Az alkalmi munkavállalói könyv alkalmazásának feltételei

Az alkalmi munkavállalói könyv egyszerűsége ellenére bonyolult feltételrendszernek kell eleget tenniük a munkaadóknak és munkavállalóknak ahhoz, hogy ezt a kedvező foglalkoztatási formát használhassák:

1. a munkáltató ugyanazzal a munkavállalóval
 - a) legfeljebb 5 egymást követő naptári napig, és
 - b) egy naptári hónapon belül legfeljebb 15 naptári napig, és
 - c) egy naptári éven belül legfeljebb 90 naptári napig létesíthet munkaviszonyt;
2. a munkavállaló egy naptári évben több munkáltatónál összesen 120 napot tölthet alkalmi foglalkoztatásnak minősülő munkaviszonyban;
3. a munkavállalóra vonatkozó egy naptári éven belüli 120 napos korlát 200 napra emelkedik, ha a munkavállaló legalább három természetes személynél vagy kiemelten közhasznúnak minősülő szervezetnél vállal munkát;
4. a mezőgazdasági idénymunkák esetében a havi 15 napos korlátozás nem érvényes, hanem összefüggően akár 90 napig is eltarthat az alkalmi foglalkoztatás;
5. a kifizetett munkadíj a közteherjegy-táblázatban (1. táblázat) szereplő első jövedelemsáv alsó határa (1800 forint/nap) és az utolsó jövedelemsáv felső határa (4600 forint/nap) közé kell, hogy essen.²

1. TÁBLÁZAT
2007. január 1-től érvényes közteherjegy-táblázat (forint/nap)

A kifizetett munkadíj	A közteherjegy értéke	Az ellátási alap
1800–2399	400	2700
2400–2999	700	3600
3000–3599	900	4500
3600–4600	1100	5400

Forrás: www.afsz.hu.

² A konkrét szabályok, sávok, sávhatárok évről évre változtak; a változtatások a korábbi szabályozási hibák kiküszöbölését célozták.

Munkáltatói és munkavállalói kötelezettségek, jogosultságok

A munkáltató kötelezettségei a következők.

1. A munkáltató köteles a munkavállaló munkába lépésekor – naponként – a munkáltató neve és székhelye, adószáma vagy adóazonosító jele, a munkavégzés helye és napja, a munkakör, a kifizetendő munkadíj rovatait kitölteni, valamint aláírásával igazolni a munka megkezdését.
2. A munkáltató köteles a munkavállaló részére kifizetett munkadíj után meghatározott értékű közteherjegyeket beragasztani az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő rovatába.
3. Felderített szabályszegés esetén a munkaadó köteles az ezzel járó következmények viselésére.³

A munkavállaló kötelezettségei a következők.

1. A munkavállaló köteles beszerezni az alkalmi munkavállalói könyvet, amit a bejelentett lakhelyéhez tartozó munkaügyi központban állítanak ki ingyenesen számára.
2. A munkavállaló kötelezettsége, hogy a tárgyévet követő év január 15-éig a könyvet a kiállítónak leadja, és a leadással egyidejűleg nyilatkoznia kell arról, hogy magánnyugdíjpénztárral létesített-e tagsági viszonyt (tagsági viszony fennállása esetén pedig be kell mutatnia a magánnyugdíjpénztár által záradékolt belépési nyilatkozatot).
3. A munkavállalónak naponként az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő sorában aláírásával kell igazolnia a munkavállalás tényét.
4. A munkavállalónak a könyvét a munkavégzés helyén kell tartania annak érdekében, hogy egy esetleges munkaügyi ellenőrzés során lehetőség legyen annak azonnali bemutatására.

A munkavállaló jogosultságai az alkalmi munkavállalói könyv révén:

Az alkalmi munkavállaló a közteherjeggyel jogot szerez nyugdíjra, egészségügyi és munkanélkülieknek járó szolgáltatásra. Évenkénti kétszáz nap munkavállalással megszerezhető az álláskeresőkhöz minimálisan szükséges munkavégzési idő is.

Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás relatív adó- és járulékkerhelése

Az 1. táblázat alapján kiszámíthatjuk, hogy az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás kombinált adó- és járulékkerhelése 30 százalék és 17 százalék között ingadozik a ledolgozott napok számától függetlenül.

³ Joggal felvethető, hogy miért is nem terheli semmilyen felelősség a munkavállalót szabálysértés esetén. Ez részben indokolható a munkavállalók kiszolgáltatottabb helyzetével, ugyanakkor a munkavállalók felelősségének bevezetése egyfelől (a két fél közti konfliktusforrások bővülésének hatására) erősíthetné a munkaadók készletét a szabályok betartására, másfelől csökkentené azoknak a helyzeteket, amikor a munkaadó, vállalva a lebukással járó kockázatot, kimondottan munkavállalói kérésre vesz részt az illegális helyzet fenntartásában.

Tegyük fel, hogy egy munkáltató (nem magánszemély) két héten keresztül, öt-öt munkanapon át, a hétvégéket kihagyva foglalkoztat egy alkalmi munkavállalói könyves munkavállalót, és a napi kifizetett munkabér a legmagasabb sáv alsó határa: 3600 forint. A napi 3600 forintos munkabérhez napi 1100 forintos közteherjegy tartozik, ami kiváltja az összes munkát terhelő járulékot és a személyi jövedelemadót. Ekkor a 10 munkanapért kifizetett bértömeg 36 000 forint, amit összesen 11 000 forint közteher terhel. Ez azt jelenti, hogy a nettó bér 30 százalékát teszi ki az egyesített adó- és járulékteher, ami egyben a legmagasabb relatív „kombinált adó- és járulékráta” alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén. Ezzel szemben a legkedvezőbb adó- és járulékteherelés a napi 2399 forintos nettó bér utáni napi 400 forintos közteherjegy. Ekkor a kombinált adó- és járulékfizetési kötelezettség csupán 17 százaléka a nettó bérnek. Tehát az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás kombinált adó- és járulékteherelése 30 százalék és 17 százalék között ingadozik.

Az interjú vizsgálat

Az interjúalanyok megtalálásához az úgynevezett hólabdamódszert alkalmaztuk. Az interjút készítők személyes kapcsolati hálójából, ismeretségeiből indultunk ki, így igyekeztünk az interjúk lehető legmagasabb bizalmi szintjét elérni. Előzetes félelmeink ellenére döntő részt nyitott interjúalanyokkal találkoztunk, ami nemcsak az interjúzók közvetlen ismerőseire volt igaz, hanem a távolabbi, többszörös áttételeken keresztül megtalált interjúalanyokra is. Tekintettel a téma kényességére az interjúalanyok közléseit mindazonáltal óvatosan, fenntartásokkal kezeltük, hiszen nagy a valószínűsége a kényesebb információk elhallgatásának. A válaszok megbízhatóságának megítélésakor nagyban támaszkodtunk az interjút készítők személyes benyomásaira, tapasztalataira.

A hólabdamódszer és az egyes szektorokból vett minta kis elemszáma egy nem szándékolt mellékterméke az lett, hogy bizonyos szektorokat néha egyetlen interjúkészítő dominált. Ez arra vezethető vissza, hogy ismeretségi körük kiterjedtségétől függően általában maximum két-három szálon tudtak elindulni az interjúkészítők, és mivel az interjúalanyok elsősorban a magukéval azonos szektorból ajánlottak további interjúalanyokat, ezért a legtöbb interjúzó az általa megkezdett szektor(ko)n belül maradt. Ennek a megközelítésnek nyilvánvaló előnye, hogy egy-egy két szektorra „specializálódott” interjúkészítő idővel sokkal jártasabbá válik az adott szektor kérdéseiben, technikáiban stb., de fennáll annak a veszélye, hogy ennek folytán esetleg egy-egy interjúzó speciális (meglehet, hogy torzító) „szemüvegén” keresztül nézünk majd néhány szektorra.

Az alkalmi munkavállalói könyves munkaadókkal és munkavállalókkal készített interjúk 2007. július 23. és október 20. között zajlottak le. Mivel az interjúzás nyár végére, ősz elejére esett, ezért az erős szezonaritást mutató szektorok (mezőgazdaság, építőipar és valamelyest a vendéglátóipar is) szereplőit nehezebb volt elérni.

A kutatás során összesen 45 alkalmi munkavállalói könyves munkaadóval és 51 alkalmi munkavállalói könyves munkavállalóval készítettünk interjút. Sok esetben ugyanannak a cégnek a munkavállalóival interjútunk, amelyiknek a vezetőjét is megkérdeztük. Ez

ugyan kétségkívül csökkentette az amúgy is kis minta heterogenitását, azonban egyben azzal az előnnyel is járt, hogy ellenőrizni tudtuk az egyik interjú válaszait a másik interjú segítségével. Több esetben is fény derült olyan trükkökre, csalásra, amit az egyik oldal nem vallott be, de a másik oldal gond nélkül felfedett. Tehát inkább előnye mutatkozott ennek a mintavételi jellemzőnek, mint hátránya.

Az alkalmazott hólabdamódszer miatt nem állt módunkban reprezentatív mintát venni. A vizsgálatba bevont szektorokat *a priori* feltételezések alapján választottuk ki, azokat részesítve előnyben, amelyekben feltehetőleg a leginkább elterjedt az alkalmi munka és a rejtett foglalkoztatás. Hat szektort vontunk be a vizsgálatba, ám ezek közül valójában csupán három szektorra koncentráltunk. 2006. évi adatok alapján az általunk részletesebb vizsgálatra kiválasztott három szektor, az építőipar, a mezőgazdaság, illetve a vendéglátás együttesen az alkalmi munkavállalói könyveseket alkalmazó vállalkozások 14 százalékát, ugyanakkor azonban az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók 42 százalékát reprezentálta. A vendéglátásban a vállalkozások 56 százaléka alkalmazott 2006 során alkalmi munkavállalói könyvvel munkavállalót, a mezőgazdaságban ez az arány 36 százalék, az építőiparban pedig 22 százalék. (Az alkalmi munkavállalói könyves munkásokat alkalmazó vállalkozások, illetve az alkalmi munkavállalói könyvvel dolgozó munkavállalók megoszlásait az ÁFSZ és az MKI GVI 2006. évi reprezentatív vállalkozói felmérése (*Rövid távú munkaerő-piaci prognózis*) alapján határoztuk meg, lásd www.gvi.hu.) Az ezek alapján összeállított interjúk ágazati megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

2. TÁBLÁZAT
Az elkészített interjúk száma szektorok szerint

Ágazat	Az interjúk száma	
	Alkalmi munkavállalói könyvvel munkáltatók	Alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók
Mezőgazdaság	15	25
Építőipar	15	8
Vendéglátás	10	11
Feldolgozóipar	2	2
Kereskedelem	2	2
Gazdasági szolgáltatás	2	2
Összesen	46	50

Az interjúk során megkérdezett munkaadók és munkavállalók jellemzői

A vendéglátóiparban, építőiparban, mezőgazdaságban, feldolgozóiparban, gazdasági szolgáltatás szektorban és a kereskedelemben összesen 96 interjút készítettünk, 45 alkalmi munkavállalói könyves munkaadóval és 51 alkalmi munkavállalói könyves munkavállalóval. Az interjúk területi megoszlását a 3. táblázat mutatja.

3. TÁBLÁZAT

Az alkalmi munkavállalói könyves interjúk megoszlása megyék szerint

Megye	Interjúk száma
Veszprém	35
Borsod-Abaúj-Zemplén	13
Baranya	11
Budapest	9
Tolna	8
Komárom-Esztergom	7
Békés	7
Jász-Nagykun-Szolnok	2
Heves	2
Vas	1
Pest	1
Összesen	96

A megyék szerinti, viszonylag torzított megoszlást valamelyest enyhíti, hogy egy-egy megyén belül nagy heterogenitást találunk konkrét település, illetve településtípus szerint. Csupán két esetben készült nagyobb számú interjú ugyanazon a településen (Várpalotán 11 interjú és Siklóson 5 interjú). Településtípus (illetve valójában településméret) szerint az interjúk megoszlása a következő: a kilenc budapesti interjú mellett 42 interjú készült 10 000 lakosnál nagyobb lélekszámú településen, 21 készült 1000–10 000 lakos közti lélekszámú településen és 24 interjú készült 1000 fő alatti lélekszámú faluban.

A megkérdezett vállalkozások átlagos létszáma 20,6 fő, a maximális létszám 213 fő, a minimális 2 fő.⁴ Ezek a számítások a főszezon (nyár) létszámára vonatkoznak, mivel nem álltak rendelkezésünkre kellően részletes információk az éven belüli létszámingadozásról ahhoz, hogy éves átlagos létszámot számítsunk. Az éven belüli létszámingadozások szempontjából a vendéglátóipar a legszélsőségesebb, ahol a mintába került vállalkozások 40 százaléka teljesen beszünteti tevékenységét a szezonon kívül, de a mezőgazdaság is rendkívül nagy létszámingadozásoknak van kitéve: van olyan vállalkozás, amelynek nyári átlagos létszáma 15-szöröse a télinek. Általánosan jellemző mintánkra, hogy leginkább mikro- és kisvállalkozásokat tudtunk elérni, középállalatok (100–300 fő) mindössze négy-öt esetben fordultak elő. Az egyes szektorok vállalatméret szerint mind a valóságban, mind mintánkban elég különbözők: a vendéglátásban a megkérdezett vállalkozások mind 10 fő alattiak, az építőiparban a legnagyobb megkérdezett vállalkozásnál ugyanakkor már 31 fő dolgozik, a mezőgazdaságban, kereskedelemben, feldolgozóiparban és a gazdasági szolgál-

⁴ Ezekhez az adatokhoz a tényleges dolgozói létszámot vettük alapul, tehát a be nem jelentett, alvállalkozóként számon tartott stb. munkavállalókat is szerepeltettük a létszámban.

tatási szektorok mindegyikében pedig legalább egy közepes méretű (100 főt meghaladó) vállalkozás is bekerült a mintába.

A megkérdezettek vállalkozásaiban az összes dolgozó⁵ több mint fele (50,1 százaléka) alkalmi munkavállalói könyves. Ebben a tekintetben is jelentős szektorális eltéréseket tapasztaltunk: az építőiparban 20 százalék, a vendéglátásban 59 százalék, a mezőgazdaságban pedig 78 százalék volt az alkalmi munkavállalói könyves dolgozók aránya mintánkban. A 45 megkérdezettből csak 23 cégvezető adta meg vállalkozása pontos árbevételi adatait, ezek alapján a 2006. évi tényleges, átlagos nettó árbevétel 138,9 millió forint. A szóródás terjedelme jelentős: a minimum 300 ezer forint, a maximum pedig 1,5 milliárd forint.

A válaszoló munkavállalókat három csoportba osztottuk életkoruk alapján: 7 fő nyugdíjas, idősebb korú (60 évesnél idősebb), 25 fő középkorú (29–60 éves) és 16 fő fiatal, többnyire egyetemi, főiskolai hallgató (19–25 éves).⁶

A megkérdezett munkavállalók között viszonylag magas az egyedülállók aránya: 15 fő házas és házastársával, gyermekeivel, esetleg unokáival él, öt fő életjárási kapcsolatban (élettársával és esetleg gyerekekkel) él, egy fő szüleivel közös háztartásban (és velük közös kasszából) egyedül neveli gyermekét,⁷ 19 fő még egyedülálló, és szüleivel vagy egyik szülőjével lakik, 11 fő pedig egyedülálló, és egyedül is él. Az átlagos háztartásméret 3,78 fő, a legkisebb háztartásban 1 fő élt, a legnagyobbban 11 fő. A mezőgazdaságban dolgozó alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók jellemzően nagyobb háztartásokban éltek, mint a többi szektor dolgozói, ebben a szektorban többgenerációs, nagy létszámú 6–11 fős háztartások is előfordultak.

A háztartások egy főre jutó jövedelmének az átlaga 47 290 forint volt a szezonbeli magasabb jövedelmek alapján számítva. Rendkívül nagyak bizonyultak e tekintetben a szektorok közötti eltérések, míg a vendéglátásban és az építőiparban az átlagnál jóval magasabb, 50-60 ezer forintos egy főre jutó jövedelmek voltak jellemzők, addig a mezőgazdaságban csupán 38 ezer forint volt az átlag, és ebben a szektorban különösen nagyok a jómódú és szegénységben élő munkavállalók közötti jövedelmkülönbségek is. Minden szektorban a háztartások megélhetése jelentősen függ a jóléti juttatásoktól, különösen a szezonon kívüli, téli hónapokban. Nyilvánvalóan ez a függés a legszegényebb háztartásokban volt a legerősebb. A vendéglátás és a mezőgazdaság esetében az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalón kívül általában más családtag is dolgozott, míg az építőiparban jellemzőbb volt, hogy csak a megkérdezett dolgozik, és ő is csupán alkalmi munkavállalói könyvvel. Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás a háztartás megélhetésében betöltött szerepe alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban és az építőiparban dolgozók körében kimondottan nagy volt az ilyenfajta módon végzett alkalmi munkának a jelentősége a háztartás anyagi helyzete szempontjából, míg a vendéglátásban a munkavállaló típusától

⁵ Ebben az esetben is a ténylegesen a vállalkozásban dolgozó munkavállalók számát vettük alapul, „alkalmazási” formájuktól függetlenül.

⁶ Három esetben nem tudtuk megbízhatóan megállapítani az életkort.

⁷ Olyan eset egyszer sem fordult elő, hogy egyetlen szülő egyedül tartotta volna el a gyermekét, gyermekeit.

függően az alkalmi munka szerepe a háztartás megélhetésben lehetett kritikus fontosságú vagy csekély jelentőségű is.

E mögött a sokszínű családi, jövedelmi helyzet mögött hasonlóképpen sokrétű munkaerő-piaci történet húzódik meg. A legalacsonyabb jövedelműek és így a legbizonytalanabb megélhetési viszonyok között élők esetében szinte kivétel nélkül jellemző volt, hogy próbálnak javítani munkaerő-piaci helyzetükön. Ennek legjellemzőbb formája a különböző tanfolyamok elvégzése vagy ingázással más településen való munkavállalás. Interjúalanyaink azonban csak rendkívül ritkán voltak képesek jelentősen javítani munkaerő-piaci státusukon, ami adódik a megkérdezettek köréből: eleve csak alkalmi munkából élő egyéneket kerestünk meg. Ebben a csoportban különösen a mezőgazdaságban, de az építőiparban is jellemző, hogy a rendszerváltás máig ható egyszeri negatív sokkot jelentett; a legtöbb interjúalany a rendszerváltás környékén elvesztette állandó munkahelyét, és azóta nem tudott állandó munkaviszonyt létesíteni. Az alacsony jövedelmű alkalmi munkavállalók általában nem képesek nyugdíjas éveikre félretenni, és mivel gyakori körükben a fekete- vagy a csak félig legális munkavégzés, ezért nem is számíthatnak jelentősebb nyugdíjra. Ezzel összhangban az ebbe a csoportba tartozó interjúalanyaink gyakran nem is nagyon számítanak nyugdíjas évekre, meglátásuk szerint életük végéig dolgozniuk kell majd. Mivel e csoport tagjai a munkaerőpiac peremén helyezkednek el, nem is válogathatnak a munkák között, gyakorlatilag nem áll módjukban tehát a legális és nem legális munkavégzés között választani.

Az e csoport tagjainál jobb módú interjúalanyaink munkaerő-piaci történetük és iskolázottságuk alapján nem tekinthetők egységes csoportnak. Ugyanakkor egységesen jellemző rájuk, hogy családjuk jövedelmi helyzetéből adódóan viszonylag kevéssé vannak rászorulva az alkalmi munkavégzésre, több esetben ténylegesen választhatnak a munkavégzés és a munkából való (időleges) kimaradás között is, és van beleszólásuk foglalkoztatásuk legálitálásának mértékébe is.

Az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzői

A következőkben az alkalmi munkavállalói könyv használatának olyan fontos kérdéseit vesszük szemügyre, mint hogy miként szereztek az interjúalanyok róla tudomást, milyen munkakörökben, munkák esetén használták azt, milyen mértékben tükrözik a valóságot a bevezetett bejegyzések (mekkora az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén az adócsalás mértéke), milyen módszerekkel rejtik el a foglalkoztatást (vagy annak egy részét) a gazdasági szereplők, ezután pedig néhány következtetést fogalmazunk meg.

A megkérdezett munkaadók és munkavállalók számára a mindennapi élet részéhez tartozott az alkalmi munkavállalói könyv, hétköznapi szóhasználatul „kis könyv”, „kék könyv” vagy „bélyeges könyv” néven. Az alkalmi munkavállalói könyvet a legtöbb interjúalany személyes kapcsolatok – barátok, ismerősök, családtagok – révén ismerte meg, ugyanakkor a munkavállalók sok esetben munkaadójuk utasítására, tanácsára váltották ki a könyvet. Továbbá számottevőnek nevezhető (15 válasz) a munkaügyi központok szerepe is az alkal-

mi munkavállalói könyvről mint lehetőségről való tájékoztatásban, különösen az építőipari és mezőgazdasági munkavállalók esetében.

Az alkalmi munkavállalói könyvvel betöltött munkakörökre jellemző, hogy döntő többségükben szakképzettség nélkül is elvégezhetőek (például felszolgáló, mezőgazdasági segédmunkás) valamint, hogy viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezők is el tudják őket látni. Ugyanakkor több esetben is előfordult, hogy szakképzettséget vagy komolyabb szakmai tapasztalatot igénylő munkakörökben is használtak alkalmi munkavállalói könyvet (például szakács, pincér). Egy esetben előfordult, hogy az építőipari vállalkozás tulajdonosa is alkalmi munkavállalói könyvvel „foglalkoztatta” saját magát, ami már önmagában is sokat elárul a szektor adófizetési moráljáról.

Az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzői (például az ily módon foglalkoztatottak összetétele) erősen összefüggenek a vállalkozások jövedelmezőségével: míg a magas jövedelmezőségű, erős piaci pozíciójú vállalkozások esetén csak a szakképzetlen munkásokat foglalkoztatják alkalmi munkavállalói könyvvel, addig a rossz jövedelmezőségű, instabil piaci pozíciójú vállalkozások esetén ugyanezek a munkások többnyire feketén dolgoznak, és ezekben a vállalkozásokban az adott cég számára fontosabb (szakképzett vagy tapasztalt munkavállalók) is alkalmi munkavállalói könyvesek (1. és 2. interjúrészlet). Leginkább az építőiparra volt jellemző az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás a magasabb szakképzettséget, illetve nagyobb tapasztalatot igénylő munkakörökben.

A szabályozói szándéknak megfelelően a megkérdezett vállalkozások túlnyomórészt szezonális vagy rövidebb munkák esetén alkalmaztak alkalmi munkavállalói könyvest, ezek a munkások a vállalkozás számára általában könnyen pótolhatóak, a betanítási időszak rövid. Ki kell azonban emelnünk, hogy a vendéglátásban⁸ és az építőiparban legalább annyian kerültek a mintába azok a munkavállalók, akik egész évben az adott munkaadónál dolgoztak, mint akik csak szezonálisan. Ugyanakkor az alkalmi munkavállalói könyv szezonális használata korántsem jelenti, hogy az esetek túlnyomó többségében megfelelően be is tartják az időkorlátokat (erről lásd később). Továbbá meglepően gyakori volt az a megállapítás, hogy a munkások alkalmi munkavállalói könyvvel való bejelentését a „hatóságokkal szembeni vállalkozhatóság” motiválja (3. interjúrészlet).

Az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalás mértékéről sokat elmond, hogy a megkérdezett 45 munkaadóból csupán 13 állította határozottan, hogy teljesen a törvénynek megfelelően használja az alkalmi munkavállalói könyvet. Továbbá a megkérdezett 51 munkavállaló közül 16 mondta, hogy jelenlegi és korábbi munkahelyén is a valóságnak megfelelően vezették azt. Tehát az interjúk alapján hozzávetőleg a megkérdezettek harmada használja azt a törvényes kereteknek megfelelően. Az alkalmi munkavállalói könyves adó-

⁸ A vendéglátásban készült interjúink alapján valamelyest inkább az a kép bontakozik ki, hogy a szezonális a meghatározó tényező, tehát a szektor a mezőgazdasághoz hasonlóan működik. Azonban ez lényegében a minta torzítottságának tudható be, azaz annak, hogy a mintában túlsúlyban voltak azok a (Balaton környéki) vállalkozások, amelyek működése szezonon kívül teljesen megszűnik. Ha megnézzük azt a kevés vállalkozást, amelyek egész évben üzemelnek, akkor egyértelműen látszik, hogy az alkalmi munkavállalói könyv használata egyáltalán nem kötődik a szezonálisához a szektorban.

csalás az interjúk tanúsága szerint elsősorban azt jelentette, hogy a könyvben regisztrált béren felül zsebbe is kaptak pénzt az így foglalkoztatott dolgozók. Az alkalmi munkavállalói könyvhöz köthető adócsalási viselkedés alapján a három szektor sorrendje a nagyobb adócsalástól a kisebb felé: építőipar, vendéglátás, mezőgazdaság. Ha a kereskedelmet is belevennénk az ágazati sorrendbe, akkor az az építőipar és a vendéglátás közé kerülne. A kereskedelemben készített hat interjú azonban kevés ahhoz, hogy kellően megalapozottan mondjunk véleményt e tekintetben az ágazatról.

Az alkalmi munkavállalói könyvvel való adócsalások szinte minden esetben erős bizalmi kapcsolat meglétét tételezik fel a munkaadó és a munkavállaló között; ennek hiányában a munkavállaló nem lehet biztos abban, hogy megkapja kialakított bére egészét. A bizalom fenntartása a tartós együttműködésre törekvő mindkét fél elemi érdeke: mindössze egy esetben fordult elő, hogy a munkaadó a szóbeli megállapodást, részlegesen regisztrált foglalkoztatást arra használta föl, hogy végül kevesebbet fizessen a munkavállalónak a megbeszélte összegnél az elvégzett munka után.

Az építőipar esetében az alkalmi munkavállalói könyvben vezetett bejegyzések és a valós munkavégzés között megdöbbentő szakadékot találtunk (4. interjúrészlet): a 15 megkérdezett vállalkozás közül összesen ketten állították hihetően, hogy a bejegyzések a teljes valóságot takarják. Munkavállalói oldalról, ha lehet, még egyértelműbb volt a kép: nyolcból nyolcan állították, hogy a bejegyzések tudatosan félrevezetők, az interjúalanyok között különbség csupán a jövedelemeltitkolás mértékében volt. Az elméletileg *alkalmi* munkavégzésre kitalált eszközt nagy mértékben használják gyakorlatilag állandó, nem alkalmi foglalkoztatási viszonyok legalább részleges legalitásának biztosítására, eredményesen csökkentve ezzel a feketefoglalkoztatás miatti lebukás valószínűségét. Ez a legális–illegtális keverék lényegesen kedvezőbb adóterhelést tesz lehetővé a normálisan bejelentett munkáénál, ugyanakkor a lebukási valószínűség így jóval alacsonyabb, mint a teljesen fekete foglalkoztatás esetében. A tényleges munka mértékének semmi köze nincs a bejegyzésekhez (5., 6., 7. interjúrészlet). Szinte kivétel nélkül minden építőipari interjúalany azt állította, hogy munkavállalóit heti hét nap, napi 10–12 órában foglalkoztatja a szezon alatt. A válaszok tulajdonképpen csak abban különböznek, hogy a vasárnapot szabadnapnak hagyják-e, illetve hogy a hétfői munkavégzés a munkavállalók számára kötelező vagy opcionális-e. Ebből következik, hogy az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalások mértéke számottevőnek tekinthető az építőiparban, a pontosabb értéket tartalmazó interjúrészletek alapján átlagosan a tényleges bérek 30–50 százaléka nem kerül regisztrálásra (8., 9., 10. interjúrészlet).

Azokban a szektorokban, ahol az építőiparhoz képest átlagosan kisebb az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalás mértéke, az adócsalásban érintett munkaadók és munkavállalók aránya lényegesen alacsonyabb, azonban azokban az esetekben, amikor a foglalkoztatás elrejtéséről adtak számot az interjúalanyok, az elrejtett bérek mértéke és az elrejtés gyakorisága összhangban állt az építőiparban tapasztaltakkal (11. interjúrészlet).

A bérek elrejtésére számos – többé-kevésbé kifinomult – eljárást használtak az interjúalanyok.

1. Az egyik legjellemzőbb alkalmazott trükk a kevesebb bélyeg ragasztása, tehát az adott napot nem jegyzik be a kis könyvbe. Ez azonban jelentős kockázattal jár az interjúalanyok szerint, ugyanis nem működik a „majd ha jönnek az ellenőrök, akkor gyorsan beírom a könyvbe, amit kell” módszer, mert az ellenőrök túl sokan és túl gyorsan szállnak ki. Ezt a kockázatot a legtöbb munkaadó elfogadja, mint megváltoztathatatlan tény, ugyanakkor néhány esetben a munkaügyi ellenőrzések előtt kapott fülesek nullára csökkentik a lebukási kockázatot.
2. A következő gyakran alkalmazott módszer, hogy bejegyeznek mindent, aláírás is bekerül a közteherjeggyel együtt, de a dátum helyét üresen hagyják; ennek a sikerességéről azonban erősen eltért az interjúalanyok véleménye, ugyanis sokuk szerint, amikor az ellenőrök kiszállnak, akkor már nincs idő semmilyen rubrika kitöltésére.
3. A legegyszerűbb és egyben a legbiztosabb módszer az alacsonyabb közteherjegy beraasztása. Ennek működéséhez csak arra van szükség, hogy a munkaadó és munkavállaló megegyezzen előre arról, hogy mekkora bér kerül kifizetésre papíron, és ugyanazt az összeget vallják be a munkaügyi ellenőröknek.
4. A munkaügyi bírság kikerülésére hivatott legegyszerűbb megoldást elbújásnak, elszaladásnak nevezhetjük (12. interjúrészlet). Az elhangzott vélemények alapján ez egy működő, de elég kockázatos trükk, hiszen minden azon múlik, hogy az ellenőrök feltűnésének pillanatában tudnak-e elég gyorsan reagálni.

E megállapítások alapján igen kérdéses az Állami Foglalkoztatási Szolgálat bemutatott (visszavitt) alkalmi munkavállalói könyvekről készített statisztikáinak megbízhatósága – így az 1. ábra adatai is problémásak. Véleményünk szerint alsó becslésként érdemes kezelni az elvégzett munkára, kifizetett bérekre vonatkozó adatokat. A torzítás pontos mértékét az interjúk alapján nem lehet meghatározni.

Az alkalmi munkavállalói könyv megítélése

Röviden áttekintjük, hogy milyen véleménnyel vannak a munkaadók, munkavállalók az alkalmi munkavállalói könyvről, miben látják előnyeit, hátrányait, továbbá hogy milyen érdekellentét és érdekközösség van közöttük az alkalmi munkavállalói könyv használatával kapcsolatban, valamint hogy a két fél között létrejövő munkaügyi viszony során melyikük a domináns az adócsalás mértékének meghatározásában.

Összességében mind a munkavállalók, mind a munkaadók elégedettek voltak az alkalmi munkavállalói könyvvel, többségében annak előnyeit emelték ki. Az előnyös jellemzők között a leggyakrabban a rugalmasságot, az egyszerűséget, könnyű adminisztrációt és az alacsony adóterhelést emelték ki a válaszolók, ugyanakkor ez utóbbi korántsem volt olyan gyakori válasz, mint ahogy azt a többi foglalkoztatási lehetőségekhez képest fennálló adóelőny alapján várnánk. Ennek oka lehet, hogy közel minden második válaszoló az ellenőrzésekkel szembeni „védettséget”, a legális foglalkoztatási formát emelte ki. Ez alapján valószínűsíthető, hogy az alkalmi munkavállalói könyv alternatívája a gyakorlatban nem a teljesen

bejelentett munka, hanem a teljesen fekete foglalkoztatás, vagy más, hasonlóan nagymértékű adócsalással járó, de eltérő jogi megoldású foglalkoztatás (például: „minimálbérezés”). Ezt a kérdést a következőkben részletesebben megvizsgáljuk. Ezen túl a munkavállalók több esetben kiemelték, hogy számukra előnyös az alkalmi munkavállalói könyv használatában, hogy általa egészségügyi ellátásra jogosultak és a munkavégzés beleszámít a nyugdíjukba. Néhány munkavállaló arra is utalt, hogy az alkalmi munkavállalói könyv egyszerűsége révén maga az adócsalás is egyszerűvé válik, ami számukra előnyös (13. interjúrészlet).

A hátrányokat tekintve a munkaadók és a munkavállalók alapvetően eltérő tényezőket emeltek ki. A munkaadók számára a legnagyobb problémát a könyv „életidegen” előírásai jelentik; ezek elsősorban két területen jelentkeznek, az időkorlátozások és a maximálisan adható bér tekintetében.⁹ Természetesen azt a szabályozónak kell eldöntenie, hogy melyek a pontos határai az idénymunkának, alkalmi munkavégzésnek, ugyanakkor az már mindenképpen a szabályozás hiányosságának tekinthető, hogy számos piacon már a képzettség nélkül elvégezhető munkák esetében is magasabb a minimális napi bér, mint az alkalmi munkavállalói könyvvel adható maximum. Munkavállalói oldalról többször felmerült az a panasz is, hogy a könyvet csupán a lakóhely szerinti munkaügyi központban lehet kiváltani, ami megnehezíti azok életét, akik az állandó lakhelyüktől távol vállalnak munkát, különösen mivel a legtöbb alkalmi munkavállalói könyvvel dolgozó számára a hazautazás költséges, nem túl gyakran kerül rá sor. Érdekes módon a mezőgazdaságban készített interjúk során relatíve gyakran (12 válaszoló esetében) merült föl, hogy az adminisztráció túl bonyolult, és a közteherjegyek kifizetése drága, költséges (14. interjúrészlet). Ez is egyértelműen arra utal, hogy itt a feketefoglalkoztatás a viszonyítási alap.

Az esetek több mint felében az alkalmi munkavállalói könyv használata a munkaadók és munkavállalók teljes egyetértése mellett történt. E mögött két eltérő viszony áll, egyrészről, amikor az alkalmi munkavállalói könyvet maximálisan az előírásoknak megfelelően használják, és mindkét fél a törvények betartása mellett van; másrészről, amikor a könyvet csak a munkaügyi bírság elkerülésére használják, és mindkét fél a lehető legalacsonyabb adófizetésben érdekelt. Bújtatott, avagy rejtett konfliktussal akkor találkoztunk, amikor a munkavállaló legális vagy nagyobb mértékben bejelentett munkavégzésben lett volna érdekelt, de a munkaadó ebben ellenérdekelt volt, és mivel a munkavállaló nem volt abban a helyzetben, hogy érdekeit érvényesítse, kifejezze, ezért nem került felszínre a konfliktus. Nyíltá azokban az esetekben vált az ellentét, amikor a munkavállaló szeretett volna még kevesebb munkát bejegyeztetni a könyvbe. Ugyan ebben bizonyos mértékig a munkaadó is érdekelt lenne, de mivel a munkaadónak a munkaügyi ellenőrzés kockázatával is számolnia kell, ez csökkenti ezt az érdekeltségét; ezért aztán egy folyamatos egyezkedés alakul ki a két fél között (15., 16. interjúrészlet). Az összes szektor közül a mezőgazdaság tűnt a legkonfliktusosabbnak: a 8 munkaadóból csupán 2 fő beszélt érdekközösségről, konfliktusmentességről, és a 15 munkavállalóból is szintén csak 2 fő.

⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy több esetben ennek pontosan ellenkezőjét állították az interjúalanyok, tehát az alkalmi munkavállalói könyv előírásai megfelelték a vállalkozások működésének. Ez a vélemény azonban kisebbségnek tekinthető az interjúalanyaink csoportjában.

Az erőviszonyok tekintetében a munkaadói oldal túlsúlya a domináns: az esetek nagy többségében mondták el, hogy a munkaadó határozza meg a foglalkoztatási formát és az elrejtett munkajövedelem mértékét is. Ennek oka minden esetben a munkavállaló kiszolgáltatottsága: az, hogy a munkavállalók nem rendelkeznek alternatív munkalehetőséggel, vagy ha igen, az nagyon bizonytalan (17. *interjúrészlet*). Abban a kevés esetben, amikor az alkalmazottak érdemben hatással tudtak lenni saját foglalkoztatási viszonyaikra, mindig rendelkeztek vagy elegendő alternatív jövedelemforrással, vagy más munkalehetőségekkel.

Az alkalmi munkavállalói könyv és rejtett gazdaság

A következőkben áttekintjük az alkalmi munkavállalói könyv hatását a rejtett foglalkoztatásra (munkaadói és munkavállalói oldalról), valamint a tényleges gazdasági tevékenységre, továbbá, hogy mi motiválja a rejtett gazdaságból való kilépést és az abba való belépést, mely jellemzők azok, amelyek a gazdaság fehéredésének irányába hatnak.

Az alkalmi munkavállalói könyv rejtett foglalkoztatásra gyakorolt hatását tekintve megállapítható, hogy az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott, segítségével korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók kerültek át a félig legális gazdaságba. Ez azt jelenti, hogy a korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók számára legalább időnként (pontos arányt sajnos nem tudunk mondani) lehetővé teszi a teljesen vagy részlegesen törvényes munkavállalást. Ez többségében igaz mind a válaszolók saját vállalkozására, munkavállalására, mind azok környezetére is, a vélemények leginkább a részleges fehéredés *mértékben* térnek el. Csupán néhány olyan ellenpéldával találoztunk, amikor a korábban is csak részlegesen bejelentett jövedelmet (például: minimálbérre való bejelentés melletti zsebbe fizetés) az alkalmi munkavállalói könyv révén még nagyobb mértékben és könnyebben tudta az interjúalany elrejtteni.

Ugyanakkor jelentős szektorok közötti eltéréseket tapasztaltunk ezen a téren, ami leginkább az egyes szektoroknak a rejtett gazdaságban való érintettségére, az ahhoz való általános viszonyukra vezethető vissza. Ebben a tekintetben a vendéglátóipar és a mezőgazdaság¹⁰ meglehetősen hasonló viselkedésűnek tekinthető: ezekben az ágazatokban a legtöbb esetben csak kismértékű fehéredés mutatható ki, aminek az oka, hogy egyrészt az alkalmi munkavállalói könyvet korántsem mindig használják rendeltetészerűen, másrészt a pozitív változások szelektíven hatnak a különböző típusú munkaadókra (18. *interjúrészlet*). Az építőiparban az alkalmi munkavállalói könyv hatása a foglalkoztatási viselkedésre sokkal ellentmondásosabb, mint a vendéglátóipar és a mezőgazdaság esetében. Enyhe többségben vannak itt azok, akik esetében a könyv alkalmazásának pozitív hatást tulajdoníthatunk a foglalkoztatási viselkedés jogszerűségére (19., 20., 21. *interjúrészlet*). De még azok sem használták rendeltetészerűen az alkalmi munkavállalói könyvet, akik a feketegazdaság

¹⁰ A kereskedelmet és a feldolgozóipart is ide lehetne sorolni, azonban az ezekben a szektorokban készült interjúk alacsony száma miatt ezt nem tudjuk kellő megbízhatósággal megtenni.

visszaszorulásáról adtak számot. Tehát az ő esetükben is inkább csak arról van szó, hogy a teljesen fekete foglalkoztatást felváltotta valami félig legális forma, ami az alkalmi munkavállalói könyvbe egy-egyszer történő bejegyzéstől a majdnem teljesen korrekt bejegyzésig terjed (például: a bélyegek kisebb értékűek a valósnál).

Az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatási hatásait nem szabad túlbecsülnünk: a könyv hatásainak korlátait mutatja, hogy alig néhány munkaadó vagy munkavállaló jelezte, hogy a könyv hatására valós tevékenységén is változtatott. Tehát inkább a vállalkozások bejelentési viselkedése változott, de a tényleges gazdasági aktivitást nem befolyásolta az alkalmi munkavállalói könyv. Ez leginkább arra vezethető vissza, hogy e foglalkoztatási forma használatával a vállalkozások viszonylag kis költséggel legálissá tudták tenni a korábban teljesen illegális munkavégzést, amit másik oldalról az is motivált, hogy nagyobbak érezték a lebukás várható költségeit, különösen a keményebb ellenőrzések miatt. Ennek megfelelően az alkalmi munkavállalói könyv a munkavállalói oldalon is változtatott a foglalkoztatási viszonyokon: a legtöbb interjúalany elmondása szerint nélküle (teljesen feketén vagy teljesen bejelentve) már nem is tudna elhelyezkedni sehol, a könyv hiányában szóba sem állnak vele a munkaadók (22. *interjúrészlet*).

Mivel egyértelmű utalásokat tártunk fel arra vonatkozóan, hogy az alkalmi munkavállalói könyv a gazdaság részleges fehéredésének irányába hat, de ez a hatás viszonylag korlátozott, mert a legtöbb munkaadó, illetve munkavállaló nem szabályszerűen használja a könyvet, így logikusan merül föl az a kérdés, hogy mi határozza meg a gazdasági szereplők alkalmi munkavállalói könyv használatára vonatkozó döntését. A vele elkötetett adócsalások mögött négy karakterisztikus, egyidejűleg is megjelenő háttér-, magyarázó tényezőt azonosítottunk.

1. Az alkalmi munkavállalói könyves adócsalási viselkedést a könyv használatának várható költségei és hasznai határozták meg. Tehát az alacsony kockázatot hordozó munkavégzések esetén (például: egy városszéli családi ház kertjében való építési munka) magasabb volt az adócsalás mértéke, míg a nagyobb kockázatot jelentő esetekben ugyanez alacsonyabb volt (23. *interjúrészlet*). Ez a motiváció volt messze a leggyakoribb, hozzávetőleg minden második interjúalany említette meg. Mint már bemutattuk, számos interjúalany próbálta meg a várható munkaügyi bírság kiszabásának kockázatát és költségeit nullára csökkenteni; például helyi hatóságokkal való „baráti” viszony kiépítésével, vagy azzal, hogy úgy vezetik a bejegyzéseket, hogy ne lehessen őket elkapni.
2. Sok esetben az adott piaci, termelési viszonyokhoz nem illeszkedtek a könyv használatára vonatkozó jogszabályi előírások (például: a minimális piaci bér is a legmagasabb közteherjegynek megfelelő napi bér felett van; a szüret hossza meghaladja a maximális havi ledolgozható napok számát).
3. Mivel az alkalmi munkavállalói könyv adóterhe más adózási formákhoz képest kedvező, ez a gazdasági szereplőket használatának kiterjesztésére ösztönözi.
4. Az alkalmi munkavállalói könyv használatának módja illeszkedik a piaci szereplők általános adócsalási stratégiáihoz: ha egy munkaadó jellemzően minimális mértékben fizet csak adót, akkor többnyire az alkalmi munkavállalói könyvet is törvénytellenesen használja.

A felsoroltak alapján elmondható, hogy az alkalmi munkavállalói könyv relatíve alacsony adóterhelése, egyszerű adminisztrációja és rugalmas alkalmazhatósága csökkentheti a rejtett gazdaság méretét, de ez a hatás csak kisebb mértékben érvényesülhet, mert a könyv használatának bevett módja az adócsalást is segíti.

Pillanatkép a rejtett gazdaságról

A következőkben tárgyaljuk az interjúkon keresztül megszerzett, a rejtett gazdaságra általánosan érvényes eredményeket. Áttekintjük a vizsgált szektorok rejtett gazdaságban való érintettségét, a félig legális szektorban való működéshez szükséges feltételeket, a vállalkozások adócsalási viselkedésének piaci versenyt befolyásoló hatását, valamint a bevezetőben felsorolt hipotézisekre adható válaszokat.

Egyes szektorok érintettsége a rejtett gazdaságban

A három nagyobb részletességgel vizsgált szektor rejtett gazdaságban való érintettségét külön-külön tárgyaljuk, mivel viszonylag nagyok az eltérések közöttük, és az eredmények önmagukban is érdekesek.¹¹

VENDÉGLÁTÓIPAR. A munkaadók foglalkoztatási viselkedésére általában jellemző, hogy legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben eltitkol jövedelmet, bért. A skála egyik végén az a munkaadó helyezkedik el, aki hat foglalkoztatottjából ötöt teljesen feketén alkalmaz, a hatodikat alkalmi munkavállalói könyvvel (*24. interjúrészlet*). A másik véglet az a munkaadó, aki mindent becsületesen vezet az alkalmi munkavállalói könyvben, nem titkol el béreket. Általánosan jellemzőnek az mondható, hogy a vállalkozások olyan szintre csökkentették az adóelkerülésüket, hogy azt az adóhatóságnak viszonylag nehéz legyen felderítenie, de nekik még mindig megérje. Összességében úgy tűnik, hogy a versenyképesség megtartásának nyomása alatt erős a vállalkozások késztetése a járulékok legalább részbeni elkerülésére.

A vendéglátóipar foglalkoztatási szokásait, fizetési módjait a következők szerint lehetne a legjobban összefoglalni.

Felhasználók: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, esetleg a főpincér minimálbéres, szakiskolai végzettség előny, de sokszor egyáltalán nem kell. Többnyire fix órabér plusz borraivaló és néhány támogatott termék utáni százalék jelenti a fizetést, az alkalmi munkavállalói könyvet többnyire nem vezetik szabályosan.

Pultosok: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, néha minimálbéresek. Még kevésbé fontos a szakképzettség. A fizetés csak borraivalóból és néhány támogatott termék (például: limonádé, koktélok) után kapott százalékból származik. Az alkalmi munkavállalói

¹¹ A három ágazat tárgyalásának szerkezete nem egyezik meg egymással, mivel eltérő tényezőket emeltek ki az interjúalanyok, és a leírás a rendelkezésre álló empirikus anyagot követi.

könyvet többnyire nem vezetik szabályosan. Ha igen, akkor a cég vezeti az alkalmi munkavállalói könyvüket, mintha napi bért kapnának, fizeti utánuk a közteherjegyeket is.

Könyvhai kisegítő személyzet: mindenki alkalmi munkavállalói könyves, néha teljesen feketén foglalkoztatott. Nem kell semmilyen képzettség, rövid idő alatt betaníthatók, igen gyakran cserélődnek egy-egy szezon alatt. Napi fix bér.

Szakács: vagy alkalmi munkavállalói könyv, vagy minimálbér. Szakmunkás képesítéssel rendelkezniük kell. Napi fix bér, különösen nagy forgalmú napokon 1-2 százaléknyi bónusz.

Főszakács: általában minimálbérré vagy a fölé vannak bejelentve, az is előfordul, hogy alvállalkozóként dolgoznak. Mindkét esetben jellemző, hogy zsebbe is kapnak bért.

ÉPÍTŐIPAR. Az interjúk alapján megállapítható, hogy összességében a bérek jelentős része eltitkolt ebben a szektorban, amit a saját vállalkozásra, munkavégzésre vonatkozó állítások mellett az is valószínűsít, hogy a válaszolók döntő része az ismerősük, partnerük, versenytársuk legtöbbször is jellemzőnek tartotta a bérek eltitkolását. Az eltitkolt bérek bejelentett bérekhez való arányáról a következő mondható el: egy válaszoló az illegális kifizetések túlsúlyáról adott számot, hat interjúalany a fele-fele arányt valószínűsítette, ketten nem fogalmaztak meg kellően pontos állítást, egy válaszoló mondta, hogy szerinte nincsenek illegális kifizetések az építőiparban (25., 26., 27. interjúrészlet).

Az építőiparban szinte kivétel nélkül minden esetben előre megállapodnak a napi fix bérben vagy órabérben az érintett felek, ami eltérő összeget is jelenthet hasonló munkakörökben a béremegegyezések egyéni jellege miatt.

A béreltitkolás és ténylegesen kifizetett bérek közötti összefüggés két tényezőre vezethető vissza: 1. a munkaerőpiacon kívüli, a munkaügyi ellenőrzésekkel összefüggő tényezők, például: melyik munkás mennyire „veszélyes” építkezésen dolgozik (lásd korábban). 2. A nettó béreket a piac alakítja ki, és a vállalkozás kiszámíthatja, hogy mennyit tud egy ember után adózni, hogy a piacon maradhasson, majd a kialkudott (a piaci nettó bér szintjének megfelelő) nettó bér fennmaradó részét zsebbe fizeti. Ennek alapján magasabb órabérhez az eltitkolt bér magasabb aránya tartozik, ami az egy munkásnak ténylegesen kifizetett bér 20 százalékától a 40 százalékáig terjed (a százalékok a teljes kifizetett bér elrejtett részének arányát mutatják).

A legális és illegális bérek kifizetése egyaránt három módon történik: teljesen illegálisan (feketén), határozott idejű munkaszerződéssel (csak minimálbéren vagy egy kicsivel afölött) és alkalmi munkavállalói könyvvel; a számlára fizetés a mintán belül egyáltalán nem volt jellemző a szektorban. E három fizetési mód relatív arányáról nem tudunk pontos képet alkotni, viszont találkoztunk egy-két utalással a súlyokra és a foglalkoztatási módok indokaira is. Kulcstényező a rugalmasság az évszakok közötti eltéréseknek megfelelően, valamint a munkaerőigények havi, heti ingadozásainak tekintetében. A munkaadók egy része előző nap vagy néhány nappal korábban szól a munkásoknak, hogy munkába kellene állni. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között kizárólag csak az alkalmi munkavállalói könyv vagy valamilyen hasonlóan rugalmas foglalkoztatási forma (teljesen illegális foglalkoztatás) jöhet szóba. A csupán néhány hétig, egy-két hónapig tartó munkák ugyanakkor a határozott idejű szerződések alkalmazását valószínűsítik, amelle, hogy egyértelművé vált, az alkalmi munkavállalói könyv és a határozott idejű munkaszerződés valamelyest egymás helyettesítői.

MEZŐGAZDASÁG. A mezőgazdaságra is jellemző, hogy a munkaadók jelentős része érintett a rejtett gazdaságban, ami azonban jóval kisebb mértékű, mint az építőipar esetében. Sajnos nem sikerült kellően pontos adatokat megtudni arról, hogy mekkora a legális és illegális bérek aránya általában a szektorban, a két értékelhető és megbízható válasz alapján 25 százalékra tehető az illegális kifizetés teljes nettó béren belüli aránya.

A mezőgazdaságban jellemző foglalkoztatási formákról a többi szektorhoz képest relatíve eltérő, jobban szóródó véleményeket kaptunk az interjúalanyoktól, aminek az lehet az oka, hogy ez a szektorális alminta volt a legheterogénebb munkaerőpiac és piaci szegmens tekintetében is. A mezőgazdaságban a legelterjedtebb foglalkoztatási forma az alkalmi munkavállalói könyves. Ennek okai a szezonális, a munkák ütemezésének kiszámíthatatlansága, a megbízhatatlan munkások, illetve hogy az egyre gyakoribb ellenőrzések miatt valamelyest legálissá kell tenni a foglalkoztatást (28. *interjúrészlet*). Az alkalmi munkavállalói könyvet legjellemzőbbnek tartók is gyakran megemlítették, hogy elterjedt a teljesen illegális foglalkoztatás, a családtagok „regisztrálatlan” alkalmazása, illetve a „minimálbérezés”. A válaszolók mindegyike éles munkaadók közötti különbségekről beszélt: a szektor részleges fehéredése szelektíven jelentkezik, számos cég semmit sem változtat, és jelentős azok száma is, amelyek döntő részt legális működésre tértek át.

A mezőgazdaságra összességében a napszám jellemző, a munkavégzés legtöbbször nem lépi túl a napi nyolc órát, napi munkabér jellemzően két-három ezer forint. Tehát az alkalmi munkavállalói könyv megfelelően illeszkedik mind összegekben, mind időtartamokban a gazdasági realitáshoz. A szektor szezonálisága miatt azonban néhány esetben problémát jelentett a havi korlát.

A rejtett gazdaság működéséhez elengedhetetlen tényezők

Két olyan tényezőt tudtunk részletesebben megvizsgálni, amelyek a rejtett gazdaság hosszú távú és többé-kevésbé intézményesült működéséhez elengedhetetlen: a rejtett bérek kifizetéséhez szükséges pénz vagy termékek, szolgáltatások rendszeres előteremtése, valamint a szereplők közötti kölcsönös bizalom.

Az illegális kifizetésekhez a pénzt különbözőképpen teremtik elő a vállalkozások a különböző szektorokban, a napi szinten jelentkező gazdasági tranzakciók jellegének megfelelően.

1. A vendéglátóiparban leggyakrabban borralalóbból teremtik elő a vállalkozások a rejtetten kifizetett bérekhez szükséges készpénzt, de közel hasonló jelentőségű a számla nélküli vásárlások, pénztárgépbe nem regisztrált forgalom szerepe is. Olyan vállalkozás is akadt, amelyik „panaszkodott”, hogy az illegális kifizetésekhez szükséges regisztrálatlan pénz előteremtése gondot jelent neki, és ezért jelenti be magasabb bérré az alkalmazottait.
2. Az építőiparban az illegális kifizetéseket finanszírozó pénzek előteremtésének három módját tudtuk azonosítani. A legjellemzőbb az illegális kifizetések számla nélkül végzett munkákból való előteremtése. Ez a módszer többnyire nem jelent gondot a munkaadóknak (29., 30. *interjúrészlet*). A második eljárás a nyereség egy részének illegális kifizetésekre fordítása. A harmadik megoldás: a vásárláskor, anyagbeszerzéskor kapott

kedvezmények, „trükközések” révén tudják a munkaadók finanszírozni a be nem vallott bértömeget. Egy interjúalany megjegyezte, hogy azért nem fizet zsebbe egyik munkavállalójának sem, mert nem tud számla nélkül dolgozni, és így nem tudja előteremteni a szükséges regisztrálatlan pénzösszegeket.

3. A mezőgazdaságban az illegálisan kifizetett pénzt a legtöbb esetben a termény vagy az állatállomány kisebb mennyiségben történő számla nélküli értékesítéséből származik (31. interjúrészlet). Érdekes módon ebben a szektorban okozza a legkisebb problémát az illegális kifizetésekhez szükséges pénz előteremtése.

A fentiek alapján világos, hogy a rejtett gazdaság működésének szempontjából kritikus jelentősége van a regisztrálatlan pénzek előteremtésének. *Ez a vásárlások legális lebonyolítására irányuló ellenőrzések tovagyrúzó, a rejtett gazdaság működését nehezítő hatására hívja fel a figyelmet.* Ez a kormányzat számára *hatékony beavatkozási pont* lehet, mivel az ezen keresztül egyszerre tudja az illegális vásárlásokat visszaszorítani és azon keresztül a rejtett foglalkoztatást nehezíteni.

A második kulcs tényező a rejtett gazdaságban érintett szereplők közötti bizalmi viszony megléte, ami olajozottan működő, a saját normáit megszilárdított kapcsolatrendszer meglétére utal. Többek között ebből következik, hogy a rejtett gazdaság radikális és gyors csökkentése nehezen képzelhető el. Ugyanakkor találkoztunk olyan példával, amikor a kikényszeríthető szerződés nélküli munkaviszonyt a munkaadó a munkavállalók kihasználására használta föl. Ebből az következik, hogy amennyiben a legális munkavégzés jogbiztonsága érezhetően kedvezőbbé válik a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez képest, akkor ez ösztönözheti a „fehéredést”.

A rejtett foglalkoztatásban érintett vállalkozások tipológiája

Az interjúk során kitértünk arra a kérdésre is, hogy a bérek elrejtése mennyire kritikus jelentőségű a vállalkozások számára. A válaszok alapján két csoportba tudtuk sorolni a megkérdezett vállalkozásokat.

1. *Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek döntő részben feketén fizetik alkalmazottaikat, általában alacsony a jövedelmezősége, és többnyire bizonytalanok a bevételeik.* Tehát nem tudják kiszámíthatóan és egész évben folyamatosan foglalkoztatni alkalmazottaikat, a munkaerő-piaci versenyben nem képesek megtartani a számukra kulcsfontosságú munkásokat. A bérek részleges vagy teljes elrejtése létkérdés, nem tudnának működni adókötelezettségeik teljes megfizetése esetén, legalábbis ezt támasztja alá önértékelésük és a vállalkozásuk piaci pozíciójának jellemzése is (32. interjúrészlet).
2. *A jellemzően közepes és nagyvállalatokból álló másik csoportba tartozó munkaadók ugyan jelentős mértékben fizetnek zsebbe a regisztrált béreken felül, de képesek megtartani a kulcsfontosságú alkalmazottakat, magasabb a jövedelmezőségük, elegendő munkájuk van a főszezonon kívül is.* Ezek a vállalkozások alapvetően nem azért csálnak adót, hogy a versenyben maradásukat biztosítsák, hanem mert nem tartják indokoltnak a magas adóterhelést, és mert nem hajlandók lemondani profitjuk egy jelentős részéről.

Ez alapján elképzelhető, hogy a rejtett gazdaság csökkentéséhez két különböző kormányzati stratégia együttes alkalmazása a leghatékonyabb, a két eltérő működésű csoportnak megfelelően. A rejtett gazdaság elhagyásának egy lehetséges útját és az azzal járó problémákat e kötetben *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írás tárgyalja.

Rejtett foglalkoztatás és piaci verseny

Mivel a mintánkba adócsaló és törvényesen működő, valamint e két viselkedésmintát az aktuális piaci helyzet függvényében felváltva alkalmazó vállalkozások is kerültek, ezért lehetőségünk volt azt alaposabban megvizsgálni, hogy a versenytársak, partnerek adócsaló viselkedése mennyiben torzítja a piaci versenyt.

A válaszok élesen elkülönülő két csoportra oszthatók: azok a vállalkozások, amelyek a rejtett gazdaságban érintve voltak, szinte kizárólag arról adtak számot, hogy egyáltalán nincs versenytorzító hatás, mivel minden piaci szereplő ugyanazokat a módszereket használja, ugyanúgy adót csal. Az adócsalás mértéke legfeljebb a vállalkozás profitját befolyásolja, de az árakat, versenyben maradást nem. Ezzel szemben a törvényesen működő vállalkozások vezetői döntő többségükben úgy nyilatkoztak, hogy számukra az adót csaló versenytársakkal szemben komoly versenyhátrányt jelent, hogy jogszerűen működnek (33. interjúrészlet). Olyan esettel is találkoztunk, amikor egy építőipari vállalkozó kifejtette, hogy nem társulhat be alvállalkozóként bizonyos nagyobb állami építkezésekbe, ha nem csal ő is adót.

Ugyanakkor több vélemény arra is utalt, hogy az adócsalás révén bizonyos piacokról ki is szorulnak az azt elkövető vállalkozások, mivel általában nem képesek megfelelő minőségben, megbízhatósággal szolgáltatni (például: mert munkásaik gyakran cserélődnek). Ilyen értelemben tehát az adócsalás versenyhátrány, a vállalat növekedésének korlátja (34. interjúrészlet).

Összességében az tűnik megalapozott állításnak, hogy az egyes input- és outputpiacok élesen elkülönülnek egymástól, tehát az adott piac jellegétől függően a rejtett bérkifizetések előnyként, hátrányként, illetve semleges tényezőként is jelentkezhetnek a versenyben. A bérek nagyarányú eltitkolása azonban egy bizonyos vállalatméret fölött a vállalat növekedésének egyértelműen gátjává válik.

Hipotézisek

A rendelkezésünkre álló empirikus kutatás alapján röviden megvizsgáljuk a bevezetőben megfogalmazott hipotéziseket. Mivel mintánk kisszámú interjúból áll, amelyek nem megfelelően reprezentálják a vizsgált sokaságot, ezért eredményeink csak tapogatózó jellegűek. Az elemzés során alapvetően kétféle módszer állt rendelkezésünkre: kereszt-tábla-jellegű kvantitatív elemzés és a hipotéziseinkre vonatkozó explicit utalások számbavétele.

Piaci helyzet és adócsalás. Az interjúk alapján a jelenlegi stabil piaci pozíció és a jó jövedelmezőség nem áll közvetlen és kauzális kapcsolatban a rejtett gazdaságban való érintettséggel, azonban az egyértelműen megállapítható, hogy ezek szükséges, de semmiképpen sem elégséges előfeltételei a szürkegazdaság elhagyásának. Ezt azzal támaszthatjuk alá, hogy a vállalkozások instabilitása, rendelésállományuk ingadozása nem teszi lehetővé, hogy legálisan működjenek, foglalkoztassanak. Ugyanakkor néhány példát találtunk arra, hogy ha nagyobb lenne a kiszámíthatóság, akkor az a regisztrált gazdasági tevékenységek súlyának növelésére vezetné az interjúalanyokat. Ennek legfőbb oka, hogy hosszú távon nem engedhetik meg a munkaadók a kulcsfontosságú munkavállalók esetében, hogy teljesen illegálisan fizessék őket, mert az a munkavállaló, aki feketén dolgozik, könnyen továbbáll (35. interjúrészlet). Ugyanakkor ezt a gyenge összefüggést is jelentősen módosítja a munkaadók egyéni morális álláspontja, valamint az adócsalás várható költségeire való közvetlen ráhatás lehetősége (például: munkaügyi ellenőrök lefizetése).

A kedvező piaci várakozásokkal, optimista jövőbeli tervekkel kapcsolatban is hasonló következtetéseket tudunk csak megfogalmazni, mint a jelenlegi piaci helyzet esetében.

Versenyhársak, partnerek viselkedése és az adócsalás. A versenyhársak rejtett gazdaságban való érintettsége tekintetében az tűnik megalapozottnak, hogy az interjúalanyok a jellemző piaci magatartást követik, ami többnyire valamekkora mértékű béreltítkolást jelent. Ha a kritikustömeg-modell metaforáját alkalmazzuk, akkor azt lehet mondani, hogy a legtöbb vizsgált piac esetében jelenleg abban az egyensúlyi pontban vagyunk, amelyben csak azok a szereplők nem csálnak valamekkora mértékben adót, akik mindenki más csalása esetén sem tennének így.

Nem egyértelmű azonban az, hogy a versenyhársak milyen módon hatnak egymás viselkedésére; találtunk példákat közvetlen, modellkövetés jellegű kapcsolatra és közvetett, az ármechanizmuson keresztül megvalósuló hatásra is (lásd az adócsalás versenytörzítő hatásairól elmondottakat). Valószínűnek tűnik, hogy a legtöbb esetben az adócsaló vállalkozások magas aránya kényszerítő tényezőként hat az adott ágazat versenyhelyzetére, hiszen egy vállalat sem tudná az árakat ennyire alacsonyan tartani, ha teljes mértékben bejelentené alkalmazottait. Következésképpen a rejtett gazdaság visszaszorítása egy-egy piacon a törvénytelenen működő vállalkozások kritikus arányának átlépése után válhat nagyobb mértékűvé, avagy egyedí, a piaci viszonyokkal nyíltan szembeforduló vállalkozások esetében fordulhat csak elő (lásd e kötetben *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írást).

Az üzleti partnerek számos esetben konkrét és közvetlen hatással voltak az interjúalanyok adócsaló viselkedésére (például az alvállalkozó vagy a vevő kimondottan kéri, hogy ne adjanak számlát, vagy kisebb összegről adják azt).

Alkalmazott technológia és adócsalás. Erre a hipotézisre vonatkozóan nagyon eltérők a tapasztalataink, sok válaszoló szerint nincs kapcsolat az alkalmazott technológia specializáltsága és a munkaadók bejelentése között, mivel a munkaügyi viszony egyébként is kölcsönös bizalmon alapul, amit nem kell megerősíteni formális szerződéssel (36. interjúrészlet). Ezzel szemben számos vélemény – főleg a mezőgazdaságban – azt hangsúlyozta,

hogy a technológiai váltás (hatékonyabb gépek alkalmazása) növeli a nyereségességet, és csökkenti a munkaerőigényt, ami azt eredményezi, hogy a megmaradó munkavállalókat inkább bejelentik a cégek. Ennek az is az oka, hogy a vállalkozók igyekeznek a vállalkozás működését a megbízhatóbb, fontosabb munkavállalók regisztrált foglalkoztatása révén stabilizálni, kiszámíthatóbbá tenni. Ugyanakkor ez a kapcsolat is csupán a bérek részleges regisztrálása/nem regisztrálása tekintetében áll fent.

Ezek alapján az valószínűsíthető, hogy az alkalmazott technológia hatással van a bérek eltitkolására, azonban e kapcsolat függ a munkaadó és munkavállaló között fennálló bizalmi viszonytól.

Állami megrendelések és az adócsalás. Kizárólag az építőiparban talákoztunk nagyobb mértékben állami megrendeléseket kielégítő vállalkozásokkal, így megállapításaink relatíve szűk empirikus anyagon nyugszanak.

Az állami megrendelések szerepe kettős az interjúalanyok véleménye alapján. Egyrésztől, az állam is felelős az építőipar illegális tevékenységének egy részéért, az állam korrupciós kínálata révén. Ugyanis a nagyobb cégek, amelyek az állami megrendelésekre pályáznak, a vételár egy részét kénytelenek visszajuttatni bizonyos politikusoknak, bürokrátáknak. Ez a jelenség többnyire olyan nagyobb vállalatokra jellemző, amelyek a fővállalkozó szerepét töltik be (37. interjúrészlet). Másrésztől, a kisebb vállalkozásokat, amelyek a legtöbb esetben a tényleges munkát végzik az állami megrendelések esetén, gyakrabban ellenőrzik. Így az állam rákényszerít számos építőipari vállalkozást, hogy legalább akkor ragasszon bélyeget az alkalmi munkavállalói könyvekbe, ha állami építkezésen dolgoznak (38. interjúrészlet).

Az állam működésének megítélése és az adócsalás. Az állam megítélésének szerepét sajnos nem tudtuk keresztábra jellegű módszerrel elemezni, mert nem mutatkozott kellő variancia az állam működésére vonatkozó véleményekben. Összességében lesújtó volt a megkérdezettek véleménye az államról, az önkormányzatról, a kormányról. A célokkal többnyire egyetértenek, de hatékonytalanak, pazarlónak és korruptnak tartják az állam működését. További módszertani problémát jelentett, hogy a pártpreferenciák jelentősen befolyásolták a kormányról kialakított véleményeket.

Ugyanakkor explicit kijelentések alapján erős, kauzális kapcsolat látszik kibontakozni az állam működésének megítélése és az adócsaló magatartás között; valószínűsíthető, hogy jelentősen rontja az adófizetési morált az állam, a kormányzat negatív megítélése (39., 40. interjúrészlet).

Az állami korrupció vélelmezett szintje és az adócsalás. A korrupció elterjedtségét illetően az interjúalanyok véleménye, ha lehet, még egyöntetűbben lesújtó volt, mint az állam működésének általános megítélésénél (41. interjúrészlet). Így a fentiekhez hasonló módszertani problémákkal kellett szembesülnünk ennek a hipotézisnek a vizsgálata során is. A néhány azonosított közvetlen utalás alapján hasonló összefüggést tudunk valószínűsíteni, mint az előző bekezdésben.¹²

¹² Néhány érdekesebb korrupciós történet megtalálható a függelékben (41., 43., 44., 45. interjúrészlet).

A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó költség–haszon viszonyok. A béreltitkolás mértéke és módja legnagyobb mértékben a büntetés mértékével, és a lebukás valószínűségével, tehát a várható büntetés értékével áll kapcsolatban. Az interjúk tanúsága szerint a kapcsolat a közgazdasági modellek által prediktált módon alakul. Az interjúalanyok döntő többsége tudatosan kezeli a kérdést, részletesen ismerik a lehetőségeiket, lebukási esélyeket (46. interjúrészlet). Másrészt, az adócsalási magatartást morális megfontolások, morális költségek befolyásolják, amelyek vagy belső, vagy külsők. Belső morális költségek egyszerűen az adófizetésre, becsületességre készítő internalizált egyéni meggyőződés, normák esetében lépnek fel, a külső morális költségek mértéke pedig a vállalkozás viselkedése és a falu, lakóhely közösségének morális követelményei közti diszkrépancia mértékétől függ. Ugyanakkor a legtöbb esetben azt tapasztaltuk, hogy a rejtett gazdaságban való részvételnek vagy nincs, vagy csak lényegében elhanyagolható morális költsége van a válaszolók számára (47. interjúrészlet). Érdekes módon ez alól kivételnek leginkább az idősebb korosztály tagjai tekinthetők, ami azt valószínűsíti, hogy az életkor és az adócsalás mértéke között fordított a kapcsolat.

Kiszabott büntetések közvetlen és közvetett hatása. Tíz esettel találkoztunk, melyben magát az interjúalanyt vagy pedig közeli ismerőst, partnerét bírságolták meg. Ezek közül összesen kettő olyan akadt, ahol a vállalkozás lényegesen visszafogta korábbi adócsalási tevékenységét. Amikor nem változott az adócsalás mértéke, akkor jellemzően mindent ugyanúgy csináltak tovább a vállalkozók, ahogy korábban, esetleg az adócsalási, rejtett foglalkoztatási módszereiken javítottak a lebukás tapasztalatainak fényében.

Az ellenőrzések és büntetések kiszabásának módja miatt a munkaadók sokszor ellenséges képet alakítanak ki az államról, az állami szervekről. Az ellenőrzések célja a megkérdezettek szerint, a „minél nagyobb büntetések kiszabása, sokszor teljesen következtelenül, érthetetlen módon”, „És nemcsak az ellenőrzések gyakoriságával van gond: nincs figyelmeztetés, egyből büntetés jár, holott sokszor akaratlanul hibázunk.” Egy esetben arra is volt példa, hogy a büntetés visszalökte a teljes illegálisba a céget (48. interjúrészlet).

A kérdőíves felvétel főbb tapasztalatai

Az interjúk tapasztalatai alapján 150 főre tervezett kérdőíves adatfelvételt készítettünk 2008 áprilisában Szabolcs-Szatmár-Bereg és Győr-Moson-Sopron megyében, valamint Budapesten.¹³ E kiválasztott három területi egység érintett munkavállalóiból az egyes területi egységeket nagyjából egyenlő súllyal figyelembe vevő mintát állítottunk össze. A meg hiúsulások miatti pótkérdezések eredményeként végül a teljes mintanagyság 159 fő lett. A 159 megkérdezett mindegyike rendelkezett alkalmi munkavállalói könyvvel valamikor a vizsgálatot megelőző három év során. Az interjúalanyok kiválasztása alapján hólabda-

¹³ Az adatfelvétel kérdőívének elkészítésében Révész Erika, Tóth István János, Semjén András és Fazekas Mihály vett részt. A kérdézt az Adatgyűjtő Intézet munkatársai szervezték és végezték.

módszerrel történt.¹⁴ Budapesten emellett egyes fővárosi munkaügyi kirendeltségek ügyfélfogadási idejében az adott kirendeltséget felkeresők közül véletlenszerűen is választottak kérdezőink a kérdezési feltételeknek megfelelő válaszadókat. Néhány kérdést utólag, egy telefonos pótfelvétel keretében tettük fel a korábban már felkeresett válaszadóknak.

A megkérdezett 159 fő mindegyike – a minta kiválasztásából eredően – rendelkezett az elmúlt három év során alkalmi munkavállalói könyvvel, és legalább egy alkalommal foglalkoztatták ilyen módon. Foglalkoztatottsági státusa szerint a megkérdezettek 16 százaléka alkalmazott, 65 százaléka alkalmi munkás alkalmi munkavállalói könyvvel, 13 százaléka munkanélküli volt a kérdezés időpontjában, 2 fő tanuló és 8 fő egyéb kategóriába (gyes, gyed) sorolható.

A megkérdezettek átlagosan 17 éves korukban léptek a munkaerőpiacra, és átlagban 6,4 munkahelyük volt eddig életükben. Magas arányban (74 százalék) találunk a mintába került személyek között olyanokat, akik életük során már legalább egyszer munkanélküliek voltak; az átlagos munkanélküliségi időszakok száma 2,8 alkalom a mintában. A munkanélküliség tartós állapotnak bizonyult a megkérdezettek között: átlagosan 25 és fél hónapig voltak munka nélkül. A válaszadók közel 20 százalékának legalább az egyik családtagja munkanélküli volt a kérdezés időpontjában. Mindez már önmagában jól mutatja, hogy az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatottak a munkaerőpiac periferiáján helyezkednek el, és ennek következtében az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetűek.

2007. évi első munkahelyén az érvényes választ adó 138 kérdezetből teljesen szabályosan, bejelentve volt foglalkoztatva 93 fő. 45 fő ezzel szemben úgy volt foglalkoztatva, hogy munkajövedelmének legalább egy részét eltitkolták, vagy vállalkozói jövedelemnek álcázták – ők tehát fekete- vagy szürkemunkát végeztek és ily módon adócsalást vagy adókikerülést követtek el (4. táblázat).¹⁵ Az év során több munkahelyet is megjáró megkérdezettek adatainak elemzése arra utal, hogy a munkahely-változtatás gyakoriságának emelkedésével párhuzamosan nő a szürke- és feketefoglalkoztatás aránya.

A megkérdezettek nem egészen harmadának voltak a zsebbe fizetésre vonatkozó közvetlen tapasztalatai: 30 fő alkalmanként, 19 fő pedig rendszeresen zsebbe kapta munkabérének egy részét. A 49 érintettből 16 fő a teljes összeget zsebbe vette fel, 25-en viszont

¹⁴ A területi munkaügyi központok adatai alapján eredetileg a fent említett munkaerő-piaci jellemzőit tekintve eltérő adottságú területeken szerettünk volna rétegezett mintavételt végezni. Adatvédelmi megfontolások, jogi és adminisztratív problémák miatt azonban ennek az eljárásnak az időigénye meghaladta volna a kutatás tervezett befejezéséig rendelkezésünkre álló időt, és megvalósíthatósága is kétségesnek tűnt, így végül egy kompromisszumos megoldáshoz folyamodtunk: a kiválasztott térségekben először olyan munkaadókat kerestünk meg, akik alkalmi munkavállalói könyvvel rendelkező embereket rendszeresen foglalkoztatnak. Tőlük kértük el jelenlegi, és közelmúltbeli munkavállalóik elérhetőségét. A kérdezők a megkérdezést velük indították, majd a válaszadók ismeretségi köréből „hólabdamódszerrel” fokozatosan addig bővítették a mintát, amíg a tervezett esetszámot nagyjából teljesítették.

¹⁵ Míg a számlázást legfeljebb a szürkefoglalkoztatottságba sorolhatjuk be (bizonyos esetekben akár teljesen szabályos is lehet), a zsebbe kapott jövedelemmel viszont a munkaadó és a munkavállaló teljes mértékben kibújik mindenfajta adó- és járulékfizetési kötelezettség alól, tehát ez inkább illegális vagy feketejövedelemnek tekinthető.

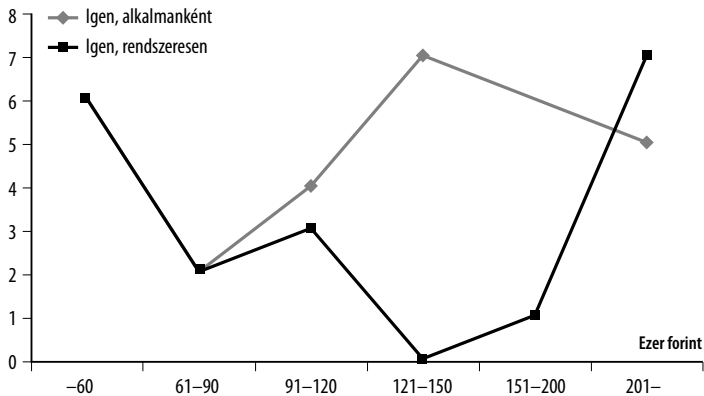
4. TÁBLÁZAT
A fizetés módja 2007-ben az első munkahelyen (fő)

Hogyan kapta a fizetést az első munkahelyén?	Válaszadók száma
Minimálbér fölött, teljes összeggel bejelentve	15
Minimálbér fölött bejelentve, de kapott zsebbe is	2
Minimálbérrel bejelentve, de kapott zsebbe is	1
Minimálbérrel bejelentve, annyit is kapott	9
Alkalmi munkavállalói könyvre kapott és ezen felül zsebre	17
Alkalmi munkavállalói könyvre kapott, szabályosan	69
Számlára kapott pénzt	9
Csak zsebbe kapott pénzt	13
Egyéb	3
Összesen	138

csak javadalmazásuk kevesebb mint felét kapták így. A nettó háztartási jövedelem szempontjából vizsgálva a feketejövedelem előfordulását azt tapasztaljuk, hogy a jövedelmüket rendszeresen zsebbe kapók megoszlása *U*, illetve pontosabban *W* alakú, azaz a legalacsonyabb jövedelműek esetében a leggyakoribb a zsebbe kapott jövedelem, a közepes jövedelműek esetében alacsonyabb ez az arány, majd újra növekedni kezd és a magas jövedelműek csoportjában ismét magas (2. ábra).

A számlára történő fizetés, azaz a bérjövedelem vállalkozói bevételnek való feltüntetésére épülő adóarbitrázs jóval „kifinomultabb” adócsökkentő módszer a zsebbe fizetésnél. Mivel az alkalmi munkavállalói könyvesek zöme a társadalom kevésbé előnyös helyzetű csoport-

2. ÁBRA
A zsebbe kapott jövedelem előfordulása a háztartási nettó jövedelem szerint (fő)

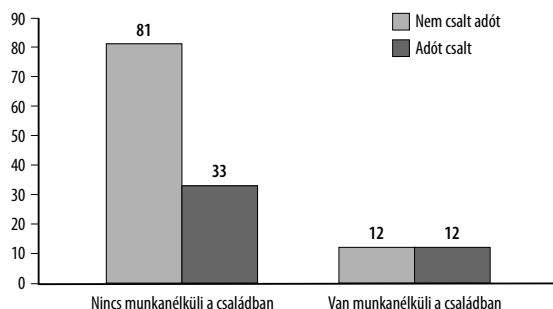
jaiból kerül ki, családjukban feltehetően az átlagnál jóval kisebb a vállalkozási érdekeltséggel rendelkezők aránya; valószínűleg ezért is érthető, hogy az alkalmi munkavállalói könyves mintában a számlára történő jövedelemfelvétel elterjedtsége jóval elmarad a zsebbe fizetésétől. A 159 megkérdezettből mindössze 11 fő élt alkalmanként, 15 fő pedig rendszeresen ezzel a gyakorlattal. A 26 érintett 60 százaléka teljes javadalmazását számlára vette fel, 11 százalékuk viszont csupán javadalmazása kevesebb, mint negyedét vette fel így.

Azok között, akik már voltak munkanélküliek életük során, az átlagosnál gyakoribb volt, hogy rendszeresen számlával vették fel jövedelmük egy részét 2007-ben, és ugyancsak az átlagosnál valamivel nagyobb arányban találunk köztük olyanokat, akik 2007 folyamán zsebbe kaptak jövedelmet.

Egy összefoglaló mutató segítségével megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek milyen arányban kerültek kapcsolatba a feketegazdasággal be nem jelentett vagy aluljelentett, esetleg színellet szerződéssel történő munkavégzés formájában. Független változónk kétértékű: 1 értéket vesz fel, ha a megkérdezett fizetése egészét vagy egy részét feketén vagy szürkén (zsebbe vagy számlára) kapta első 2007. évi munkahelyén, és 0, ha nem. A kérdésre érdemben válaszolók közül 93 fő mondta, hogy nem vett fel zsebbe vagy számlára munkajövedelmet, azaz nem csalt vagy került ki adót (67 százalék) és 45 fő számolt be adócsalásról vagy adókikerülésről (33 százalék).

A kérdezéskor érvényes munkaerő-piaci státusz szerinti bontásban vizsgálva az ilyen irreguláris kifizetéseket, egyértelműen látható a munkanélküliségi tapasztalat és az irreguláris javadalmazás elfogadása közti kapcsolat: míg az alkalmazottként vagy alkalmi munkavállalói könyves alkalmi munkásként dolgozó egykori alkalmi munkások nem egészen 30 százaléka számolt be adócsalásról vagy adókikerülésről, addig a munkanélküliek között közel 70 százalék volt ez az arány.

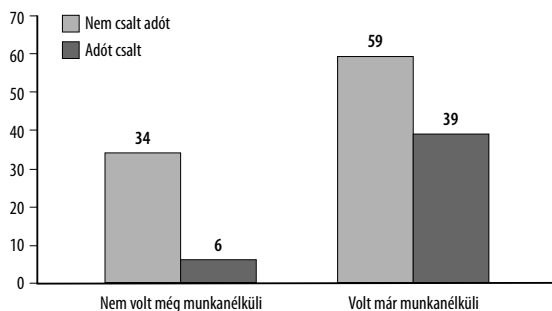
Azok a megkérdezettek, akiknek családjában volt a kérdezéskor munkanélküli, ugyancsak jóval nagyobb arányban számoltak be adócsalásról, adókikerülésről színellet szerződéssel, mint akiknek a családjában nem volt munkanélküli. Azon munkavállalóknak, akiknek legalább egy családtagja munkanélküli, a fele (12 fő) dolgozott úgy első munkahelyén 2007-ben, hogy a kifizetés során történt adócsalás/adókikerülés, míg azon 114 megkérdezett között, akiknek a családjában senki sem volt munka nélkül a kérdezéskor, csak 33 fő esetében volt ez megfigyelhető, azaz köztük egyharmad alatti volt az érintettek aránya (3. ábra).

3. ÁBRA

A legálisan és adócsalás, adókikerülés mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy van-e munkanélküli családtag a kérdezett családjában, 2007 (fő)

A munkanélküliségi tapasztat erősen differenciáló magyarázó változónak bizonyult: azon alkalmi munkavállalói könyveseknek, akik már voltak munka nélkül életük során, közel 40 százaléka csalt (vagy került ki színlelt szerződéssel) adót 2007-ben első munkahelyén, azok között pedig, akik sohasem voltak munkanélküliek, csupán 1/7 körüli (6 fő 40-ből) ez az arány (4. ábra).

4. ÁBRA

A legálisan és adócsalás/adókikerülés mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy a kérdezett volt-e már munkanélküli, 2007 (fő)

Érdeemes alaposabban, egy többváltozós logit modellel is megvizsgálni, hogyan függ össze az adócsalás/adókikerülés melletti jövedelemfelvétel előfordulása azokkal a tényezőkkel, amelyek a kétváltozós elemzések tanúsága szerint hatottak az adócsalás/adókikerülés melletti munkavégzésre. A vizsgálatban szerepeltetett magyarázó változók a kérdezett neme, vagyona (lakásának nagysága), iskolai végzettsége, munkaerő-piaci előtörténete (volt-e munkanélküli?), valamint a család aktív keresőinek munkaerő-piaci helyzete (van-e munkanélküli a családban?). Amennyiben e tényezőket egyszerre, egymással kontrollálva vonjuk be az elemzésbe, az hozzájárulhat annak megértéséhez, mitől függ az alkalmi munkavállalói könyvesek hajlandósága olyan kifizetési formák elfogadására, amelyek adócsalást valósítanak meg vagy a színlelt szerződések tilalmát sértik.

Az eredményeket az 5. táblázatban láthatjuk. A kérdezett neme (1 – nő, 2 – férfi), az iskolai végzettsége (1 – legfeljebb nyolc osztály, 2 – több mint nyolc osztály) és vagyoni helyzete (1 – lakásának alapterülete legfeljebb 40 m², 2 – több mint 40 m²) mellett a munkanélküliség szerepét vizsgáltuk. Az első modellben azt, hogy a család jövedelmi bizonytalansága (volt-e munkanélküli a családban?) mennyiben befolyásolja az adócsalás melletti foglalkoztatást. Eredményül azt kapjuk, hogy a kérdezett nemének és iskolai végzettségének, vagyoni helyzetének figyelembevétele mellett sem tűnik el ez a hatás: ha volt munkanélküli a családban, akkor nagyobb a valószínűsége az adócsalást megvalósító kifizetések elfogadásának, az adócsalás melletti munkavégzésnek. A nők itt is kevésbé normaszegők, ám a rosszabb vagyoni helyzet és a magasabb iskolai végzettség az adócsalás elfogadását valószínűsíti. Ugyanakkor, ha az egyéni munkaerő-piaci történet hatását vizsgáljuk – közelebbről azt, hogy a munkanélküliség mint saját tapasztalat hajlamosítja-e az alkalmi munkavállalókat adócsalás melletti foglalkoztatási ajánlatok elfogadására –, akkor azt láthatjuk az 5. táblázatban, hogy ennek a tényezőnek nem szignifikáns a hatása.

5. TÁBLÁZAT

Az adócsalás melletti kifizetés és a foglalkoztatott jellemzői, 2007 (logit modell)

Függő változó: adócsalás 2007-ben az első munkahelyen

Megnevezés	1. modell munkanélküli a családban	2. modell munkanélküliség mint saját tapasztalat
Nem	0,758*	0,586
Iskola	1,666**	1,428**
Munkanélküli a családban	0,997*	–
Volt-e korábban munkanélküli?	–	0,834
Lakás nagysága	–0,489**	–0,520**
LR χ^2	27,84	26,89
Prob > χ^2	0,000	0,000
Pseudo R^2	0,1649	0,1593
N	133	133

*10 százalékos szinten szignifikáns, **5 százalékos szinten szignifikáns.

Átváltás az alkalmi munkavállalói könyves és egyéb foglalkoztatási formák között

A kérdőívben néhány olyan kérdést is feltettünk, amelyek arra vonatkoznak, hogy az alkalmi munkavállalói könyvvel foglalkoztatottak milyen arányban váltanak foglalkoztatottsági formát: milyen gyakran kapnak az alkalmi munkavállalói könyvesek (nem alkalmi) bejelentett alkalmazotti státust munkahelyükön; vannak-e alkalmi munkavállalók, akik korábban feketén dolgoztak ugyanott; esetleg olyanok, akik korábban alkalmazotti státusban dolgoztak jelenlegi munkahelyükön; illetve a munkaadók kezdeményezésére milyen gyakran alakítják át a bejelentett foglalkoztatást alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatássá.

Mivel a felsorolt események csak meglehetősen kevés megkérdezett munkaerő-piaci történetében fordultak elő, a kis esetszámok miatt az eredmények inkább csak illusztrációként szolgálhatnak, statisztikai értelemben nem megbízhatók – néhány összefüggésre azonban így is felhívhatják a figyelmet:

- korábban alkalmi munkavállalói könyves volt, majd addigi munkáltatójától bejelentett alkalmazotti státust kapott: 17 fő;
- korábban feketén dolgozott, majd ugyanannál a munkáltatónál alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatott lett: 11 fő;
- korábban bejelentett alkalmazotti státusa volt, majd alkalmi munkavállalói könyves lett: 8 fő;
- ennél a 8 főnél 6 fő esetében a munkaadó kezdeményezésére alakították át a dolgozó korábbi bejelentett foglalkoztatását alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatássá.

Az eredmények tehát arra utalnak, hogy bár minden irányban megfigyelhető mozgás a teljesen illegális foglalkoztatás, a kedvezményes közterhű szezonális (alkalmi munkavállalói

könyves) foglalkoztatás, és a teljesen legális állandó foglalkoztatotti státusok között, feltehető, hogy az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatásfehérítő hatása valamivel erősebb lehet a szűrítő hatásánál.

Összefoglalás

Az eddigiek során röviden áttekintettük az alkalmi munkavállalói könyv törvényi hátterét, a szabályozói szándékot, majd pedig az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzőit, körülményeit, végül a rejtett gazdaságra általánosabban érvényes megállapításokat fogalmaztunk meg az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalás tapasztalatainak elemzése alapján.

Állításainkat óvatossággal kell kezelni, mivel nem reprezentatív adatfelvételen, hanem hólabdamódszeren nyugszanak. Az interjúk alapján világosan látható, hogy az alkalmi munkavállalói könyvet az esetek döntő részében nem a szabályoknak megfelelően használják, az elkövetett adócsalás mértéke pedig a munkavállalónkénti néhány 100 forinttól egészen a kifizetett bér 100 százalékáig terjedhet. Az átlagos mérték meghatározásához azonban nem állnak rendelkezésünkre kellően megbízható információk. Mindezek ellenére fontosnak tartjuk leszögezni, hogy az *alkalmi munkavállalói könyv az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott*, mivel hatására a *korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók részben átkerültek a féllegális gazdaságba*. Ez a pozitív hatás az alkalmi munkavállalói könyv relatíve alacsony adóterhelésére, egyszerű adminisztrációjára és rugalmas alkalmazhatóságára vezethető vissza.

A megszerzett tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy a kormányzat tovább növelhetné az alkalmi munkavállalói könyv pozitív hatásait, ha a közteherjegyek mértékét és regisztrálásuk módját átalakítaná, valamint az ellenőrzés hatékonyságát növelné.

Az interjúk során lehetőségünk volt betekinteni a rejtett gazdaság egészének működésébe, ami egyértelművé tette, hogy az illegális, félig legális tevékenységek stabil bizalmi viszonyokon nyugszanak: olyan értékrendszer alakult ki a gazdaság szereplőiben, amelyik nem ítéli el az adócsalást, és csak kismértékben támogatja az adófizetést.

Az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók vizsgálata határozottan rámutat a munkanélküliség és a nem legális kifizetési formák elterjedtsége, illetve elfogadása közötti egyirányú kapcsolatra. Azok, akik erősebben érzik fenyegetve magukat attól, hogy munkanélküliek lehetnek, mert közvetlen hozzátartozójuk munkanélküli, egyértelműen hajlamosabbak elfogadni a nem legális foglalkoztatotti státust és az adócsalásra/adóelkerülésre építő kifizetési formákat. Fontos kérdés, mennyire okozhat problémát az átváltás a normális közterhű bejelentett foglalkoztatásról a kedvezményes közterhű és az adócsalás magasabb szintjével társuló alkalmi munkavállalói könyves munkavállalásra. Bár eredményeink magyarázó ereje a kis esetszámok miatt megkérdőjelezhető, azok mégis azt engedik sejtetni, hogy összességében az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatásfehérítő hatása valamivel erősebb lehet szűrítő hatásánál. Jóllehet tagadhatatlanul létezik átváltás a teljesen bejelentett állandó munkáról az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatásra, az ellenkező irányú (feketemunkáról az alkalmi munkavállalói könyves szürke- vagy féhérmunkára, illetve az alkalmi munkavállalói könyvesről az állandó bejelentett foglalkoztatásra) mozgások volumene valamivel jelentősebbnek tűnik.

HIVATKOZOTT INTERJÚRÉSZLETEK

1. Általában jellemző, hogy van egy-két legálisan foglalkoztatott szakmunkás. A segéd-munkást már nem érné meg így foglalkoztatni, nekik vagy teljesen feketén adnak munkát, vagy ha hoznak ilyen alkalmi munkavállalói könyvet, akkor ebbe könyvelnek el valamennyit. *(Építőipari vállalkozó)*
2. Általában a szakképzett munkavállalók vannak inkább bejelentve, illetve a jól dolgozó segédmunkások. De jellemzően csak minimálbérre, és azon felül még zsebbe fizetik őket. *(Építőipari vállalkozó)*
3. De ezek a baráti, családi viszonyok nem változtatnak a legális–illegális foglalkoztatás arányán. Tehát nincs olyan összefüggés, hogy a barátaimat, közelebbi ismerőseimet inkább bejelentem. Ez inkább a hatóságok miatti vállalhatóságtól függ. Értsd: valakit azért mégis be kell jelenteni, mert különben nagyon gyanús lenne a hely. Ilyenkor az, akít bejelentenek, rosszul jár. Neki sok esetben a cég kifizeti az összes járulékát, hogy ugyanannyi bért kaphasson kézhez, mint a többiek. Természetesen az üzletvezetők minden esetben be vannak jelentve. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
4. Van alkalmi munkavállalói könyvünk, de csak végszükség esetén használjuk. *(Építőipari vállalkozó)*
5. Április óta egy bejegyzés szerepel: kitöltöttük a cég adatait, aláírtuk, beragasztottuk a bélyeget, a dátum helye viszont azóta is üres. Az AM könyv tényleg csak dísz nálunk. *(Építőipari vállalkozó)*
6. Az alkalmi munkavállalói könyv és bejegyzései köszönő viszonyban sincsenek a ténylegesen elvégzett munka mennyiségével, minőségével és időtartamával. *(Építőipari munkavállaló)*
7. A „Mindent legálisan csinál-e munkáltatója, amikor az AM könyvet használja?” kérdés megmosolyogtatja az interjúalanyt. *(Építőipari munkavállaló)*
8. 3450 forintot kapnak az alkalmazottak a könyv szerint, de 700-800 forintot még zsebbe. *(Építőipari munkavállaló)*
9. Papíron tehát 2500 forintot fizetek az AM könyves segédmunkásaimnak, akik a gyakorlatban 5-600 forintos órabérért dolgoznak – tehát minimum naponta 4-5000 forintot hazavisznek. *(Építőipari vállalkozó)*
10. Ténylegesen 600-700 forintos órabér, tehát 5-6000 forint napi pénz. Ehhez 400 forintos bélyeget ragasztok, tehát papíron 2500 forint. *(Építőipari munkavállaló)*
11. A 2000 forint utáni 400 forintot kedvező, mivel az csak az egyhatoda a kifizetésnek. A 3600 és 4600 forint esetén ragasztandó 1100 forint viszont már arányaiban sok. A feldolgozóüzem munkásai legalább még egyszer annyit kapnak zsebbe, mint a könyvben vezetett 2000 forint. *(Feldolgozóipari vállalkozó)*
12. Már bújít el ellenőrök elől emeletes ház építésén a felső szinten („fentről röhögtünk a többiekén”), de üres csőben is. *(Építőipari munkavállaló)*
13. Egyszerűen nem kell félni az ellenőröktől, ellenőrzésektől. Legtöbbször csak 8 órát írok be a könyvbe, és a maradékot zsebbe fizetem. Kis kockázattal nagyobb tehertől szabadítom meg magamat, és a munkavállalómnak járó fizetést. *(Építőipari vállalkozó)*

14. Legalább amikor kint vagyunk a terepen ne kelljen papírozni. Nincs kint egy asztal, amin dolgozni tudnánk. Ráadásul, ha esik az eső, minden szétázik... és minek kell a hatóságoknak a dolgozók családi állapota. (Mezőgazdasági vállalkozó)
15. Főként a munkanélküli-segélyen élők fordulnak hozzám hasonló kérésekkel (ne ragaszszak), mert nekik az AM könyv bemutatásakor minden egyes bejegyzésért utólagosan visszavonják az aznapi segélyt. (Építőipari vállalkozó)
16. Az AM könyvet nem szeretik a munkavállalók, mert ha a munkáltató ír bele, akkor arra a napra elveszik a munkanélküli-segélyük. A munkavállalók többsége teljesen feketén szeretne dolgozni. (Építőipari vállalkozó)
17. Tudom, hogy ő is „bukta volna a dolgot” egy ellenőrzés során, de szerencsénk volt. Hiába mondtam volna, hogy „márpedig írják be”, akkor közölték volna velem, hogy „pótolható, úgyhogy menjen haza”. (Mezőgazdasági munkavállaló)
18. Nagyon jelentősen csökkent a teljesen feketemunka aránya az AM könyvek bevezetésével, sokan kiváltották, de – legalábbis az építőiparban – nincs ember, aki rendeltetésének megfelelően használná. (Építőipari vállalkozó)
19. Olyan már nincs, hogy kézbe fizetnék ki, mint régebben. Ezt már rég meg kellett volna hogy oldják. Régebben amikor alkalmanként dolgozni mentem, mindig „reszkethettem” a lebukás lehetősége miatt. Most végre ez megváltozott az AM könyv révén. (Mezőgazdasági munkavállaló)
20. Az interjúalany az AM könyvig teljesen feketén foglalkoztatta az alkalmazottait. A tavalyi évtől azonban minden alkalmazottjától kéri az AM könyvet, mert megnőtt az ellenőrzések száma. (Építőipari vállalkozó)
21. Az AM könyv sokakat érint az építőiparban: akik eddig teljesen feketén vállaltak munkát most átkerültek a félhivatalos „szürkegazdaságba”. Mivel a két AM könyvesem a gyakorlatban főfoglalkoztatású, a stratégia a kijátszás. (Építőipari vállalkozó)
22. Már tavaly is megmondták, hogy rendezzem el a kiskönyvem, különben nem kapok munkát. [...] Ez azért elég rosszul érintene, mert ilyenkor ősszel sokféle el lehet menni szüretelni. [...] Nekem mindegy, hogy feketén dolgozom-e, vagy nem, csak a pénzt adják oda rendesen. [...] Beteg meg nem szoktam lenni. (Mezőgazdasági munkavállaló)
23. Rendszeresebben akkor ragasztunk a könyvbe, ha „veszélyesebb” helyen dolgozunk, például utcafronton, ahol láthatók vagyunk, vagy „közületnél” (amin nem a közszektort, hanem cégeknek végzett számlás munkát ért az interjúalany). (Építőipari vállalkozó)
24. Ha nem lennének folyamatosan ellenőrzések, akkor még a fiaink sem lennének alkalmi munkavállalói könyvesek. (Vendéglátó-ipari vállalkozó)
25. Az építőiparban dolgozó cégek nagy része, ha bejelenti a dolgozóit, akkor minimálbérre, valamint körülbelül 25–30 ezer forint pluszt fizet. Általánosan jellemző, hogy szak- és segédmunkásokat is órabérrel dolgoztatnak, a teljesítménybér nem ismert. A részmunkaidős bejelentés is hódít: a lényeg, hogy minél kevesebbet kelljen fizetni. (Építőipari vállalkozó)
26. A minimálbérnél kicsit nagyobb összegre vannak a főfoglalkozásúak bejelentve, de annak az összegnek a kétszeresét is hazaviszik. A munkásokkal személyenként egyezkednek: így előfordulhat, hogy az állványon dolgozók más és más órabérrel végzik a munkájukat. Az órabér 600-700 forint között mozog, persze zsebbe. (Építőipari vállalkozó)

27. Nálam a segéd munkások 90 ezer forint körül, a szakmunkás 120-130 ezer forint körül „visz haza”. A bejelentett szakmunkás minimálbérre van bejelentve, így tehát még egyszer annyit zsebbe is fizetek neki, mint a bejelentett összeg. *(Építőipari vállalkozó)*
28. Az AM könyv használata meghatározó: nincs más munkalehetőség a környéken, csak ez. A környéken nincs ipar, csak mezőgazdaság, tavasztól ősziig csak ebben tudnak dolgozni. A szomszéd gazdaságban például 200 embert alkalmaznak AM könyvvel. Az a gazdaság egyszer megpróbálta, hogy bejelentette minden alkalmazottját, de „megégették magukat”: egyszer jöttek, máskor nem a munkavállalók, nem lehetett rájuk számítani. A környéken sokszor jellemző a férfi munkásokra, hogy megisszák a napszámukat, és nem jönnek dolgozni. *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
29. A számlás fizetésre jellemző, hogy a megrendelő sokszor kéri, hogy az építető ne adjon mindenről számlát, mert annyit nem tud fizetni. Interjúalanyom mutatott árajánlatokat, és részletesen elmagyarázta, hogy mely költségekről adott, melyekről nem számlát. Egy ötmillió árajánlatot mutatott, ahol megegyeztek a megrendelővel, hogy megközelítően hárommillióról ad számlát, a másik kettőről pedig nem. Ennek megfelelően a költségvetési tervet is két nagyobb részből állt. *(Építőipari vállalkozó)*
30. A feketefoglalkoztatás miatt ösztönözve vannak arra, hogy a vevőiktől is részben feketén kapjanak pénzt, példa: családi ház építése: 20 millió plusz áfa lenne, e helyett kérnek 10 millió plusz áfát és a maradék 10 milliót zsebbe, így mindenki „jól jár” a vevő megspórol 2 millió plusz áfát, a cégnek meg keletkezik 10 millió nem nyilvántartott bevétele, amit kifizethet a munkásoknak. *(Építőipari vállalkozó)*
31. Időnként adnak el az állományból készpénzért egy-egy jószágot („múltkor is a bányásznapra odaadtunk három juhot”), ebből fedezik például a plusz kifizetést („az állományból meg leírjuk elhullásként”). *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
32. A cég, ahol az interjúalany dolgozik egy 12 millió havi árbevételű szórakozóhely, itt jelenleg körülbelül 300 000 forintot tesznek ki a munkához kapcsolódó járulékkerhek, ha minden legálisan menne, akkor ez felmenne 2 millió forintra (pontosan utánaszámoltak), viszont a havi nyereség 1,5 millió körül alakul. Tehát ha jog szerint mindent befizetnének, be kellene zárniuk a boltot. *(Vendéglátó-ipari munkavállaló)*
33. A versenyben az marad felül, aki több pénzt tud eltüntetni, hiszen aki nem ezt teszi, az a magas adóterhek miatt egyszerűen nem képes életben maradni. Ez különösen igaz a családi vállalkozásokra a vendéglátás területén. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
34. Ha megtehetné, hogy bejelent pár embert, akkor be tudná magát protezsálni több helyre is, például cégekhez, mert abból van sok munka, ha az ember meg tudja ezeket csípni, ami ismeretéseken múlik. *(Építőipari vállalkozó)*
35. A vállalkozás kezdetben minden alkalmazottat AM kiskönyvvel foglalkoztatott. Körülbelül egy évig mindenki így dolgozott, amíg ki nem derült, hogy a vállalkozás jövedelmezősége elbírja a közterhek kifizetését. Jelenleg mindenkit főállásban foglalkoztatnak. *(Építőipari vállalkozó)*
36. Az alkalmazott technológiának és a technikai váltásnak a foglalkoztatási formákkal nincsen kapcsolata. Az AM könyves munkavállalóit bizalmi, illetve rokonsági alapon alkalmazza az, akiknek AM könyvvel és anélkül is folyton új eszközökkel kell megismerkedniük és új technikákat elsajátítaniuk. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*

37. Az állam kényszeríti korrupcióra az embereket. Felső szinten ott vannak a közbeszerzési eljárások, amelyek előre lefutott dolgok. Helyi szinten a vállalkozók az önkormányzatoktól – mint állandó megrendelőktől – függenek. *(Építőipari vállalkozó)*
38. Nincsen állami megrendelése. Kérdő tekintetetre a válasz: „Mert nem akarom, hogy engem bárki is kóstolgasson.” Interjúalanyom szerint, ha állami megrendelése is lennének, akkor folyton ellenőriznék, ő meg nyugton akar lenni a saját telephelyén. *(Építőipari vállalkozó)*
39. Teljesen feketén akar foglalkoztatni. Ez bár belekerül pár ősz hajszálába, de mint már említette, „ezeknek semmit sem fizet”. Az AM könyv biztonsági okok miatt van a munkásainál. *(Építőipari vállalkozó)*
40. Az is nyilvánvaló, hogy senki nem szeret adót fizetni, valamint a bevétele legnagyobb részét odaadni az államnak, és nem kapni érte semmit. [...] Én sem látom, hogy mi történik a pénzünkkel. Csak azt tudom, hogy befizetjük a pénzeket, aztán azok eltűnnek valahol. Valamilyen szinten az államnak törekednie kellene arra, hogy ne robbanjanak ki több száz milliárdos botrányok, hogy itt lehet elsikkasztani, ott lehet elsikkasztani, mindenféle felelősségre vonás nélkül, én azt gondolom, hogy így az emberek hajlamosabbak lennének befizetni az adókat. [...] És persze az is fontos lenne, hogy az adózás mértéke egy kicsit közelítene az emberek teherbírásához. *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
41. Félelmetes a korrupció. Ráadásul választunk valakit, és nem bízunk meg benne. Nem járok szavazni, mert nincs kire. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
42. Egy jó barátom mesélte: önkormányzatnál karbantartást kellett volna végezni, egy több milliós munkáról volt szó. Az önkormányzat egyik embere kerek percc megmondta, 30 százalékot zsebbe vissza kell fizetni. Viszont akkor garantált a munka. *(Építőipari vállalkozó)*
43. Volt, hogy közbeszerzési pályázatot írtak ki festésre április végi határidővel. Interjúalanyom már befizette a 20 ezer forint pályázati díjat, amikor a polgármesteri hivatalban egy ismerőse megsúgta, hogy a munkálatok már megkezdődtek. Mindez április közepén volt. *(Építőipari vállalkozó)*
44. Elmeséli, hogy egy időben ő is járt az önkormányzathoz, hogy megnézzé a kiírásokat, de az ottani ismerőse szólt neki, hogy melyik pályázati anyagokat ne vegye meg, melyekre van már meg a „befutó”. Azt is hozzáteszi, hogy ugyanígy volt, amikor az ismerős neki „intézett” pályázatot, egy adott százalék fejében vagy más kompenzálásért. „Fontos, hogy az embernek legyen ismerőse”. *(Építőipari vállalkozó)*
45. Az állam nagy építőipari megrendelésein keresztül a társadalomban a korrupció. Ez úgy alakul ki, hogy a fővállalkozónak vissza kell juttatnia az állami megrendelés összegének egy részét az államnak (pontosabban adott bürokratának, politikusnak), de ő ezt nem tudja önmagában kigazdálkodni, előteremteni, ezért ezt a „visszacsoportgötös módszert” várja el az alvállalkozóitól, azok pedig a saját alvállalkozóiktól, stb. Így egy bizalmi helyzet alakul ki az egész építőiparban, ahol senki nem meri a másikat „bemószerezni”, mert akkor róla is elmondják a többiek, amit tudnak. *(Építőipari vállalkozó)*
46. A korábban gyakran előforduló teljes illegálitás már nem működik, csak extrém esetekben fizetődik ki: kb. napi 20 millió árbevétel esetén lehet „kigazdálkodni” a napi bírságot. Ilyen budapesti szórakozóhely létezik ma is, még működési engedélyük sincs. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*

47. Mivel az illegális foglalkoztatás teljesen természetes a szektoron belül, így arról beszélni, hogy „mi lenne, ha nem lenne”, nem is érdemes. Az emberek ezt teljesen hétköznapi dolognak tekintik, annak törvénysértő, vagy „bűnjellege” elő sem kerül. (*Építőipari vállalkozó*)
48. Interjúalanyom egyéni vállalkozó 2007 januárja óta újra. Előtte 2004–2005-ben szintén egyéni vállalkozó volt az építőiparban, de 300 ezer forintba megbüntették – szerinte jogtalanul –, amelyet nem tudott kigazdálkodni. Idén azért döntött a vállalkozás megkezdése mellett, mert nem akart tovább feketén dolgozni. Nem volt kezdőtőkéje, abszolút a nulláról indult. (*Építőipari vállalkozó*)

HIVATKOZÁSOK

- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Közgazdasági Szemle, 51. évf. 6. sz. 560–583. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MAKÓ ÁGNES [2008]: Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás és a rejtett gazdaság kapcsolata. Elemzés az AM könyves munkavállalók kérdőíves megkérdezése alapján. MTA KTI, Budapest, MT DP 2008/11.

A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008

FAZEKAS MIHÁLY

A budapesti futárszolgálatok piaca kiváló lehetőséget szolgáltat a rejtett gazdaság működésének és a szürkegazdaságból való kilépés lehetőségeinek tanulmányozására, mivel a legnagyobb súlyú piaci szereplő – nevezzük A-nak – a teljes „kifehéredés” mellett döntött 2006 nyarán, ami határozott szakítást jelentett a saját korábbi gyakorlatával és a piacra jellemző feketefoglalkoztatással. Ez a lépés alapvetően eltérő reakciókat váltott ki a versenytársak, a vevők és a munkavállalók körében, ami egyben meg is bolygatta az addig stabilizálódott féllegális viszonyokat. Továbbá, mivel a budapesti gyorsfutárszolgálatok piacán kizárólag magyar tulajdonú kis- és középvállalkozások tevékenykednek, ezért a magyar gazdaság egy olyan szegmensébe tekinthetünk be, amely kiemelten érintett a feketegazdaságban (Krekó–Kiss [2007], valamint lásd e kötetben Semjén Andrással és Tóth István Jánossal az alkalmi munkavállalói könyvről közösen készített tanulmányunkat).

Az esettanulmány forma lehetőséget nyújt a vizsgált piac és a konkrét események mélyebb megértésére, valamint oksági kapcsolatok feltárására, amit nagyban elősegít, hogy a piac nagyon heterogén a vállalatméret, a hatékonyság, a jövedelmezőség, az alkalmazott technológia és az adófizetési magatartás tekintetében. Továbbá a szolgáltatás egyedisége – napon belüli csomag, illetve levélkiszállítás többnyire Budapesten belül – nagyban korlátozza a termék helyettesíthetőségét, így a piac viselkedése lényegében a kapcsolódó piactól szeparáltan vizsgálható.

A következő kérdésekre keressük a választ.

1. Miért lépnek ki a vállalkozások a feketegazdaságból? Milyen szerepet játszanak az állami szabályozás (például a moratórium), a cég piaci helyzete, az adócsalás morális költségei és a korábbi foglalkoztatási formák tapasztalatai (például kiszámíthatatlanság)?
2. Milyen feltételek mellett lehet kilépni a feketegazdaságból?
3. Milyen jellemző *stratégiákat* folytatnak a vállalkozások a fehér gazdaságba való átlépés során?
4. Mennyiben *sikeresek, illetve sikertelenek* ezek a stratégiák, milyen problémákat nem tudnak kezelni?

E kérdések megválaszolása során strukturált interjúkra támaszkodtunk, megkerestük annak a két vállalkozásnak a vezetőjét, amelyek 2008 februárjáig a teljes fehéredés mellett döntöttek (A és B vállalat), két olyan cég vezetőjét, amelyek nem, vagy csak kismértékben változtattak adófizetési viselkedésükön (nevezzük őket C és D vállalatoknak), valamint az A vállalat két munkavállalóját. Így sikerült a piac négy legnagyobb árbevételű szereplője közül hármat elérni, továbbá egy kisebb méretű, de dinamikus céget is.

A továbbiakban a budapesti futárpiac általános jellemzőit tekintjük át, hangsúlyt fektetve azokra az elemekre, amelyek változatlanok maradtak 2006 nyara és 2008 februárja között, majd az *A* döntését, az azt meghatározó tényezőket tárgyaljuk. Ezután a versenytársak különböző stratégiáit vizsgáljuk meg az *A* adófizetési viselkedésének a változása tükrében, legvégül az eredmények összefoglalása, valamint a kormányzati beavatkozás számára levonható tanulságok következnek.

A budapesti futárszolgálatok piacának áttekintése, 2006–2008

A budapesti futárszolgálatok együttes árbevétele 2,5 milliárd forint körül alakult 2006-ban, ez a szám csak kicsivel növekedett az átlagos infláció mértéke fölött 2007 során. Valamivel 50 százalék feletti az öt legnagyobb vállalkozás együttes piaci részesedése, ugyanakkor a 12 legnagyobb szereplő is csak a piac 70 százalékát teszi ki, valamint a piac maradék 30 százalékán néhány fős kisvállalkozások osztoznak.¹ Ennek a piacszerkezetnek megfelelően erős árverseny tapasztalható a piacon amellet, hogy számos nagyobb, hosszabb ideje működő vállalkozásnak sikerült minőség – pontosság, megbízhatóság – alapján differenciálni szolgáltatását, így valamelyest tompítani az árverseny életét. Ezenkívül a hosszú távú együttműködések jellemzők a futárszolgálatok és vevőik között, ami további stabilitást visz a piaci viszonyokba, különösen a nagyobb, jobb minőséget nyújtó cégek számára. Előfordulnak agresszív kampányok, kísérletek egymás vevőinek elcsábítására, mégis ezek inkább kivételnek mondhatók a vállalatok közötti iratlan szabályok betartása, a szubkultúra összetartó ereje révén.

A legtöbb vállalkozás azonos technológiát használ: biciklis, autós és motoros futárok valamilyen keverékét, jóllehet ezek pontos megoszlásában és munkaszervezésben (futárok napon belüli irányítása) jelentős eltérések tapasztalhatók. Az alkalmazott technológiák eltérése nem vezet alapvető különbségekhez a jövedelmezőségben, valamint a tőke–munka felhasználási aránya is csak egy szűkebb tartományon belül mozog. Az interjúalanyok véleménye szerint a költségek leszorításának és így az árversenyben előny megszerzésének a leggyakoribb módja a bérköltségek csökkentése, ami vagy az adott technológia hatékonyabb felhasználásával (például gyorsabb csomagkiszállítás, biciklis, motoros, autós futárok megfelelőbb arányú alkalmazása), vagy a bérre rakódó adók „megspórolásával” érhető el, amit azonban a lebukás várható költsége korlátoz.²

„Ezért határmezsgye: meg kell találni azt, ahol átmegyünk az APEH ellenőrzésen, és tudunk eleget fizetni az alkalmazottaknak.” (Részlet az egyik cégvezetővel készített interjúból)

¹ A futárpiac részletes elemzése megtalálható: http://www.logisztika.co.hu/WEBSSET_DOWNLOADS/141/LORA%20Fut%C3%A1r%202004-2005.pdf vagy <http://vg.hu/index.php?apps=cikk&cikk=194133&fr=rss>.

² A futárok kellően rugalmasan váltanak munkahelyet ahhoz, hogy jelentősebb bérkülönbségek ne alakuljanak ki a különböző futárszolgálatok között.

A legnagyobb piaci szereplők 140–160 főt foglalkoztatnak, de a legtöbb vállalkozás 10–15 fő alatti létszámú.

A biciklis futároknak semmilyen képzettséggel sem kell rendelkezniük a munka megfelelő elvégzéséhez, ugyanakkor jellemzően szakmunkás, szakközépiskolai végzettségűek. Futárként dolgozni azonban rendkívül megterhelő fizikailag, és nem ritkák a balesetek sem, így általában egy-két hónap után elhagyja a „pályát” a futárok 40–60 százaléka. A teljesen illegálisan vagy féllegálisan foglalkoztatott futárok 170–180 ezer forint havi nettó keresetet visznek haza, amennyiben átlag körüli a teljesítményük (a fizetés szinte minden cégnél a kivitt csomagok számától függ). Ugyanakkor a teljesen bejelentett futárok ennél 30–40 ezer forinttal alacsonyabb nettó bérre számíthatnak azonos teljesítmény mellett.³ Az autós és motoros futárok munkája fizikailag lényegesen kevésbé megterhelő, azonban az ő esetükben értelemszerűen követelmény a jogosítvány megléte, de ezen túl itt sem szükséges semmilyen szakképesítés. Az átlagkereset 150–200 ezer forint nettó között mozog a bér részleges bevallása esetén, ami a korábbiakhoz hasonlóan 30–40 ezer forinttal alacsonyabb teljesen legális foglalkoztatás mellett.

2006 augusztusa előtt a piacon egyetlen vállalkozás sem volt, amelyik teljesen törvényesen működött volna, a valósnak megfelelő béreket jelentette volna be. Általános tendencia, hogy a nagyobb, jobb minőséget nyújtó vállalkozások magasabb arányban vallották be a béreket, míg a legkisebb vállalkozások közül a legtöbb szinte teljes mértékben eltitkolta ezeket.⁴

„Kis cégeknél nagyon a feketézés megy. Rákényszerülnek a »költségcsökkentésre«: nem fizetnek adót.” (Az egyik futárcég vezetője)

„[...] a piacvezetőknél magas a bejelentettek aránya, és alacsony az alvállalkozóké. Kisebbecknél ez fordítva van. És azt feltételezem, hogy a kicsi cégeknél nagy többségében a bejelentés teljes hiánya jellemző, a teljes feketézés.” (Az egyik futárcég vezetője)

A bérek részleges vagy teljes elrejtésére gyakorlatilag minden ismert technika megtalálható (lásd a kötetben Semjén András és Tóth István Jánossal közösen készített tanulmányunkat), egy-két új megoldással egyetemben. Ezt az egyik interjúalany a következőképpen fogalmazta meg:

„De nincs olyan sajátosság, amit ne tudna bárki: „kommersz megoldások vannak”, aki tudja, hogy működik a költséggyártás, az tudja miről van szó.” (Az egyik futárcég vezetője)

³ Ebben a szakaszban a keresetekre vonatkozó értékek a 2008. év eleji viszonyokat tükrözik.

⁴ Ennek az állításnak az érvényességét valamelyest gyengíti, hogy az egyetlen kisvállalkozás (11 fő) az egyik leginkább törvényesen működő cégek közé tartozik a piacon. Azonban ez inkább egyedi eset, és a tulajdonosok morális beállítottságára vezethető vissza; minden interjúalany a cégméret és az adócsalás közötti fordított irányú kapcsolatot tartotta a meghatározónak, továbbá az említett magyarázatok is összhangban állnak elméleti megfontolásainkkal.

A *gyakrabban alkalmazott módszerek* a következők.

1. A nagyobb vállalkozásokra jellemző, hogy a biciklis futárokat alvállalkozói szerződésnek feltüntetett munkaviszonyban foglalkoztatják. Továbbá néhány alkalmazottat – jellemzően munkairányítót (diszpécseret), adminisztrációs munkakörökben dolgozókat – bejelentenek, többnyire minimálbére vagy valamivel afölé, és még egyszer ugyanennyit kapnak zsebbe. A nagyobb cégek „zsebbe fizetését” jelentősen korlátozza, hogy vevőik nagy része csak számlásan hajlandó fizetni, így nehezen tudják előteremteni a szükséges forrásokat a regisztrálatlan kifizetésekhez.
2. A jelentősebb termelési költségekkel (tőke, üzemanyag) működő autós, motoros futárokkal dolgoztató vállalatok körében a „költségelés” a legjellemzőbb. Ezek a vállalkozások fölülreportolják a költségeiket, és a nem valós költségek egy részét zsebbe kifizetik munkabérnek. Emellett a munkavállalók vagy alvállalkozók, vagy „minimálbéresek”. Néhány alacsony működési költségű vállalkozás is hasonló módszerekkel csal adót, annak ellenére, hogy ez az adóhatóság számára sokkal kevésbé hihető költségszerkezetet tüntet fel, és a számlák vásárlása pluszköltséggel jár.

„Nem lehet ügyeskedni a bevétel eltüntetésével – az átutalások miatt, és hogy számlát adnak mindenhol. Tehát a költségek növelése az elsődleges cél. Valós költséget nem feltétlenül csinálnak, keresztbeszámlázás megy.” (Az egyik futárcég vezetője)

3. Van olyan vállalkozás is, ahol négyórás munkaidőre jelenti be az alkalmazottakat, akik emellett még alvállalkozókként is működnek.
4. Van olyan vállalkozás, ahol még mindig „teljesen feketék”, jóllehet azt nem sikerült megtudnunk, hogy miként teremtik elő a törvénytelen kifizetésekhez szükséges pénzt. Valószínűleg vagy számla nélküli szolgáltatásból, vagy költségek fölülreportolásából.

A színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejártával újabb módszereket kezdtek alkalmazni a vállalkozások, ezek a következők.

5. Több vállalkozás összeáll annak érdekében, hogy az alvállalkozói szerződéseiket törvényesnek tüntessék fel. Ennek a módszereknek az a lényege, hogy a két-három „partner” vállalkozás papíron egymás futárjait alkalmazza, így egy „alvállalkozó” több cégnek is dolgozik. Természetesen a valóságban minden futár csak a saját cége számára végez munkát.
6. Az előző módszer egy változatát alkalmazza az a megkérdezett vállalkozás, amelyik felvásárol egy-egy versenytársat, egyesíti a diszpécserközpontot, de a futárok továbbra is felváltva számláznak, a különböző „leányvállalatoknak”.
7. A vállalkozó futárjai két-három fős vállalatokba, bt.-kbe, kft.-kbe tömörülnek, és így számláznak az egyetlen megrendelőjüknek, a futárszolgálatnak.
8. Ugyanazok a tulajdonosok két évente új vállalatot alapítanak más névvel, más székhellyel, emellett ugyanazon ügyfélkört szolgálják ki. Következésképpen nem jelentik be egyik alkalmazottjukat sem, sőt néha még a szóbeli megegyezést is megszegik, vagy a regisztrálatlan munkabért sem fizetik ki.

„Azt mondták be vagyok jelentve, de elmentem az APEH-hez, hogy utána járjak, és nem voltam. Elég ciki volt.” (*Biciklis futár*)

Ennek a módszernek a „következtében olyan alacsony árakat kínálnak, ami elképzelhetetlen”. A cégnevek kreatív megválasztásával még a vevők számára kialakított márkanév is részlegesen átmenthető.⁵

E módszerek elterjedtségét és általában a béreltítkolás mértékét a piaci szereplők mérlegadatait megvizsgálva lehet a legegyszerűbben megállapítani, mivel az alkalmazott eljárás munka-tőke aránya csak egy szűk sávban ingadozik vállalkozásról vállalkozásra. Ha a teljesen legalisan működő *A* és *B* futárszolgálatot viszonyítási pontnak tekintjük, mindkét cégnél 65–75 százalékos a bérköltségek árbevételhez viszonyított aránya, akkor megdöbentő kép bontakozik ki a piacról: 2006. évi adatokat alapul véve, az említett két céget kivéve nincs egyetlen vállalat sem, ahol 25 százaléknál magasabb lenne a bérköltségek aránya, a leggyakoribb arány a 6–10 százalékos sávba esik.⁶

Az interjúalanyok egyöntetű véleménye volt, hogy a piac valamennyire konszolidálódik, egyre kevesebb a teljesen feketén működő vállalkozás, ami nem csupán az *A* futárszolgálat adófizetési viselkedésének megváltozására vezethető vissza, hanem általánosságban az instabil, megbízhatatlan kisvállalkozások szolgáltatása iránti csökkenő igényre; a minőségibb, ezért a szürkegazdaságban működő cégek sikeresebb üzleti modelljére.

Az A futárszolgálat kilépése a szürkegazdaságból

Az *A* futárszolgálat a budapesti futárpiac legnagyobb szereplője, 2007. évi nettó árbevétele 450 millió forint volt, ami folyamatos növekedést mutatott az elmúlt években; éves szinten átlagosan 145-150 embert foglalkoztatnak, amiből körülbelül 20 ember dolgozik az irodában (diszpécser, adminisztrátor), a többi futár. A vállalkozás közép-felső árkategóriában szolgáltat, nagy hangsúlyt fektet a szolgáltatás minőségére (gyorsaság, rugalmasság, az ügyfél kezelése). Alternatív kapitalista, társadalmi vállalkozó arculatot alakítottak ki a vevők és a lakosság szélesebb rétegeinek körében.

Az *A* futárszolgálat 2006 augusztusában bejelentette az összes dolgozóját valóságos bérük összegéig, tehát azokat, akik korábban minimálbére voltak bejelentve (a diszpécseres esetében) vagy alvállalkozóként szerződtek le velük (a futárok esetében).

Motivációk és előfeltételek

A cég vezetőjével készített interjúk alapján a szürkegazdaság elhagyása a következő okokra vezethető vissza az *A* futárszolgálat esetében:

⁵ A konkrét példát az anonimitás miatt nem tudjuk e helyen bemutatni.

⁶ Pontos számokat és a vállalkozások neveit az esettanulmány anonimitása miatt nem közölhetjük.

1. a cégvezetők adócsalásból származó morális, pszichológiai költsége,
2. a lebukás magas várható költsége, amelynek szubjektív értékelése és tényleges értéke egyaránt megnövekedett a 2006 augusztusa előtti időszakban,⁷
3. a színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejárta.⁸

Ez a három tényező kimondottan az A futárszolgálat esetére vonatkozik, azonban a későbbiekben megállapítjuk ezek érvényességét a többi piaci szereplő viselkedésére is, valamint megvizsgáljuk az általánosíthatóság kérdését is.

A fenti motiváló tényezők azonban önmagukban kevésnek bizonyultak volna a „kifehéredés” meglépéséhez, a következő *előfeltételek* teremtették meg a reális esélyét annak, hogy a vállalkozás nyereségesen tudjon működni az összes törvényes kötelezettség teljesítése esetén is:

1. stabil piaci pozíció, ami a többi piaci szereplővel szembeni versenyelőnyön és a vevőkkel kialakított hosszú távú, bizalmi⁹ kapcsolatokon nyugszik,
2. arcumon¹⁰ és minőségen alapuló termékdifferenciálás, ami csökkenti a kereslet árrugalmasságát,
3. magas jövedelmezőség vagy jelentősebb mozgástér költségsökkentésre,
4. a munkavállalókkal kialakított bizalmi viszony és a vállalat iránti lojalitás.

E négy tényező mindegyike szerepet játszott abban, hogy az A futárszolgálat nyereséges, stabilan működő vállalkozás tudott maradni 2006 augusztusa után is, azonban az nem egyértelmű, hogy melyik tényező milyen mértékben járult ehhez hozzá. Ezt a kérdést a többi vállalkozás viselkedésében és helyzetében megfigyelhető eltérések bemutatásával tudjuk megválaszolni.

Alkalmazott stratégiák és sikerességük

A sikeres „kifehéredés” kulcsa az volt, hogy a törvényes adóterhek teljes megfizetéséből származó pluszköltségeket meg tudták osztani a vevők, munkavállalók és a vállalkozás között, aminek alapját a korábbi évek alatt kialakított bizalmi viszonyok jelentették. Az egyes szereplőkre jutó pluszköltségek arányát a szereplők tűréshatára alapján (például a vevők

⁷ „[...] hiába kicsi az esélye egy ellenőrzésnek a következő öt évben, lebukás esetén a szankció az, hogy vissza-minősítik a vállalkozói szerződéseket munkavállalóivá [...], és ki kell fizetniük a meg nem fizetett adóterheket. Emellett egy újabb törvényi szabályozás következtében már büntetőjogi felelőssége is van az ügyvezetőnek.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból)

⁸ <http://www.magyarorszag.hu/allampolgar/ugyek/munka/munszerz20050805/szinleltmunkasz20080123.html/ugyleirasjogi>

⁹ „Hitelesek voltunk, és minden ügyfelünk elhitte, hogy valóban a legális foglalkoztatás megvalósítása miatt emeljük az árainkat, és nem átverés a dolog.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból)

¹⁰ „Alapvetően az imázsunk miatt tudtuk megtenni az áremelést. A versenytársak lehetetlennek tartották az áremelést, ugyanakkor a társadalmi vállalkozói, alternatív kapitalista imázsunk hatalmas előny lett. Hitelesek voltunk.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból)

árérzékenysége, a futárok bérérzékenysége) határozta meg úgy, hogy a vállalkozás még nyereséges maradjon. Ezen túl az A futárszolgálat „kifehéredését” jelentősen megkönnyíthette volna, ha sikerül meggyőzniük az összes nagyobb versenytársat, hogy kövessék a példájukat, ezzel csökkentve a legalizálódásból származó versenyhátrányukat.

Vevők. A vevők várható reakcióit övezte a legnagyobb bizonytalanság a „kifehéredés” előtt. Egy 30 százalékos áremelés képes lett volna fedezni az összes jelentkező pluszköltséget, ha a rendelésállomány nem csökken számottevően. Ekkora emelést azonban nem mertek megkockáztatni a cégvezetők, különösen mivel a versenytársak nagy része nem követte az A futárszolgálat példáját 2006 augusztusában. Így *20 százalékal emelték az áraikat*, ami drasztikus emelést jelentett a korábbi években megszokott, fogyasztói árindex ütemének megfelelő emelésekhez képest. Az áremelés következtében fél éven belül 10 százalékal esett a rendelésállományuk, ugyanakkor a következő félévben sikerült a korábbi szintet elérni, és összesen egyetlen erősen árérzékeny vevő hagyta ott a céget.

„A 20 százalékos emelés nagyon durva volt [...] és egyáltalán nem voltunk benne biztosak, hogy keresztül tudjuk vinni az ügyfeleken, féltünk, hogy belebukik a cég.” (Az A futárszolgálat vezetője, 1. interjú)

Minden vevőt kiértésítettek levélben, amiben részletesen elmagyarázták az áremelés okát, tulajdonképpen „kampányt” csináltak a lépésből.

„[...] ha minket választ, akkor fizetnie kell a szolgáltatásért, de nem kell még egyszer adóznia a mi dolgozónk helyett.” (Részlet a kampány szövegéből)

Ennek a kampánynak nagyon pozitív volt a visszhangja, több vevő levélben fejezte ki támogatását, elismerését. Az A futárszolgálat vezetője szerint a kulcs a hitelesség volt az, hogy a vevők elhitték, hogy valóban a legális foglalkoztatás miatt emelnek árakat.

Munkavállalók. Mivel nem volt lehetséges a pluszköltségeket teljes mértékben a vevőkre áthárítani, ezért a munkavállalók bérét is csökkenteni kellett. Ennek azonban külső korlátja volt, hogy a dolgozók a versenytársak nettó béreihez képest csak egy bizonyos különbséget voltak hajlandók elfogadni, a nettó bérben nem jelentkező előnyök (például társadalombiztosítási jogosultság, betegszabadság, fizetett szabadnapok stb.) ellenére is. Ezt a nettó különbséget átlagosan 10 százaléknak gondolták előzetesen a cégvezetők, azonban 15-20 százalékos bércsökkenést voltak kénytelenek véghezvinni a vállalkozás nyereségességének megőrzése érdekében. Ráadásul éppen a legjobb futárokat sújtotta az átlagnál jóval jobban az adórendszer, itt 25-30 százalékos nettó bércsökkenés következett be a progresszív adózás miatt. Ennek következtében a korábban lineárisan működő teljesítménybérezés (értsd: a fuvardíj fix százalékát kapta meg a futár) a legjobb futárok esetében visszajára fordult. Mindezek azt jelentik, hogy hasonló teljesítmény mellett hozzávetőleg 30-40 ezer forinttal alacsonyabb a futárok nettó bére a versenytársaknál megkereshető összeghez képest.

A futárokat, alkalmazottakat nem zavarta korábban, hogy nem teljesen legálisan voltak foglalkoztatva, ugyanakkor a „kifehéredés” miatti alacsonyabb bérek¹¹ több munkavállalót a cég elhagyására készítetett. Leginkább a legjobb egyharmadból mentek el futárok, azonban a legalizálódás utáni átrendeződést követően jelentősen lecsökkent az alkalmazottak fluktuációja. Volt olyan futár is, aki kimondottan amiatt jött át az A futárszolgálathoz, mert itt tudta, hogy legálisan lesz foglalkoztatva. Valószínűnek tűnik, hogy a nettó bérek átlagos 15-20 százalékos különbségét a legális foglalkoztatással járó előnyök bőven ellensúlyozzák azon munkavállalók körében, akik nem hagyták ott az A futárszolgálatot a „kifehéredést” követő időszakban.

A vállalkozás üzleti eredménye. Mivel az árak emelése és a bérek csökkentése együttesen nem volt elég a „kifehéredésből” származó pluszkiadások ellentételezésére, ezért jelentős csökkenés állt be az A futárszolgálat jövedelmezőségében. A 2006 augusztusát követő 4-5 hónapban hol nullszaldós, hol veszteséges volt a vállalkozás, jóllehet a későbbi hónapok során jelentősen javult a helyzet ezen a téren. A profit meredek csökkenése meglepetésként érte a vállalatvezetőket, mert nem tudták előre pontosan megbecsülni a pluszkiadásokat: például nem tervezték be az ünnepnapokra jutó kötelezően kifizetendő bérkiadásokat. A kiadások pontosabb ismeretében a vezetőségnek a béreket újra kellett tárgyalnia az alkalmazottakkal.

„Voltak olyan hónapok, amikor veszteséges volt a cég. Akkor a futárokkal százalékot változtatunk, de megértették és elfogadták, mert azzal kompenzálva érezték magukat, hogy kapnak pénzt a piros betűs ünnepre is.” (Az A futárszolgálat vezetője, 2. interjú)

Versenyhátrányok. Az A futárszolgálat vezetői a kezdetektől fogva igyekeztek meggyőzni a versenytársaikat arról, hogy kövessék őket a legalizálódásban, egyrészt „küldetéstudatból”, másrészt annak érdekében, hogy a saját vállalkozásukra nehezedő versenynyomást csökkentsék; ezért hívtak össze 2006 nyarán egy megbeszélést, ahol az összes nagyobb versenytárs jelen volt. Itt három-négy cégvezető hajlott a „kifehéredésre”, azonban a többség nem látta okát a drasztikus váltásnak, és a három-négy vállalkozás közül is csak egy (B futárszolgálat) legalizálta működését teljesen, a többiek csak részlegesen változtattak az adófizetési viselkedésükön. (A különböző stratégiákat és a mögöttük meghúzódó okokat a későbbiekben tárgyaljuk.)

Azzal, hogy a piac két szereplője teljesen legális működésre tért át, az összes többi cég pedig a szürke- vagy feketegazdaságban maradt, jelentős versenytorzító hatás lépett életbe a törvényesen működő vállalkozások hátrányára. Ugyanakkor alapvetően megkérdőjeleződött a korábban olajozottan működő és több más szektorban is megfigyelt versenytársak közötti összjáték, egymás kölcsönös támogatása az adócsalásban (lásd e kötetben Semjén Andrással és Tóth István Jánossal közösen készített tanulmányunkat). Ennek jele, hogy törvényesen működő vállalkozások információkat gyűjtenek a versenytársaik törvénytelen

¹¹ A nettó bérek lényegesen a versenytársaknál megkereshető összeg alatt maradtak, még az adómentes juttatásokkal való korrigálás után is.

tevékenységeiről, valamint hogy az A futárszolgálatot névtelenül feljelentették, ami korábban teljesen ismeretlen volt ezen a piacon.

„[...] voltak »B terveink« is, például hogy feljelentjük a konkurenciát, hiszen aránylag jól ismerjük a gyenge pontokat. Eddig nem tettük meg, de fel vagyunk rá készülve, hogy ha a vállalkozásunkat radikális versenyhátrány sújtaná, megtegyük. Minden információt tudunk a versenytársainkról. De alapvetően nem szeretnénk ezt megtenni [...]” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból)

A „kifehéredés” sikeressége, problémái. Az érintettekkel való hatékony kommunikáció, a többé-kevésbé pontos tervezés és a vállalkozás biztos piaci pozíciója következtében az A futárszolgálat működésének teljes legalizálása sikeresnek mondható abban az értelemben, hogy a cég nyereségesen tud működni, és a kezdeti turbulens változások után stabilizálódott a vevőkhöz, dolgozókhöz fűződő viszony.

Mindezek ellenére azonban néhány olyan problémát tudtunk azonosítani, amelyek megnehezítették az átmenetet, és kockázatot hordoznak a jövőre nézve.

1. A munkaügyi és adójogszabályok bonyolultsága, rugalmatlansága és a betartásuk magas költsége megnehezítette mind a legalizálódás megtervezését¹² (például munkabérek kifizetésének rendje), mind a „kifehéredés” utáni működés hatékonyságának megtartását (például teljesítménybérezés).
2. A teljesen törvényesen és a féllegálisan működő vállalkozások közötti egyenlőtlen verseny és az ebből következő feszültség kérdéssé teszi a jelenlegi állapot stabilitását, amit jól szemléltet a versenytársak – valószínűsíthető – egymás elleni feljelentései, illetve a feljelentés lehetőségének komoly fontolgatása.

A többi piaci szereplő reakciója

A következőkben megvizsgáljuk az A futárszolgálat esetében feltárt „kifehéredést” motiváló és lehetővé tevő tényezők érvényességét a versenytársak esetében. Továbbá új magyarázó elemeket is felvetünk, különös tekintettel az A futárszolgálat viselkedésváltozásának versenytársakra gyakorolt hatására.

A budapesti futárpiacon 2006 augusztusa óta az adófizetési magatartás változásának minden formájával találkozhattunk: a B futárszolgálat teljesen „kifehéredett”, két domi-

¹² „A korábbiakban a megrendelők által fizetett díj 50 százalékát megkapta a dolgozó számla ellenében, és más feladatuk nem volt az alkalmazást tekintve. A bejelentés után ki kellett találniuk a fizetéseket, a bevételük 70 százalékát az élmunka költségei viszik el. Sok hibát követtek el az által, hogy nem ismerték a vonatkozó jogszabályokat. [...] Korábban – részben a rossz tapasztalatuk miatt – úgy gondolták, hogy lehetetlen a teljesen legális foglalkoztatás, hiszen az ehhez szükséges áremelésbe belebukna a cégük.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból)

náns vállalat a részleges „fehéredés” mellett döntött, ugyanakkor a legtöbb vállalat nem változtatott viselkedésén azon túl, hogy potyautasként árakat emelt, és így nagyobb profitra tett szert.

A teljes legalizálódás alternatív útja – B futárszolgálat

A B futárszolgálat az egyetlen olyan vállalat a piacon, amelyik az A futárszolgálathoz hasonlóan teljesen legalizálta működését. Itt korábban minimálbérrre voltak bejelentve az alkalmazottak, amellet, hogy alvállalkozóként is számláztak, és 150–200 forint nettó között kerestek, jóllehet szabadság, betegszabadság nem járt nekik. Ez a vállalkozás 36 milliós éves árbevételt ért el 2007-ben, és 12 alkalmazottat foglalkoztatott, tehát lényegesen kisebb, mint az A futárszolgálat.

Motivációk és előfeltételek. A B futárszolgálat A futárszolgálat lépésétől függetlenül, jóllehet csak kismértékben eltérő okokból, lépett ki a szürkegazdaságból, ezek az okok a következők voltak:

1. a cégvezetők adócsalásból származó morális, pszichológiai költsége,
2. a cég feljelentése, ami tudatosította a lebukás költségeit, kockázatait,
3. a színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejárta.¹³

Ami karakteresebben elkülöníti a két esetet, az inkább a „kifehéredés” előfeltételei (piaci helyzet, méret, nyereségesség), és így a vállalkozások mozgásterre; ezek a következők voltak a B futárszolgálat esetében:

1. stabil piaci pozíció, ami a többi piaci szereplővel szembeni versenyelőnyön és a vevőkkel kialakított hosszútávú, bizalmi kapcsolatokon nyugszik,
2. jelentősebb mozgástér költségsökkentésre,
3. a munkavállalókkal kialakított bizalmi viszony, a vállalat iránti lojalitásuk.

Ez alapján úgy tűnik, hogy semmiképpen sem szükséges előfeltétel a kialakított arculat, erős termékdifferenciálás, ugyanakkor a vevőkhöz, munkavállalókhöz fűződő bizalmi viszony és a vállalkozás pénzügyi teljesítményében lévő tartalékok elengedhetetlenek a törvényes kötelezettségek teljesítéséből származó pluszköltségek fedezéséhez.

Alkalmazott stratégiák és sikerességük. Mivel a B futárszolgálat kevéssé differenciált terméket szolgáltat, mint az A futárszolgálat, így nem meglepő, hogy sokkal kisebb áremelést tudott csak megvalósítani – 8–12 százalék –, ami nem sokkal haladta meg az infláció éves ütemét.

¹³ „Egy feljelentés volt a közvetlen kiváltó ok, aztán pont jött a moratórium is. De ha nem jön, akkor a feljelentés miatt mindenképp is megtették volna a váltást.” (Részlet a B futárszolgálat vezetőjével készített interjúból)

Ennek eredményeként egyetlenegy állandó ügyfél sem ment el, az alkalmi ügyfelek között pedig csak jelentéktelen mértékben emelkedett a lemorzsolódás.

Tehát a keletkező pluszköltségeket (a munkaköltségek az árbevétel százalékában mérve a korábbi 40 százalékról 67 százalékra emelkedtek, plusz a megnövekedett adminisztrációs költségek) a vállalkozás és a dolgozók között kellett megosztani. A futárok bérének csökkentését azonban korlátozta, hogy mekkora bérdifferenciát hajlandók elviselni a vállalkozáshoz való lojalitásuk és a törvényességgel járó előnyök mellett. Az A futárszolgálathoz hasonló nettó bércsökkenést tudott a B futárszolgálat is megvalósítani, ami 30-40 ezer forintot tett ki. Ennek következtében az akkori 14 alkalmazottból ketten mentek el, de azóta itt is jelentősen csökkent a fluktuáció; a cégvezető szavaival ennek a következők az okai.

„Most hogy be vannak jelentve, nem mennek el. [...] most állásra jelentkeznek nálam az emberek, nem egy kis pénzre. Most olyanok jönnek, akik „állást” akarnak. [...] Adminisztratíván sincs lehetőség fluktuálni: megírni a sok papírt. Ez valahol jó a cégnek, valahol rossz.”

„A baráti kapcsolatoknak jelentős hatása volt: volt, aki ment volna, de érzelmi okokból maradt. Van konkrétan három ember, akik tényleg annyira szeretnek itt, hogy csak azért maradtak.”
(Részletek a B futárszolgálat vezetőjével készített interjúból)

Egyértelmű tapasztalat, hogy a futárok nehezen értették meg a törvényes foglalkoztatásukból származó kézzelfogható, de nem azonnal jelentkező előnyöket, mint amilyen például a társadalombiztosítási jogosultság és a nyugdíjbiztosítás.

Ugyanakkor, mivel a vevőkre és a munkavállalókra nem tudták áthárítani a keletkező pluszköltségeket, ezért a vállalkozásnak kellett a legjelentősebb terheket viselnie. Ez egyrészt a jövedelmezőség jelentős csökkenésében érhető tetten (körülbelül 6 százalékra esett), másrészt a termelési költségek drasztikus lecsökkentésében. Ez utóbbi azt jelentette, hogy felmondták az irodát és a diszpécserközpont beköltözött az egyik tulajdonos lakásába, és csökkentették az alkalmazottak számát.

„A megrendelőiknek azt kellett volna mondani: nemcsak drágábbak leszünk, hanem még rosszabbak is, mert kevesebb emberre több munka fog jutni.” (Részlet a B futárszolgálat vezetőjével készített interjúból)

Azzal, hogy a versenytársak adócsalás révén alacsonyan tudják tartani az árakat, nagyon megnehezítik a B futárszolgálat működését, ennek ellenére a vezetők mégsem jelentették föl őket; jóllehet ehhez lenne elég háttér-információjuk.

„Benne van, hogy egyszer nagyon elkeseredek, és elmegyek az APEH-hez, és elmondom, hogy megölnek a feketéző versenytársak. Abban is bízom, hogy lassan a dolgozók is észreveszik, hogy nem a Gyurcsány lop tőlük, hanem egymástól lopkodják a 10-20 ezer forintokat.” (Részlet a B futárszolgálat vezetőjével készített interjúból)

Adófizetési magatartás részleges vagy csekély változtatása

Az a négy vállalkozás, amelyekről megfelelő mennyiségű információt tudtunk gyűjteni,¹⁴ és részlegesen vagy elhanyagolható mértékben változtattak 2006 augusztusa óta adófizetési viselkedésükön, a piac közepes/nagy szereplői 100–350 millió forint éves nettó árbevételrel. Éves átlagos létszámuk 60–140 fő között mozog, jellemzően növekedési terveik vannak, biztos a piaci helyzetük.

Motivációk és előfeltételek. A négy vállalkozás adócsalási viselkedésében megfigyelhető különbségeket, valamint az A futárszolgálat és a B futárszolgálat viselkedésétől való eltéréseket a következő okokra vezethetjük vissza az interjúk alapján.

1. Az adócsaláshoz kapcsolódó *morális, pszichológiai költségek* eltérő értékelése, ami összekapcsolódik az államról kialakított negatív képpel, és azzal a meggyőződéssel, hogy ez nem is változhat meg.¹⁵
2. A *lebukás várható költségének megítélése*, ugyanis az adócsaló vállalkozók mindegyike meg volt győződve¹⁶ arról, hogy a vállalkozását nem tudná megbüntetni az APEH, mert nem lehet rájuk bizonyítani az adócsalást.¹⁷
3. A *rejtett gazdaságban való részvétel nettó hasznainak eltérő értékelése*; az adócsaló viselkedésüket fenntartó vállalkozások jellemzően alulbecsülték a vevők és a dolgozók illegális tevékenységből származó hasznosságcsökkenését, és felülbecsülték az adócsalásból származó pénz hasznait a „kifehéredett” vállalkozásokhoz képest.¹⁸

¹⁴ Két vállalkozás vezetőjével készítettünk interjút, valamint másik kettőről szereztünk be részletes és megbízható közvetett információkat. A két megkeresett vállalkozás közül az egyik részlegesen „kifehéritette” a tevékenységét, és emellett árakat is emelt, a másik teljesen megmaradt a korábbi adócsalási technikái mellett, de árakat sem változtatott. A két további vállalkozás közül az egyik szintén a részleges „fehéredés” mellett döntött, de áremelés helyett a béreket csökkentette, és a termelési technológián változtatott; míg a másik árakat emelt, de nem változtatott adófizetési viselkedésén.

¹⁵ Az összes interjúalany negatív véleménnyel volt az államról, annak hatékonyságáról, korruptségéről, azonban a cégük tevékenységét legalizáló vállalkozók jellemzően hittek a változásban, abban, hogy az állam és az ország lassan megváltozhat.

¹⁶ Ennek az állításnak a valóságtartalmát nem tudtuk ellenőrizni, azonban sokat elmond, hogy számos más iparágban működő cég vezetője nyilatkozott hasonlóképpen, mint azt a kötet másik két – Semjén Andrásval és Tóth István Jánossal közösen készített – tanulmányában idézett interjúk tanúsítják.

¹⁷ „Feljelentés nekünk nem ártana. Ha van egy APEH-vizsgálat, átmegyünk. Azt lehet feljelenteni, aki teljesen feketén dolgozik. Mi is úgy működünk, hogy ki van találva a rendszer.” (Idézet az egyik cégvezetővel készült interjúból)

¹⁸ „Hiába ülnék le a 24 éves futárokkal beszélni, hogy elmondjam, hogy milyen jó neked, hogy te rendesen fizeted az adót, mert akkor jó lesz a nyugdíjad, jobb országban élhet a gyereked, meg lesz út meg minden, tudjátok *fair play*. Hát kinevetnének, hogy 62 év a várható életkor Magyarországon, és 65 év a nyugdíjkorhatár, miről beszélek, hol fogják ők azt megélni, mit érdeklí őket a nyugdíjuk.” – „Amíg ez van a piacon, hogy nem adóznak, addig ez lesz: több pénz a tulajnak és több a futárnak. A huszonéves futárokat nem érdeklí a nyugdíjuk.” – „Az A futárszolgálatnál a futárok nagyon köpködtek, körülbelül 150 ezerről 90 ezerre esett vissza a nettó keresetük. Maga cég szempontjából abszolút sikertörténet, de a futároknál nem az. Jöttek is a mieink, hogy ugye nem lesznek teljesen bejelentve, mert hallják az A vállalat futárjai mennyire megszívták.” (Idézetek a cégvezetővel készült interjúkból)

E három tényezőtől adódnak a következők.

- *A moratórium lejártának és a törvényi szabályozás változásának* fontosságát eltérően ítélték meg a vállalkozások – azok, amelyek nem vagy csak csekély mértékben változtattak a befizetett adó mennyiségén, lényegében az alkalmazott adócsalási módszerek változtatásával reagáltak.
- A megkérdezett cégvezetők *eltérően ítélték meg az A futárszolgálat lépését*; azok a vállalkozások, amelyek a „kifehéredést” nem lépték meg, jellemzően nem hitték el, hogy *az A futárszolgálat* tényleg teljesen törvényesen működik, és a hitelesnek tartott változásokat is egyedi tényezők (például a cég ökoimázsa) miatt gondolták megvalósíthatónak.
- A továbbra is a szürkegazdaságban tevékenykedő vállalkozások mindegyike úgy látta, hogy *nem lehetséges a törvényes keretek teljes betartása mellett nyereségesen működni*, a vevőket és a munkavállalókat megtartani. Ez elképzelhető, hogy önigazoló történetként szolgál, ezzel próbálják a cégvezetők viselkedésüket indokolni.

Ezeket a következő idézetek támasztják alá.

„Természetesen mindenki örülne, ha tudna normálisan foglalkoztatni, nem kellene izgulni az APEH miatt. Mindenki örülne, ha normálisan működne a piac: futárt kifizetni, tisztas profitot elérni, adót befizetni. Kis- és középvállalat esetében nál nem tud működni ez sajnos, költséget kell csökkenteni. Amit az A futárszolgálat megcsinált, a 20 százalékos áremelés, azt a nagyon jó nevük és imázsuk miatt tudta.

„Nem lehetséges egyszerűen teljesen legális foglalkoztatással nyereségesen működni. Ha valaki mindent betart, akkor olyan alacsony fizetést kell fizetnie a kollégáknak, amivel nem lehet itt tartani őket. Klasszikus határmezsgye: ha valaki nem jelenti be őket, több fizetést tud a futár zsebébe nyomni, és a megrendelőknek pedig olcsóbb árakat tud kínálni.” (Részletek az egyik cégvezetővel készült interjúból)

A szürkegazdaságban tevékenykedő cégek helyzetét a teljesen legálisan működő vállalkozásokéval összehasonlítva, világossá válik, hogy *a korábban azonosított előfeltételek önmagukban nem elégségesek a viselkedésváltozáshoz*. Ugyanis mind a négy említett vállalkozás stabil piaci pozícióval rendelkezik, erős kapcsolatok fűzik a vevőikhez és a munkavállalóikhoz.

Alkalmazott stratégiák és sikerességük. Mivel nem, vagy csak csekély mértékben változtatott a négy vállalkozás az adófizetési viselkedésén, ezért értelemszerűen nem volt szükség komplex stratégiák kidolgozására a „kifehéredés” megvalósításához. Abban a két esetben azonban, amikor részlegesen változott a törvényesség, eltérő stratégiákat alkalmaztak a vállalkozások a pluszköltségek fedezésére. Az egyik esetben egyszerűen árakat emeltek; ennek során az A futárszolgálat 20 százalékos áremelése volt a referenciapont; ehhez képest történt egy valamivel alacsonyabb áremelés (15 százalék), de ezt explicit módon nem közölték a vevőkkel. Ennek ellenére sikeresnek mondható ez a stratégia, mivel csak kismértékben csökkent a rendelésállomány, amit ellensúlyozott a magasabb egységár. A másik esetben a vállalkozás a munkavállalók bérét csökkentette lényegében az A futárszolgálatnál és a B futárszolgálat-

nál kialakult nettó bér szintjére; emellett a korábban használt cégautók, -motorok helyett teljesen átváltott a futárok saját járműveire. Ezek mellett sem tartják be azonban az összes törvényes kötelezettséget, például nincs fizetett betegszabadság, munkaszüneti nap.

Következtetések

Általános megállapítások a budapesti futárpiacra

A tanulmány során sikerült feltárnunk azokat a motívumokat, amelyek meghatározták a megkérdezett vállalkozások érintettségét a szürkegazdaságban, az abból való kilépést; a vállalatvezetők eltérően ítélték meg az adócsalást morális szempontból, az azzal összekapcsolódó stresszt, feszültséget, valamint a büntetés kockázatát is. Ebből következően eltérő mértékben rejtették el gazdasági aktivitásukat, a törvényalkotói szándék (moratórium) eltérő módon valósult meg az egyes esetekben. Világossá vált, hogy a vállalkozások vélt vagy valós üzleti, piaci helyzete behatárolta a cégvezetők mozgásterét a gazdasági tevékenységük legalizálása tekintetében. Az ebből következő stratégiák egyediék abban, hogy az adott vállalkozás pénzügyi helyzetét, vevőihöz, munkavállalóihoz fűződő viszonyát tükrözik.

Mivel a piac legnagyobb szereplőivel tudtunk interjút készíteni, de legalábbis sokrétű, megbízható információt gyűjtöttünk róluk, ezért megállapításainkat érvényesnek és megbízhatónak tekinthetjük a piac egészére. Ugyanakkor a kisebb, és feltehetően kevésbé törvényesen működő cégek kimaradtak a mintából, így elképzelhető, hogy ez a piaci szegmens eltérően viselkedik a fent megállapítottakhoz képest.

A megválaszolt kérdések mellett azonban egy fontos kérdés mindenképpen nyitva maradt, nevezetesen, hogy miként fog alakulni a jövő, mennyire stabil a 2008 februárjára kialakult állapot. Valószínűnek tűnik, hogy az idő előrehaladtával növekszik a törvényesen működő és a szürke-/feketegazdaságban működő vállalkozások között a feszültség az egyenlőtlen versenyfeltételek miatt. Így nem lenne meglepő, ha jelentősen megváltozna a vállalkozások adófizetési viselkedése a közeljövőben – vagy az ellenőrzések és feljelentések nyomán, vagy az ezektől való félelem révén.

Általános megállapítások a magyar szürkegazdaságra vonatkozóan

A magyar rejtett gazdaságot feltáró kutatások (lásd e kötetben Semjén Andrással és Tóth István Jánossal közösen készített tanulmányunkat és *Semjén–Tóth* [2004]) eredményeit tekintetbe véve nem tűnik valószínűnek, hogy a rejtett gazdaság hirtelen és teljes elhagyása tipikus lenne, vagy hogy ez a magatartás a későbbiekben más esetekben is nagy valószínűséggel előfordulna. Továbbá az sem világos még, hogy mennyiben sikeres az ilyen, „hirtelen” és drasztikus legalizálás hosszabb (5-10 éves) távon.

A tanulmányban feltárt motivációk, előfeltételek, stratégiák és a közöttük meglévő összefüggések egybecsengenek a többi kutatás eredményével, azokat részben pontosítják, árnyalják. Az életkor, a vállalatméret, piaci helyzet és a piaci kilátások ellentétes irányú kapcsolatban vannak a rejtett gazdaságban való érintettséggel.

Ugyanakkor több olyan összefüggésre is fény derült, amelyeket csak kevéssé tudtunk korábban vizsgálni vagy eltérő jellegű kapcsolatot valószínűsítettünk.

1. Nehezen mérhető az, hogy miként ítéltető meg az *állam hatása a rejtett gazdaságban való részvételre*. Esettanulmányunk intejúi alapján az derült ki, hogy jóllehet az államot többnyire pazarlónak, alacsony hatékonyságúnak és korruptnak tartják, de a részleges vagy teljes „fehéredést” megvalósító vállalatok vezetők várakozásai pozitívabbak az állam jövőbeli viselkedésére vonatkozóan, bíznak abban, hogy a rossznak ítélt jelenlegi helyzet változni fog a közeljövőben.
2. A *kiszabott munkaügyi és adóügyi bírságok viselkedést befolyásoló hatását* a korábbi tanulmányokban (lásd e kötetben Semjén Andrással és Tóth István Jánossal közösen készített tanulmányunkat) ellentmondásosnak ítéltük, mivel az esetek jelentős részében az adóelkerülő magatartás nem, csupán az alkalmazott módszerek változtak. Ugyanakkor a budapesti futárszolgálatok esetében egyértelműen erősítette a legalizálódást, két esetben kimondottan annak kiváltó oka volt a bírság (lásd például: B futárszolgálat). Ráadásul valószínűnek tűnik, hogy a komoly bírság kiszabásának híre több, meg nem bírságot cégét is adófizetési magatartásának átgondolására készítetett. Nyitott kérdés, hogy egyes ágazatokban (például építőipar) miért marad el a viselkedésváltozás, és másokban miért nem.
3. Egy teljes piac kifehéredéséhez feltehetően szükséges egy *kritikus tömeg* elérése, ami fölött az összes többi piaci szereplő is az új normákhoz alkalmazkodik (erről a kérdéstről lásd Szabó Attila, Gulyás László és Tóth István János tanulmányát e kötetben). Írásunkból jól kirajzolódik, hogy egy-két meghatározó piaci szereplő „kifehéredése” nem elegendő egy teljes piac rövid távú – egy-két éven belüli – átférfálásához, de a korábban egyértelműen a szürkegazdaságban tevékenykedő vállalatok között kialakult stabil kapcsolatok gyorsan instabillá és feszültséggel terhessé válnak, ha néhány meghatározó vállalkozás „kilép a körből”.

Javaslatok

A budapesti futárszolgálatok piacára és a magyar szürkegazdaság egészére vonatkozó következtetések alapján a következő javaslatok fogalmazhatók meg.

1. *Kis költséggel is sikeres lehet az olyan kormányzati beavatkozás, amely csak adott pontokon változtatja meg a szürkegazdaság költség–haszon viszonyait*, ugyanis a tovagyrűző hatások sokszorosára növelhetik a beavatkozás következményeit. Ilyen intézkedés lehet a számlaforgalom hatékonyabb ellenőrzése. A továbbterjedés hatásmechanizmusát azonban megfelelően fel kell térképezni, mert a negatív visszacsatolások és kritikustömeg-hatások gyengíthetik is a kormányzati beavatkozást.

2. A vállalkozásokat sújtó adminisztratív terhek, a szabályozás rugalmatlansága és a törvényes működés megismerésének költségei nem csupán a gazdaság versenyképességét gyengítik, hanem a szürkegazdaság csökkenését is lassítják. Következésképpen *az adminisztratív terhek csökkentése, az állami szabályozás racionalizálása kettős előnnyel jár a gazdaság és a kormányzat számára.*
3. A szürkegazdaság csökkenését akadályozza, hogy a piaci szereplők nem, vagy csak korlátozottan ismerik a törvényes működéssel járó előnyöket (társadalombiztosítás, nyugdíjjárulék). *Így a szabályozás átláthatósága önmagában az adóelkerülés, rejtett foglalkoztatás visszaszorulásához vezet.*
4. A vállalkozások jövedelmezőségének, kilátásainak javulása, valamint ezekhez kapcsolódóan az adóterhelés alacsonyabb mértéke megteremti a gazdasági tevékenységek „kifehéredésének” alapját, azonban önmagában csak kismértékben alkalmas a szürkegazdaság visszaszorítására. *Az adócsökkentés akkor képes hatékonyan csökkenteni az adóelkerülést, ha a törvényes működésre motiváló politikával – például hiteles kormányzati politikával, hatékony kormányzati allokációval – párosul.*
5. A gyakori ellenőrzések, magas büntetések csak más feltételek fennállása esetén jelentenek hatékony eszközt a szürkegazdaság visszaszorítására. *A büntetések szigorítása csak akkor lehet kormányzati eszköz, ha egyértelmű és átlátható a szabályozói környezet, amelyet a piaci szereplők elfogadnak.* Ebben az esetben a büntetés olyan viselkedési normákat teremthet, amelyre hosszú távon alapozni lehet a törvények betartását.
6. Adóamnesztia (például a tanulmányban említett moratórium) csekély hosszú távú költséggel jár a kormányzat számára egy olyan piaci környezetben, ahol az adócsalás és általában a normaszegés nemigen jár morális, pszichikai költségekkel. Következésképpen, *egy-egy szabályozói terület reformja, racionalizálása adóamnesztiával összekötve az intézkedések hatékonyságát növeli.*

HIVATKOZÁSOK

- KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer. MNB Tanulmányok, 65. MNB, Budapest, 54 o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001, Közgazdasági Szemle, 51. évf. 6. sz. 560–583. o.

Intézményi környezet, szerződéses fegyelem és adózási magatartás¹

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Bevezető

Tanulmányunkban egy tizenkét éves kutatássorozat legújabb eredményeiről lesz szó, négy (1996-ben 1998-ben, 2001-ben és 2007-ben lebonyolított) vállalati adatfelvétel elemzése alapján.² A rejtett gazdaság magyarországi súlyát a rendszerváltás után vizsgáló eddigi kutatásaink fő megállapítása szerint a gazdasági átmenet első szakaszában, a transzformációs válság idején a rejtett gazdaság súlya szükségképpen növekvő tendenciájú volt. Ezt a jelenséget elsősorban a jelentős mértékű gazdasági visszaesés, az adóellenőrzésre fordított források korlátozottsága és az ellenőrzések kezdeti alacsony hatékonysága, a piaci intézmények fejletlensége, valamint a szerződéses kapcsolatok szétzilálódása magyarázta. Ezután a transzformációs visszaesést követő gazdasági fellendüléssel alapvetően megváltoztak a gazdasági szereplők (kormányzat, vállalkozások, háztartások) magatartását befolyásoló feltételek. A korábbi, a rejtett gazdaságban való részvételt ösztönző tényezők meggyengültek, érvényüket veszítették, és ezzel párhuzamosan nőtt az adóellenőrzés hatékonysága is. Ennek megfelelően megváltozott vállalkozók és háztartások rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartása,³ csökkenni kezdett a rejtett gazdaság súlya, és a szerződéses, az adózási és a pénzügyi fegyelem megsértése egyaránt visszaszorult a magyar vállalati szektorban (*Semjén–Tóth* [2004]).

A kutatás során azzal a feltételezéssel élünk, hogy a vállalkozások adózási magatartását erőteljesen befolyásolja a formális intézményi környezetük és ezen belül az adózási környezetük.⁴ Minél nagyobb egy adott cégre nézve az adófizetés tranzakciós költsége, minél bonyolultabbnak találja az adójogszabályokat, és minél inkább negatívan befolyásolják azok gyakori változásai a cég üzleti kalkulációjának biztonságát, általában annál kevésbé lesz hajlandó a cég pontosan, az előírtaknak megfelelően fizetni az adókat, és annál inkább lesz normaszegő szerződéses kapcsolataiban is. A formális intézményi környezet – amelynek hatása cégenként különböző erősséggel érvényesülhet – tehát közvetlenül befolyásolja

¹ A tanulmányban elemzett 2007. évi adatfelvétel lebonyolítását, valamint a tanulmány megírását a K48891-ös OTKA pályázat támogatta.

² A kutatást először a Kopint–Datorg Konjunktúra Kutatási Alapítvány megbízásából és a CIPE támogatásával 1996–1998-ban, majd ezt követően az MTA Közgazdaságtudományi Intézet A rejtett gazdaság súlyának alakulása és mértékének becslése Magyarországon 1992–2000 között című kutatási programja keretében folytattuk. E kutatások eredményeit lásd *Tóth–Semjén* [1998], *Semjén és szerzőtársai* [2001] és *Semjén–Tóth* [2004].

³ A vállalati adatfelvételek elemzése arra mutatott, hogy a cégek üzleti kilátásainak javulása csökkenti a cégek hajlandóságát a rejtett gazdaságba való bekapcsolódásra (*Tóth–Semjén* [1998]).

⁴ Az adórendszert *North* [1994b] nyomán a formális intézményi környezet fontos alkotóelemének tekintjük.

a cégek adózási magatartását, és feltehetően hatással van a cégek szerződéses fegyelme is. Bár a formális és informális intézmények fejlődése egymástól függetlenül történik, és ezek elemzése elkülönülten is lehetséges, érdemes tekintetbe vennünk ezek egymásra hatásait (North [1994b]), és elemeznünk, hogy a formális intézmények tényleges működése hogyan hat vissza az informális intézményekre, így a vállalkozások által irányadónak vett normákra és e normák által szabályozott magatartásra.

A következőkben a formális intézményekkel összefüggésben a *magyarországi közepes és nagyvállalatok szerződéses fegyelme*t és adózási magatartásának két összetevőjét vizsgáljuk: egyrészt az adózási fegyelmet, másrészt az adócsalással kapcsolatos vállalati magatartást. A rejtett gazdaságnak csupán egyetlen szegmensére koncentrálnunk, mégpedig a (regisztrált) vállalkozások nem hivatalos (nem bevallott, eltitkolt) gazdasági tevékenységére – ennek szubjektív érzékelését és a cégekre gyakorolt hatásainak változását vizsgáljuk.

Két kérdést állítunk a középpontba: egyrészt arra törekszünk, hogy röviden bemutassuk a vizsgált időszak (1996–2007) során a magyar vállalati szférában az adócsalásra, a formális intézményi környezet változásaira, a szerződéses fegyelem különböző vetületeire és az adózási fegyelemre vonatkozó tendenciákat. Másrészt vállalati szintű adatok segítségével elemezni kívánjuk a formális intézmények lehetséges hatásait a cégek adózási viselkedésére is. A szerződéses fegyelem vizsgálatakor tekintetbe vesszük a fizetési fegyelem vevőoldali megsértését, a lánctartozás jelenségét.

Az adatfelvételek főbb paramétereinek ismertetése után az intézményi környezettel, ezen belül is elsősorban az adózási rendszerről alkotott szubjektív véleményekkel, illetve a számla nélküli értékesítés (az adócsalás egyik vetülete) gyakoriságának változásával foglalkozunk. Ezt követően elemezzük a magyar közepes és nagyvállalatok adózási magatartásának és szerződéses fegyelmeinek 1996–2007 között kirajzolódó tendenciáit, végül a kutatási eredményekből adódó következtetéseket foglaljuk össze.

Az adatfelvételek főbb jellemzői

Tizenkét év alatt négy adatfelvételle került sor az 50 főnél többet foglalkoztató magyar vállalkozások körében. Az adatfelvételek módszere minden esetben személyes megkérdezésen alapuló kérdőíves vizsgálat volt, amelynek keretében esetenként nagyjából 300 magyarországi cég vezetője válaszolt kérdéseinkre (1. táblázat). Az egyes adatfelvételek során alkalmazott kérdőívek jelentős mértékben átfedték egymást: mindegyikük tartalmazott olyan kérdéseket, amelyeket mind a négy alkalommal változatlan formában tettünk fel a kérdezetteknek.

Az egyes mintákban szereplő cégek vállalatnagyság és ágazat szerinti megoszlásai is hasonlóak voltak; a kisebb eltéréseket e két szempont szerinti súlyozással korrigáltuk. A kutatás során így végül olyan homogén almintákat kaptunk, amelyek ugyan nem alkotnak paneladatbázist (ugyanis esetenként nem ugyanazokat a cégeket kerestük meg), de lehetőséget nyújtanak az eredmények összehasonlítására és az időbeli változások elemzésre. Ebben a tanulmányunkban a négy adatfelvétel alapján az intézményi környezetre, annak észlelésére, valamint a vállalatok szerződéses és pénzügyi fegyelmeiben, adózási magatartásában, ezen

1. TÁBLÁZAT
Az adatfelvételek fontosabb jellemzői, 1996–2007

Jellemzők	Az adatfelvétel időpontja			
	1996. november	1998. június	2001. november	2007. július
Gazdasági ág	feldolgozóipar, építőipar, kereskedelem	feldolgozóipar, építőipar, kereskedelem	feldolgozóipar, építőipar, kereskedelem	feldolgozóipar, építőipar, kereskedelem
Vállalatméret	több mint 50 foglalkoztatott	több mint 50 foglalkoztatott	több mint 50 foglalkoztatott	több mint 50 foglalkoztatott
Felmért cégek száma	293	300	301	349
Súlyozás	gazdasági ágak és cégnagyság	gazdasági ágak és cégnagyság	gazdasági ágak és cégnagyság	gazdasági ágak és cégnagyság
A cégek székhelye	Budapest és megyei jogú városok	Az egész ország	Az egész ország	Az egész ország
Reprezentativitás	gazdasági ág és foglalkoztatottak száma	gazdasági ág és foglalkoztatottak száma	gazdasági ág és foglalkoztatottak száma	gazdasági ág és foglalkoztatottak száma

belül az adócsalás elterjedtségében bekövetkezett változásokra vonatkozó főbb eredményeinket mutatjuk be, és elemezzük a különböző vizsgálati területek közti kapcsolatokat is.

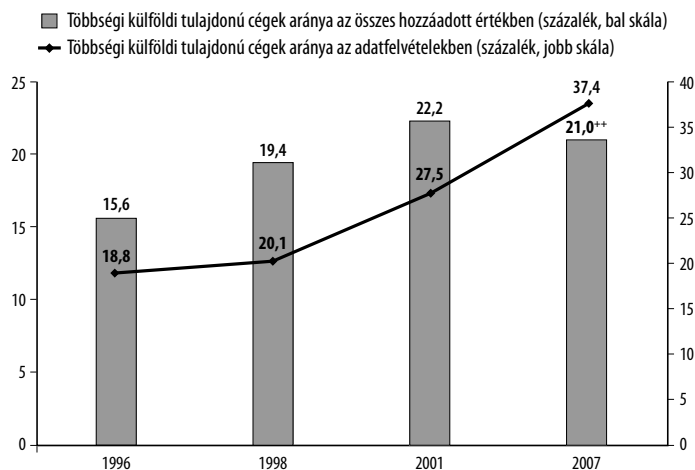
A négy felvétel a minta előre kiválasztott jellemzői tekintetében nem tér el egymástól, a vizsgált időszak alatt azonban mélyreható változások mentek végbe a magyar gazdaság vállalati szférájában, mint az az egyes felvételek eredményeinek összehasonlításból is nyilvánvaló. Két olyan fontos változást emelnénk ki ezek közül itt, amelyek szoros kapcsolatban állnak az adózási magatartással és a rejtett gazdaságban való részvétellel is: az egyik a külföldi tőke szerepének növekedése, a másik pedig a magyar gazdaság nyitottságának növekedése, az, hogy vizsgált időszak alatt jelentősen nőtt mind az export volumene, mind pedig az export átlagos aránya a cégek összes árbevételében, és ezzel párhuzamosan bővült az exportáló cégek köre is.

A külföldi tőke rendkívül jelentős szerepet játszott a kilencvenes években a magyar piacgazdasági átmenetben (*Kalotay–Hunya [2002], Hunya [2002] és Sass [2003]*). Jelentősen megnőtt a külföldi tulajdonban lévő cégek száma és a külföldi tulajdon gazdaságon belüli aránya is. Ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott, bár a korábbinál némileg mérsékeltebb ütemben. A többségi külföldi tulajdonban lévő cégek szerepe a hozzáadott érték előállításán belül is növekedett 1996 és 2006 között: a kezdeti 15,6 százalékról 21 százalékra (*1. ábra*). Adatfelvételeink különben homogén mintájában is megfigyelhető a külföldi tőke, illetve a külföldi tulajdonú vállalatok gazdasági fontosságának növekedése: a többségében külföldi tulajdonban lévő cégek aránya a mintában a 1996. évi 18,8 százalékról 2007-re 37,4 százalékra nőtt.

A másik fontos változás a kivitel nagyarányú növekedéséhez kapcsolódik. A 2000-es évek második felére a korábbinál sokkal erősebben integrálódott a magyar gazdaság a világ-gazdaságba mind a kivitel, mind a behozatal tekintetében. Több mint négyszeresére bővült 1996 és 2007 között a magyar gazdaság dollárban számított exportja (*2. ábra*), és ezzel

1. ÁBRA

A külföldi tulajdon szerepének alakulása a magyar gazdaságban és a felmért mintákban, 1996–2007 (százalék, $\Sigma N = 1238^+$)

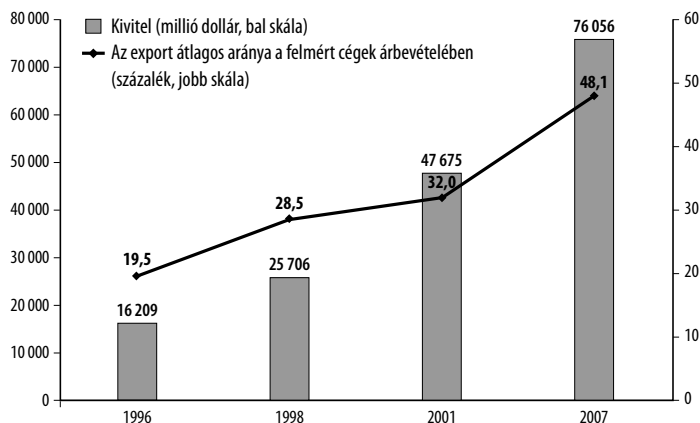

⁺ Az adott kérdésre az egyes adatfelvételekben adott érvényes válaszok számának összege; egy-egy adott évben az érvényes válaszok száma (N) értelemszerűen jóval kevesebb. ⁺⁺ 2006. évi adat.

Forrás: Vállalati adatfelvételek és Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1997, 1999 és 2002 és Magyarország nemzeti számlái 2005–2006, KSH.

2. ÁBRA

A kivétel alakulása a magyar gazdaságban (millió dollár, folyó áron) és az export arányának növekedése a felmért cégek átlagos árbevételében, 1996–2007 (százalék, $\Sigma N = 1238^+$)

⁺ Az adott kérdésre az egyes adatfelvételekben adott érvényes válaszok számának összege; egy-egy adott évben az érvényes válaszok száma (N) értelemszerűen jóval kevesebb.

Forrás: vállalati adatfelvételek és a KSH Stadat rendszere, http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,592051&_dad=portal&_schema=PORTAL.

párhuzamosan az export aránya is jelentősen megnőtt a GDP-n belül. A felmért vállalati körben ugyancsak jelentős mértékben emelkedett az exportáló cégek súlya, és nagymértékben megnőtt a cégek árbevételén belül az exportárbevétel átlagos aránya is, a 1996. évi 19,5 százalékról 2007-re 48,1 százalékra. Hasonló növekvő tendenciát lehetett megfigyelni az import esetében is: az összes beszerzésen belül az import átlagos aránya az 1996. évi 18,1 százalékról 2007-re 31 százalékra nőtt.

A bemutatottak szerint az elemzett minta érzékletesen mutatja a magyar gazdaság fejlődése szempontjából alapvetően fontos mindkét változást, azaz jól követi a magyar vállalati szférában végbemenő lényeges változásokat. Ezeknek az adatfelvételeknek az elemzése tehát érdemben hozzájárulhat a magyar gazdaság meghatározó szegmensében lezajlott főbb folyamatok megértéséhez, illetve a vállalati magatartás (ezen belül az adózási magatartás) változásainak bemutatásához és az e változások mögött meghúzódó összefüggések feltárásához és megértéséhez.

Intézményi környezet

A kutatás során vizsgált egyik központi terület az *intézményi környezet vállalati érzékelése* volt. Ma már széles körben elfogadott nézet, hogy egy gazdaságban a gazdasági életet szabályozó intézmények fontos keretét adják a vállalatok működésének, és az intézményi környezet rugalmassága, adaptivitása fontos mércéje egy gazdaság fejlődőképességének (North [1981]), illetve versenyképességének (Kaufmann és szerzőtársai [2003], IBRD–World Bank [2004], [2005]).

Az intézményi környezet minősége mérhető az intézményrendszer működése során megfigyelhető reálmutatókon (például egy új cég piacra lépéséhez szükséges idő napokban vagy bizonyos engedélyek megszerzéséhez szükséges lépések száma) keresztül, de mérhető olyan szubjektív mutatókon keresztül is, amelyek esetében a gazdasági szereplők intézményi környezetről adott megfigyelése áll a középpontban (Kaufmann és szerzőtársai [2003], [2005], Djankov és szerzőtársai [2005]).⁵ Kutatásunk során mi az utóbbi, a szubjektív indikátorokra építő megközelítést választottuk, amelyhez az adatokat az előzőkben bemutatott egymást követő vállalati adatfelvételek adták.

Az intézményi környezet témánk – a rejtett gazdaság és az adózási magatartás – szempontjából elsőrendű fontosságú tényezőire, az adórendszerre és az adóhatóságra vonatkozóan tettünk fel kérdéseket a cégek vezetőinek.

Ezek a kérdések a következő területeket ölelték fel:

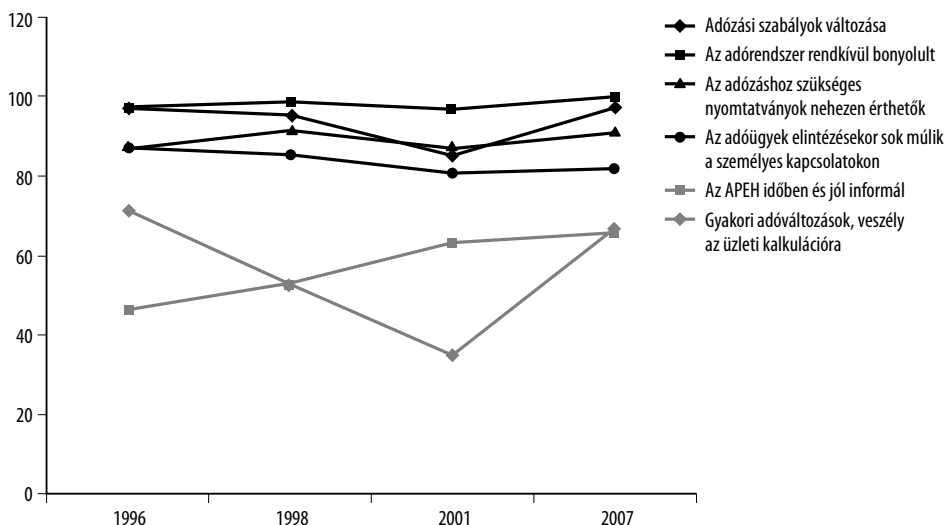
– adózási szabályok változási gyakoriságának megítélése, és e változások hatása a cég üzleti kalkulációjára;

⁵ Az intézményi környezet objektív paramétereinek nemzetközi összehasonlítása nem adhat teljes körű képet, egyrészt az egyes országok intézményrendszerének sokfélesége miatt, másrészt pedig azért, mert a különböző országok hasonló formális intézményeinek azonos módon megfigyelhető paraméterei (például egyes engedélyek megszerzésének ideje) csak viszonylag keveset mondanak el az egyes intézmények tényleges működéséről, életéről és adaptívításáról (Chavance [2007]).

- az adózási szabályok bonyolultsága és közérthetősége;
- személyes kapcsolatok szerepe az APEH-nél egy vitás ügy elintézésékor;
- az APEH mint szolgáltató, adózókat tájékoztató intézmény megítélése.⁶

Az eredmények szerint 1996 és 2001 között a legtöbb vizsgált mutató tekintetében egyértelműen inkább javuló, ezt követően azonban inkább romló tendencia jellemzi az intézményi környezet vállalati érzékelését (3. ábra).

3. ÁBRA
Az intézményi környezet vállalati érzékelése, 1996–2007 (százalék)

Megjegyzés: Az intézményrendszer egyes aspektusait bemutató különböző kijelentések (kérdések) esetében az ábrán a következő mutatók szerepelnek:
 – „adózási szabályok változásai”: a „gyakran változnak” válaszok aránya;
 – „az adózáshoz szükséges nyomtatványok nehezen érthetők”, „az adóhatóság jól informál”, „az adórendszer rendkívül bonyolult”, „az adóügyek elintézésékor sok múlik a személyes kapcsolatokon” kérdések: a „teljes mértékben igaz” és a „részben igaz” válaszok összege;
 – „gyakori adóváltozások: veszély az üzleti kalkulációra” kérdés: az „igen” válaszok aránya.

A 3. ábrán jól látható, hogy rosszabb lett az adórendszer gyakori változásának, e változások üzleti kalkulációra gyakorolt hatásának, az adórendszer bonyolultságának és az adózási szabályok érthetőségének megítélése. Az adórendszer változásait a cégek ma már egyöntetűen sokallják: 2007-ben 99,7 százalékuk tartotta túl gyakorinak ezeket a változtatásokat. Ennek megfelelően az adórendszer változásai sokkal érzékenyebben érintették a vállalato-

⁶ A kérdések pontos megfogalmazását lásd a függelék F2. táblázatában.

kat 2007-ben, mint 2001-ben: a 2001-es 35 százalékkal szemben 2007-ben már a cégek 66 százaléka állította azt, hogy az adózási változtatások mértéke már *veszélyezteti az üzleti kalkuláció biztonságát*.⁷

Az adózási változások üzleti kalkulációra gyakorolt hatásának megítélése tehát a kilencvenes években megfigyelhető nagymérvű javulás után a 2000-es években annyit romlott, hogy 4 százalékpont híján az 1996–2001 közti jelentős javulás egésze odaveszett (1996-ban még a cégek 71 százaléka vélekedett így). A változások mértékét 2007-ben *különösen nagy arányban érezték veszélyesnek üzleti kalkulációjukra* a kisebb cégek (77 százalék), a többségében magyar tulajdonban lévő cégek (72 százalék), valamint az árbevételük 21–50 százalékát exportból szerző cégek (83 százalék).

Az adózási szabályokat 2007-ben *bonyolultnak*, illetve *nehezen érthetőnek* tartotta a megkérdezett cégek 79 százaléka, illetve 57 százaléka (a 2001-es 67 százalékkal, illetve 49 százalékkal szemben).⁸ A kisebb (100 fő alatti) cégek az átlagnál határozottan nagyobb arányban (84 százalék) tartották bonyolultnak az adózási szabályokat.

Az APEH mint szolgáltatóintézmény megítélésében az 1996 és 2001 közt észlelhető egyértelműen pozitív változások 2001 és 2007 közt nagyrészt elolvadnak: az „*APEH időben és jól informál adózási ügyekben*” véleménnyel teljesen azonosulók aránya ugyan 1996 és 2001 között 8 százalékponttal nőtt (12-ről 20 százalékra), ám 2001 és 2007 között a korábbi javulás nagy része (a 8-ból 6 százalékpont!) eltűnt, és a teljesen egyetértők aránya 14 százalékra esett vissza. Az állítást teljesen elutasítók aránya ugyanakkor 1996 és 2007 között mindvégig csökken, ám a 2001 és 2007 közötti csökkenés minimális mértékű, ezalatt az időszak alatt inkább stagnálnak mondható ez az arány. Ezzel párhuzamosan ebben a periódusban (2001 és 2006 között) a köztes „csak részben igaz” válaszlehetőséget választók aránya rendkívüli mértékben megugrik.

A *korruptió* kérdéskörét két megközelítésből is vizsgáltuk. Először arra kerestünk választ, hogy milyen szerepe van a kérdezettek szerint a személyes kapcsolatoknak az adóhatóságnál a vitás ügyek elintézésében. Korábbi munkánkkal (*Semjén–Tóth [2004]*) összhangban a személyes kapcsolatok fontosságáról alkotott véleményt a korruptió elterjedtségére vonatkozó látenciaindikátorként értelmezzük, és az e kérdésre adott válaszok szintjéből és változási tendenciából az adóigazgatással és adóellenőrzéssel kapcsolatos korruptió mértékére és időbeli alakulására következtetünk. Másrészt a 2007. évi felvételen néhány konkrétan a kormányzati bürokrácia működésére, ezen belül a jogbiztonságra, illetve a korruptióra vonatkozó kérdést is feltettünk. E kérdések részben a cégvezetők korruptációs jelenségekkel kapcsolatos általános megfigyelésére, részben pedig a cégük saját piacán érvényesülő korruptió általuk becsült elterjedtségére vonatkoztak.

Míg a kilencvenes években a korruptió észlelése jól érzékelhetően jelentősen visszaszorult, 2001 után ennek szintje gyakorlatilag stagnál. A vitás adóügyek rendezésben a személyes kapcsolatok fontosságára vonatkozó kérdésünkre adott válaszok megoszlása (amely

⁷ A feltett kérdés így hangzott: „Véleménye szerint a magyar adórendszer változásának mértéke veszélyezteti-e az Önök cégénél az üzleti kalkuláció biztonságát?”

⁸ A „teljes mértékben egyetért” választ adók százalékos arányai.

korábban, 1996 és 2001 között még jelentős pozitív elmozdulást mutatott) csak minimális mértékben változott a 2001-es adatfelvétel óta.⁹

Eredményeink tehát arra utalnak, hogy a személyes kapcsolatok (és ezzel összefüggésben a korrupció) szerepe ma is jelentős lehet az APEH és a hazai vállalatok viszonyában. Nem állíthatjuk, hogy azok, akik a jó személyes kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák, mind közvetlenül tapasztalták, hogy az APEH munkatársai korrumpálhatók, de azt igenis feltételezhetjük, hogy „a jó személyes kapcsolatok” szerepének a megkérdezettek által vélelmezett fontossága a vitás adóügyek elintézése során a tágan értelmezett (kölcsonös szívessegekre is kiterjedő) korrupció nem elhanyagolható jelenlétére utal az APEH ez irányú munkájában (*Semjén–Tóth* [2004]).

A személyes kapcsolatok szerepére vonatkozó visszatérő kérdésünkön túlmenően a 2007. évi felvételben négy, a kormányzati bürokrácia működésével és a korrupcióval kapcsolatos, eltérő konkrétuságú kijelentést is megfogalmaztunk, és ezek elfogadottságára, a velük való azonosulás mértékére voltunk kíváncsiak (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

A jogbiztonság és a korrupció érzékelése általában, illetve a korrupció elterjedtsége a cég piacon, 2007 (százalék)

	Mindig	Gyakran	Ritkán	Soha	Összes	N
1. Ha egy kormányzati hivatalnok nem a szabályoknak megfelelően jár el, akkor a feletteséhez vagy egy másik kormányzati hivatalhoz fordulok, hogy a szabályoknak megfelelő elbáráshoz jussak.	10,4	14,5	35,0	40,1	100,0	306
2. Ha egy cég „csúsópénzt” fizet egy kormányzati hivatalnoknak, akkor biztos, hogy megkapja a kért szolgáltatást.	12,1	37,5	26,8	23,6	100,0	205
3. A cégek előre tudják, hogy mennyi csúsópénzt kell adni.	13,3	35,4	22,4	27,9	100,0	176
4. Azon a piacon, amelyen cégem működik, csúsópénzt kell fizetni, ha egy cég hozzá akar jutni valamihez: például engedélyhez vagy önkormányzati megrendeléshez.	(3,1)	5,8	16,1	75,0	100,0	259

A 2. táblázat kérdéseire adott válaszokból az derül ki, hogy a cégek 75 százaléka (a táblázat első állítására adott „ritkán” és „soha” válaszok arányának összege) egyáltalán nem bízik abban, hogy ha egy állami hivatalnok nem a szabályoknak megfelelően jár el, akkor a törvényes jogorvoslat útja a gyakorlatban is járható lenne. Ez nézetünk szerint rendkívül magas arány, és azt mutatja, mennyire kevésbé bíznak a megkérdezettek az intézményrendszer kiszámíthatóságában, helyes működésében. Egy másik ezzel összefüggő állítás a korrupció lehetőségére vonatkozott, azt vizsgálta, ha egy cég fizet „csúsópénzt”, akkor hozzájut-e a kért szolgáltatáshoz. A „mindig” válaszok 12 százalékos aránya önmagában

⁹ „Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon” kérdésre a „teljes mértékben igaz” választ adók aránya 2001 és 2007 között gyakorlatilag stagnált (42 százalékról 41 százalékra csökkent).

is elgondolkodtató, az pedig már egyenesen elszomorító, hogy a válaszadók 76 százaléka valamilyen mértékben (mindig, gyakran vagy ritkán) elismerte a korrupció célravezető voltát. A harmadik állítás arra vonatkozott, hogy a kérdezett szerint olyannyira bevett gyakorlat-e a korrupció, hogy a cégek már a korrupciós jutalék mértékét is előre tudják. A válaszadók 13 százaléka szerint mindig lehet tudni előre a korrupciós szolgáltatás árát, és 35 százalékuk szerint gyakran tudható ez. E három, meglehetősen általános (inkább a közvélekedést, mint a közvetlen tapasztalatokat tükröző) állítással szemben az utolsó állítás már konkrétan a cég saját piacára vonatkozott, azaz arra, hogy ott mennyire lehet, illetve kell számítani korrupcióra a különböző engedélyek megszerzése vagy közbeszerzés esetén.¹⁰

A cég saját piacára vonatkozó válaszok mindössze negyede ismeri el a korrupció valamilyen mértékű jelenlétét az adott piacon, és csupán a cégek mintegy 10 százaléka szerint jellemzi a korrupció mindig vagy gyakran a közszféra és a magáncégek közötti tipikus tranzakciókat (hivatali engedélyek és önkormányzati megrendelések). A korábbi, a korrupció általános észlelésére vonatkozó kérdéseinkre (2. táblázat 2. és 3. állítása) kapott válaszokból kirajzolódó meglehetősen negatív összképhez képest tehát a korrupció a cég saját piacán való elterjedtségéről jóval derűsebb képet festhetünk: saját piacuk fertőzöttségére vonatkozóan a cégvezetők általában kedvezőbben, mérsékeltbben, óvatosabban nyilatkoztak.¹¹ Az ágazati hatások szerepe ugyanakkor igen erősnek tűnik e tekintetben: míg a teljes minta négyötöde zárta ki a korrupció lehetőségét saját piacán a közszférával folytatott tranzakciók során, addig az építőipari cégeknek csak 45 százaléka vélekedett így.

Ezek az eredmények összességükben a korrupció nem elhanyagolható jelenlétére utalnak a magyar gazdaságban bizonyos tranzakció típusoknál általában, valamint bizonyos cégcsoportok esetében különösen.¹²

¹⁰ A 2. táblázatban szereplő, a korrupcióra vonatkozó három kérdés/kijelentés esetén a többi kérdéshez képest határozottan magas, 25–49 százalékos volt a válaszmegtagadás és -kikerülés (a „nem tudja” válaszok) aránya. Ez a jelenség értelmezésünk szerint, tekintve véve a korrupció erős szenszitivitását, arra utal, hogy a vizsgált jelenség ténylegesen és nem elhanyagolható mértékben jelen van a magyar vállalatok életében. (Különbösen nehezen lehetne indokolni, hogy miért kerülnek el ilyen nagy arányban a válaszadást a kérdezettek.) A válaszkikerülés előfordulását különféle cégjellemzőkkel összevetve azt tapasztaljuk, hogy ez minden vállalati csoportban egyaránt elterjedt, azaz az eredmények feltehetően nem szisztematikusan torzítottak.

¹¹ Nem áll módunkban eldönteni, hogy a korrupció általánosan, illetve a cég saját piacán észlelt elterjedtségében megfigyelhető jelentős különbség mennyire tudható be annak, hogy miközben az általános kérdésre adott válaszokat a társadalomban szokásos sztereotípiák, „városi legendák” és előítéletek alakítják elsősorban, addig a cég piacára vonatkozó válaszok jóval inkább közvetlen tapasztalatokon (vagy megbízható források közvetlen tapasztalatain) alapulnak. Bár ez is magyarázhatja a válaszok eltéréseit (és amennyiben ezt a magyarázatot fogadjuk el érvényesnek, nem is olyan aggasztó a helyzet), az sem zárható ki, hogy saját piacuk tekintetében a megkérdezettek azért is állítottak ki az általuk adott általános képnél jóval kedvezőbb bizonyítványt, mert tudatában voltak annak, hogy amennyiben saját piacukat általánosan korruptnak írnák le, akkor rájuk is a korrupcióban való tevőleges részvétel gyanúja vetülhetne.

¹² A korrupciónak a magyarországi üzleti élet egyes területein való erős jelenlétére Szántó–Tóth [2008] empirikus vizsgálata is felhívja a figyelmet.

Az adócsalás

A következőkben négy olyan, az adócsalás elterjedtségére vonatkozó kérdés eredményeit elemezzük, amelyek mindegyik vizsgálatunkban szerepeltek. Először is arra kértük a cégvezetőket, hogy becsüljék meg a magyar gazdaság egészére, továbbá a cég verenyársaira, valamint szerződéses/üzleti partnereire (azaz szállítóira és vevőire, megrendelőire) vonatkozóan, hogy mennyire jellemző körükben a számla nélküli értékesítés. Az eredmények e jelenség becsült mértékének változatlanságáról, illetve kismértékű csökkenéséről tanúskodnak (F3. táblázat). A számla nélküli értékesítés előfordulása különösen a versenytársak körében lett ritkább. Míg 1996-ban a válaszadók 33 százaléka szerint „gyakori” volt ez, addig 2007-ben már csak 10 százalékuk adta ezt a választ. Hozzá kell tennünk, hogy a magyar gazdaság egészére vonatkoztatva sokkal inkább negatív – és minden bizonnyal sztereotípiáktól sem mentes – kép rajzolódik ki: a válaszadók 72 százaléka szerint továbbra is gyakori a számla nélküli értékesítés a magyar gazdaság egészében, ami némileg magasabb arány, mint amit 2001-ben kaptunk.

Az üzleti partnerek (vevők, szállítók) számla nélküli értékesítésének elterjedtségére vonatkozó véleményekben nincs különbség az egyes cégcsoportok között. Ugyanez a helyzet a magyar gazdaság egészére vonatkozó kérdésre adott válaszoknál is. A javuló tendencia érzékelése minden cégcsoportban megfigyelhető. Ellenben a versenytársak esetében azok a cégek, amelyek külföldre is szállítanak, rendre pozitívabb véleménnyel vannak a versenytársakról, mint a csak belföldre szállítók. 2007-ben például a csak belföldre szállító cégek 18 százaléka szerint volt gyakori a cég versenytársainak körében a számla nélküli értékesítés, míg az exportálóknak csupán 8 százaléka vélekedett így.

Az elemzett időszakban csökkent azon vélemények súlya, amelyek a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének a cég versenyhelyzetére gyakorolt negatív hatását jelezték. Mindez azt sugallja, hogy feltehetően csökkent az adócsalás versenytorzító hatása is. Ez a tendencia többé-kevésbé egyöntetűen érintette a különböző típusú cégeket, ágazati különbségek azonban tetten érhetők: mind a négy felvételünk esetében a feldolgozóipari cégek körében volt a legerősebben érezhető a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének negatív hatása a cég versenyhelyzetére.

Az egyes országokra vonatkozó szubjektív és kemény indikátorokat egyaránt tartalmazó összetett mutatók összehasonlításán alapuló nemzetközi elemzések tapasztalatai szerint szoros kapcsolat mutatható ki az országok intézményi környezete, informális gazdaságuk mértéke, valamint a korrupció érzékelt szintje között (*Kaufmann és szerzőtársai* [2003], *IBRD–World Bank* [2004], [2005]). Kutatásunk során mi vállalati szintű adatok alapján vizsgáltuk a korrupcióra, az intézményi környezetre és az adócsalás előfordulására vonatkozó hazai vállalati vélemények közötti összefüggéseket. Eredményeink rendre megerősítik az informális gazdaság és a korrupció közötti pozitív kapcsolat létét: vállalati szinten is szoros pozitív kapcsolat mutatható ki a rejtett gazdaság és a korrupció érzékelése között. Másrészt az intézményi környezet megítélése és az adócsalás észlelése között is létezik pozitív összefüggés – bár ez jóval gyengébb az előzőkben leírtaknál (3. táblázat).

Az eredményeket úgy értelmezhetjük, hogy az intézményi környezet vállalatra gyakorolt negatív hatása és az üzleti partnerek (vevők és szállítók) és a versenytársak körében megmu-

3. TÁBLÁZAT

Kapcsolat az adócsalás a cég környezetében (vevők, szállítók, versenytársak) való előfordulása és a korrupció észlelése között, 2007 (gamma⁺ értékek)

Jellemzők	Számla nélküli értékesítés az üzleti partnerek körében	Számla nélküli értékesítés a versenytársak körében	Versenytárs részvétele a rejtett gazdaságban
Hivatalos út járhatósága	n. sz.	n. sz.	n. sz.
A „csúsópénzt fizető” megkapja a szolgáltatást	0,195*	n. sz.	0,254***
A cégek előre tudják mennyi csúsópénzt kell adni	0,422***	0,247**	0,231**
Engedélyért, rendelésért a cég piacán csúsópénzt kell fizetni	0,593***	0,446***	0,464***
Az adózási szabályok nehezen érthetők	n. sz.	0,131**	0,086*
Az APEH időben és jól informálja az adózókat	-0,124*	-0,174**	-0,098**
Az adórendszer gyakori változásai veszélyeztetik az üzleti kalkulációt	n. sz.	n. sz.	0,202***

* A gamma asszociációs mutató két ordinális szintű változó közötti kapcsolat szorosságát méri. A mutató -1 és +1 között vehet fel értéket.
* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$; n. sz.: nem szignifikáns.

tartható adócsalás versenytorzító hatása kölcsönösen felerősítik egymást. Ha pedig így van, akkor az intézményi környezet javítása önmagában is csökkentheti az adócsalás negatív hatásait.

Szerződéses, adózási és pénzügyi fejelem

Egy gazdaság fontos jellemzője, hogy gazdasági szereplők mennyiben tesznek eleget szerződéses kötelezettségeiknek, mennyire bízhatnak abban, hogy a szerződésben leírtak meg is fognak valósulni, illetve a szerződésben vállalt kötelezettségek mennyire kényszeríthetők ki (North [1992], Fukuyama [1995], Woodruff [2005]). A megbízható szerződéses üzleti partnerek (vevők és szállítók) léte csökkenti a vállalatok közötti adásvételi kapcsolatok tranzakciós költségeit, és fontos mutatója az intézményi környezet versenyképességének (Raiser és szerzőtársai [2005]). A gazdasági életben az alacsonyabb tranzakciós költségek lehetővé teszik az innovációt, közvetve olyan termelési és kereskedelmi kapcsolatok létrejöttéhez járulnak hozzá, amelyek korábban nem is léteztek (North [1994a]).

A szerződéses fejelem megvalósulását vagy megsértését elsődlegesen egy olyan mutatóval vizsgáltuk, amely a szerződések teljesítését a megkérdezett cég oldaláról mérte. Ez a mutatónk egy olyan kérdésre adott válaszokból származik, amely a szerződéses szállítási kötelezettség teljesítésére, illetve megsértésére irányult.¹³ Ugyancsak a szerződéses fejelem

¹³ A kérdés így hangzott: „Előfordult-e az elmúlt 12 hónapban az Ön cégével, hogy különböző okok miatt nem tudta (vagy nem a megszabott időn belül tudta) teljesíteni szerződésben vállalt szállítási kötelezettségét?”

problémakörét érintik azonban azok a változók, amelyek a megkérdezett cégek vevői között esetlegesen előforduló *késedelmes fizetésre* vonatkozó (a belföldi cégek közti *kényszerhitelezés* előfordulását vizsgáló) kérdésekből származtak.¹⁴

A vállalatokra vonatkozó jogi normák betartásának másik vetülete a cégek *adózási fejeleme*: mennyire bevett gyakorlat az, hogy a cégek, teljesítve az adózási törvényekben előírt kötelezettségeiket, időben befizetik adójukat (illetve mennyire elterjedt, hogy késedelmesen, illetve egyáltalán nem fizetik meg az adót).¹⁵ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a határidőre történő, illetve a késedelmes adófizetés mellett tágabb értelemben az adócsalás (itt külön fejezetben elemzett) problematikája is az adózási fejelem problémaköréhez tartozik.

A cégek pénzügyi kapcsolataiban megjelenő normaszegő viselkedés egy harmadik vetülete, ha *az előbbi két szempontot egyszerre* vesszük figyelembe. Korábbi kutatásainkkal (Tóth–Semjén [1998] és Semjén–Tóth [2004]) összehangban a cégek (szállítóikkal szemben érvényesülő) fizetési fejelemét, valamint (állammal szemben tanúsított) adózási fejelemét értelmezhetjük egy tágabb, általánosabb jelenség – a pénzügyi fejelem – megnyilvánulásaként, különböző oldalaiként is.¹⁶

Korábbi elemzéseinkben egyrészt azt láthattuk, hogy a '90-es évek közepén rendkívül elterjedt volt a magyar vállalatközi kapcsolatokban a szerződéses és adózási fejelem megsértése (Tóth–Semjén [1996], [1998]). Másrészt e jelenségcsoport az időben csökkenő tendenciát mutatott: 1996 és 2001 között – a transzformációs visszaesés utáni gazdasági fellendüléssel párhuzamosan – csökkent e jelenségek előfordulása. Ezt a tendenciát a puha költségvetési korlát szindrómájának visszaszorulásaként értelmeztük (Semjén–Tóth [2004]).

A következőkben először a szerződéses (szállítási) fejelemre vonatkozó újabb eredményeket tekintjük át, majd az adózási fejelem alakulását, végül a pénzügyi fejelem 2001–2007 között bekövetkezett változását vizsgáljuk.

Az eredmények szerint a szerződéses (szállítási) fejelem betartásában mélyreható és egyértelműen negatív változások mentek végbe 2001 és 2007 között a magyar vállalati szektorban (4. ábra). Jelentősen nagyobb arányban számoltak be a cégek a szállítási fejelem megsértéséről 2007-ben, mit bármelyik korábbi vizsgálati évben; különösen nagy az ellentmondás a sokéves töretlen javulást tükröző 2001. évi eredményekhez viszonyítva: 2007-ben a cégek 23 százaléka számolt be a szállítási fejelem megsértéséről, szemben a 2001. évi 7 százalékkal. Egyből adódik a kérdés: milyen tényezők állhatnak a szerződéses szállítási fejelem ilyen erőteljes romlása mögött? Először nézzük meg közelebbről, hogy

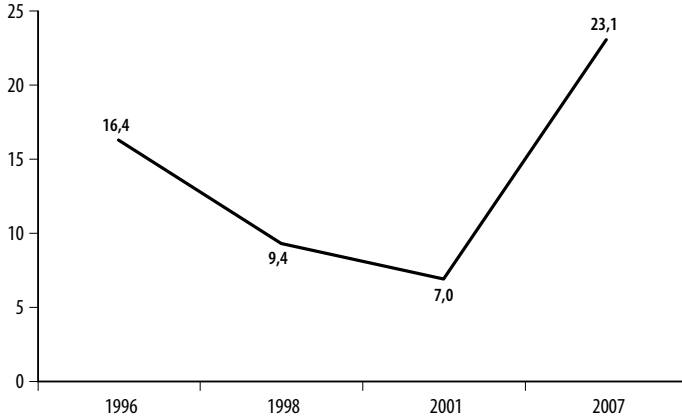
¹⁴ „Az elmúlt 12 hónapban összes árbevételük hány százalékát kapták meg azért késve, mert belföldi vevőjük nem tett határidőben eleget fizetési kötelezettségének?” és „Az elmúlt 12 hónapban belföldi partnereiknek körülbelül hány százalékka késett rendszeresen fizetési kötelezettségeinek teljesítésével?”

¹⁵ Minden adatfelvétel esetében az adózási fejelem megsértését a kérdezést megelőző két évre vonatkozóan kérdeztük, például a 2007. évi felvétel kérdése így hangzott: „Előfordult-e az Ön cégével 2005-ben vagy 2006-ban, hogy adót vagy tb-járulékot késve, a határidő lejárta után fizetett be, vagy nem fizetett meg?”

¹⁶ Ennek mérésére képeztünk egy mutatót (BFD), amely a következő két értéket veheti fel: 1, ha a cég az elmúlt 12 hónapban legalább egyszer késést más vállalatokkal szembeni fizetési kötelezettségének kiegyenlítésével, vagy késést a tb-járulék, vagy adók (áfa, társasági adóelőleg stb.) befizetésével, 0 egyébként.

4. ÁBRA

A szerződéses (szállítási) fegyelmet megsértő cégek (BCD) aránya a megkérdezett cégek körében, 1996–2007 (százalék, $\Sigma N = 1235^+$)

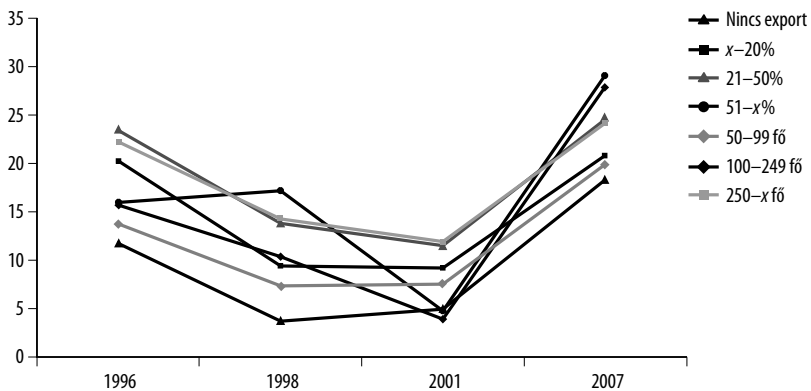
+ Az adott kérdésre az egyes adatfelvételekben adott érvényes válaszok számának összege; egy-egy adott évben az érvényes válaszok száma (N) értelemszerűen jóval kevesebb.

milyen cégcsoportokra jellemző leginkább ez a jelenség, és milyen cégek magatartásának megváltozása okozhatta a szerződéses fegyelem ilyen mértékű gyengülését!

A részletes elemzés arra mutat, hogy itt általános, a cégek jellemzőitől független jelenséggel állunk szemben (5. ábra). A szállítási fegyelem eróziója cégmérettől függetlenül érvényesült. Meglepő módon a döntően exportra termelő cégek esetében volt a leggyakoribb

5. ÁBRA

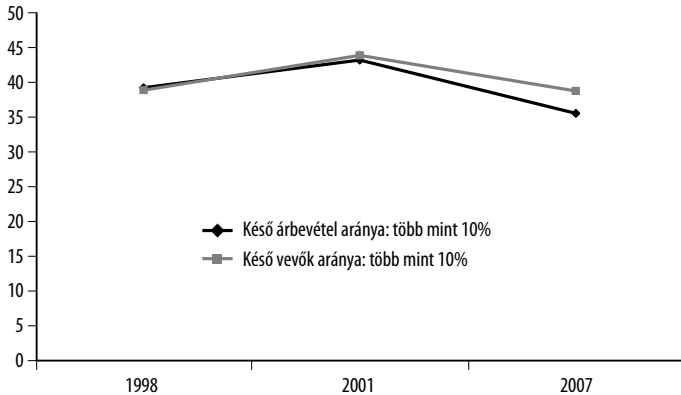
A szerződéses (szállítási) fegyelem megsértésének (BCD) előfordulása az alkalmazottak száma és az export árbevétel belüli aránya szerint, 1996–2007 (százalék, $N = 1214$ és 1169)

a szerződéses fegyelem ilyen típusú megsértése: 2007-ben 29,2 százalékuk számolt be erről, míg a belföldre termelő cégek csupán 18 százaléka állította ezt. Ugyanígy azt is láthatjuk az eredményekből, hogy a feldolgozóipari cégeknél nőtt meg leginkább, és fordult elő 2007-ben leggyakrabban (28,3 százalék) ez a jelenség. Az adatfelvételek eredményeinek többletanyag vizsgálata megerősítette az ágazati hatások létét, de az exportorientált és belföldre termelő cégek különbségei csak 10 százalékos szinten mutatkoztak szignifikánsnak.

A késedelmesen fizető megrendelők/vevők aránya (a megrendelők/vevők fizetési fegyelme) az a másik szempont, amelynek elemzésén keresztül a cégek közötti szerződéses kapcsolatok alakulását vizsgálhatjuk. Ezt a kérdést csak 1998 és 2007 között elemeztük. Az eredmények pozitív elmozdulást mutatnak 2001 és 2007 között (6. ábra). Csökkent azoknak a cégeknek az aránya, amelyeknél a vevők több mint 10 százaléka késett a fizetéssel, vagy amelyeknél az árbevétel több mint 10 százaléka érkezett be késve.¹⁷ Ez valójában nem ellentétes a szerződéses fegyelem romlására mutató többi eredményünkkel, mivel azok nem a késedelmes fizetés formájában megjelenő szerződésszegésre vonatkoztak, hanem a szerződések egyéb feltételeinek (szállítási határidő, minőség) megsértésére.

6. ÁBRA
Az árbevétel több mint 10 százalékát késve kapó cégek és azon cégek aránya, amelyek vevőinek több mint 10 százaléka késve fizet, 1996–2007 (százalék, $N = 1214$ és 1169)

A vevők késedelmes fizetésének mérséklődése mögött leginkább a döntően külföldre szállító cégek arányának növekvő súlya áll. Az árbevételük 21–50 százalékát exportból szerző cégek között az olyan cégek aránya, amelyeknél a vevők több mint 10 százaléka késik, 66,4 százalékról 45,8 százalékra csökkent, az árbevétel több mint felét külföldről kapó cégek cso-

¹⁷ Ugyanígy arányú változást figyelhetünk meg, ha a megkérdezett cégek körében vizsgáljuk a fizetési késedelmet. Ezt a kérdést csak 2001-ben és 2007-ben tettük fel, és az eredmények szerint 49 százalékról 44 százalékra esett azon cégek aránya, amelyek a kérdés előtti évben legalább egyszer késtek fizetési kötelezettségeik teljesítésével.

portjában pedig 22,2 százalékról 18,4 százalékra való csökkenést figyelhetünk meg. Azaz e mögött a jelenség mögött feltehetően elsősorban nem a magyar cégek javuló fizetési fegyelme, hanem az eleve jobb fizetési morállal rendelkező külföldi vevők arányának növekedése állhat.

Többtényezős statisztikai elemzések is alátámasztják e magyarázatot (4. táblázat). A gazdasági ágak között az építőiparban a legelterjedtebb a fizetési késedelem, és itt a legnagyobb a cégek árbevételén belül a késve befolyt bevételek aránya is. A cégek bel-, illetve külpiaci irányultsága és vevőik fizetési fegyelme között nem egyértelmű a kapcsolat: a döntően exportáló cégek vevőire ugyan a belföldre termelő cégek vevőikhez képest szignifikánsan kisebb arányban és mértékben volt jellemző a fizetési késedelem, azonban az exportra és belföldi piacra egyaránt szállító cégek esetén a késedelmesen fizető vevők és a késedelmes fizetések aránya rendre magasabb volt, mint a csak belföldre szállítók vevőinek körében. Az összetételhatások kiszűrésével az egyes évek (megfigyelések) között nincs számottevő különbség: a vevők késedelmes fizetésének előfordulásánál megfigyelhető javuló időbeli tendenciát leginkább a döntően exportra termelő cégek aránynövekedésének (24 százalékról 36 százalékra) tulajdoníthatjuk.

4. TÁBLÁZAT

A vevők fizetési fegyelmének összefüggése a cégek jellemzőivel 1996–2007, logit modell

Magyarázó változó	Késve fizetett árbevétel aránya nagyobb, mint 10 százalék (LATEQ1)	Késve fizető vevők aránya nagyobb, mint 10 százalék (LATEC1)
Feldolgozóipar	0,582***	0,435**
Építőipar	1,245***	0,965***
20 százaléknál kisebb export	0,581***	0,695***
21–50 százalék közötti export	0,670***	0,786***
51 százaléknál nagyobb export	-0,742***	-0,445**
Külföldi többségi tulajdon	-0,274	-0,287
Létszám	0,000	0,000
1998	0,273	0,007
2001	0,311*	0,180
Konstans	-1,105***	-0,905***
LR χ^2	87,37	66,82
prob > χ^2	0,000	0,000
Pszeudo R^2	0,0753	0,0573
$N = 863$		

Referencia: kereskedelem, nincs export, 2007. * $p > 0,10$; ** $p > 0,05$; *** $p > 0,01$.

A cégek alapvető jellemzőit bevonva az elemzésbe a szerződéses (szállítási) fegyelem megsértése számottevően elterjedtebb a nagyobb, mint a kisebb cégek között, illetve a külpiacra szállítók körében (5. táblázat).

5. TÁBLÁZAT

A szerződéses (szállítási) fejelem megsértésének összefüggése a cégek jellemzőivel 1996–2007, logit modell

Függő változó: szerződéses (szállítási) fejelem megsértése (BCD)

Magyarázó változó	Vállalati alapjellemzők	Vevők késedelmes fizetése	Lánc tartozás
Feldolgozóipar	0,597**	0,941***	0,998***
20 százaléknál kisebb export	0,329	-0,001	-0,154
21–50 százalék közötti export	0,523**	0,210	-0,147
51 százaléknál nagyobb export	0,447**	0,400	0,188
Külföldi többségi tulajdon	-0,267	0,086	0,340
Létszám	0,000	0,000	0,000
1996	-0,461**	-	-
1998	-1,087***	-1,070***	-
2001	-1,409***	-1,510***	-
Vevők késedelmes fizetése (BFC)	-	0,869***	0,453
Lánc tartozás	-	-	1,234***
Konstans	-1,881***	-2,701***	-2,969***
LR χ^2	62,98	73,28	39,04
prob > χ^2	0,000	0,000	0,000
Pszéudo R ²	0,0626	0,0995	0,1054
N	1212	909	341

Referencia: nincs export, 2007. ** $p > 0,05$; *** $p > 0,01$.

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a szerződéses (szállítási) fejelem romlását okozó tényezők meghatározásához, egy új szempontot is figyelembe veszünk, ami nem más, mint a magyar cégek közötti fizetési kapcsolatok kiszámíthatósága. A 2000-es évek második felében ugyanis a magyar vállalati szektorban egyre gyakoribb jelenséggé vált az úgynevezett lánc tartozás vagy körbetartozás. A cégek egyre gyakrabban kényszerítettek kereskedelmi hiteleket a nekik szállító partnereikre csak azért, mert nekik sem fizettek időben. E jelenség elterjedésében egyrészt ágazati hatások játszottak szerepet (például az építőiparban megmutatókozó nagymértékű termelés visszaesés 2005 után).¹⁸ Másrészt általában a gazdasági növekedés lassulásának is volt likviditáscsökkentő hatása.¹⁹ Ez mind keresleti, mind kínálati oldalról a vállalati hitelpiac szűkülése irányába hatott: a vállalati hitelek kockázatosabbá válásával nőttek a vállalati hitelek költségei, másrészt csökkent a vállalatok beruházási aktivitása és ezzel együtt hitelkereslete is (MNB [1997], [1998]).

¹⁸ Az építőipari termelés volumene 2006-ban közel egyszázalékos, 2007-ben pedig már 15 százalékos visszaesést produkált. Lásd KSH: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/tabl4_03_02i.html.

¹⁹ 2007-ben a korábbi évekre jellemző 4 százalékos szintről 1,1 százalékra csökkent Magyarországon a GDP növekedés üteme. A GDP arányos hitelállomány és a GDP növekedési üteme közötti szoros pozitív kapcsolatról lásd Kiss és szerzőtársai [2006].

A szállítóknak való késedelmes fizetést 2001-ben és 2007-ben figyeltük meg közvetlenül.²⁰ Az eredmények szerint 2001-ben a cégek 48,6 százaléka, 2007-ben pedig 44 százaléka késett az előző évben legalább egyszer fizetési kötelezettségeivel. Ennek előfordulása szorosan összefüggött azzal, hogy nekik sem szállítottak időben vásárlóik. Ahol a vevők több mint 10 százaléka fizetett késve, ott a megfigyelt cégek közel kétharmadánál (61,4 százaléka) fordult elő fizetési késedelem, míg ahol a vevők kevesebb mint 10 százaléka késett, ott csak a cégek 37,7 százalékánál. Ezekhez közel megegyező arányokat kapunk, ha a késve kapott árbevétel aránya és a késve fizetés összefüggését elemezzük.

A késve fizetés valószínűsége nem tér el szignifikánsan a különböző cégmagnaságok között. Nem tudjuk tehát megerősíteni Woodruff [2005] lengyel, orosz, román, ukrán és szlovák adatokra alapozódó azon megfigyelését, amely szerint a kelet-európai vállalatok között a nagyobb cégekre lenne jellemzőbb az, hogy áruhitelt kapnak, mint a kisebbekre. Ezzel szemben az ágazati tényezők meghatározónak tűnnek esetünkben: az építőiparban számottevően nagyobb arányban fordult elő a késve fizetés, mint a referenciának választott kereskedelemben. Ha azonban a vevők fizetési fegyelmét (azaz a fizetési fegyelemnek a vevő oldaláról történő megsértését) is figyelembe vesszük, akkor e változó hatása minden más hatást maga mögé utasít.

A késedelmes fizetés elterjedéséhez a kormányzat két lépése is hozzájárult: egyrészt a 2006 nyarán bevezetett kormányzati intézkedéscsomag a vállalati szektor egyes szegmenseit – különösen a kis- és közepes vállalatokat – érintette negatívan,²¹ másrészt az exportáló cégek körét 2004 végétől 2005 áprilisáig érintő kormányzati döntés a visszaigényelt áfa kifizetésének időleges leállításáról közvetlenül is növelte a kényszerű kereskedelmi hitelezés (láncartozás) szerepét a vállalati szektorban (Tóth–Selmeczi [2008]).

A láncartozás jelenségéről a cégek viszonylag nagy arányának voltak közvetlen tapasztalatai 2007-ben. Arra a kérdésre, hogy „Előfordult-e az Önök cégével az elmúlt 12 hónapban, hogy azért nem tudtak fizetni szállítóiknak időben, mert Önöknek sem fizettek vevőik határidőre?” a válaszadók 38 százaléka válaszolt igennel.²²

Ha a szerződéses (szállítási) fegyelem megsértésének vizsgálatánál a szállítóknak való késedelmes fizetés vagy a láncartozás hatását is figyelembe vesszük, akkor egyértelmű kapcsolat rajzolódik ki egyrészt a szállítóknak való késedelmes fizetés, valamint a láncartozás vállalati likviditásra gyakorolt negatív hatása és a szerződésesség bekövetkeztének valószínűsége között. (Lásd az 5. táblázat harmadik oszlopában közölt eredményeket). Ezek szerint a láncartozás jelensége a cégek termelésének finanszírozását is befolyásolhatta, és hozzájárulhatott a szerződésesség jelenségének terjedéséhez, a szerződéses fegyelem romlásához.²³

²⁰ A kérdés így hangzott: „Az elmúlt 12 hónapban előfordult-e akár csak egyszer is, hogy késtek más vállalatokkal szembeni fizetési kötelezettségük kiegyenlítésével?”

²¹ Lásd az MKIK GVI [2007] elemzését 2006. nyári kormányzati intézkedéscsomag vállalati hatásairól.

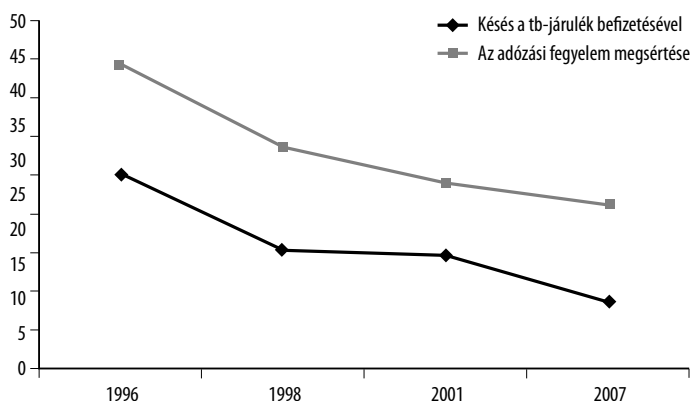
²² Ezt a kérdést 2007-ben vizsgáltuk először.

²³ Nincs információnk arról, hogy hogyan hathatott ez a tényező 2007 előtt, de feltételezzük, hogy kisebb intenzitással, mint 2007-ben.

Ezek után térjünk rá annak vizsgálatára, hogy miként változott az adózási fejelem 1996 és 2007 között. Az eredmények arra mutatnak, hogy e téren folytatódott a korábban érvényesülő javuló tendencia: mind az adók, mind a tb-járulékok késedelemes befizetése ritkábban fordult elő 2007-ben, mint korábban (7. ábra). Adók esetében 2007-ben a cégek 20,9 százaléka jelzett fizetési késedelmet, a tb-járulék esetében pedig mindössze 8,4 százaléuk.

7. ÁBRA

Az adózási fejelem megsértésének előfordulása a magyar cégek körében, 1996–2007 (százalék, $\Sigma N = 1233^+$)

⁺ Az adott kérdésre az egyes adatfelvételekben adott érvényes válaszok számának összege; egy-egy adott évben az érvényes válaszok száma (N) értelemszerűen jóval kevesebb.

A javuló tendencia mögött az adózási magatartás tényleges javulása áll – erre mutat, ha részletesen és egyszerre elemezzük a négy év adatait (6. táblázat). Az ágazati hatások, különösen az építőipari cégek a többi cégnél számottevően rosszabb adózási fejeleme, az időtől függetlenül mutatkoznak, az egész időszakra érvényesek. Ugyanígy mindvégig megfigyelhető, hogy a döntően külföldi tulajdonban lévő cégek adózási fejeleme jobb, mint a többi cégé: az ilyen cégek sokkal ritkábban sértik meg az adózási fejeelmet, mint a cégek többi része. Harmadrészt, a kisebb (100 fő alatti) cégek, és az árbevételük jelentős részét (több, mint 20 százalékát) exportból szerző cégek adózási fejeleme rosszabb, mint a nagy cégeké.

Az adózási fejelemnek a vizsgált időszakban bekövetkezett és összetételhatásoktól megtisztított javuló tendenciája az évekre vonatkozó paramétereknél érhető tetten. Ezek számottevő javulásról tájékoztatnak: egyrészt 1996–2001 között mindvégig nagyobb volt az adózási fejelem (a tb-járulékot és bármilyen adót késve fizetés) megsértésének valószínűsége, mint 2007-ben, másrészt az idővel egy csökkenő tendencia is megfigyelhető.

Ezzel együtt az 1996–2007 közötti javulást egyértelmű tendenciaként értelmezhetjük. 1996–2001 között mindvégig magasabb volt az adózási fejelem (a tb-járulékok és

6. TÁBLÁZAT
Adózási fegyelem megsértésének összefüggése a cégek jellemzőivel 1996–2007, logit modell

Magyarázó változó	Késést tb-járlék befizetésével (TBKES)		Késés adók és tb-járlék befizetésével (BFISD)	
	1. modell alapjellemtzők	2. modell formális intézmények	1. modell alapjellemtzők	2. modell formális intézmények
Feldolgozóipar	0,872***	0,880***	0,422**	0,428**
Építőipar	0,856**	0,829**	0,692***	0,674***
1996	1,267***	1,263***	0,980***	0,976**
1998	0,621**	0,680**	0,416**	0,502**
2001	0,575**	0,733***	0,168	0,354*
Létszám (99 fő alatt)	0,837***	0,794***	0,723***	0,668***
Létszám (100–249 fő)	0,415	0,381	0,338*	0,261
Többségi külföldi tulajdon	-1,343***	-1,302***	-0,492***	-0,451**
20 százaléknál kisebb export	0,386	0,343	0,077	0,0361
21–50 százalék közötti export	0,768***	0,758***	0,623***	0,617***
51 százaléknál nagyobb export	0,481*	0,464*	0,661***	0,631***
Adórendszer gyakori változása	–	0,369**	–	0,494***
Konstans	-3,765***	-3,996***	-2,383***	-2,672
LR χ^2	99,97	103,12	77,84	87,18
prob > χ^2	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Pseudo R^2	0,0989	0,1025	0,0564	0,0638
N	1162	1148	1163	1150

Referencia: kereskedelem, nincs export, 2007, cégnagyság: 249 fő felett. * $p > 0,10$; ** $p > 0,05$; *** $p > 0,01$.

az adók időben történő fizetése) megsértésének valószínűsége, mint 2007-ben, másrészt az adózási fegyelem megsértésének becsült valószínűsége az idő előrehaladtával fokozatosan csökkent.

Az elemzés során a vállalati alapjellemtzők mellett a formális intézményi környezetnek a cégekre gyakorolt hatását is figyelembe vettük. Korábban már láthattuk, hogy az adórendszer gyakori változtatása a cégek egy részének üzleti helyzetét rontja, és azt is tudnunk kell, hogy ez a hatás nem minden céget érint egyformán. Most e hatás érvényesülése és az adózási fegyelem megsértésének valószínűsége között keresünk összefüggést, feltéve, hogy az intézményi környezet vállalati üzleti helyzetet befolyásoló negatív szerepe káros hatással van a cégek adózási fegyelmeire is. A formális intézmények tényleges működése tehát itt nem vizsgált különböző módokon, de hatással lehet a vállalati magatartásra, és ezen belül a cégek adózási fegyelmeire. Minél kedvezőtlenebb hatást gyakorolnak a formális intézmények a vállalatokra, illetve minél kevésbé tudják az utóbbiak kivédeni e hatásokat, annál inkább rombolja ez a nem formális intézményeket, és ösztönöz normaszegő magatartásra.

Eredményeink alátámasztják ezt a feltételezést: ott, ahol az adórendszer gyakori változása már veszélyezteti az üzleti kalkulációt, számottevően nagyobb volt az adózási fegyelem megsértése is. Ez a hatás nem tüntette el a korábbi, a cégek alapjellemzőivel összefüggő hatásokat, és az időtényezőtől is függetlenül érvényesült. Ezek szerint az adózási fegyelem javulása nemcsak a cégek magatartásának a formális intézmények változásaitól független változásán keresztül érhető el, hanem a formális intézmények pozitív változásán, hatékonyságjavulásán keresztül is.

A cégek adózási fegyelme és szerződéses fegyelme egy tágabb fogalom, a pénzügyi fegyelem két oldalaként értelmezhetjük (*Semjén–Tóth [2004]*). Eredményeink szerint a vizsgált cégcsoportban 2001 és 2007 között némileg javult a cégek pénzügyi fegyelme: míg 2001-ben 51 százalékkuk sértette meg legalább egyszer az elmúlt két évben, addig 2007-ben 47 százalékkuk. A legnagyobb mértékű javulás a magyar tulajdonban lévő cégek körében (56 százalékról 49 százalékra csökkent a fizetési fegyelmet megsértő cégek aránya), a nagy cégeknél (50 százalékról 32 százalékra), az egyáltalán nem exportáló vagy 20 százalék alatt exportáló cégek esetében (54 százalékról és 60 százalékról 48 százalékra) következett be. Érdekesekek még az ágazati hatások is, amennyiben az építőipari cégek körében figyelhető meg a legnagyobb javulás: míg 2001-ben közel 70 százalékkuk sértette meg a fizetési fegyelmet, addig 2007-ben (már csak) 55 százalékkuk.

7. TÁBLÁZAT

A pénzügyi fegyelem megsértésének összefüggése a cégek jellemzőivel 2001–2007, logit modell

Függő változó: pénzügyi fegyelem megsértése (BFD).

Magyarázó változó	Vállalati alapjellemzők	Vevői késés: árbevétel több mint 10 százaléka	Vevői késés és adócsaló versenytársak
Feldolgozóipar	0,137	-0,042	-0,163
Építőipar	0,746**	0,413	0,673
20 százaléknál kisebb export	0,298	-0,089	0,806**
21–50 százalék közötti export	0,429	0,237	1,058**
51 százaléknál nagyobb export	0,134	0,281	0,742**
Többségében külföldi tulajdon	-0,316	-0,342	-0,416
Létszám (99 fő alatt)	0,415	0,329	0,454
Létszám (100–249 fő)	0,006	-0,066	-0,219
2001	-1,478	0,044	-0,153
Vevői késés (LATEQ1)	-	0,869***	1,026***
Adócsaló versenytársak	-	-	0,360**
Konstans	-0,514	-2,701***	-0,920**
LR χ^2	17,63	52,80	55,61
prob > χ^2	0,0397	0,000	0,000
Pszuedo R^2	0,0239	0,0726	0,1088
N	532	525	369

Referencia: kereskedelem, nincs export, 2007, cég nagyság: 249 fő felett. ** $p > 0,05$; *** $p > 0,01$.

A gazdasági szereplők társadalmi beágyazottságára vonatkozó eredmények (*Granovetter* [1986]) ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy az egyes cégek magatartására hatással van azon cégek magatartása, amelyekkel eladóként, vevőként vagy versenytársként az adott cég kapcsolatba kerül. Ennek megfelelően a fizetési fegyelem vizsgálatok azt várhatjuk, hogy fontos szerepet játszik majd a cég pénzügyi fegyelmeinek magyarázatában a cég vevői körében megfigyelhető fizetési fegyelem, illetve az adócsalás megjelenése/elterjedtsége a cég versenytársai között (7. táblázat). Többszörös vizsgálatunk is alátámasztották az e hatások fontosságára vonatkozó előzetes hipotéziseinket. Ha a cég az árbevételének nagyobb (10 százalékot meghaladó) arányát kapja meg késve, akkor ez növeli annak valószínűségét, hogy a cég megsérti a pénzügyi fegyelmet. Ugyanezt láthatjuk, ha a cég piacán, a versenytársak körében az adócsalás előfordulását is figyelembe vesszük a számítások során: az adócsalás előfordulása növeli a pénzügyi fegyelem megsértésének valószínűségét.

Következtetések

A magyar cégek véleménye 2001 után alapvetően romlott a formális intézményi környezetről, ezen belül az adórendszer működéséről: bonyolultabbá, áttekinthetlenebbé váltak az adózási szabályok, és ez a helyzet a korábnál kedvezőtlenebbül érinti a vállalkozásokat. Ugyanakkor az adóhivatal vállalati megítélése ebben az időszakban is javult: a vállalati vélemények szerint 2007-ben az APEH a korábbiaknál jobban megfelel a szolgáltató közintézménnyel szembeni követelményeknek, miközben alig változott az adóhivatali korrupcióra utaló jelenségeket (a személyes kapcsolatok szerepe a vitás ügyek elintézésében) hangsúlyozó vállalati vélemények részaránya. Míg a kilencvenes években a (személyes kapcsolatokon keresztül érvényesülő) adóügyi korrupció észlelése jól érzékelhetően visszaszorult, 2001 után ennek szintje gyakorlatilag stagnál. Ha a közszféra és a magánszféra közti gazdasági viszonyokat általában jellemző eredményeink megfelelően tükrözik a valóságos folyamatokat, a korrupció általános elterjedtsége magasnak mondható. Bizonyos fajta tranzakciók esetében eredményeink egyenesen a korrupció intézményesülésére utalnak. Az adatok másfelől az ágazati hatások fontosságát is aláhúzzák: az építőipari cégek a többi cégnél jóval nagyobb arányban számolnak be korrupciós ügyintézésről, illetve korrupciós kínálat megjelenéséről.

Az adócsalás elterjedtségéről alkotott vélemények alapján valószínűsíthetjük, hogy 2001 és 2007 között feltehetően tovább csökkent az adócsalás (a számla nélküli értékesítés) elterjedtsége a magyarországi közepes és nagycégek körében, és csökkenhetett az adócsalás versenytorzító hatása is: a korábnál kevésbé érzékelik ezt a versenyhelyzetükre veszélyesnek a cégek.

Az elmondottak összecsengenek a kormányzati tevékenység megítélése, a korrupció és az informális gazdaság közötti pozitív kapcsolatokat hangsúlyozó nemzetközi irodalom megállapításaival: vizsgálatunk vállalati szinten szoros pozitív kapcsolatot mutat ki a rejtett gazdaság, valamint a korrupció érzékelése között, másrészt pedig alátámasztja az intézményi környezet megítélése és az adócsalás megfigyelése közti pozitív összefüggés

létét. Következésképpen az intézményi környezet javulása, a formális intézmények működésében bekövetkező pozitív változások közvetlenül csökkenthetik az adócsalás negatív, piactorzító hatásait. Az adócsalás negatív hatásainak csökkentésében nemcsak az adócsalással szembeni fellépés, az ellenőrzés és a szankciók szigorítása játszhat szerepet, hanem a vállalkozások formális intézményi környezetének javítása, a szabályozás egyszerűsítése és átláthatóbbá tétele is.

Jelentősen romlott 2001 és 2007 között a cégek közötti szerződéses (szállítási) fegyelem. Ezzel együtt ugyan javult a megfigyelt cégek vevőinek fizetési fegyelme, de a részletesebb elemzés kimutatta, hogy itt nem valódi magatartásváltozásról, hanem elsősorban szerkezeti (összetétel-)hatásról van szó, mivel az exportáló cégek arányának növekedése áll e tendencia mögött. Az elemzés arra is rávilágított, hogy a lánc tartozásban való érintettség összefügg a szállítási fegyelemmel, rontja azt. A lánc tartozások elterjedéséhez vezető kormányzati intézkedések negatív hatásokkal jártak a magyar gazdaság versenyképességére, mivel hozzájárultak a szerződéses kapcsolatok romlásához, az üzleti kapcsolatokhoz szükséges bizalom csökkenéséhez, és aláásták a gazdasági növekedés intézményi alapjait.

Eredményeink szerint a vizsgálati időszak egész időtartama alatt folyamatosan javult a cégek adózási fegyelme (noha 2001 után e javulás mértéke jelentősen lassulni látszik). Ez a javulás a szerkezeti változások (összetételhatás) mellett jelentős részben a cégek magatartásában bekövetkezett pozitív változásoknak volt betudható. Az adózási fegyelem összetevőinek részletes vizsgálata a formális intézmények minősége és az adózási fegyelem közötti pozitív kapcsolatok létét húzza alá: a hatékonyabban, átláthatóbban működő formális intézmények javítják az adózási fegyelmet. Végül a vállalatok pénzügyi (fizetési és az adózási) fegyelmeinek vizsgálata arra mutat, hogy 2001 után is folytatódott az e téren korábban megfigyelt javuló tendencia. A vállalat vevőinek fizetési fegyelme ugyanakkor egyértelműen kihat a vállalat pénzügyi fegyelmeire. A fizetési fegyelmet erodáló, elhibázott kormányzati lépések hozzájárulhatnak a pénzügyi fegyelem hosszú távú romlásához. Minél erősebb az adócsalás versenytorzító hatása, annál valószínűbb a pénzügyi fegyelem megsértése.

HIVATKOZÁSOK

- CHAVANCE, B. [2007]: L'économie institutionnelle entre orthodoxie et hétérodoxie. *Revue de MAUSS*, 2. No. 30. 64–70. o.
- DJANKOV, S.–PORTA, R. LA–LOPEZ DE SILANES, F.–SHLEIFER, A. [2002]: The regulation of Entry. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 11. 7. No. 1. 1–37. o.
- DJANKOV, S.–MIGUEL, E.–QIAN, Y.–ROLAND, G.–ZHURAVSKAYA, E. [2005]: Who are Russia's Entrepreneurs? *Journal of The European Economic Association*, Vol. 3. No. 2–3. 587–597. o.
- FUKUYAMA, F. [1995]: *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. Simon & Schuster, New York.
- GRANOVETTER, M. [1986]: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 83. 1420–1443. o.
- HUNYA GÁBOR [2002]: Recent Impacts of FDI on Growth and Restructuring in Central European Transition Countries. WIIW Research Report, No. 284. WIIW, Bécs.
- IBRD–WORLD BANK [2004]: *Doing Business in 2005. Understanding Regulation*. World Bank and Oxford University Press.
- IBRD–WORLD BANK [2005]: *Doing Business in 2005. Removing Obstacles to Growth*. World Bank, The International Finance Corporation, Oxford University Press.
- KALOTAY KÁLMÁN–HUNYA GÁBOR [2000]: Privatisation and FDI in Central and Eastern Europe, *Transnational Corporations*, Vol. 9. No. 1. 39–66. o.
- KAUFMANN, D.–M. MASTRUZZI [2005]: Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004. World Bank Policy Research Working Paper, No. 3630. World Bank, Washington, DC.
- KAUFMANN, D.–KRAAY, A.–MASTRUZZI, M. [2003]: Governance Matters III. Governance Indicators for 1996–2002. Working Paper, No. 3106. World Bank, Washington, DC.
- KAUFMANN, D.–KRAAY, A.–MASTRUZZI, M. [2005]: Measuring Governance Using Cross-Country Perceptions Data. MPRA Paper 8219. University Library of Munich, Germany, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/8219/1/MPRA_paper_8219.pdf.
- KISS GERGELY–NAGY MÁRTON–VONNÁK BALÁZS [2006]: Credit Growth in Central and Eastern Europe: Convergence or Boom? MNB Working Papers, 2006/10. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 39 o.
- KORNAI JÁNOS–ROSE-ACKERMAN, S. (szerk.) [2005]: Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a posztoszocialista átmenet időszakában, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MNB [2007]: Jelentés a pénzügyi stabilitásról. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, április, 75 o.
- MNB [2008]: Jelentés a pénzügyi stabilitásról, Magyar Nemzeti Bank, Budapest, április, 91 o.
- MKIK GVI [2007]: A kis- és közepes vállalkozások üzleti helyzete és reakciója az államháztartási reform keretében kezdeményezett kormányzati intézkedésekre. KKV Körkép, január, MKIK GVI, Budapest, 43 o.
- NORTH, D. C. [1981]: *Structure and Change in Economic History*. W. W. Norton & Co. New York.
- NORTH, D. C. [1992]: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NORTH, D. C. [1994a]: Transaction Costs Through Time. *Economic History*, 9411006, Econ-WPA.
- NORTH, D. C. [1994b]: Economic Performance Through Time. *American Economic Review*, Vol. 84. No. 3. 359–368. o.

- RAISER, M.–ROUSSO, A.–STEVES, F. [2005]: A bizalom a rendszerváltás kapcsán: 26 átmeneti gazdaság vizsgálati eredményei. Megjelent: *Kornai és szerkesztőtársai [2005]* 73–87. o.
- SASS MAGDOLNA [2003]: Versenyképesség és közvetlen külföldi működőtőke-befektetésekkel kapcsolatos gazdaságpolitikák. PM Kutatási füzetek, 3. sz. Pénzügyminisztérium, Budapest, 22 o.
- SEMJÉN ANDRÁS [1998]: A magyar adórendszer problémái a vállalkozások szemszögéből. *Külgazdaság*, 47. évf. 6. sz. 27–47. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2001]: Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság, *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 3. sz. 219–243. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről. 4. tanulmány, MTA KTI, Budapest, 2004. január, 76 o.
- SIK ENDRE [2000]: KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 2. MTA KTK, Budapest, július, 29 o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2001]: A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői, *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 3. sz. 203–218. o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS (szerk.) [2008]: Korrupciós kockázatok az üzleti szektorban. Kutatási háttér tanulmányok, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Korrupció-kutató-központ, Transparency International Magyarország Alapítvány, Budapest, április, http://web.uni-corvinus.hu/szoc/doc/korrupcio/korrupcio_szanto_toth_2008.pdf.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SELMECZI IVÁN [2008]: A „Draskovics-hatás” természetrajza. Egy kormányzati döntés indokoltsága, eredményessége és gazdasági következményei. Kézirat.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1996]: Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, különszám, 67–87. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. Megjelent: *Csaba László (szerk.): The Hungarian SME Sector Development Perspective*. CIPE/USAID–Kopint–Datorg Alapítvány, Budapest, 103–134. o.
- WOODRUFF, CH. [2004]: Az üzleti partnerek (vevők, szállítók) iránti bizalom megteremtése: a bíróságok, hálózatok és kapcsolatok szerepe. Megjelent: *Kornai és szerkesztőtársai [2005]* 128–142. o.

Függelék

F1. TÁBLÁZAT
A felmért cégek százalékos megoszlása a vizsgált jellemzők szerint

Jellemzők	1996	1998	2001	2007
KÜLFÖLDI TULAJDON SZÁZALÉKARÁNYA				
legfeljebb 50 százalék	81,2	79,9	72,5	62,6
több mint 50 százalék	18,8	20,1	27,5	37,4
<i>N</i>	293	299	298	348
VÁLLALATMÉRET A FOGLALKOZTATOTTAK SZÁMA SZERINT				
50–99 fő	46,2	46,2	46,1	46,0
100–249 fő	30,8	31,2	31,4	31,2
250– fő	23,1	22,6	22,5	22,8
<i>N</i>	286	292	293	346
GAZDASÁGI ÁG				
feldolgozóipar	69,6	69,6	70,3	70,2
építőipar	11,3	11,0	11,0	11,5
kereskedelem	19,1	19,4	18,7	18,3
<i>N</i>	293	299	300	349
AZ EXPORT A SZÁZALÉKARÁNYA AZ ÖSSZES ÁRBEVÉTELEN BELÜL				
Nem exportál	42,3	40,3	32,8	24,1
1–20 százalék	28,5	18,8	21,4	26,7
21–50 százalék	13,9	13,7	15,9	11,1
51– százalék	15,3	27,3	30,0	38,1
<i>N</i>	281	293	290	307
AZ EXPORT SZÁZALÉKARÁNYA AZ ÁRBEVÉTELEN BELÜL				
Átlag	19,5	28,5	32,0	48,1
<i>N</i>	281	292	290	294
AZ IMPORT SZÁZALÉKARÁNYA AZ ÖSSZES VÁSÁRLÁSON BELÜL				
Átlag	24,8	n. a.	27,6	31,0
<i>N</i>	278	n. a.	289	341

F2. TÁBLÁZAT
Intézményi környezet és korrupció

Kérdések	1996	1998	2001	2007
<i>A magyar adórendszer változásának mértéke veszélyezteti-e az Önök cégénél az üzleti kalkuláció biztonságát? (TCHANGE)</i>				
Nem	28,8	47,3	65,1	33,3
Igen	71,2	52,7	34,9	66,7
<i>N</i>	292	298	292	342
<i>Mi a véleménye: a magyar adó jogszabályokról? (TAXCHD)</i>				
Stabilak, ritkán vagy szükséges időközönként változnak	3,1	4,7	14,9	2,9
Gyakran változnak	96,9	95,3	85,1	97,1
<i>N</i>	291	296	296	345
<i>Az adó jogszabályok rendkívül bonyolultak, még a könyvelőknek is nehéz bennük eligazodni (TAXCOM)</i>				
Egyáltalán nem igaz	2,7	1,3	3,4	0,3
Csak részben igaz	22,9	19,5	30,0	21,0
Teljes mértékben igaz	74,4	79,1	66,7	78,7
<i>N</i>	293	297	297	347
<i>Sok, az adózáshoz szükséges nyomtatvány nehezen érthető (TAXDIF)</i>				
Egyáltalán nem igaz	13,0	8,5	13,1	9,2
Csak részben igaz	31,2	28,3	37,7	33,7
Teljes mértékben igaz	55,8	63,1	49,2	57,1
<i>N</i>	292	293	297	347
<i>Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon (TAXPER)</i>				
Egyáltalán nem igaz	13,3	14,7	19,3	18,2
Csak részben igaz	34,1	33,7	39,1	40,6
Teljes mértékben igaz	52,7	51,6	41,6	41,2
<i>N</i>	279	279	274	325
<i>Az APEH időben és jól informálja a cégeket az adózással kapcsolatos teendőkről (TAXINF)</i>				
Egyáltalán nem igaz	53,6	47,0	36,8	34,2
Csak részben igaz	34,7	38,9	43,6	51,8
Teljes mértékben igaz	11,7	14,2	19,6	13,9
<i>N</i>	291	296	291	330

F3. TÁBLÁZAT
Adócsalás

Kérdések/válaszok	1996	1998	2001	2007
<i>Mi a véleménye az Ön üzleti partnerei (vevői, szállítói) körében a számla nélküli értékesítésről? (UNSALESP)</i>				
Egyáltalán nem fordul elő	80,6	81,3	81,5	84,0
Ritka	13,3	14,5	15,0	12,9
Gyakori	6,1	4,2	3,5	3,1
<i>N</i>	278	283	287	325
<i>Mi a véleménye az Ön versenytársai körében a számla nélküli értékesítésről? (UNSALESC)</i>				
Egyáltalán nem fordul elő	43,4	44,6	57,7	64,5
Ritka	24,0	24,3	21,4	25,7
Gyakori	32,7	31,1	20,9	9,8
<i>N</i>	196	222	215	245
<i>Mi a véleménye a magyar gazdaságban a számla nélküli értékesítésről? (UNSALESH)</i>				
Egyáltalán nem fordul elő	1,1	2,2	5,6	1,1
Ritka	17,8	32,0	22,4	17,8
Gyakori	81,1	65,8	72,0	81,1
<i>N</i>	275	270	269	304
<i>Az Ön cégének versenyhelyzetét milyen mértékben befolyásolja az, hogy a versenytársai vevőként vagy eladóként kapcsolatban állnak-e a fekete gazdasággal? (BEXPCUE)</i>				
Egyáltalán nem	30,1	38,2	49,6	48,4
Kismértékben	32,7	27,6	31,4	31,6
Nagymértékben	37,2	34,2	18,9	19,9
<i>N</i>	269	275	280	316

F4. TÁBLÁZAT
Szerződéses, adózási és pénzügyi fejelem (százalék)

Kérdések/válaszok	1996	1998	2001	2007
<i>Szerződéses fejeelmet megsértő cégek aránya (BCD)</i>				
Igen	16,4	9,4	7,0	23,1
<i>N</i>	293	297	299	346
<i>A cég az elmúlt 12 hónapban legalább egyszer késett a tb-járulék befizetésével (TBKES)</i>				
Nem Késett	75,1	84,9	85,6	91,6
Késett	24,9	15,1	14,4	8,4
<i>N</i>	289	299	299	347
<i>A cég az elmúlt 12 hónapban legalább egyszer késett adók befizetésével (BFISD)</i>				
Nem késett	61,0	71,6	76,3	79,1
Késett	39,0	28,4	23,7	20,9
<i>N</i>	292	296	299	349
<i>A pénzügyi fejelem megsértése (BFD)</i>				
nem	n. a.	n. a.	48,9	51,2
igen	n. a.	n. a.	51,1	48,8
<i>N</i>	n. a.	n. a.	268	309
<i>Az elmúlt 12 hónapban összes árbevételük hány százalékát kapták meg azért késve, mert belföldi vevőjük nem tett határidőben eleget fizetési kötelezettségének? (KESES_Q)</i>				
Átlag	n. a.	16,1	21,5	17,2
<i>N</i>	n. a.	288	294	343
<i>Az elmúlt 12 hónapban belföldi partnereiknek körülbelül hány százaléka késett rendszeresen fizetési kötelezettségeinek teljesítésével? (KESES_C)</i>				
Átlag	n. a.	17,1	22,8	19,8
<i>N</i>	n. a.	288	294	343
<i>Az elmúlt 12 hónapban összes árbevételük körülbelül hány százalékát kapták meg azért késve, mert belföldi vevőjük nem tett határidőben eleget fizetési kötelezettségének? (LATEQ1)</i>				
Legfeljebb 10 százalékát	n. a.	50,0	48,1	53,5
Több mint 10 százalékát	n. a.	50,0	51,9	46,5
<i>N</i>	n. a.	288	293	342
<i>Az elmúlt 12 hónapban belföldi partnereiknek körülbelül hány százaléka késett rendszeresen fizetési kötelezettségeinek teljesítésével? (LATEQ1)</i>				
Legfeljebb 10 százaléka	n. a.	61,1	56,1	61,2
Több mint 10 százaléka	n. a.	38,9	43,9	38,8
<i>N</i>	n. a.	288	294	343
<i>A szerződéses fejelem megsértésének vagy tb-járulék, vagy adók késve fizetésének előfordulása (BFCL)</i>				
Csak az egyik	54,3	66,7	71,3	62,3
Csak kettő	20,5	15,7	14,0	26,9
Mindhárom	16,0	15,7	13,0	6,9
<i>N</i>	293	300	300	350

Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság¹

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MEDGYESI MÁRTON–CZIBIK ÁGNES

Bevezetés

A tanulmány – amellyel, hogy egy lakossági empirikus felvétel adataira támaszkodva feltérképezi a (18 és 60 éves kor közötti) magyar lakosság adócsalással és korrupcióval kapcsolatos véleményét – a lakosság gazdaságilag leginkább aktív részének adócsalással és korrupcióval kapcsolatos *tényleges és szándékolt magatartását* is vizsgálja, és elemzi az e magatartás mögött meghúzódó társadalmi-demográfiai összetevőket.

Az, hogy a lakosság jelentős része az adócsalást és a korrupciót a gazdasági és társadalmi viszonyok, kapcsolatok során az egyik elfogadott problémamegoldási eszközként, mintegy választható magatartásként értékeli, fontos támpont lehet az éppen e nemkívánatos magatartástípusok visszaszorítására irányuló kormányzati politika kidolgozása során. A normaszegő magatartástípusok elfogadottsága maguknak e magatartástípusoknak a társadalmi beágyazottságára vethet fényt, és megmutatja, hogy mennyire lehetnek ezek részei a gazdasági cselekvők (esetünkben a háztartások) mindennapi életének. A hagyományos megközelítésű kutatások csak közvetett és pontatlan információval szolgálhatnak a normaszegő magatartás *tényleges elterjedtségére* vonatkozóan, és alkalmatlanok annak vizsgálatára is, hogy milyen tényezők mozgatják ezeket, illetve milyen egyéni, családi vagy környezeti jellemzőkkel állnak ezek összefüggésben.

Tanulmányunkban – amely hazai kutatások empirikus vonulatába illeszkedik,² több új vizsgálati szemponttal kiegészítve a korábbi megközelítéseket – a *munkavállalói és a vevői szerepben megvalósuló tényleges magatartást*, valamint a *feltételezett helyzetekre való feltételezett egyéni reakciókat* vizsgáljuk részletesen. Azért vizsgáljuk a munkavállalói és a vásárlói szerep oldaláról a rejtett gazdaságban való részvételt, illetve az ezzel kapcsolatos attitűdöt, mert a hazai joggyakorlat a feketemunka végzését, a számla nélküli, „áfamentes” vásárlást nem bünteti, és – ettől természetesen nem függetlenül – a hazai közmegejtélés is bocsánatos bűnnek tartja. Így ezek esetében kisebb a válaszeltitkolás, nagyobb az őszinte válaszadás valószínűsége.

A tanulmányban az empirikus adatfelvétel³ és a megkérdezettek fontosabb jellemzők szerinti megoszlásainak bemutatása után először a *rejtett gazdaságban való munkavégzés*

¹ Az adatfelvétel és a tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének *A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című, a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal közötti megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető Fazekas Károly, kutatásvezető Semjén András) keretében készült.

² Ezek ismertetését lásd a *Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politikák* című tanulmányban.

³ Az adatfelvétel kérdőívének elkészítésében Lackó Mária, Révész Erika, Semjén András és Tóth István János vett részt.

elterjedtségét, társadalmi, gazdasági meghatározóit, illetve a *rejtett gazdaság*beli munkaajánlatok elfogadása vagy elutasítása mögött meghúzódó indokokat vizsgáljuk. Ezután rátérünk a megkérdezettek *rejtett gazdaság*ba tartozó tranzakciókba vásárlóként történő bekapcsolódásának vizsgálatára különböző háttérváltozók (például nem, lakóhely típusa, jövedelmi helyzet) bevonásával. Megvizsgáljuk, mi motiválja a lakosságot a rejtett gazdaságból származó termékek, szolgáltatások vásárlására. Elemezzük az olyan tényleges helyzetek fogadtatását, amikor az adócsalás a vásárlók részére egyfajta könnyebb, előnyösebb megoldás lehetőségeként merül fel, és bemutatjuk, hogy válaszlépéseik mennyiben függenek a szabályozókon keresztül megnyilvánuló ösztönzőktől. Elemezzük, mennyiben függenek össze a feltételezett lakossági reakciók az egyének tényleges múltbeli részvételével a rejtett gazdaság különböző területein, illetve környezetük rejtett gazdaságbeli szerepéről alkotott véleményeikkel. A *feltételezett* helyzetekben választott magatartás alapján következtetni lehet a válaszadó *tényleges* múltbeli viselkedésére, és kiderülhet, mennyire őszinték az adózási attitűdöket firtató kérdéseinkre adott válaszok. Végezetül a korrupció hazai elterjedtségére vonatkozó véleményeket vizsgáljuk, és kitérünk annak elemzésére is, hogy egy viszonylag gyakori helyzetben (felderített közlekedési szabálysértés) milyen a lakosság korrupcióval kapcsolatos múltbeli tényleges viselkedése, illetve feltételezett reakciója.

A minta fontosabb jellemzői

A 2008 tavaszán lebonyolított ezerfős adatfelvétel a magyar népességén belül a 18–60 éveseknek a megkérdezésre irányult. Először a minta demográfiai, munkaerő-piaci és a háztartások anyagi helyzetét leíró jellemzőit mutatjuk be.

A kutatás mintájának a válaszmegtagadások miatti torzulását háromdimenziós (nem, korcsoport, és településtípus szerinti) súlyozás korrigálja, tehát ezeknek a változóknak a mintabeli megoszlása megfelel a 2005. évi mikrocenzus megoszlásainak. Az ezerfős reprezentatív minta mintegy egyharmada 30 év alatti, 24 százalék a mintában a 31 és 40 év közöttiek aránya, 22 százalék 41 és 50 év közötti életkorú, és szintén ekkora az 51 és 60 év közöttiek aránya. A minta egyötöde legfeljebb nyolc általános iskolai végzettségű, és 29 százalék a szakmunkásképzőt végzettek aránya. A válaszadók egyharmada tett érettségi vizsgát, felsőoktatási diplomát pedig 17 százalékuk szerzett. A nők között magasabb az érettségizettek és a diplomások aránya, mint a férfiak körében. A válaszadók egytizede egy személyes háztartásban él, és négy százalék azok aránya, akik egyedüli felnőttként gyermekeket nevelnek. A leggyakoribb háztartástípus, amelyben a válaszadók 47 százaléka él, az olyan több felnőttből álló háztartás, amelyben nincsen 18 év alatti gyermek. A válaszadók egyötöde olyan háztartásban él, amelyet több felnőtt és egy gyermek alkot, és szintén egyötöd a több felnőttből és több gyermekből álló háztartásban élők aránya. A válaszadók 61 százaléka házastárral vagy élettárral él egy háztartásban, 39 százalékuk viszont nem.

A válaszadók 45 százaléka volt hosszabb-rövidebb ideig munkanélküli a kérdézet megelőzően, 55 százalékuknak viszont sosem kellett ezzel a helyzettel szembenéznie. Tanulmányai befejezése utáni első munkába állása óta összesen legfeljebb hat hónap munkanélküli periódust

élt át a válaszadók 17 százaléka, 12 százalék fél évnél hosszabb, de egy évnél rövidebb ideig volt összesen munka nélkül, míg 15 százalék volt azok aránya, akik összesen egy évnél is többet voltak munka nélkül. A diplomások 70 százaléka sosem volt korábban munkanélküli, a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezőknek viszont csak 42 százalékára volt igaz ez.

A kérdezés időpontjában a válaszadók 56 százaléka volt alkalmazott, 8 százalékuk önfoglalkoztató, vállalkozó. Összesen tehát a válaszadók 64 százaléka rendszeresen dolgozó, további 9 százalékuk gazdaságilag aktív (két százalékuk alkalmi munkás, 7 százalékuk pedig munkanélküli, vagyis szeretne elhelyezkedni, de nem talál munkát). A válaszadók 27 százaléka gazdaságilag inaktív, tehát a formális munkaerőpiacon munkakínálatával nem jelenik meg. Ez a népesség nyugdíjasokból (10 százalék), tanulókból (7 százalék) és egyéb inaktívokból (10 százalék) tevődik össze.

A válaszadók munkaerő-piaci helyzetét meghatározza iskolai végzettségük. Míg a diplomások 83 százaléka alkalmazottként vagy vállalkozóként rendszeresen dolgozik, az érettségizettek és a szakmunkásképzőt végzettek körében kétharmad, a legfeljebb nyolc általánost végzettek körében viszont csak 40 százalék a rendszeresen dolgozók aránya. A rendszeresen dolgozók között az alkalmazottak 84 százaléka határozatlan idejű munkaszerződés keretében dolgozik, 14 százalék a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak aránya, az alkalmazottak egy százaléka pedig megbízási szerződéssel dolgozik. A vállalkozók 61 százaléka önfoglalkoztató, nincsen alkalmazottja, 29 százalék maximum négy főt alkalmaz, 4 százalék esetében az alkalmazottak száma öt és tíz közötti, és tíznél több alkalmazottat ugyancsak a vállalkozók négy százaléka foglalkoztat.

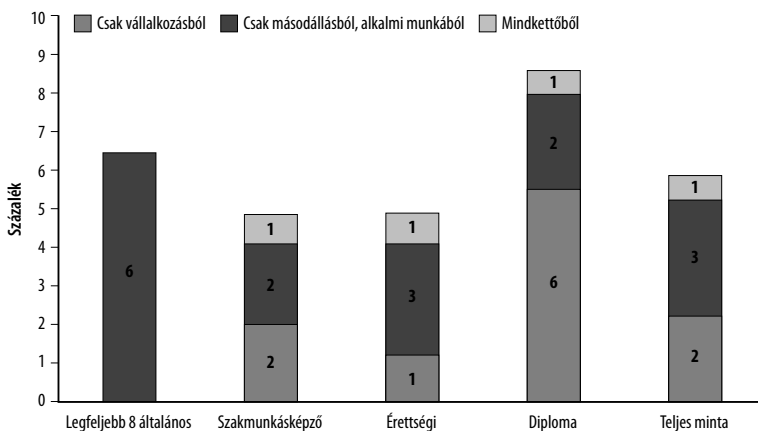
A rendszeresen dolgozók 21 százaléka az iparban, 8 százalékuk az építőiparban, 7 százalékuk a mezőgazdaságban tevékenykedik, s 65 százaléka a szolgáltatási szektorban dolgozik. Ezen belül 7 százalék a közlekedés, szállítás, hírközlés ágazatban, 15 százalék a kereskedelemben, 4 százalék a pénzügyi szolgáltatásban, 13 százalék pedig az egyéb szolgáltatásban dolgozók aránya. A foglalkoztatottak 7 százaléka dolgozik a közigazgatásban, védelemben, politikában, 5 százalék az egészségügyben és 9 százalékuk a kultúra, oktatás, tudomány területén.

A rendszeresen dolgozók között mindössze hat százalék azok aránya, akik főmunkahelyük mellett más munkából is szereznek jövedelmet (1. ábra). Köztük két százalékuknak csak vállalkozása, három százalékuknak csak másodállása, egy százalékuknak pedig mind másodállása, mind vállalkozása is van. Ha minden munkajövedelmet összeadunk, a rendszeresen dolgozók 28 százaléka 70 ezer forintot vagy kevesebbet keres havonta, 35 százalék a 70 és 100 ezer forint között, 28 százalék a 100 és 150 ezer forint között keresők aránya, és 9 százalék a havonta 150 ezer forintnál is többet keres.

A hivatalosan rendszeresen nem dolgozók 11 százaléka végez valamilyen be nem jelentett kereső tevékenységet (2. ábra). Három százalékuk valójában rendszeresen dolgozik, öt százalék alkalmi munkákat végez, további három százalék pedig mind rendszeresen, mind alkalmilag folytat be nem jelentett kereső tevékenységet. Az inaktívak és a munkanélküliek kétharmadának a kérdezést megelőző egy hónapban nem volt munkajövedelme. Negyvenezer forintot vagy kevesebbet 14 százalékuk, 40 és 70 ezer forint között 11 százalékuk és 70 ezer forintnál többet 9 százalékuk keresett.

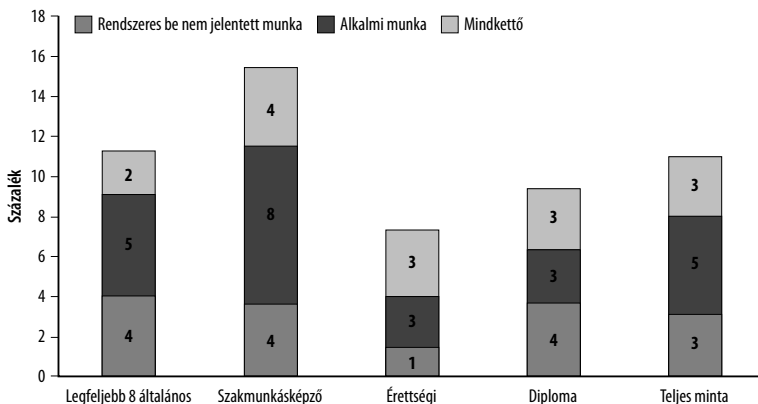
1. ÁBRA

A rendszeresen dolgozók százalékos megoszlása a mellékjövedelmek forrása szerint

2. ÁBRA

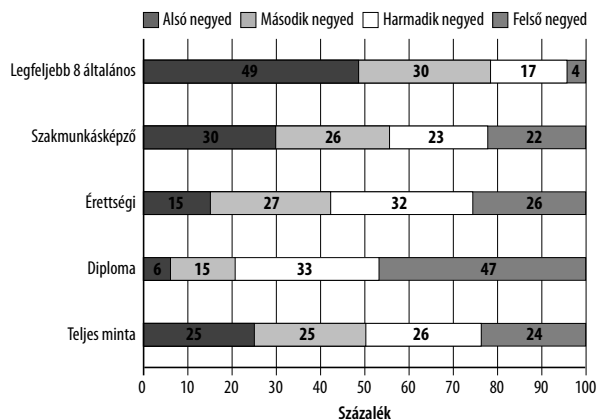
A hivatalosan rendszeresen nem dolgozók megoszlása aszerint, hogy végeznek-e be nem jelentett munkát

A háztartások anyagi helyzetét az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján jellemezzük. A diplomások körében 47 százalék a legjobb jövedelmi helyzetű negyedbe tartozók aránya, míg a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében ez az arány csak 4 százalék (3. ábra). A háztartások vagyoni helyzetének felmérésére két indikátort, a háztartás tulajdonában levő gépkocsik számát és a háztartás tulajdonában levő lakás értékét használjuk. A válaszadók 36 százaléka olyan háztartásban él, amelynek tulajdonában nincsen autó, 54 százalék az egy gépkocsival rendelkező háztartásban élők aránya, míg a válaszadók egytizedének háztartásában több autó is van.

3. ÁBRA

Az egy főre jutó családi jövedelem negyedeibe tartozó válaszadók aránya iskolai végzettség szerint

Részvétel a rejtett gazdaságban – munkavállalás

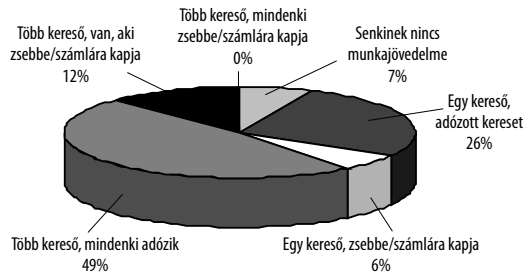
A rejtett gazdaságban való részvétel egyik formája a hatóságok elől részben vagy egészében elrejtett munkavégzés. Ennek két jellemző formája, amikor a munkavállalók zsebbe kapják fizetésüket, illetve amikor a munkavállalók normál munkájukért járó fizetésük egy részét nem munkabérként, hanem számlára veszik fel. Ezek mind a munkáltatók, mind a munkavállalók számára – legalábbis rövid távon – kedvező gyakorlatot jelentenek, hiszen az adók és járulékok be nem fizetése csökkenti a munkaerő költségét az egyik, és növeli a rendelkezésre álló jövedelmet a másik oldalon. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a számlás munkavégzés vagy a zsebbe való fizetés milyen elterjedt ma Magyarországon, milyen társadalmi, gazdasági tényezők vezetnek a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez, és milyen indokokat sorolnak fel a válaszadók a rejtett gazdaságbeli munkaaajánlatok elfogadásával vagy elutasításával kapcsolatban.

Zsebbe fizetés és számlás munkavégzés elterjedtsége

A válaszadók mintegy negyede (26 százalék) végzett a kérdéskört megelőző két évben olyan munkát, amiért fizetését (részben vagy egészben) számlára vette fel, vagy zsebbe kapta. Jellemzően az érintettek vagy számlás, vagy pedig zsebbe fizetett munkát végeztek, a közterhek alól részben vagy egészben kibúvó munkavégzés mindkét fajtája a kérdéskört megelőző két év során csupán a válaszadók két százalékánál fordult elő.

A megkérdezettek 15 százaléka dolgozott úgy a kérdéskört megelőző két évben, hogy munkabérének egy részét zsebbe kapta. Azok aránya, akik a legutóbbi ilyen alkalommal fizetésük felénél kisebb részét kapták számlára, az összes válaszadó között 6 százalék volt,

4. ÁBRA
Adózott és rejtett gazdasági jövedelmek a háztartásban

a válaszadók 9 százaléka viszont fizetésének több mint felét kapta zsebbe a legutóbbi alkalommal, amikor ilyen munkát végzett.

A válaszadók között azok aránya, akik a kérdezést megelőző két évben fizetésük egy részét számlára kapták, 14 százalék volt. A „számlás munkát” végzők a legutóbbi ilyen alkalommal jellemzően fizetésük nagyobb részét kapták számlára. Az összes megkérdezett között 12 százalék volt azok aránya, akik fizetésük több mint a felét vették fel így, és csak 2 százalék volt azok aránya, akik fizetésüknek csak egy kisebb részét vették fel számlára a legutóbbi alkalommal.

A kérdőívben a válaszadó háztartásának többi tagjáról is megkérdeztük, hogy volt-e munkajövedelmük, és ha igen, akkor azt milyen formában vették fel: adózottan, zsebbe, illetve számlára, alkalmi munkavállalói könyvvel vagy vállalkozói jövedelemként. Ezek alapján vizsgálható a háztartásnak a rejtett gazdaságban való érintettsége (4. ábra). A háztartások hét százalékában egy háztartástagnak sincs munkajövedelme. A háztartások 26 százaléka olyan egykeresős háztartás, amelyben a kereső adózott jövedelemként kapja keresetét, hat százaléka olyan egykeresős háztartás, amelyben a kereső keresete nagyobb részét zsebbe vagy számlára kapja. A háztartások majdnem felében több kereső van, és mindegyikük adózott jövedelemként kapja meg fizetését. Tizenkét százalék azon háztartások aránya, amelyben több kereső van, és van közöttük olyan, aki keresete nagyobb részét számlára vagy zsebbe kapja. Olyan háztartás azonban mintánkban gyakorlatilag nem volt, ahol többen is rendelkeznek munkajövedelemmel, és mindenki annak nagyobb részét számlára vagy zsebbe kapta volna meg. Ezek alapján tehát a rejtett gazdaságban való munkavégzés háztartásokon belüli halmozódása nem jellemző.

A zsebbe való fizetés vagy számlás munkavégzés társadalmi-gazdasági meghatározói

A következő részben megvizsgáljuk a rejtett gazdaságban való munkavégzés társadalmi-gazdasági meghatározó tényezőit. Először demográfiai változók, aztán munkaerő-piaci jellemzők és végül a háztartás anyagi helyzetének hatását vizsgáljuk.

A férfiak esetében a be nem jelentett munkavégzés gyakrabban fordult elő, mint a nők esetében. A férfiak 19 százaléka, a nőknek csak 11 százaléka végzett a kérdezést megelőző

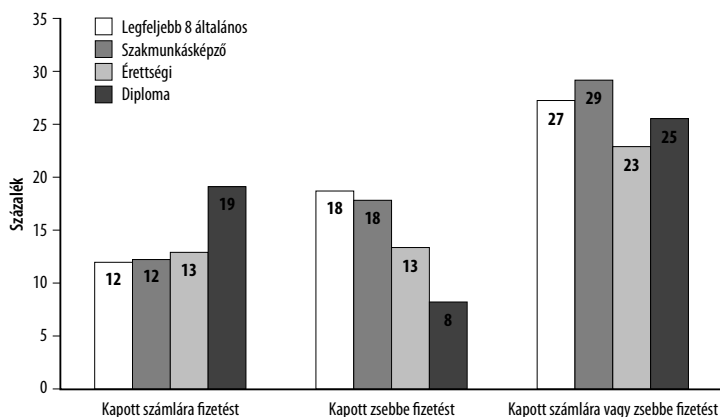
két évben olyan munkát, ami után fizetését részben vagy egészben zsebbe kapta. A számlára felvett fizetés esetében kisebb a nemek közötti eltérés, de összességében így is elmondható, hogy a férfiak gyakrabban érintettek a rejtett gazdaságban való munkavégzésben: a férfiak 31 százalék végzett a kérdezést megelőző két évben olyan munkát, amiért kapott számlára vagy zsebbe fizetést, a nők esetében 22 százalékra jellemző mindez.

Életkor szerint is lényeges eltérés van a rejtett gazdaságban végzett munka előfordulásában: míg a harminc év alattiak körében 20 százalék a fizetést zsebbe is kapók aránya, az ötven év felettieknek mindössze 6 százaléka dolgozott a kérdezést megelőző két évben úgy, hogy zsebbe is kapott fizetést. A számlás munkák esetében kisebb mértékben ugyan, de szintén tapasztalunk korcsoportok közötti eltéréseket: ez fizetési mód a 30 és 40 év közötti korosztály körében fordul elő az átlagnál nagyobb arányban. Összességében is a harmincasok körében haladja meg a rejtett gazdaságban való munkavégzés gyakorisága az országos átlagot, míg az 50 és 60 év közöttiek körében az átlagnál alacsonyabb a rejtett gazdaságban való munkavégzés.

A kevésbé iskolázott válaszadók körében a be nem jelentett munkát végzők aránya meghaladja az átlagot, az iskolázott válaszadók körében viszont a számlás munkavégzés fordul elő az átlagnál gyakrabban (5. ábra). A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők 19 százaléka végzett olyan munkát, amiért zsebbe fizették, míg a diplomásoknak csak 8 százaléka jellemző ez. A diplomások körében ugyanakkor a számlás munkavégzés 19 százalékos előfordulása lényegesen meghaladja a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében mért 11 százalékot. Mivel a kétféle munkavégzés az iskolázottság szerinti hierarchia ellentétes végein gyakoribb, így összességében a rejtett gazdaságban való munkavégzés képzettség szerint nem mutat lényeges eltérést. A különböző képzettségűek jellemzően eltérő formában kapcsolódnak a rejtett gazdasághoz, de végeredményben minden képzettségi csoport hasonló arányban érintett.

5. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya iskolai végzettség szerint, 2008

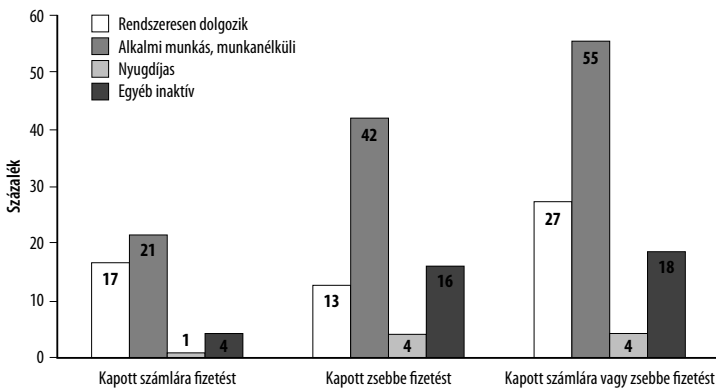
A rejtett gazdaságban való munkavégzés Budapesten és a községekben kismértékben gyakoribb az átlagosnál. Összességében a fővárosiak 31 százaléka, a községieknek pedig 30 százaléka érintett a rejtett gazdaságban való munkavégzésben – tehát végzett számlás munkát vagy kapott zsebbe fizetést – a 26 százalékos országos átlaggal szemben.

A válaszadók munkaerő-piaci státusa alapján a rendszeres munkával nem rendelkező gazdaságilag aktívak (alkalmi munkások, munkanélküliek) voltak leginkább érintettek a rejtett gazdaságban való munkavégzésben (6. ábra). A szóban forgó csoport 42 százaléka kapott zsebbe fizetést, és 21 százaléka végzett számlás munkát a kérdezést megelőző két évben, így összességében 55 százalékuuk kapott be nem jelentett, vagy részben bejelentett munkáért bért. A rendszeresen dolgozók körében a zsebbe fizetést kapók aránya nagyjából átlagos, a számlás munkát végzők aránya a teljes mintára jellemző 14 százaléknál némileg magasabb, 17 százalékos. Összességében a rendszeresen dolgozók a rejtett gazdaságban való munkában átlagos mértékben vesznek részt. Figyelemre méltó az is, hogy a nem nyugdíjas inaktívak (tanulók, egyéb inaktívak) körében a teljes mintára jellemző átlagnak megfelelő azok aránya, akik valamilyen munkavégzésért zsebbe kaptak fizetést.

A munkagazdasági kutatások megállapítják, hogy annál nehezebb egy munkanélkülinek elhelyezkednie, minél hosszabb időt töltött munka nélkül. Ez alapján tehát a munkanélküliségben eltöltött hónapok száma az egyén elhelyezkedési esélyeit, munkaerő-piaci lehetőségeit jelezheti előre. Várakozásaink szerint azoknál, akik sok időt töltöttek munka nélkül, nagyobb lehet a rejtett gazdaságban való érintettség, mivel nehezebben találnak munkát a hivatalos munkaerőpiacon. Ezt a feltételezést megerősíthetjük: azok körében, akik egy évnél hosszabb ideig voltak munkanélküliek az átlagosnál tíz százalékponttal magasabb, 25 százaléka a zsebbe fizetést kapók aránya. Azok körében viszont, akik nem voltak munkanélküliek, az átlagosnál alacsonyabb, mindössze kilenc százalék ez az arány. A számlára fizetést felvevők aránya azonban nem a leghosszabb munkanélküliségi tapasztalattal rendelkezők között a legmagasabb, hanem azok körében, akik fél évnél rövidebb ideig voltak munkanél-

6. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya munkaerő-piaci státus szerint, 2008

küliek. Mivel ebben a csoportban a zsebbe fizetést kapók aránya is viszonylag magas, így összességében a rejtett gazdaságban való érintettsége is ennek a csoportnak a legjelentősebb.

A rendszeres munkával rendelkezők⁴ körében azt vizsgáljuk, hogy mely ágazatokban gyakoribb a be nem jelentett munkavégzés, továbbá, hogy a főmunkahelyhez vagy a mellék munkához kapcsolódik-e, és hogy hogyan befolyásolja azt a kereset szintje. Az ágazat esetében az alacsony esetszámok miatt az ipar és a mezőgazdaság mellett a szolgáltatásokat négy kategóriába csoportosítottuk. A közlekedés, hírközlés, távközlés és kereskedelem ágazatokat vontuk egy kategóriába; külön-külön kategóriába soroltuk a pénzügyi szolgáltatásokat és az egyéb szolgáltatásokat, és a negyedik kategóriába a közigazgatás, oktatás, kultúra, egészségügy ágazatokat vontuk össze. Azok aránya, akik zsebbe kaptak fizetést a közlekedés, kereskedelem ágazatban és az egyéb szolgáltatás ágazatban, magasabb a rendszeresen dolgozókra jellemző átlagnál, a közigazgatás és egyéb szolgáltatásban viszont alacsonyabb az átlagosnál a zsebbe fizetést kapók aránya. A számlára is fizetést kapók aránya azonban éppen a közigazgatást, oktatást, kultúrát és egészségügyet magában foglaló kategóriában magasabb az átlagosnál.

Felmértük azt is, hogy a számlás vagy zsebbe fizetés mennyire a dolgozó főmunkájához és mennyire a mellékkeresetéhez kapcsolódik. Azok esetében, akiknek nincs mellékjövedelme, a számlás munkavégzés vagy zsebbe fizetés előfordulásának valószínűsége átlagosnak (14 és 15 százalék) mondható. A különböző mellékkereseti forrásokat említők száma nagyon alacsony, de a másodállással rendelkezők körében különösen a zsebbe fizetés előfordulása gyakori, tehát valószínűnek látszik, hogy a mellék munkák esetében jelentős a rejtett gazdaság szerepe. A munkajövedelem nagysága szerinti kategóriákban a 71–100 ezer forint között keresők körében az átlagosnál magasabb, 31 százalék a valamilyen módon a rejtett gazdaságban való munkavégzésben érintettek aránya, a legmagasabb jövedelmi kategóriában, a 150 ezer forintnál is többet keresők körében pedig a számlás fizetés előfordulása gyakoribb az átlagosnál, bár itt az alacsony esetszám miatt az eredmények értelmezésénél óvatosan kell eljárni.

A rendszeres munkával hivatalosan nem rendelkezők (37 százalék) túlnyomó többsége nem végez keresőtevékenységet, mindössze 11 százalékuk dolgozik be nem jelentett munkában alkalmanként vagy rendszeresen. A nem rendszeresen dolgozók között, akik nem bejelentett munkát sem végeztek, a kérdezést megelőző két évben zsebbe vagy számlára fizetést kapók aránya jóval alacsonyabb (17 százalék), mint a minta egészében (26 százalék). Ez azt jelzi, hogy ennek a népességnek a túlnyomó része már eltávolodott a munkaerőpiactól, annak mind a formális, mind az informális részétől. Azon inaktívak (nyugdíjasok és egyéb inaktívak), alkalmi munkások és munkanélküliek túlnyomó többsége (78 százaléka) azonban, akik a kérdéses időpontjában vagy az azt megelőző hónapban végeztek nem bejelentett munkát, a kérdezést megelőző két évben is kaptak zsebbe vagy számlára fizetést.

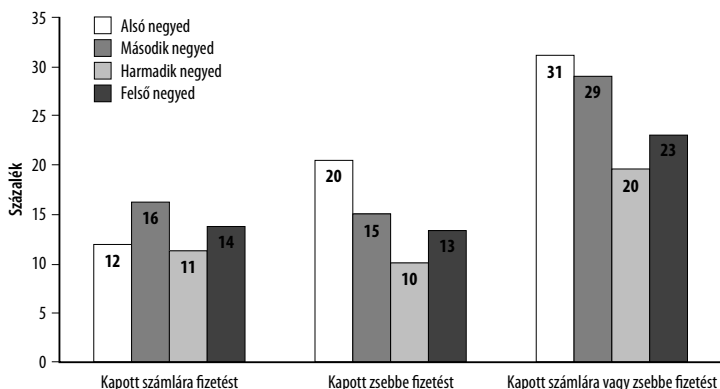
A rejtett gazdaságban való munkavállalás tehát egyrészt a legális munkaerőpiacon is keresők, valamint a rendszeres és legális kereseti lehetőségekkel nem rendelkező gazdaságilag aktívak körében a legmagasabb. A rejtett foglalkoztatás különféle formái e rétegeket érintik leginkább.

⁴ Ide értjük az állandó munkaviszonnyal rendelkezőkön túl azokat is, akik esetleg be nem jelentve vagy részben bejelentve (például alkalmi munkavállalói könyvvel) teljes vagy részmunkaidőben rendszeresen dolgoznak.

A háztartások jövedelmi és vagyoni helyzetét tekintve az egy főre jutó családi jövedelem szerint különbözik leginkább a rejtett gazdaságban való munkavégzés (7. ábra). A legszegényebb negyedbe tartozók körében az átlagosnál magasabb, 20 százalékos azok aránya, akik valamilyen munkáért zsebbe kaptak fizetést a kérdezést megelőző két évben, összességében pedig a rejtett gazdaságban munkát végzők aránya a teljes mintára jellemző 26 százaléknál öt százalékponttal magasabb. A vagyoni jellemzők közül az autóval való rendelkezést, illetve a lakástulajdon értékét vizsgáltuk, de ezen változók szerint nem mutatkozott különbség a rejtett gazdaságban való munkavégzésben.

7. ÁBRA

Számlára vagy zsebbe fizetést kapók százalékaránya egy főre jutó családi jövedelem negyedei szerint

A rejtett gazdaságban való részvétel társadalmi-gazdasági meghatározóit áttekintve, összegzésképpen a következőket állapíthatjuk meg. A munkaerőpiac periferiáján levők körében a legmagasabb azok aránya, akik zsebbe kapnak fizetést. Az alacsonyabb iskolázottságúak, a fiatalabbak, az alkalmi munkások vagy munkanélküliek körében, illetve azon jelenleg dolgozók körében, akik hosszabb időt töltöttek korábban munka nélkül, fordul elő az átlagosnál gyakrabban, hogy zsebbe is kaptak fizetést a kérdezést megelőző két évben. A számlára fizetést felvevők aránya egyértelműen az értelmiség körében magasabb az átlagosnál. A diplomások, a közigazgatásban, egészségügyben, oktatásban, kultúrában dolgozók körében az átlagosnál gyakrabban fordul elő, hogy számlára (is) vettek fel fizetést a kérdezést megelőző két év folyamán.

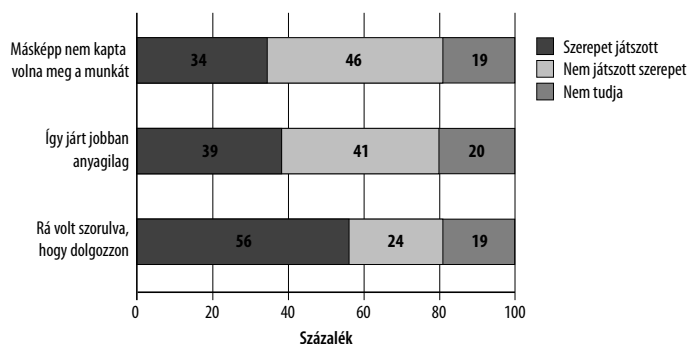
Zsebbe fizetős vagy számlás munkajánlatok elfogadásának, elutasításának indokai

Láttuk, hogy a válaszadók 15 százaléka végzett olyan munkát, amelyért részben vagy egészben zsebbe fizették. De azok a válaszadók egy része is találkozott ilyen munkajánlatokkal, akik nem kaptak zsebbe munkabért. Azoknak, akik nem kaptak zsebbe fizetést, mintegy négy százaléka kapott olyan munkajánlatot, amelyben a munkáltató a fizetés egy részét

vagy egészét zsebbe adta volna. Összességében a válaszadók 18 százaléka találkozott ilyen munkajánlattal a kérdezést megelőző két évben. Azon válaszadók között, akik kaptak olyan munkajánlatot, ahol zsebbe fizették volna őket, 29 százalék minden ilyen munkajánlatot elutasított, 56 százalék azonban fogadott el ilyen ajánlatot, (a fennmaradó 14 százalék nem tudott vagy nem akart válaszolni a kérdésre). Megpróbáltuk feltérképezni azt, hogy azok között, akik legalább egyszer elfogadtak, vagy elutasítottak ilyen ajánlatot, az utolsó elfogadás, illetve elutasítás alkalmával milyen indokok vezettek a zsebbe fizető munkajánlat elfogadásához, illetve elutasításához. Mindkét esetben több (zárt kérdésben felsorolt) indokot is meg lehetett jelölni.

A zsebbe fizetős munkajánlatot a kérdezést megelőző két évben elfogadók legnagyobb arányban a megélhetési kényszert említették az ajánlat elfogadásának indokaként (8. ábra). Az ilyen ajánlatot elfogadók 56 százaléka válaszolta, hogy azért fogadta el az ajánlatot, mert rá volt szorulva, hogy dolgozzon; 39 százalékuk válaszolta azt, hogy azért fogadta ezt el, mert így járt jobban anyagilag, és 34 százalékuk válaszolta azt, hogy szerepet játszott döntésében az, hogy másképpen nem kapta volna meg a munkát.

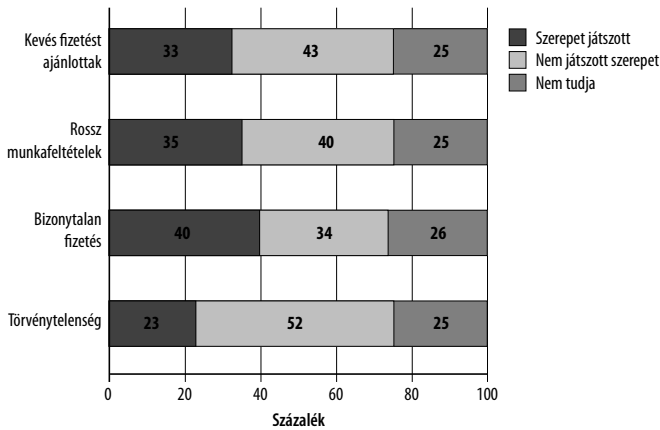
8. ÁBRA
Zsebbe fizetős munkajánlatok elfogadásának indokai (N = 130)

A zsebbe fizetős munkajánlatot elutasítók a visszautasítás zárt kérdésben szereplő indokai közül a bizonytalan fizetést említették leggyakrabban: ez az ilyen ajánlatot elutasítók 40 százalékánál játszott szerepet a negatív döntésben (9. ábra). Mintegy egyharmad volt azok aránya, akiknél az alacsony fizetés és a rossz munkafeltételek játszottak szerepet az ajánlat visszautasításában. A zsebbe fizetős ajánlatot elutasítók 23 százalékánál játszott szerepet a döntésben az, hogy a feketemunka nem legális, törvényekbe ütközik, és büntetéssel járhat.

Hasonlóan vizsgáltuk a számlás fizetés elfogadásának, illetve elutasításának indokait is. A számlás munkát nem végzők között mindössze 1,7 százalék kapott olyan munkajánlatot, amelyben a munkáltató a fizetés egy részét számlára fizette volna, így a számlás munkát végzőkkel együtt a válaszadók 15 százaléka találkozott olyan munkajánlattal, amelyben

9. ÁBRA
Zsebbe fizetés munkajánlatok elutasításának indokai (N = 125)

számlára akartak fizetni. Az előzőkhöz hasonló kérdésekkel vizsgáltuk a számlás fizetést kilátásba helyező munkajánlatok elfogadásának és elutasításának indokait.

Az ilyen ajánlattal találkozók 28 százaléka minden számlás fizetést kilátásba helyező ajánlatot elutasított, 12 százalékuk fogadott el ilyen munkajánlatot, 60 százalék viszont nem tudott (esetleg nem akart?) válaszolni az ajánlat elfogadását/elutasítását firtató kérdésre. Az ajánlatok elfogadásának, illetve elutasításának okait firtató kérdéseink esetében is nagyon magas volt a válaszolni nem tudók aránya. Az elfogadás indokai közül egyaránt 11 százalék említette, hogy az anyagi előnyök játszottak szerepet a döntésben, illetve hogy másképpen nem kapta volna meg a munkát, és 9 százalék válaszolta azt, hogy a rászorultság vezette a számlás munkavégzés elvállalásához. A visszautasítás indokai között legtöbbször itt is a fizetés bizonytalanságát említették (18 százalék), miközben a válaszadók 11 százaléka esetében a munkajánlat visszautasításában egyaránt szerepet játszottak a rossz munkafeltételek, az alacsony fizetség és a (színeli szerződés keretében történő) számlás munkavégzés törvénytörő jellege.

A lakosság mint a rejtett gazdaság kibocsátásának fogyasztója

Ebben a fejezetben a magyar lakosság rejtett gazdaságban való érintettségét abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy a magyar háztartások milyen mértékben jelennek meg a rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vevőjeként. Feltárjuk, hogy mi jellemzi azokat a lakossági csoportokat, amelyek az átlagnál nagyobb mértékben vesznek részt ilyen formában a rejtett gazdaságban, valamint igyekszünk választ adni arra a kérdésre, hogy mi motiválja az egyéneket olyan termékek vásárlására, amelyek után annak előállítója/értékesítője nem fizette meg az adót.

A rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlói

A megkérdezettek között szinte mindenki tud arról, hogy vannak, akik úgy dolgoznak, vagy úgy állítanak elő termékeket, hogy nem fizetnek adót tevékenységük után. Közel 60 százalékuk azonban sohasem, míg harmaduk saját bevallása szerint csak néha vásárol ezekből a termékekből és szolgáltatásokból. A nők körében valamivel többen vannak azok, akik soha nem vesznek ilyen terméket és nem vesznek igénybe ilyen szolgáltatást (62 százalék), míg a férfiaknál 55 százalék ez az arány (1. táblázat). Ez elvben arra is utalhat, hogy a nők (e tekintetben is) normakövetőbbek, ugyanakkor ezt a hipotézist további vizsgálataink alapján nem tudjuk megerősíteni. Megkérdeztük a rejtett gazdaságból származó terméket, szolgáltatást sohasem vásárlókat döntésük okairól is, de azok között, akik azért nem vásárolnak soha ilyen termékeket, mert erkölcsstelennek tartják ezt a magatartást, nem volt számottevően magasabb a nők aránya a férfiakénál.

1. TÁBLÁZAT

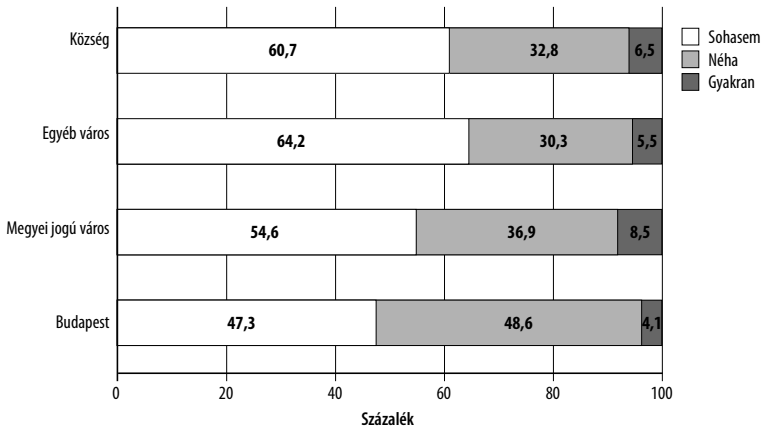
Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlásának gyakorisága további háttérváltozók szerint (százalék)

Megnevezés	Sohasem	Néha	Gyakran	Összesen	<i>N</i>
NEM					
Férfi	54,9	38,4	6,7	100	406
Nő	61,7	32,8	5,5	100	418
ÉLETKOR					
30 év alatt	59,4	35,5	5,2	100	251
31 és 40 év között	54,4	38,2	7,4	100	204
41 és 50 év között	58,9	34,3	6,9	100	175
51 és 60 év között	61,3	34,5	(4,1)	100	194
EGY FŐRE JUTÓ CSALÁDI JÖVEDELEM					
alsó negyed	58,2	31,5	10,3	100	165
második negyed	58,6	37,4	4,0	100	174
harmadik negyed	61,5	34,1	4,4	100	182
felső negyed	54,7	40,0	5,3	100	170
MUNKAJÖVEDELEM					
nincs munkajövedelme	61,0	31,9	(7,1)	100	182
legfeljebb 40 ezer forint	73,3	(20)	(6,7)	100	45
41–70 ezer forint	65,8	32,3	(1,9)	100	158
71–100 ezer forint	53,5	40,0	6,5	100	200
101–150 ezer forint	53,0	40,9	(6,0)	100	149
151 ezer forint vagy több	53,3	37,8	(8,9)	100	45
TELJES MINTA	58,4	35,6	6	100	824

Megvizsgáltuk, hogy a lakóhely településtípusa hatással van-e a megkérdezett rejtett gazdaságból való vásárlási gyakoriságára. Korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan (Tóth [1996]) ebben az esetben is azt kaptuk eredményül, hogy a budapestiek között a legmagasabb azok aránya, akik – kisebb vagy nagyobb rendszerességgel – vásárolnak a rejtett gazdaságból származó termékekből (10. ábra).

10. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlási gyakorisága településtípus szerint (százalék)

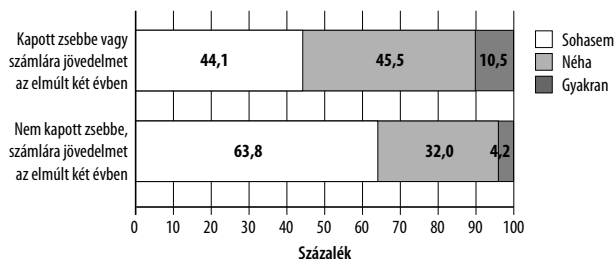

Előzetes feltevéseink szerint az alacsonyabb jövedelmű egyének nagyobb valószínűséggel kerülnek kapcsolatba vevőként a rejtett gazdasággal, mivel az innen beszerezhető termékek ára rendszerint alacsonyabb, mint a regisztrált kereskedelemből származóké, és az alacsonyabb jövedelműek számára különösen fontos tényező a termék vagy szolgáltatás ára. Az egyéni jövedelem és az egy főre jutó háztartási jövedelem szerint is megvizsgáltuk a megkérdezettek termékvásárlási szokásait, de eredményeink nem támasztották alá ezt a hipotézist. A családi jövedelem szerint nem adódtak jelentős különbségek az egyes csoportok között, az egyéni jövedelmet vizsgálva pedig azt tapasztaljuk, hogy éppen a magasabb jövedelműek között vannak a legkevesebben azok, akik sohasem vesznek rejtett gazdaságból származó terméket, szolgáltatást (1. táblázat).

Feltevéseink szerint hatással lehet az adót nem fizető gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlására az is, hogy az egyén milyen korábbi tapasztalatokkal rendelkezik a rejtett gazdaságról, illetve hogy környezetében mennyire számít elfogadottnak – vagy akár kifejezetten normának – az adócsalás. Az előbbi tényező elemzéséhez megvizsgáltuk, hogy a kérdezett megelőző két év folyamán kapott-e jövedelmet a megkérdezett úgy, hogy nem fizetett megfelelően adót utána. Megfigyelhető, hogy azok körében, akik a kérdezést megelőző két évben kaptak zsebbe vagy számlára fizetést, 20 százalékponttal magasabb a rejtett gazdaságból kisebb-nagyobb gyakorisággal termékeket vásárlók aránya (11. ábra).

11. ÁBRA

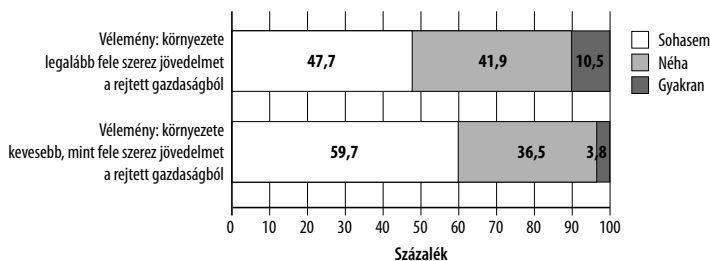
A rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlása korábbi, rejtett gazdasággal kapcsolatos tapasztalatok szerint (százalék)

A mikrokörnyezet rejtett gazdasághoz való hozzáállását azzal a kérdéssel igyekeztünk felmérni, hogy a megkérdezett véleménye szerint lakókörnyezetében tíz ember közül hányan szereznek jövedelmet a rejtett gazdaságból. A jövedelemszerzés ilyen formájának elterjedtsége – amennyiben a válaszok nem szisztematikusan torzítottak – utalhat arra, hogy az adócsalás más formái mennyire váltak normává az adott közösségen belül. Eredményeinket (12. ábra) ennek értelmében magyarázhatjuk úgy is, hogy a mikrokörnyezet rejtett gazdaságban való magas részvétele esetén a válaszadók maguk is nagyobb gyakorisággal lesznek olyan termékek vásárlói, amelyek után nem fizették meg az adót. Az eredmények azonban más értelmezési lehetőséget is kínálnak. Érvelhetünk úgy is, hogy az ugyan korántsem biztos, hogy a válaszadók helyesen becslik meg környezetükben a rejtett gazdaságban történő jövedelemszerzés arányát, de arra mindenképpen választ ad becslésük, hogy ők milyenek érzékelik környezetük rejtett gazdaságban való érintettségét, és végső soron ez lesz az, ami az onnan származó termékek vásárlása terén viselkedésüket meghatározza majd. Az ok-okozati összefüggés iránya azonban akár az eredetileg feltételezett fordítottja is lehet, ha a kognitív disszonancia redukciójára vonatkozó hipotézist fogadnánk el: ennek értelmében tehát éppenséggel azt is állíthatnánk, minél gyakrabban vásárol valaki a rejtett gazdaságban, annál jobban lesz hajlamos felülbecsülni környezetete involváltságát a rejtett gazdaságból történő jövedelemszerzésben.

12. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlása a rejtett gazdaság elfogadottsága szerint a lakókörnyezetben (százalék)

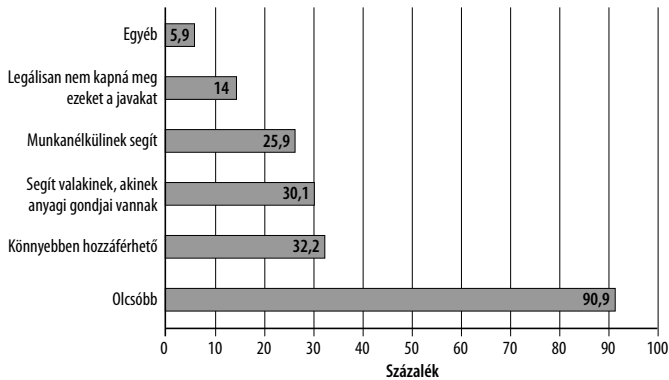

Miért vásárol a lakosság rejtett gazdaságból származó terméket vagy szolgáltatást?

A rejtett gazdaságból származó termékeket vagy szolgáltatást vásárlók túlnyomó többségének motivációi közt szerepel az alacsonyabb ár – 91 százalékuk említi ezt okként (13. ábra).

13. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások vásárlásának okai (százalék, több válasz is lehetséges)

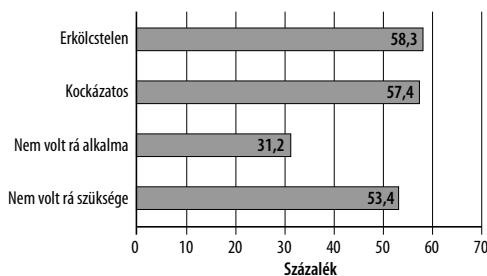
Érdekes azonban, hogy nem fedezhető fel egyértelmű összefüggés az alacsony ár mint ok említése, és az anyagi helyzetet jellemző változók között. Közel ugyanannyian jelölték meg az olcsóságot okként az egy főre jutó háztartási jövedelem nagysága alapján képzett négy csoporton belül (alsó negyed: 90 százalék, második negyed: 93 százalék, harmadik negyed: 91 százalék, felső negyed: 93 százalék). Az anyagi helyzet szubjektív megítélése alapján kialakított csoportokban sem térnek el jelentősen ezek az arányok. Az ezekre vonatkozó eredmények alapján egy gyenge kapcsolatot mégis valószínűsíthetünk: e szerint minél rosszabbnak ítéli meg anyagi helyzetét az egyén, annál valószínűbb, hogy az alacsony ár is motiválja rejtett gazdaságból származó termékek vásárlását. Ugyanakkor eredményeink értelmezése során nem árt az óvatosság, mivel egyes cellákban meglehetősen alacsony volt az elemszám, ráadásul éppen a saját anyagi helyzetüket legrosszabbnak ítézők között volt a legalacsonyabb (80 százalék) a vásárlás okaként az alacsony árat megjelölők aránya.

A rejtett gazdaságban vevőként részt vevők harmadánál döntési szempont volt az is, hogy az ott kínált termékek, szolgáltatások könnyebben hozzáférhetőek számukra. Ezt a szempontot leggyakrabban (40 százalék) a Budapesten élők említették, legritkábban pedig a megyei jogú városok lakói.

Közel minden harmadik megkérdezett többek között azért is vásárol olyan termékeket vagy szolgáltatásokat, amelyeknek előállítói nem fizetnek adót, mert ezzel segít valakinek anyagi gondjai vannak. Ezt az okot valamivel gyakrabban jelölik meg nők, mint férfiak, ugyanakkor az eltérés nem jelentős: a nők 33 százaléka, a férfiak 28 százaléka említi ezt az okot. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében is gyakoribb az anyagi gondok-

kal küszködők segítségének okként történő említése. Míg a legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezők 21 százaléka említi ezt az okot, addig a diplomásoknak 37 százaléka.

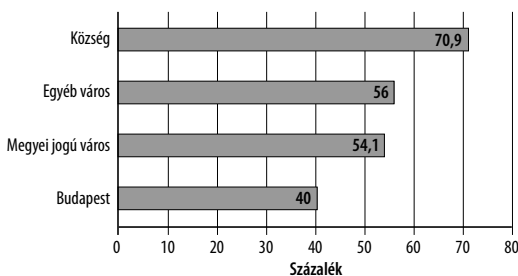
A rejtett gazdaságból származó terméket vagy szolgáltatást sohasem vásárlók döntésének okait is megvizsgáltuk. A legtöbben az ügylet erkölcsstelensége miatt nem tartanak igényt ezekre a termékekre, szolgáltatásokra. Csaknem ugyanannyian említik ugyanakkor, hogy kockázatosnak tartják e termékek beszerzését, illetve hogy eddig nem volt szükségük arra, hogy érintkezzenek a rejtett gazdasággal (14. ábra).

14. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatások nem megvásárlásának okai (százalék, több válasz is lehetséges)

Megfigyelhető, hogy a rejtett gazdaságból történő vásárlást megtestesítő tranzakciókat leginkább a községekben élők tartották erkölcsstelennek, legkevésbé pedig a budapestiek (15. ábra).

15. ÁBRA

Rejtett gazdaságból származó termékek és szolgáltatásokat erkölcsstelennek ítélik, településtípus szerint (százalék)

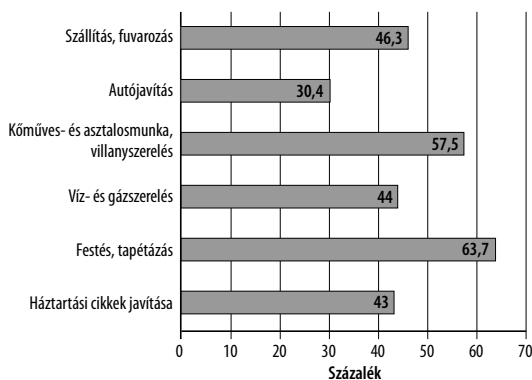
A rejtett gazdaságból igénybe vett szolgáltatások típusai

Egyes szolgáltatásfajták esetében a rejtett gazdaságból történő vásárlás, beszerzés elterjedtségét részletesebben is megvizsgáltunk. A következő szolgáltatásfajtákkal kapcsolatban tettünk fel a beszerzés legalitásával kapcsolatos kérdéseket: háztartási cikkek javítása; festés és tapetázás; víz- és gázszelvényezés; kőműves-, asztalosmunka és villanyszerelés; autójavítás; szállítás és fuvarozás.

Ezek közül az autójavítást és a háztartási cikkek javítását vették igénybe a legnagyobb arányban az utóbbi három évben a megkérdezettek (31 és 29 százalék). Festést és tapetázást ugyanolyan arányban végeztetett a lakosság, mint víz- és gázszelvényezést; mindkét típusú szol-

gálatást a megkérdezettek 16 százaléka vette igénybe a kérdést megelőző három évben. Kőművesmunkákért 13 százalék, szállítási szolgáltatásokért 10 százalék fizetett.

Megkérdeztük, hogy a legutóbbi alkalommal, amikor a válaszadók az említett munkák valamelyikével megbíztak egy céget vagy magánszemélyt, kaptak-e számlát. A számlával nyújtott szolgáltatások aránya meglehetősen eltérően alakult az egyes szolgáltatásfajták körében. Az autójavítások harmadánál nem kapott számlát a vevő, ami meglehetősen magas arány, de még mindig a legalacsonyabb a többi szolgáltatáshoz viszonyítva. A tapétázás és a festési munkák elvégzése 64 százalékban nem járt együtt számlaadással, vagyis e munkálatok elvégzése után nem fizetett áfát a szolgáltató (16. ábra).

16. ÁBRA
Szolgáltatás igénybevétele számla nélkül,⁺ szolgáltatástípusok szerint (százalék)

⁺ A kérdést megelőző három évet tekintve a legutóbbi alkalommal.

Megvizsgáltuk azt a feltevést is, hogy a rejtett gazdaságban előállított termékek és az ott nyújtott szolgáltatások ára alacsonyabb, mintha legálisan, számlával (a vásárláshoz kapcsolódó indirekt adókat megfizetve) vették volna ezeket. Megkérdeztük a válaszadókat, hogy a legutóbbi alkalommal, amikor a felsorolt szolgáltatások valamelyikét igénybe vették, mennyibe került nekik ez. A számla nélküli árak többnyire valóban alacsonyabbak voltak átlagosan annál, mint amennyit a számlát kiállító cégek vagy magánszemélyek kérnek el hasonló szolgáltatásért (2. táblázat). Egyedüli kivételt a háztartási cikkek javítása jelent, ahol több

2. TÁBLÁZAT

A szolgáltatás ára átlagosan számlával és anélkül szolgáltatásfajták szerint, borralvalóval együtt (forint)

	Átlagos árak számlával	Átlagos árak számla nélkül	Átlagos árak összességében	N
Háztartási cikkek javítása	12 509	13 654	13 002	235
Festés, tapétázás	145 438	86 326	106 099	135
Víz- és gázszerelés	120 856	52 672	90 787	137
Kőműves- és asztalosmunka, villanszerelés	127 650	78 310	98 552	103
Autójavítás	62 100	50 572	58 451	269
Szállítás, fuvarozás	21 734	13 605	17 908	81

mint 1000 forinttal magasabb volt a számla nélküli szolgáltatásnyújtás átlagos ára. Ebben feltételezhetően a vásárolt szolgáltatások eltérő összetétele játszhatott szerepet: a kisebb javítások esetén inkább kérnek számlát a háztartások, mint a nagyobbaknál. A többi szolgáltatásfajtánál másfél-kétszer magasabb az átlagos ár, ha számlát is ad a szolgáltató cég vagy magánszemély. Ez az arány a víz- és gázszerezésnél volt a legmagasabb, itt több mint kétszer olyan magas az ár, ha számlát is kérünk, mintha „feketén” végeztetnénk el a munkálatokat.

Feltételezett helyzetek és feltételezett reakciók

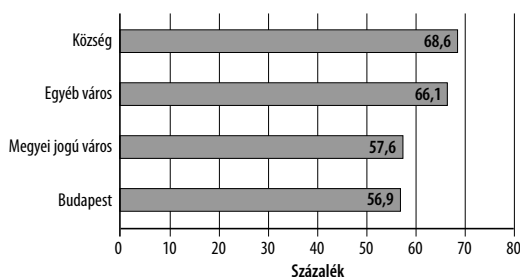
Annak érdekében, hogy jobban megismerhessük a magyar lakosság rejtett gazdasághoz való viszonyát, különféle elképzelt helyzeteket mutattunk be a megkérdezetteknek, hogy ők kiválaszthassák, hogyan reagálnának az adott szituációban. Az így kapott adatok önmagukban is érdekesek, azonban még hasznosabb következtetéseket vonhatunk le belőlük, ha összevetjük a feltételezett reakciókat a válaszadó rejtett gazdasággal való tényleges kapcsolatával, amelyre vonatkozó információkra a kérdőív más kérdései segítségével tettünk szert.

A következőkben először azt mutatjuk be, hogy mekkorának becslik „lebukásuk” esélyét a válaszadók, ha nem fizetnek minden jövedelmük után adót. Ez az érték arra is utal, hogy mennyire érzi hatékonyan az ellenőrzést az adófizető, valamint arra is, hogy milyenek értékelik saját képességeit, kapcsolatait arra vonatkozóan, hogy kibújjon az adófizetés alól. Ezután azt elemezzük, mitől függ, hogy valaki adót csalna-e akkor, ha felelősségre vonásának valószínűsége elenyésző lenne. Végül a válaszadók három konkrét helyzetre adott feltételezett reakcióit vizsgáljuk meg, és vetjük össze társadalmi, gazdasági és demográfiai jellemzőikkel.

A felelősségre vonás valószínűségének becslése

A megkérdezettek átlagosan 64 százalékra becsülték annak valószínűségét, hogy ha nem fizetnek adót minden jövedelmük után, akkor ezért felelősségre fogják őket vonni. A válaszadók korántsem tekinthetők azonban homogén csoportnak e becslés szempontjából – nem, településtípus és iskolai végzettség függvényében meglehetősen eltérően látják a megkérdezettek lebukásuk esélyét egy ilyen helyzetben.

Nemek szerint megvizsgálva a becsült értékeket azt tapasztaljuk, hogy a nők mintegy 10 százalékponttal valószínűbbnek érzik, hogy nem csalhatnak büntetlenül adót: átlagosan 68 százalékra teszik felelősségre vonásuk valószínűségét, míg a férfiak körében ez az érték csak 59 százalék. Ez összefügghet azzal a közismert jelenséggel, hogy a nők normakövetőbbek a férfiaknál, és kevésbé hajlamosak kockáztatni. Településtípusok szerint vizsgálva a lebukási valószínűségek becsléseit, szembetűnik, hogy a nagyvárosi létre jellemző személytelenség jelentősen növeli az egyének szubjektív biztonságérzetét törvényszegés esetén: a budapestiek és a megyei jogú városokban élők jóval kevésbé tartják valószínűnek, hogy elkapnák őket (57, illetve 58 százalék), mint a más városokban, illetve a községekben élők, akik között e becslések átlaga 66 és 69 százalék (17. ábra).

17. ÁBRA
A felelősségre vonás átlagos becslés
valószínűsége településtípusok szerint
(százalék)

Érdekes, hogy az iskolai végzettség emelkedésével egyre kevésbé valószínűsítik a megkérdezettek a lebukást, a felelősségre vonást. Míg a legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezők esetében még 69 százalék a szubjektívan érzékelt lebukási valószínűség, addig a diplomások átlagosan már csak 60 százalékos valószínűséget adnak annak, hogy nem úsznák meg büntetlenül az adócsalást.

Eredményeink alapján úgy tűnik, a rejtett gazdasággal kapcsolatos korábbi tapasztalatok magabiztosabbá teszik az alanyokat, akik egyre inkább hajlandók az adócsalást vállalni. Azok, akikkel előfordult a kérdezést megelőző két évben, hogy fizetésük egy részét vagy egészét zsebbe vagy számlára kapták, kevésbé érzik valószínűnek, hogy adócsalás esetén felelősségre vonnák őket (58 százalékos valószínűséget adnak ennek), míg azok, akik a kérdezést megelőző két évben nem kaptak zsebbe vagy számlára fizetést, jóval magasabbra, 66 százalékosra teszik ennek valószínűségét.

Az életkor hatása olyan formában mutatkozik meg, hogy a 30 év alattiak mintegy 10 százalékponttal alacsonyabb valószínűséget adnak átlagosan a felelősségre vonásnak (58 százalék), mint az idősebb korosztályok. Az eredményeket az egy főre jutó háztartási jövedelmek szerint tekintve azt tapasztaljuk, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkezők alacsonyabbra teszik felelősségre vonásuk valószínűségét. A legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező negyedbe tartozók átlagosan 70 százalékot becsülnék, míg a felső negyedbe tartozók esetében ez az érték csak 60 százalék.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy ha a felelősségre vonás valószínűsége gyakorlatilag nulla lenne, csalnának-e adót az emberek, és hogy milyen más tényezőkkel van még kapcsolatban e kérdésre adott válaszuk.

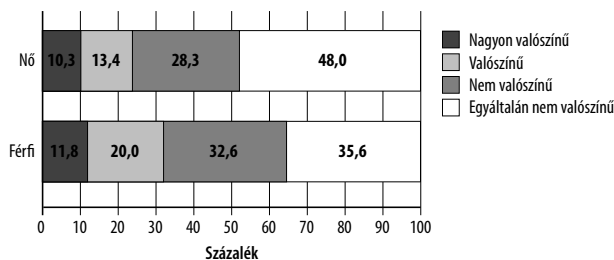
Az adócsalás választása

A válaszadók jelentős része – nyilvánvaló erkölcsi megfontolásokból – még akkor sem csalna feltehetően adót, amennyiben a lebukás és felelősségre vonás valószínűsége elenyésző lenne. A válaszadók 73 százaléka állítása szerint valószínűleg akkor sem csalna adót, ha biztosan tudná, hogy nem fogják megbüntetni (egyáltalán nem valószínűsíti ebben az esetben az adócsalást 42 százalékuk, és további 31 százalék gondolja úgy, hogy inkább nem valószínű, hogy adót csalna ebben az esetben). 17 százalék viszont inkább valószínűnek, 11 százalék

pedig nagyon valószínűnek érzi, hogy adót csalna, ha a felelősségre vonás valószínűsége nulla lenne. A korábbiakhoz hasonlóan ebben az esetben is jelentős eltéréseket tapasztalunk az egyes csoportokra vonatkozó eredmények között. A nők között jelentősen magasabb azok aránya, akik egyáltalán nem tartják valószínűnek, hogy adót csalnának – a férfiakénál jóval erősebb normakövetésük ebben is tetten érhető (18. ábra).

18. ÁBRA

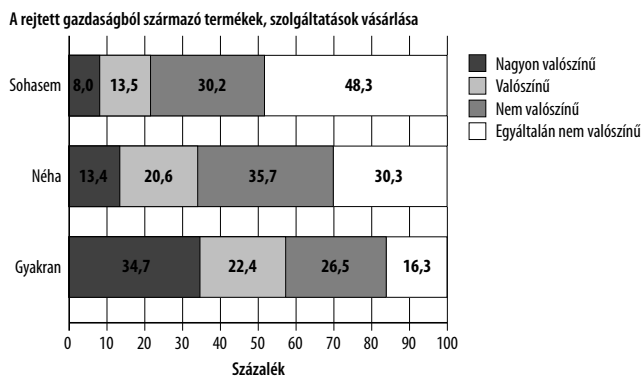
Az adócsalás valószínűsége, ha a felelősségre vonás valószínűsége elenyésző, nemek szerint (százalék)

A kérdőív más kérdéseire adott válaszokból informálódhatunk a megkérdezettek a rejtett gazdasághoz való viszonyáról. Érdekes összevetni a lakosság tényleges viselkedését egy feltételezett helyzetben várható viselkedésével. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az ellenőrzési valószínűségek elhanyagolható mértékűre csökkentése és a tényleges viselkedés hogyan hat a lakosság várható viselkedésére. Megfigyelhető, hogy azok között, akik saját bevallásuk szerint vásárolnak rejtett gazdaságból származó termékeket, szolgáltatásokat, nagyobb arányban találhatók olyanok, akik nagy valószínűséggel adót csalnának, ha a felelősségre vonás valószínűsége nulla lenne (19. ábra). Ugyanilyen irányú összefüggést találunk a zsebbe kapott jövedelmek és az adócsalás mint feltételezett reakció között. Azok között, akikkel

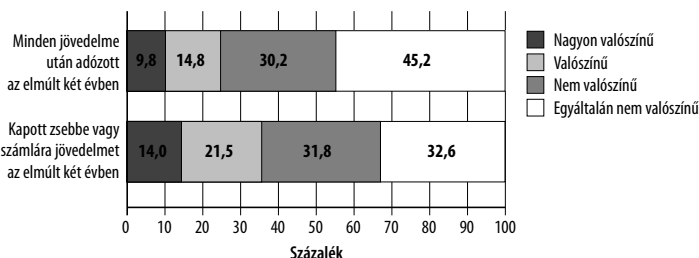
19. ÁBRA

A rejtett gazdaságból származó termékek tényleges és az adócsalás feltételezett valószínűsége, ha az ellenőrzés valószínűsége nulla lenne (százalék)

az előző két év során előfordult, hogy fizetésük egy részét zsebbe vagy számlára kapták, magasabb azoknak az aránya, akik valószínűleg adót csalnának, ha nem kellene tartaniuk a büntetéstől (20. ábra).

20. ÁBRA
A be nem jelentett munkavállalás és az adócsalás feltételezett valószínűsége,
ha az ellenőrzés valószínűsége nulla lenne (százalék)

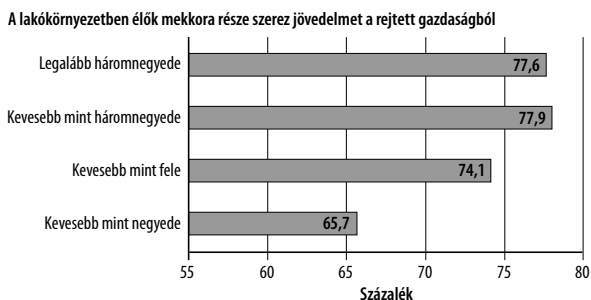
Reakciók adócsalást megtestesítő feltételezett helyzetekre

A következőkben konkrét – adócsalással kapcsolatos – helyzetekre vonatkozó feltételezett lakossági reakciókat elemzünk. Elsőként azt a kérdést tettük fel a megkérdezetteknek, hogy ha lakásfelújítás során kapcsolatba kerülnének egy mesterrel, aki számlával 360 ezer forintért, számla nélkül pedig 300 ezer forintért vállalja a munkát, melyiket lehetőséget választanák. A válaszadók csaknem háromnegyede az alacsonyabb, áfa nélküli árat választotta, ami meglehetősen magas aráynak mondható. Különösen olyan összefüggésben kiemelkedő ez az arány, hogy korábbi eredményeink szerint a megkérdezettek több mint 40 százaléka semmiképpen nem csalna adót akkor sem, ha a felelősségre vonás valószínűsége elenyésző lenne.

Nemek szerint vizsgálva nem találunk jelentős eltérést az áfa nélküli árat választók arányában. A megkérdezett lakóhelyének típusa azonban hatással van az eredményekre: Budapesten a leggyakoribb, hogy az alacsonyabb árat választják az emberek (76 százalék), míg a községekben a legritkább (67 százalék).

Bár természetes feltételezés lenne, mégsem állíthatjuk, hogy az egyéni és családi jövedelmek hatása egyértelmű lenne az áfa nélküli vagy áfás ár közti választásra vonatkozóan. Az egy főre jutó családi jövedelem szerint a második legszegényebb negyedbe tartozók körében a legmagasabb az alacsonyabb árat választók aránya (78 százalék), de a többi kategóriában jelentős eltéréseket nem tapasztalunk. Érdekes eredményre vezet, ha megvizsgáljuk a válaszadók lakókörnyezetében élők vélt viszonyát a rejtett gazdasághoz. Ebben az esetben is érvényesül az a korábban már leírt hatás, hogy akik úgy vélik, környezetükben sokan szereznek jövedelmet úgy, hogy nem adóznak utána, azok maguk is hajlamosabbak lesznek kapcsolatba kerülni a rejtett gazdasággal, vagyis esetünkben az áfa nélküli árat választani (21. ábra). Ugyanakkor az nem volt kimutatható, hogy akik saját bevallásuk szerint jövedelmük nagy részét kapják zsebbe vagy számlára, azok az átlagosnál gyakrabban választanák az alacsonyabb árat.

21. ÁBRA

Feltételezett helyzet: a lakásfelújítási munkák során az alacsonyabb áfa nélküli árat választók aránya a környezet rejtett gazdaságához való viszonya szerint (százalék)

A szabályszegésre vonatkozó attitűdök viselkedést meghatározó szerepét támasztja alá, hogy azok, akik inkább egyetértenek azzal az állítással, hogy „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”, gyakrabban választják az áfa nélküli árat: az inkább egyetértők 74 százaléka vélekedik így, míg az inkább egyet nem értők 62 százaléka.

A következő feltételezett helyzet nagyban hasonlít az előzőhöz azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy feltételezzük, hogy a kormányzat hoz egy olyan szabályt, amely szerint a vállalkozónak fizetendő áfa korlátlanul levonható a személyi jövedelemadóból. A lehetséges válaszok nem változtak: az alacsonyabb vagy az áfával növelt árat választaná-e lakásfelújítása során? A kérdést csak azoknak tettük fel, akik az előző esetben az áfa nélküli árat választották. A korábban áfa nélküli árat választók 75 százaléka változtatna ekkor magatartásán: ilyen feltételek mellett már számlát kérne, és az áfával növelt összeget választaná.

Megvizsgáltuk, hogy kik azok, akik még akkor sem választanák az áfával növelt összeget, ha azt levonhatnák személyi jövedelemadójukból. Ennek elemzése azért különösen fontos, mert támponttal szolgálhat annak meghatározásában, hogy milyen tényezők befolyásolják a lakosság döntését abban, hogy kisebb-nagyobb mértékben részt vesznek-e a rejtett gazdaság működésében, illetve, hogy vannak-e ennek más motivációi a potenciális anyagi előnyökön kívül.

Összességében megállapítható, hogy erőteljesen visszaesett az áfa nélküli árat választók aránya, amikor úgy tettük fel a kérdést, hogy az áfa összege levonható lenne a személyi jövedelemadóból. Ez arra utal, hogy a szolgáltatásokat számla nélkül igénybevevők fő motivációi anyagi jellegűek. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy nem egyforma mértékben hatott a feltételezett új szabály a különböző csoportok döntéseire. Nemek szerint megvizsgálva a kérdést, azt tapasztaljuk, hogy a férfiak magasabb arányban maradtak az áfa nélküli ár mellett, mint a nők (3. táblázat), ami jelentheti azt, hogy a férfiaknak inkább vannak más jellegű motivációi is a rejtett gazdaságban való részvételre az alacsonyabb árakon kívül.

Eredményeink szerint a budapestiek választását befolyásolná a legerőteljesebben az, ha az áfa egyes esetekben levonható lenne a személyi jövedelemadóból. A községekben élőkre

3. TÁBLÁZAT

Feltételezett helyzet: a lakásfelújítási munkák során az alacsonyabb vagy az áfát is tartalmazó árat választók aránya, ha az áfa levonható a személyi jövedelemadóból, háttérváltozók szerint (százalék)

Változó	Áfa nélküli ár	Áfás ár	Összesen	N
NEM				
Férfi	29,8	70,2	100	325
Nő	20,6	79,4	100	339
TELEPÜLÉSTÍPUS				
Budapest	12,8	87,2	100	125
Megyei jogú város	25,6	74,4	100	121
Egyéb város	24,8	75,2	100	218
Község	33,5	66,5	100	200
ISKOLAI VÉGZETTSÉG				
Legfeljebb nyolc általános	34,8	65,2	100	138
Szaktanulmányozó	31,3	68,7	100	195
Érettségi	17,6	82,4	100	216
Diploma	17,7	82,3	100	113
EGY FŐRE JUTÓ CSALÁDI JÖVEDELEM				
Alsó negyed	35,0	65,0	100	137
Második negyed	31,8	68,2	100	154
Harmadik negyed	18,2	81,8	100	132
Felső negyed	13,2	86,8	100	129
MUNKAJÖVEDELEM RENDSZERESSÉGE				
Rendszeresen dolgozik	20,5	79,5	100	435
Alkalmi munkás, munkanélküli, inaktív	34,1	65,9	100	229
ANYAGI HELYZET SZUBJEKTÍV MEGÍTÉLÉSE				
Gondok nélkül élnek	(6,3)	93,8	100	16
Beosztással kijönnek	11,8	88,2	100	195
Alig jönnek ki	27,3	72,7	100	282
Hónapról hónapra gondjaik vannak	35,9	64,1	100	145
Nélkülöznek	60,9	(39,1)	100	23
ATTITÚD: „A SZOKÁS FONTOSABB A TÖRVÉNYNÉL”				
Inkább nem ért egyet	21,1	78,9	100	431
Ingadozik	28,4	71,6	100	134
Inkább egyetért	40,5	59,5	100	79
ATTITÚD: „AZ ÁLLAM FELADATA MUNKÁT BIZTOSÍTANI A MUNKANÉLKÜLIEKNEK”				
Inkább nem ért egyet	19,9	80,1	100	231
Inkább egyetért	28,5	71,5	100	418
TELJES MINTA	25,2	74,8	100	664

igaz a legkevésbé ez, harmaduk maradna az áfa nélküli árnál. Mindez nyilván összefügg azzal, hogy a fővárosban élők között viszonylag nagyobb arányban vannak adóköteles jövedelemmel rendelkezők, mint a községekben lakók közt. Erőteljes az iskolai végzettség és a jövedelem szerepe is: minél iskolázottabb és magasabb jövedelmű csoportokat vizsgálunk meg, annál magasabb lesz azok aránya, akik az új szabály mellett számlát kérnének az elvégzett szolgáltatásról. Az utóbbi hatás természetesnek mondható, mivel a jelenleg érvényes adózási szabályok mellett az alacsonyabb jövedelműek nem fizetnek személyi jövedelemadót, vagy adóterhelésük minimális.

A rendszeresen munkát végzők csoportjában magasabb azok aránya, akik az új feltételek mellett áttérnének az áfával növelt árra. Ennek oka lehet az, hogy akik alkalmanként végeznek csak munkát, munkanélküliek vagy inaktívak, azok számára korlátozottan jelent lehetőséget az áfa személyi jövedelemadóból való levonhatósága.

A válaszadók egyes állításokkal kapcsolatban megfogalmazott véleménye is hatással volt az alacsonyabb és a magasabb ár közti választásra. Akik egyetértenek azzal, hogy a szokás általában fontosabb a törvénytől, azok sokkal nagyobb arányban választották az áfa nélküli árat.

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az elsőként elemzett elképzelt helyzet (lakásfelújítás áfával vagy anélkül) esetében kiemelkedően magas volt a rejtett gazdaságban való részvételt megtestesítő feltételezett reakciók aránya a későbbiekben ismertetendő feltételezett helyzetekben mért szintekhez képest. Ennek oka lehet az, hogy csak az első szituáció leírása volt konkrét, amennyiben egyedül itt szerepeltek konkrét összegek, vagyis hogy mekkora árat kellene fizetni forintban az adott szolgáltatásért számlával és számla nélkül (360 ezer és 300 ezer forint). Elképzeltető, hogy ha megfoghatóbbá válik a válaszadók számára döntésük anyagi következménye azáltal, hogy megjelöljük azt a konkrét összeget, amelyet „megspórolhatnak” azzal, hogy nem tartanak igényt számlára, akkor sokkal inkább azt a reakciót választják, amit ténylegesen választanának az élet egy hasonló helyzetében. Amennyiben ez a helyzet, joggal feltételezhetjük, hogy a további feltételezett helyzetekben – melyekben a szituáció leírásánál nem jelöltük meg a nem teljesen törvényes megoldás választása esetén megtakarítható pontos összeget – az eredményül kapott reakciók alábecsülik a rejtett gazdaságot a valóságban választók arányát. Ugyanakkor azonban más oka is lehet annak, hogy eredményeink szerint a szolgáltatások igénybevételekor a rejtett gazdaságot (az áfa nélküli árat) választók aránya jóval magasabb, mint a kérdéseinkben szereplő egyéb feltételezett szituációk esetén. Elképzeltető az is, hogy a számla nélküli vásárlással szemben valamiért jóval megengedőbb a társadalom, mint az általunk vizsgált más feltételezett helyzetekben megvalósítható adócsalási formákkal szemben. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre megfelelő információk ahhoz, hogy eldönthessük, a fenti két plauzibilis magyarázat közül melyik milyen mértékig igaz. Mindezek alapján a más helyzetekre vonatkozó eredményeink értelmezésekor érdemes tekintettel lennünk arra, hogy az első magyarázat helytállósága esetén elképzeltető, hogy az ezekre vonatkozó eredmények szisztematikusan torzítottak.

A következő feltételezett helyzet arról szól, hogy ha a válaszadó telket, nyaralót vagy lakást akarna vásárolni, és lehetősége nyílna a szerződésben kisebb összeget feltüntetni, mint

amennyi a tényleges vételi ár, akkor élne-e ezzel a lehetőséggel. Ez a megállapodás előnyös lehet mindkét félnek, mivel az eladó az adóból takarít meg, a vevő pedig a vagyonszerzési illetékből. A kérdés első változatában arra voltunk kíváncsiak, hogy a kérdezett vevőként felajánlaná-e ezt az „adókimélő” megoldást az eladónak, a másodikban pedig arra, hogy ha neki mint vevőnek az eladó ajánlaná fel ugyanezt, elfogadná-e ezt a megoldást. A válaszok aránya nagyon hasonló a két kérdésváltozat esetében. Valamivel többen vannak azok, akik nem ajánlanák fel ezt a lehetőséget az eladónak, mint akik nem fogadnák el ezt, amennyiben az eladó maga kezdeményezné a hamis összeg megjelölését (62 szemben 60 százalékkal). Az eladó és a vevő jó személyes kapcsolata valószínűbbé teszi, hogy kisebb összeg kerül a szerződésbe: ebben az esetben a válaszolók 29 százaléka felajánlaná ezt az adótakarékos megoldást az eladónak, 31 százaléka pedig elfogadná ezt, amennyiben az eladó maga ajánlaná ezt fel.

A megkérdezettek neme, kora és háztartási jövedelme szerint nincs jelentős különbség az egyes csoportok között abban, hogy milyen arányban találhatók köztük olyanok, akik felajánlanák az alacsonyabb vételi ár feltüntetésének lehetőségét. Másképpen alakul azonban ez az arány az egyes településtípusok esetében: Budapesten és megyei jogú városokban kevesebben élnének ezzel a lehetőséggel: 69, illetve 71 százaléka semmiképpen nem tenné ezt, míg a nem megyei jogú városokban és községekben 58, illetve 59 százalék ez az arány.

Az egyéni jövedelmeknek is jelentkezik némi hatása a vizsgált arányra. Megfigyelhető, hogy többnyire a jövedelem növekedésével együtt csökken azoknak aránya, akik felajánlanák a kisebb összeg belefírását a szerződésbe, nem illeszkedik azonban ebbe az a csoport, amelynek tagjai egyáltalán nem rendelkeznek munkajövedelemmel. Ennek oka az lehet, hogy a munkajövedelemmel nem rendelkezők csoportja nem homogén, egyaránt tartoznak ide tanulók, más inaktívok és munkanélküliek is.

Ebben az esetben is erőteljesen elkülönülnek a csoportok attól függően, hogy milyen a lakókörnyezetük viszonya a rejtett gazdasághoz. Abban a csoportban, ahol a megkérdezett a környezetében élők kevesebb mint negyedéről feltételezi, hogy rejtett gazdaságból szerez jövedelmet, az emberek 70 százaléka nem ajánlaná ezt fel az eladónak, míg ahol az embereknek legalább háromnegyede szerez ilyen jövedelmet, ott csak 47 százalék ez az arány.

A lakosság és a korrupció

Mivel a minta relatív kicsisége nem teszi érdemben lehetővé még a viszonylag gyakoribb korrupciós helyzetek esetében sem a (18 és 60 éves kor közötti) lakosság tényleges tapasztalatainak, érintettségének megbízható empirikus vizsgálatát, inkább a korrupció társadalmi megítélésére, a vele kapcsolatos attitűdökre koncentráltunk. A kérdőívben szereplő potenciális korrupciós helyzetek közül csupán a leggyakoribb esetben, a közlekedési szabálysértés esetén elemezzük majd a lakosság tényleges és feltételezett viselkedését is, azaz azt, hogy mennyire elterjedt a szabálysértés miatti büntetés elkerülése korrupcióval.⁵

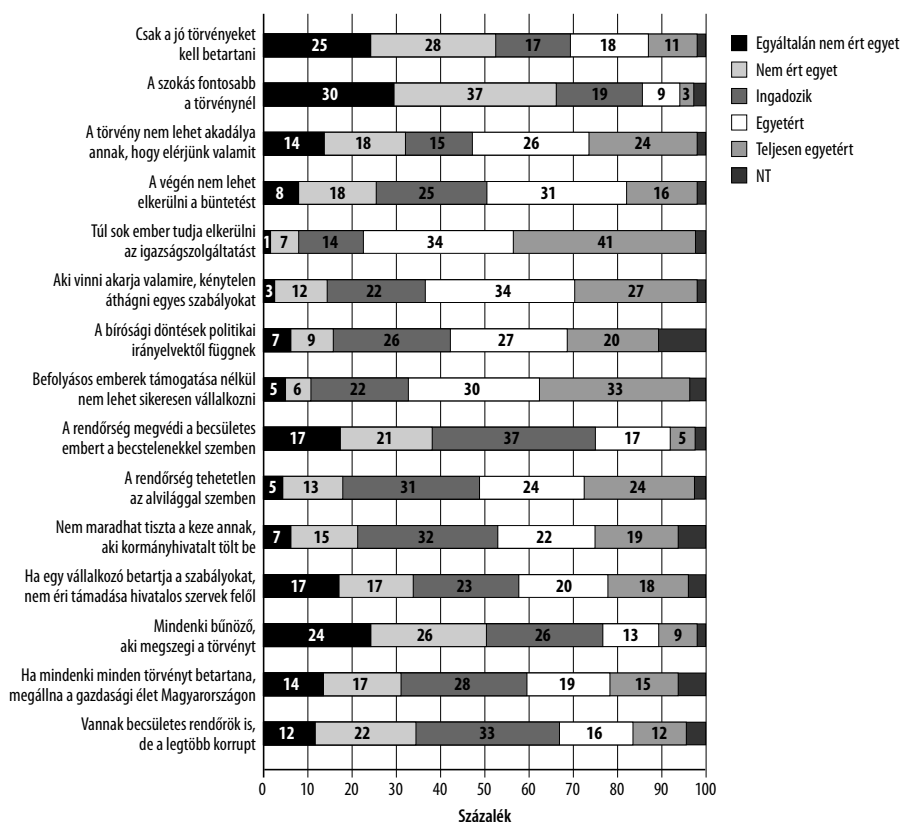
⁵ A többi hasonló, tényleges korrupciós helyzeteket firtató kérdés esetén az 1000 fős mintából már eleve olyan kevesen voltak az érintettek, hogy az ő belső megoszlásuk vizsgálata statisztikailag nem lenne megbízható.

A korrupció lakossági megítélése

A megkérdezettek túlnyomó része elfogadja a törvényeket mint a társadalom együttélését szabályozó legfontosabb szabályokat. Ezt tükrözi, hogy a többségük nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy csak a jó törvényeket kell betartani, és kétharmaduk nem ért egyet azzal, hogy a szokás fontosabb a törvénynél (22. ábra). Ugyanakkor a gazdasági viszonyokat érintő jogszabályokat a lakosság alapvetően elhibázottnak, betarthatatlannak tartja. Erre utal, hogy a megkérdezettek többsége (61 százaléka) egyetért azzal a megállapítással, hogy aki akarja vinni valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon. Ez tükröződik abban is, hogy mindössze a megkérdezettek egyötöde ért egyet azzal a megállapítással, hogy mindenki bűnöző, aki megszegi a törvényt. A megkérdezettek egyharmada pedig egye-

22. ÁBRA

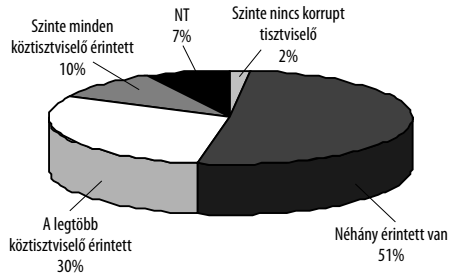
A jogrendszerre, a társadalmi normákra, a rendőrségre, az igazságszolgáltatásra és a korrupcióra vonatkozó megállapításokkal való egyetértés fokozatai (százalék)

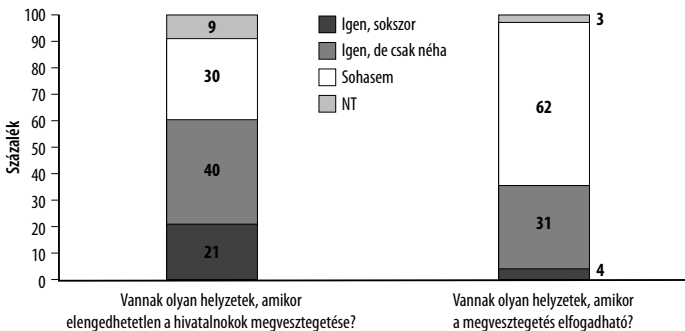
nesen azt gondolja, hogy ha mindenki minden törvényt betartana, akkor megállna a gazdasági élet Magyarországon. A válaszadók 41 százaléka szerint a kormányhivatalokat betöltők érintettek a korrupcióban, és 28 százaléuk ért egyet azzal, hogy a legtöbb rendőr korrupt.

Igen elgondolkodtató, hogy csupán a megkérdezettek szűk többsége (53 százalék) gondolja úgy, hogy a köztisztviselők körében a korrupció nem, vagy csak kismértékben fordul elő. Ezzel szemben a kérdezettek 30 százaléka szerint a legtöbb köztisztviselő, további 10 százalék szerint pedig a köztisztviselők majdnem mindegyike érintett a korrupcióban (23. ábra). A többség (53 százalék) szerint a kérdezést megelőző három évben a megvesztegethető köztisztviselők száma növekedett, és mindössze 4 százalék gondolja azt, hogy számuk csökkent.

23. ÁBRA
A köztisztviselők korrupciójának elterjedtségéről alkotott vélemények megoszlása

A megkérdezettek hivatali korrupcióval kapcsolatos értékelését leginkább a „szükséges rossz” megfogalmazással írhatjuk le. A kérdezettek 61 százaléka szerint a korrupció egyes esetekben elengedhetetlen lehet (21 százalék szerint sokszor, 40 százalék szerint néha), miközben csak 30 százalék azok aránya, akik szerint sohasem feltétlenül szükséges a megvesztegetés. Ugyanakkor a kérdezettek többsége negatívan viszonyul a korrupcióhoz: 62 százaléuk szerint a megvesztegetés sosem elfogadható, és csak mintegy egyharmaduk gondolja úgy, hogy néha elfogadható lehet (24. ábra).

24. ÁBRA
A korrupció szükségességéről és elfogadhatóságáról alkotott vélemények (százalék)

Reakciók korrupciót megtestesítő tényleges és feltételezett helyzetekre

Az alábbiakban egy tipikus, a hétköznapi életben is viszonylag gyakori korrupciós helyzetet, a közlekedési szabálysértés esetét vizsgáljuk.

Az összes kérdezett közül *személyesen* (sofőrként vagy egy intézkedésbe bekerült gépkocsi utasaként) 365 fő számolt be arról, hogy közlekedési szabálysértés miatt rendőrök vagy közterület-felügyelők elkapták, megállították vagy megbírságotlák. Közülük mindössze 19 fő, az összes megkérdezett 2 százaléka, az intézkedésben közvetlenül (sofőrként vagy utasaként) részt vevő 6 százaléka tudta „zsebbe fizetéssel”, azaz korrupcióval elkerülni a súlyosabb büntetést. Jóval gyakoribb (67 eset, az intézkedésben részt vevők 21 százaléka) volt ennél az az eset, amikor korrupció nélkül meg lehetett úszni a szabálysértést szóbeli figyelmeztetéssel (például mert sikerült „kidumálniuk” magukat, vagy mert sajnálatból, szimpátiából nem büntették meg őket). 15 további esetben (az intézkedésbe bekerültek 5 százalékánál) a gépezet működési zavarai miatt nem kellett végül büntetést fizetni. A szabálysértési esetekben bekerülők 69 százalékának (225 főnek a 365 elkapott „szabálysértő” közül) azonban meg kellett fizetnie a büntetést.

Amikor a kérdés nem a közvetlen (akár csak utasként átélt) személyes tapasztalatra, hanem a *kérdezettek és közvetlen családtagjaik közlekedési szabálysértéseire* vonatkozott, akkor 214 kérdezett (21 százalék) számolt be arról, hogy szabálysértés miatt őt vagy közvetlen családtagját elkapták. Amikor e szabálysértések elrendezési módjára részletesebben rákérdeztünk, a korábbiakhoz képest jóval magasabb, 85 százalékos arányban tapasztaltuk, hogy bírságotlással végződött az eset. Csupán 24 esetben (11 százalék) sikerült „kidumálniuk magukat”, és mindössze 7 olyan eset (3 százalék) volt, amikor kenőpénzzel vagy összeköttetések, magasabb kapcsolatok révén, azaz korrupcióval sikerült eltusolni az ügyet. 15 olyan eset volt emellett, amikor megpróbálták korrupcióval, kenőpénzzel rendezni az ügyet, de az intézkedő rendőr vagy közterület-felügyelő ezt visszautasította.⁶ *Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy közlekedési szabálysértések esetén a korrupciós elintézési mód iránti kereslet az esetek mintegy 10 százalékában jelenik meg lakossági oldalról.*

Azt is megkérdeztük, hogy azok, akiket szabálysértésen értek, volt-e olyan benyomásuk, hogy megfelelő kapcsolatokkal vagy kenőpénzzel esetleg el lehetett volna az ügyet intézni? A közvetlenül vagy a családban tapasztalt szabálysértési esetről beszámoló 214 válaszadó közül e kérdésre 182-ötől kaptunk érvényes választ. Az érvényes válaszok közül 126 válaszadónak (69 százalék) nem volt ilyen benyomása, 43 válaszadó (24 százalék) ezzel szemben úgy vélte, hogy korrupcióval (kapcsolatokkal vagy kenőpénzzel) el lehetett volna simítani az ügyet. Ezt és a ténylegesen megvalósult korrupciós megoldások 6 százalékos arányát figyelembe véve, azt mondhatjuk, hogy a közlekedési szabálysértések esetében a *vélelmezett korrupciós kínálat az esetek mintegy 30 százalékában lehet jelen*, és a tényleges korrupciós esetek ehhez képest relatíve nagyon alacsony aránya csak a szabálysértők esetleges retorzióktól való félelmének, illetve erkölcsi szempontjainak és alacsony korrupciós keresletének tudható be.

⁶ Az ilyen esetek kétharmadában a válaszadó szerint a rendőr a lebukástól való félelmében utasította el az ajánlatot. A cellában szereplő kis esetszám miatt azonban ez az arány óvatosan kezelendő.

Természetesen azokban az esetekben, amelyekben nem valósult meg a korrupció, noha a válaszadók azt vélelmezték, hogy kínálati oldalról elérhető lett volna, *nem lehetséges eldönteni*, hogy a feltételezett korrupciós kínálat *valóban fennállt-e* – mindenestre a közintézményekbe vetett bizalom aggasztó állapotára, drámai hiányára vall, ha az érintettek 30 százaléka úgy véli, a hatóság képviselője készséges partner lett volna egy esetleges korrupciós tranzakcióhoz.

A tényleges viselkedés mellett a feltételezett helyzetben történő feltételezett viselkedést oly módon vizsgáltuk, hogy megkérdeztük, ha a válaszadó egy pohár sör elfogyasztása után volánhoz ülne, és ha megszondáztatná egy rendőr, akkor megpróbálná-e készpénzzel elsimítani ezt az ügyet. A feltételezett helyzetekben az adócsalást választókhöz képest egyértelműen jóval alacsonyabb volt ebben a helyzetben az ügy korrupciós elintézését választók aránya. Ez annak is betudható lehet, hogy ez az ügylet jóval kockázatosabb, mint a korábbiak, mivel ebben az esetben mindenképpen tudomására jut egy hatóságot képviselő személynek a törvény kijátszására törekvő igyekezet, és ezután már rajta múlik, hogy erre hogyan reagál. De az is magyarázhatja ezt, hogy (mint már láttuk) a korrupciót ugyan egyes esetekben elengedhetetlennek tartja a lakosság, de erkölcsileg mégis elítéli. A válaszok tanúsága szerint a potenciális érintettek 71 százaléka semmiképpen sem próbálna ilyen esetben a megvesztegetéssel, 22 százalékuk pedig csak akkor, ha úgy alakulna a helyzet (azaz ha a hatóság képviselője félreérthetetlenül jelezné erre való hajlandóságát), és mindössze 7 százalékra tehető csak azok aránya, akik mindenképpen megkísérelnék ily módon, azaz korrupcióval elsimítani az ügyet.

A korábbi eredményekhez hasonlóan a nők ebben az esetben is törvénytisztelőbbek a férfiaknál, azaz ritkábban élnének a megvesztegetés eszközével (4. táblázat). Az, hogy településtípus szerint a budapestiek próbálnák meg leggyakrabban elsimítani ezt a helyzetet készpénzzel (41 százalékuk nem zárta ki ezt a lehetőséget, míg a vidéken élők körében csak 27–30 százalék volt ez az arány a 4. táblázat adatai szerint), arra utalhat, hogy a nagyvárosi létre jellemző személytelenség növelheti a korrupció iránti keresletet. Ez némiképp meglepő

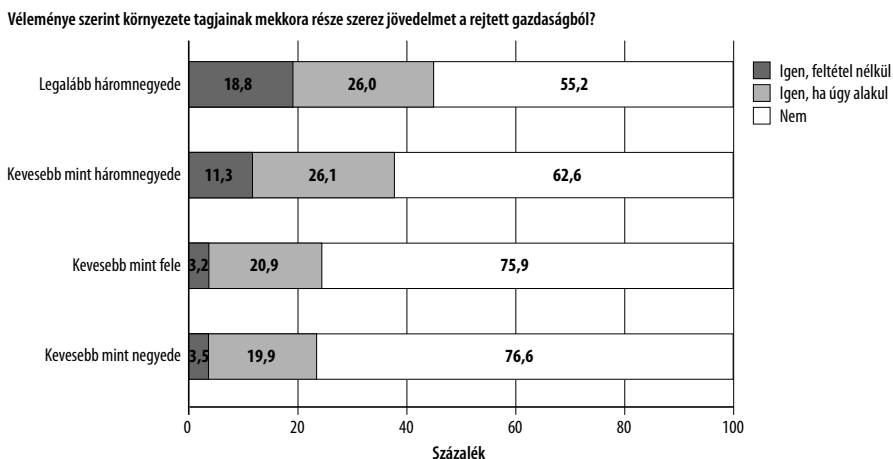
4. TÁBLÁZAT

Feltételezett helyzet: ha egy rendőr megállítaná ittas vezetés közben, elgondolkodna-e azon, hogy készpénzzel simítja el az ügyet? (háttérváltozók szerint, százalék)

	Igen, feltétel nélkül	Igen, ha úgy alakul	Nem	Összesen	N
NEM					
Férfi	9,1	24,5	66,4	100	470
Nő	5,2	19,5	75,3	100	481
TELEPÜLÉSTÍPUS					
Budapest	10,2	30,5	59,3	100	167
Megyei jogú város	4,2	18,2	77,6	100	165
Egyéb város	7,9	21,3	70,8	100	305
Község	6,7	20,0	73,3	100	315

25. ÁBRA

Feltételezett helyzet: ha egy rendőr megállítaná ittas vezetés közben, elgondolkodna-e azon, hogy készpénzzel simítja el az ügyet? (lakókörnyezet rejtett gazdasághoz való vélt viszonya szerint, százalék)

lehet, mivel közkeletű vélekedés szerint a felek közti korábbi ismeretségből fakadó bizalom épp „megagyazhatna” a korrupciónak, megkönnyíthetné egy-egy korrupciós ajánlat megtételét – ugyanakkor a községekben, ahol a rendőr és a gépkocsivezető előzetes ismeretsége jóval inkább valószínűsíthető, határozottan alacsonyabb az ezt a megoldási módszert fontolóra vevők aránya, mint a fővárosban.

Most még határozottabban megfigyelhető az az összefüggés, amely szerint azok között, akik úgy vélik, környezetükben sokan szerzik jövedelmüket a rejtett gazdaságból, nagyobb arányban találunk olyanokat, akik a nem törvényes (jelen esetben korrupciót megvalósító) megoldást választanák (25. ábra).

Ez az eredmény felhívja a figyelmet a környezeti hatások, a mikrokörnyezet társadalmi normáinak szerepére az egyén rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseiben. Ezek szerint a rejtett gazdaság csökkentésére irányuló kormányzati politikának nemcsak az egyénre, az egyéni döntések paramétereinek (lebukás valószínűsége, büntetés nagysága, a rejtett gazdaságból megszerezhető jövedelem nagysága stb.) megváltoztatására kell koncentrálnia, hanem arra is, hogy az adócsalás, a korrupció elutasításának ethoszát erősítse a különféle mikrotársadalmakban.

HIVATKOZÁS

TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1996]: A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői. Közgazdasági Szemle, 48. évf. 11. sz. 1010–1032. o.

Hidden economy

Undeclared employment and non-reported income: government policies and the reaction of economic agents

Edited by *András Semjén* and *István János Tóth*

ABSTRACTS OF CHAPTERS

The hidden economy and undeclared work: a survey of research findings and government policies

Mária Lackó, András Semjén, Mihály Fazekas and István János Tóth

After a taking a quick glimpse at the definition and at measurement issues our paper presents various explanations of the hidden economy and undeclared work. Always lurking in the background of the emergence and existence of the hidden economy is some sort of government failure (a regulation problem). The benefits expected from participating in the hidden economy exceed its expected costs on a private level. The literature reveals that besides market and regulatory factors (e.g. tax system, especially tax rates and the quality of tax administration) the characteristics of individuals and the public's general view concerning the working of government (especially the scope and quality of government services and the level of corruption) also play an important role in the explanation of the hidden economy. These factors might explain cross-national differences in the significance of the hidden economy or undeclared work for countries with a similar relative tax burden.

The necessity for the regularisation of the informal economy is based upon the fact that the social costs of the hidden economy are far greater than its benefits for the society as a whole: the realisation of the disadvantages that the hidden economy imposes on society and its various groups, coupled with the creation of a certain public awareness do play an important role in tackling the issue successfully. Any successful government intervention against the hidden economy must be based on a complex set of measures. This complex 'package' must combine sticks and carrots, punishment or deterrence (increasing the expected private costs of participation in the hidden economy by raising the probability of getting caught and making the punishment harsher) with positive changes in incentives (moving towards a simpler and more transparent tax system and a decrease in marginal tax rates so as to diminish simultaneously the private benefits of informality and the costs of tax compliance), and at the same time it should strengthen the trust in government.

Studies on the hidden economy in Hungary point out that alongside the high tax wedge on labour and other problems of regulations (too few taxpayers, too small a tax base, too high marginal rates, too many loopholes provided by tax laws making it easy to avoid the payment of a fair contribution towards financing government expenditures) the shortcomings of the tax administration, the prevalence of corruption and the negative opinion on government performance all play a significant role in the explanation of its sizable scope. Given the complexity of causes and explanations of informality only a complex set of poli-

cies tackling simultaneously all the above-mentioned problems can successfully lead to a decrease in the share of the hidden economy.

The effects of tax rates and corruption on tax revenues – an international comparison of OECD countries from 2000–2004

Mária Lackó

The paper examines the combined effect of the statutory tax rates (especially tax rates on labour) and the level of corruption on the variation of relative tax revenues (their ratio to GDP) in the OECD countries in 2000–2004.

The relationship between the interaction of tax rates with corruption and the relative tax revenues shows an inverse U-shape line, as if it were a Laffer-curve. However, according to our econometric analysis, this relationship is the outcome of several separate effects: the first is a direct positive effect of the tax rates on relative tax revenues, the second is a negative effect of the interaction between the tax rates and the level of corruption, and the third one is a negative effect of the interaction between the tax rates and the level of underdevelopment. This means that higher tax rates go together with higher relative tax revenues, but in each country the extent of this effect is modified by further factors: the higher the level of corruption and the more the country is underdeveloped, the smaller is the effect of tax rates toward increasing the relative tax revenues.

The econometric results allow us to calculate the shortfalls of tax revenues due to the interaction variables (tax rates with corruption and with underdevelopment). These shortfalls of tax revenues (as a percent of GDP) can be seen as indicators of the size of the hidden economy. The size of the shortfall of tax revenues in Hungary in 2004 reached 7 percent of the GDP. Higher shortfalls are experienced in Turkey (8.4%) and Poland (8%), while in Greece, Slovakia, Italy and the Czech Republic the calculated tax-shortfalls are around 6%.

Changes in the incidence of tax evasion – estimations with TAXSIM, an agent-based tax evasion simulator

Attila Szabó, László Gulyás and István János Tóth

This paper introduces the TAXSIM model for the simulation of tax evading behaviour in a computational model of a single market sector. The agent-based model defines four kinds of agents: employee, employer, (tax) authority and government. The rate of tax evasion is an agreement between an employer and an employee that is made to reduce costs. During negotiations the expectations of both the employer and the employee depend on the estimated costs (e.g., fines or the costs of missing governmental services) and benefits of evasion and on the level of satisfaction the agents have with the government's services. The agents' expectations and satisfaction are the results of the agents' individual learning, based on their own experiences and on those in their social network.

The TAXSIM model produces market equilibriums with a wide variety of employment type distributions (there are 23 possible employment types in TAXSIM, ranging from fully legal to completely illegal). Moreover, the model provides means to test the agents' sensitivity to the frequency and adequacy of tax audits. The series of experiments reported in this paper analyze scenarios in which (1) the quality of governmental services increases permanently, (2) a market leader unilaterally adopts the legal position, and (3) multi-national companies with tax allowances enter the market.

Measuring undeclared employment in Hungary

Péter Elek, Ágota Scharle, Bálint Szabó and Péter András Szabó

Measuring undeclared employment is difficult, for obvious reasons, and yet it is very important for the appropriate design of policies against tax evasion. This chapter presents estimates of the size and distribution of undeclared employment in Hungary based on the discrepancy method. The comparison of administrative (Pension Fund) data and Labour Force Survey (LFS) employment yields an estimate of unrecorded employment of around 16-17% of total employment for the years between 2001 and 2005. The share of undeclared employment appears to be above average among men, in Central Hungary (including Budapest) and in the South-East. It is also above average in certain occupations, such as blue collar workers in construction and personal services, machine operators, technicians and drivers.

These results imply that there is some scope for a strategy of fine-tuned targeting in enforcing tax compliance rather than across-the-board measures that impose extra costs in terms of high minimum social security contributions and administration on all low wage workers. At the same time, it is likely that a significant share of undeclared activities would not be viable at the current level of taxation and social security contributions, as the total cost of employing an unskilled worker tends to exceed their productivity. This implies that, unless it is supplemented by a sizeable reduction in wage costs, a further tightening of the enforcement of tax compliance would only lead to unemployment instead of an increase in registered employment.

“Whitening” the economy: sticks and carrots – Quantification of costs and benefits

Anikó Bíró and János Vincze

It is well known that the size of the informal (black or grey) economy causes serious fiscal problems for Hungary. This study makes an attempt to quantify the budgetary and macroeconomic effects of different ways of widening the formal sector (“whitening”) with the help of a model.

It turns out that if only negative incentives were involved (better enforcement scenario) the real effects would be painful: reduced disposable income and higher labour costs would result in lower consumption, exports, and, *a fortiori*, GDP growth. Obviously, unemploy-

ment would increase, and less obviously, inflation would pick up. The trade-off between the reduction of public debt and macroeconomic equilibrium seems to be quantitatively unfavourable. The major alternative policy option is a positive incentives scenario. The simplest measure consists of a substantial reduction in the comparatively large social security contribution rate. Its positive real effects (lower wage costs would lead to higher export growth, GDP and consumption) appear slowly, but after the second year their size would be detectable. However, the negative impact on the budget deficit is immediate, and though the real effects would turn the tide eventually, the initial public debt increase would worsen public indebtedness significantly within 2 years.

Running scenarios under several “behavioural” assumptions, but fixing the current structure of the government finances, we could not find any possibility to simultaneously improve macroeconomic performance and reduce public debt by using the social security contribution rate as the chief vehicle of reform. Combining the incentive scenario with improved enforcement (principally by raising the effective VAT rate) would ameliorate the situation as higher export growth would still be the decisive factor for GDP. On the other hand, in this version higher inflation would constitute the main policy concern. Combining incentives with a cut in government investment spending is not necessarily alluring: it would require a very large reduction to undo the negative budgetary impact, while its negative demand effect would also undo the positive effects on GDP and consumption.

To summarize: better enforcement alone would be a socially counterproductive way to reduce government debt. The incentive scenario would work out well in the long term, but it would certainly create short term budgetary, and therefore, longer term debt problems. To avoid this, the incentive scenario must be combined with better enforcement and, possibly, with a significant expenditure cut.

EVA taxation in the light of interviews with enterprises

András Semjén, István János Tóth and Mihály Fazekas

By introducing simplified enterprise tax or EVA in 2003, the government had a double aim: it wanted to relieve administrative and tax burdens on micro and small enterprises, while at the same time it wanted to improve their tax compliance, thus increasing tax revenues received from such enterprises. Mainly enterprises with a rather low (typically below 60 per cent) cost ratio opted for EVA. Our research is based on 33 structured interviews with enterprises paying their taxes under EVA rules, and focuses on changes in their tax behaviour due to switching over to EVA.

Our results suggest that tax evasion and avoidance has diminished in this segment of the enterprise sector. Sixty-five per cent of the interviewed enterprises reported complete tax compliance and legitimate operations, which can be considered a rather high rate given the high involvement of smaller enterprises in the hidden economy. Tax evasion has decreased even among the remaining part of the interviewed enterprises under EVA: although enterprises in this group reported some minor violations of the tax laws, nevertheless even these

were mainly prompted by their buyers' demand for purchasing tax free and with no invoice. The share of unreported sales remained below 1/4 of sales revenues even within this group. The empirical evidence gathered from our interviews does not support the frequently held belief that EVA after all has increased the scope of the underground economy by the issuing of fictive invoices or by converting lawful employment into (pretended) subcontracting to former employees. The positive overall effect of EVA on tax compliance is due to two main reasons, according to our findings: most taxpayers under the EVA system find their tax burden fair and acceptable, while at the same time the simplicity and transparency of record-keeping and tax rules for enterprises under the EVA system increases the expected costs of tax evasion within this group of enterprises.

Employment with a temporary work booklet: a study based on interviews with employers and employees and on a survey of casual workers

András Semjén, István János Tóth, Mihály Fazekas and Ágnes Makó

The study aims at answering the following questions: (1) What characterizes enterprises and workers using the temporary work booklet? (2) In what ways do actors on the labour market use the booklet? (3) What motivations drive the economic actors when they decide about the ways of using the booklet? (4) What effects does the temporary work booklet have on hidden employment? We also try to arrive at some conclusions relevant to the general functioning of the Hungarian hidden economy. The study is based on semi-structured interviews with employers and employees using the booklet and on a survey of casual workers.

Our main results are the following. (1) The temporary work booklet is mostly used for seasonal or temporary employment, in accordance with the intentions of the legislator. (2) Nevertheless, in most cases the booklet is not used in compliance with the specific rules of the relevant regulations. As the actual administrative rules concerning the use of the booklet provide ample opportunities for non-reporting or underreporting of employment periods and income at a relatively low risk of detection and punishment, abuse is relatively widespread. (3) Decisions whether to evade taxes in the course of temporary employment are mostly influenced by a rational calculation of costs and benefits associated with evasion. (4) Many previously unreported workers in illegal employment have gained semi-legal or legal employment status thanks to the booklet (5) However, the booklet may have some unintended adverse consequences as well: in some cases employers may convert normal employment status into temporary employment, thus taking advantage of the booklet in order to reduce their taxes. (6) All in all, the balance of the contrasting effects of the temporary work booklet is likely to be positive. Our results suggest that the whitening effect of the booklet (its success in the partial regularization of former hidden employment) may outweigh its unintended negative effects on permanent employment. (7) The clarification of the links between the hidden economy and temporary employment based on the regulations concerning the use of the booklet has shown the importance of trust and stable relations between economic actors engaging in hidden transactions. Our

results also revealed that a significant group of economic actors does not disapprove of tax evasion, and only partially accepts tax compliance. (8) Our results also clearly suggest that experiencing spells of unemployment directly (by the employee) or indirectly (by family members) may facilitate the acceptance of irregular forms of employment leading to such forms of remuneration that are often conducive to tax evasion or avoidance.

Dilemmas of enterprises leaving the hidden economy

Case study – messenger service providers in Budapest, 2006–2008

Mihály Fazekas

Some of the enterprises providing messenger services in Budapest radically decreased their involvement in the hidden economy in summer of 2006, which provides for a unique opportunity to study the dynamics of private decisions concerning tax evasion and hidden employment. Through interviews with CEOs of major companies on the market and a few of their employees, the study focuses on the following: from which motivations, according to what conditions and based on which strategies did the enterprises change their tax paying behaviour?

Furthermore, the success and downsides of such strategies were examined. According to the results, the key ingredients for changing the involvement in the hidden economy are: the moral costs of the CEO stemming from illegal tax paying practices, and the subjective appraisal of operating in the hidden economy. Nevertheless, these factors can only lead to alterations in the degree of tax evasion if the financial situation, market position of the enterprise, and its relations towards customers and employees can provide a solid basis for covering the additional costs of fulfilling all legal obligations. These factors, in turn, determine the slices of these extra costs each involved actor has to bear.

The main findings suggest, firstly, that governments can successfully fight the hidden economy through targeted state intervention on certain points of the cost-benefit relations within the hidden economy. Secondly, decreasing the administrative burden of enterprises and clear communication of regulatory intentions motivate economic actors to reveal their hidden economic activity. Lastly, tax amnesties entail relatively low long-run costs in an economic environment where following the norms is not well established.

Institutional environment, contractual discipline and tax behaviour of Hungarian enterprises

András Semjén and István János Tóth

This paper is based on four consecutive enterprise surveys (1996, 1998, 2001 and 2007) of medium and big enterprises, using similar questionnaires in each survey. The comparison of survey results suggests that tax compliance (tax discipline) has improved in this segment of the economy during the period as a whole. Unfortunately, after 2001 the rate of this

improvement slowed down significantly. Company opinions regarding the formal institutional environment, including the tax system show a marked deterioration after 2001. Tax laws and regulations have become more complex, awkward and less transparent, and these changes have a negative effect on enterprises. At the same time company opinions on the operation of the tax authority have improved further even during this period.

Improving tax compliance was partly due to structural changes in the economy and the sample (composite effect); nevertheless, the actual behaviour of the different types of firms has also improved considerably according to survey results. Based on the firms' opinion regarding the frequency of tax evasion amongst their competitors tax evasion (sales without an invoice) has probably been losing ground in this segment of the economy, and its distortionary effects on the firm's position and competitiveness have also weakened.

The picture on contractual discipline seems somewhat blurred: while the contractual discipline of firms regarding timely delivery weakened considerably between 2001 and 2007, the discipline of payments of their buyers has improved somewhat. However, a closer look reveals that this improvement in the discipline of payments is almost completely due to structural (composite) effects.

Provided that our results regarding the perception of corruption faithfully reflect the actual situation concerning the relations between public institutions and the private sector in general, corruption seems to be wide-spread. Our results indicate that corruption has been almost institutionalised for certain types of transactions. Sectoral effects also do play an important role in corruption according to our results: firms in the construction sector report corruption far more frequently than firms in the rest of the economy.

Our results indicate the existence of a positive relationship between the perception of corruption and the hidden economy, and they also support that there is a positive relationship between opinions on the institutional environment and the perception of tax evasion. Such results underline the importance of the quality of the formal institutional environment and its effect on tax behaviour and compliance: more efficient formal institutions working more transparently further the improvement of tax compliance. Thus making tax laws and regulations simpler and more transparent, improving the formal institutional environment of enterprises might in itself also contribute to the reduction of tax evasion, corroborating the positive effects of stricter tax inspections and increasing fines and punishments.

Tax evasion and corruption: population involvement and acceptance

András Semjén, István János Tóth, Márton Medgyesi and Ágnes Czibik

The paper presents survey results of opinions and attitudes of the 18–60-year-old Hungarian population concerning tax evasion and corruption, while it also examines the actual and intended behaviour of the economically most active segment of the population concerning these matters, and explores the socio-demographic factors determining this behaviour. After presenting some basic sample characteristics, we investigate the scope and prevalence of hidden employment (both unreported employment and employment masked

as a contract with a subcontractor), its underlying social and economic factors and the main reasons behind accepting or turning down work offers in the hidden economy. Our results suggest that the selection of the particular form of tax-saving employment, i.e. the choice between accepting black employment (receiving unreported wage directly into one's own pocket) and employment masked as "pretended subcontracting" is strongly determined by the worker's socio-economic background. Accepting black employment (unreported wage) is more prevalent amongst those on the periphery of the labour market, while "pretended subcontracting" occurs more frequently amongst graduates and those working in public administration, health care, education and culture. We also investigate the extent to which the respondents engage in purchasing products and services from the hidden economy. Men purchase from the black economy more often than women, and those living in Budapest also buy products and services from the black economy (thus evading VAT payments) more frequently than the rest of the population. Although it seems logical that members of families with low incomes are more likely to engage in unreported transactions, our results do not support this hypothesis.

Laws and regulations concerning the economy are generally considered deeply problematic and impossible to comply with. Only one-fifth of respondents think that those who violate the law are criminals, while one-third of respondents are of the opinion that if everybody obeyed the law the economy would be paralyzed. Most respondents disapprove of corruption: although 61% of them consider corruption indispensable sometimes, 62% consider corruption to be completely unacceptable and intolerable. There is strong disillusionment in major social institutions: corruption amongst civil servants and the police is considered widespread. Twenty eight per cent of respondents are of the opinion that most policemen are corrupt.

We also look at the reactions of respondents to actual and hypothetical situations in which reliance on tax evasion and/or corruption seemingly offer a relatively easy and favourable solution. Answers to questions on hypothetical situations can serve as a control of our results on actual behaviour. Those who attach a higher estimate to the share of income that individuals in their neighbourhood receive from the hidden economy would be more likely to rely on illegal but economically favourable solutions (such as tax evasion or corruption). It seems startling that while only 10% of those caught in a traffic violation actually tried to "smooth over" the consequences of their offence by resorting to "corrupt measures", 30% presumed that in the police's handling of the violation there were clear indications suggesting that resorting to corruption would have evidently been a viable option for them.